SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
150. ÉVFOLYAM 2016. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES GYÖRGY, FRANK TIBOR (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, EILER FERENC, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Hoffmann István–Tóth Valéria: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében 257
Mikó Gábor: A „szent királyok törvényei”. A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története 319

KÖZLEMÉNYEK

Gyöngyössy Márton: Főúri pénzverési jogosultak a 15. századi Magyarországon 341
Nemes Gábor: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon 369
Pósán László: A magyarországi Jagellók és a Német Lovagrend Brandenburgi Albert nagymester idején (1511–1525) 387
Novák Veronika: Megszentelt útvonalak – megszerzett útvonalak. Körmeneti térhasználat és hatalom a 15–16. századi Párizsban 407

MŰHELY

Sudár Balázs: Az Árpádok, Attila és a dinasztikus hagyományok 431
Péterfi Bence: A Lajtán innen, az Innen túl. Kanizsai János pályafutása a Magyar Királyságban és a Szent Római Birodalomban a 15–16. század fordulóján 443

Kertész Balázs: A 14. századi magyarországi krónika-szerkesztmények utóélete a késő középkorban · · ·

Hoffmann István–Tóth Valéria

A NYELVI ÉS AZ ETNIKAI REKONSTRUKCIÓ KÉRDÉSEI A 11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCÉBEN*

1. Bevezetés

Az ezredforduló évében a Századok hasábjain Kristó Gyula fontos és alapos tanulmányt tett közzé Magyarország népeiről Szent István korában.[1] Írása közvetlenül kapcsolódik Kniezsa Istvánnak a több mint hatvan évvel korábban megjelent, hasonló céllal készült nagy hatású munkájához.[2] Kristó bírálat alá vette Kniezsa módszereit és eredményeit, és hozzá hasonló módon név- és nyelvtörténeti eszközökkel kívánta elérni a maga elé tűzött célt: véleményt formálni a Kárpát-medence népeinek nyelvi-etnikai összetételéről az első ezredforduló utáni évtizedekre vonatkozóan.

A Kristó írásának megjelenését követő másfél évtizedben sajnos nem került sor arra, hogy a magyar kutatók nyelv- és névtörténeti szempontból tüzetesen megvizsgálják a szerző fontos problémákat érintő felvetéseit. A reflektálatlanul hagyott gondolatok bizonytalanságot okoznak a nyelvész-névkutatók és a történettudósok körében is, és megnehezítik a két tudományterület e kérdésekben különösen fontos együttműködését. Mindez arra késztetett bennünket, hogy Kristó Gyula fent említett munkájának átfogó nyelv- és névtörténeti szempontú értékelését elvégezzük. Mivel azonban a tudományos kutatás végső feladata nem az, hogy egy-egy, akár mégoly jelentős kutató nézeteit elemezze, mi sem maradhattunk meg csupán ennél a teendőnél: dolgozatunkban magát a Kristó által érintett problémakört kívánjuk középpontba állítani és az elemzés fő tárgyává tenni. A továbbiakban azt a kérdést kívánjuk tehát

* A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

[1] *Kristó Gyula:* Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 3–44.

[2] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI.-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II, 365–472.

körüljárni, hogy milyen nyelvészeti-névtani eszközök használhatók fel a Kárpát-medence nyelvi és ezen keresztül az etnikai képének a megrajzolásában a magyarság itteni megtelepedésének első évszázadaira vonatkozóan.

Mielőtt azonban a részletes elemzésbe belevágnánk, szükségesnek ítéljük nagy vonalakban felvázolni a problémakör tudománytörténeti hátterét.

Az Árpád-kor magyar helynevei már azóta a helynevekkel foglalkozó szakemberek figyelmének középpontjában állnak, amióta nálunk a nevek iránti tudományos érdeklődés egyáltalán megjelent.[3] A kezdetektől számított bő másfél évszázad alatt kutatók százai foglalkoztak ezzel a kérdéskörrel, és e témába vágó könyvek tucatjait, tanulmányok ezreit bocsátották közre. Ezt a megkülönböztetett figyelmet több körülmény is magyarázza, ezek közül itt csak a legfontosabbakat említjük meg.

Az Árpád-kor a magyarországi írásbeliség megszületésének az időszaka, s e korszak legjellegzetesebb műfajaiban, a latin nyelvű oklevelekben és történeti munkákban a magyar nyelv elemei közül éppen a helynevek jelennek meg legnagyobb számban. Ezek az ún. korai szórványemlékek a magyar nyelvtörténetírásnak általában is a legbecsesebb emlékei közé tartoznak, de emellett a történettudomány több területe számára is nélkülözhetetlen információkkal szolgálnak. Ha pedig a magyar helynévkincs egészének történetét vagy akár a rendszerét kívánjuk felvázolni, akkor ennek az időszaknak a helyneveire csakis mint a Kárpát-medence helynévállományának talpkövére tekinthetünk. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy az Árpád-kor helynevei iránt megmutatkozó intenzív tudományos érdeklődést az magyarázza, hogy ezek több tudomány számára is nélkülözhetetlen forrásként szolgálnak.

E névkincs átfogó igényű bemutatására és tudományos felhasználására elsőként két kiváló magyar nyelvtörténész vállalkozott: Melich János a honfoglalás korának helyneveit kívánta megvizsgálni,[4] az ő nyomdokain haladva Kniezsa István pedig a 11. századi Magyarország helyneveit jellemezte.[5] Nem csupán egyes neveket kívántak egymás mellé helyezve elemezni, hanem olyan elveket, módszereket is kidolgoztak, amelyek az adott kor tudományos megítélése szerint a nyelvészeti vizsgálatokat biztos alapokra helyezték, és egyúttal szélesebb anyag bevonását is lehetővé tették a kutatásba. E módszerek a nyelvtörténeti vizsgálatok különböző területeit érintették: elsősorban a hang- és helyesírás-törté-

[3] Az első fontosabb munka ebben a témakörben Jerney János nevéhez fűződik, aki gyűjteményét a 19. század közepén bocsátotta közre: *Jerney János:* Magyar nyelvkincsek Árpádék korából I–II. Pest 1854.

[4] *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929.

[5] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m.

netet, a morfématörténetet és az etimológiát, de emellett kiterjedtek a tulajdonnevek kutatásának specifikus jegyeire is. Ez utóbbi törekvés leginkább az ún. történeti helynév-tipológia kidolgozása révén valósult meg. Melich és Kniezsa nyelvészeti eszközöket használt fel tehát vizsgálataiban, ám mindezt történettudományi célok elérésére alkalmazták: munkáikban az adott korszakbeli Kárpát-medence nyelvi-etnikai képét kívánták felvázolni.

E két nagy tekintélyű tudós módszereit és eredményeit a magyar nyelvésztársadalom meghatározó körei elfogadták, magukévá tették, sőt az általuk felvázolt keretekbe saját kutatómunkájuk révén újabb és újabb elemeket illesztettek bele. Ellenzője e nézeteknek alig akadt, s az ellenvélemények is csupán néhány részkérdést érintően fogalmazódtak meg. Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a magyar nyelvtörténészektől szinte egységesen vallott véleményt a történettudósok jó része is felhasználta bizonyító érvként saját munkájában.

Ez a kiegyensúlyozott, meglehetős véleményegységet mutató helyzet a 20. század második harmadának kezdetétől évtizedekig fennállt. E tudományos építménynek a szilárdnak hitt falain az első rést az 1970-es években Kristó Gyula és munkatársai ütötték néhány kronológiai tétel megkérdőjelezésével.[6] Az ezt követő évtizedekben a nyelvész-névkutatók részéről is főképpen az időrend kérdéskörében került sor az ismeretek finomítására. Az ezredfordulón aztán Kristó Gyula elérkezettnek látta az időt arra, hogy — közvetlenül Kniezsa tételeinek kritikáját adva — átfogó bírálat alá vegye a fenti nyelvészeti elméletet, sőt arra is vállalkozott, hogy az általa kiiktatandónak vélt eljárások, módszerek helyébe újabb vizsgálati szempontokat, lehetőségeket állítson.[7]

E kérdéskörhöz a továbbiakban több oldalról kívánunk közelíteni. Meg kell vizsgálnunk először is azt, hogyan vélekedik ma a névkutatás a névadás és a névhasználat általános kérdéseiről, miben tér el ez a felfogás a korábbi véleményektől, és mindez milyen következményekkel jár a nyelvi és az etnikai rekonstrukció lehetőségei terén. Ezt követően szisztematikusan megvizsgáljuk Kniezsa István egykori tételeit, figyelembe véve Kristó bíráló megjegyzéseit is, s mindebben igyekszünk tekintettel lenni azokra a finomításokra is, amiket ezen a téren az újabb kutatások eredményeztek. A harmadik körben Kristó legújabb javaslatait kívánjuk mérlegre tenni. Mindezek alapján pedig szeretnénk összegezni azokat a nyelvészeti-névtani eljárásokat, amelyeket a mai tudásunk szerint alkal-

---

[6] Vö. *Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László:* Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez I–II. Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII. Szeged 1973., 1974.; *Kristó Gyula:* Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához. Acta Historica Szegediensis. Tomus LV. Szeged 1976.

[7] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m.

mazni lehet a nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdésében, s felvázoljuk azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén lehetségesnek tartjuk egy a Kniezsáéhoz hasonló feladatot vállaló új szintézis létrehozását.

2. A helynévadás és helynévhasználat névelméleti kérdései

2.1. A 11. századi írott források helynévi szórványainak nyelvi és etnikai forrásértékét akkor lehet esélyünk megnyugtatóan tisztázni, ha a kérdést több oldalról, többféle fogódzót felhasználva közelítjük meg. E fogódzók között pedig különösen nagy súllyal esnek latba azok a tényezők, amelyek a névadás és névhasználat körülményeit, természetét, vagyis általában a névelméleti kérdéseit érintik. A következőkben ezeket a névelméleti problémákat járjuk körül, mégpedig empirikus közelítésmóddal, vagyis konkrét 11. századi oklevelek egyes adatainak nyelvi értékelése révén jelöljük ki és rakjuk le a nyelvi és etnikai rekonstrukciós eljárás alapköveit. Mindeközben arra is rámutatunk, hogy melyek azok a kérdések, amelyekre az oklevelek nyelvi adataiból nem remélhetünk (vagy csak igen töredékesen) válaszokat.

A névadás és névhasználat általános kérdéseit négy — 11. századi oklevelekből származó — helynévadat problematikájából kiindulva mutatjuk be. E névadatok persze nem elsősorban egyedi mivoltukban tanulságosak az itt tárgyalt témakör szempontjából, hanem éppen azáltal lehetnek informatívak, hogy magukon viselik a névtípusuk általános jellemzőit is. A kiválasztott négy helynév ugyanis mind keletkezéstörténeti, mind tipológiai szempontból különböző kategóriákat képvisel. A Tihanyi alapítólevél (1055) *bolatin ~ balatin* szórványai a végső etimonját tekintve szláv eredetű *Balaton* víznév legkorábbi adataiként szerepelnek a forrásban; ugyanezen oklevél *uluues megaia* szórványa magyar szerkesztésmódot mutató kétrészes természeti névként jelöli meg egy bizonyos *gisnav* birtok határát *(Ölyves megyéje);* a Veszprémvölgyi apácák adománylevelének (1001 e./1109)[8] βεσπρεμ *(Bezprem)* adata az idegen (itt szláv) eredetű személynévből formáns nélkül alakult településnevek típusát képviseli; végül pedig egy népcsoport (konkrétabban egy honfoglaló magyar törzs) nevét őrzi a veszprémi oklevélből adatolható *Kér* településnév (1009/+1257: *Cari villa,*[9] a mai Hajmáskér). Ahhoz,

[8] A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevelének datálása körül még a legutóbbi időkben is vita folyt. Ebben a kérdésben a vita résztvevői közül Szentgyörgyi Rudolf álláspontja látszik a leginkább megalapozottnak (vö. *Szentgyörgyi Rudolf:* A veszprémvölgyi monostor görög nyelvű adománylevele — legelső hazai nyelvemlékünk? Magyar Nyelv 108. [2012] 303–322., 385–399.), így a fenti datálásban is ezt követtük.

[9] Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I. Redidit Györffy György. Bp. 1992. [A továbbiakban: DHA.] 1: 52.

hogy egyértelművé tegyük, ezek a konkrét esetek milyen általános névelméleti problémákat hívnak elő, mindenekelőtt azt kell látnunk, hogyan ítéli meg a helyzetüket, a nyelvi és etnikai forrásértéküket a névtudomány. Minthogy e nevek (és kortársaik) vallomására az utóbbi időkben elsősorban a történész Kristó Gyula alapozott az általunk vizsgált kérdéskört érintő, nagyívű következtetéseket a már említett munkájában, kiindulásképpen az ő véleményét érdemes felidéznünk a fenti szórványok nyelvi alkatát, s az abból adódó etnikai konzekvenciákat illetően.

A Tihanyt körülölelő állóvíz *bolatin* ~ *balatin* neve szláv köznévi eredetre megy vissza (’sáros’), ezt a névformát a magyarok a szlávoktól kölcsönözték.[10] Erre a névformára is érvényes az az igen fontos megszorítás, amit Kristó a korai adatoltságú szláv eredetű településnevekkel (pl. *Visegrád, Zemony*) összefüggésben szögez le, hogy tudniillik nemigen lehet feltárni, e helyek mikor kapták a nevüket, ami nyilvánvalóan „nem közömbös az etnikumok ottlakásának meghatározásánál sem”.[11]

Az *uluues megaia* birtokos jelzős szerkezet kapcsán Kristó álláspontját és következtetéseit érdemes hosszabban is idéznünk, mert módszertani tekintetben igen tanulságosak. Ez a névforma ugyanis szerinte „kivált érdekes, mivel első tagja török, második tagja szláv eredetű, a birtokviszonyt kifejező szerkezet viszont magyar. Olyan kétnyelvűségre utal ez, mint amikor az amerikás magyarok *soppingolnak* (vásárolnak). Az *ulues* maga is magyar *-s* képzőt visel, a szó tehát korábbi átvételnek tűnik, amelyet a magyar már sajátjának érzett 1055-ben, hasonlóan a *megá*-hoz (hiszen saját szavaként ragozta), bár ott még a hangrendi kiegyenlítődés nem ment végbe. Az e vidéken élő magyar közösség nyilván számbeli túlsúlyban volt a szlávokkal szemben, törökökkel pedig már nem is kellett találkoznia, azoknak csak kiveszőfélben levő nyelvi hagyatékát örökítette tovább.”[12]

A veszprémvölgyi apácák adománylevelének *Bezprem* helynevéről — összhangban a helynév-etimológiai szakirodalommal — úgy nyilatkozik Kristó Gyula, hogy a településnév alapszava egy szláv eredetre visszamenő formáns nélküli (puszta) személynév,[13] ami feltétlenül magyar helynévadásra vall. Általánosítva pedig mindez azt is jelzi, hogy a szláv puszta személynévi helynevek magyar (névadói) környezetről (is) tanúskodnak.[14]

---

[10] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 23.
[11] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 20.
[12] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 23–24.
[13] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 19., 21.
[14] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 20., 21.

A veszprémi oklevél *Kér* helynevének Kristó Gyula megközelítésében ugyancsak önmagán túlmutató tanulságai vannak: a törzsnévi lexémát tartalmazó településnevek ugyanis döntően a település belső viszonyaira utalnak még akkor is, ha a nevüket éppenséggel kívülről adták is. „A Kér településnév ugyanis csak úgy értelmezhető, hogy a településen Kér törzsbeliek éltek, környezetükben viszont nem, mivel csak így tudta betölteni megkülönböztető funkcióját."[15]

E korai okleveles említésekkel kapcsolatban megfogalmazott vélekedések számos, a helynévadással és helynévhasználattal összefüggő névelméleti kérdést felvetnek. Közöttük a névadás okait és a névkeletkezés alapvető körülményeit érintők éppúgy vannak, mint a helynevek státusának, funkciójának kérdését előtérbe hozók. Ezek megválaszolásakor ráadásul azt a körülményt is mérlegelnünk kell, hogy a korszak nyelvi helyzetének megrajzolásához közvetlen nyelvi információként csupán az oklevelek magyar nyelvű szórványanyaga áll a rendelkezésünkre, amely forrásanyag magán viselheti az írója esetleges nyelvi beavatkozását is. Mindezeket a tényezőket a 11. századi helynévi adatok nyelvi-etnikai forrásértékének meghatározásakor feltétlenül szem előtt kell tartanunk.

2.2. A névelméleti kérdések bemutatását azzal célszerű kezdenünk, hogy röviden áttekintjük, egyáltalán milyen *okok* húzódhatnak meg a helynévadás hátterében a névtudomány mai álláspontja szerint, azaz milyen tényezők motiválják általában az ember helynévadási törekvéseit. A magyar névkutatók többsége szerint a névadás alapindítéka az, hogy az ember tájékozódni akar a tájban, s ezért a számára fontos helyeknek nevet ad. A nemzetközi szakirodalomban ezzel szemben egyre inkább arra mutatnak rá a névkutatás szakemberei, hogy a névadás végső oka az ember kommunikációs szükséglete, és a mindenkori névszükségletet az adott helyzetben felmerülő kommunikációs igények határozzák meg.[16] Ebben a felfogásban minden bizonnyal másképpen kell megítélni azokat a korai okleveles adatokat is, amelyekről a korábbiakban mint alkalmi helymegjelölésekről szóltak a kutatók. A bakonybéli apátság egyik faluja például András püspökről vette a nevét: 1086/1130–40: Sexta villa,

---

[15] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 18. A népnévi eredetű helyneveket is hasonlóan értékeli Kristó Gyula: *Varsány* település lakóit például alánoknak tartja, de a helyet felfogása szerint a (magyar) környezetük nevezhette el így.

[16] Vö. *Hoffmann István:* Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez. Névtani Értesítő 27. (2005) 120. De a helynévadás okairól szólva arra is rá kell mutatnunk, hogy a névadásban kulturális mozgatórugók is nem csekély mértékben szerepet játszanak: az tudniillik, hogy a név az emberi kultúra alapvető része és összetevője; vö. ehhez *Hoffmann István:* Név és identitás. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 52.

que dicitur *Andree episcopi,*[17] és noha a falu neve később valóban — vélhetően a püspök nevéből állandósult — *Endréd* alakban jelentkezik (vö. 1230: *Endred*),[18] a 11. századi megjelölés kapcsán Kristó azon az állásponton van, hogy annak tényleges falunévi státusa vagy csupán alkalmi megnevezés jellege nemigen dönthető el.[19] E mögött a felfogás mögött ugyanaz a motiváció húzódik meg, mint az ún. primér névtelenségről vallott elképzelései mögött. Annak a hátterében, hogy a korai oklevelek bizonyos birtokokat nem neveznek meg név szerint, Kristó a primér (korai) névtelenség jelenségét gyanítja, azt tudniillik, hogy jó néhány emberi lakóhelynek még ténylegesen nem volt az adott időben neve, s csak akkor kapott külön tulajdonnévi megnevezést, amikor „a feudális agrárfalvak kiépülő rendszere közeli falutársat telepített szomszédjába", s a feudális társadalom adminisztrációja megkövetelte a falu egyedítését az elnevezés szempontjából is.[20] Kristó Gyula e kérdésekben vallott felfogása azonban alapvető ellentmondásban áll a névadás és névhasználat általános természetével: a falu létesülését mint külsődleges folyamatot ugyanis — a gyakorlati kommunikációs szükségszerűség folytán és a kulturális körülmények következményeként is — egyidejűleg követnie kellett a falunévadásnak mint nyelvi aktusnak is, sőt azt mondhatjuk (mert kognitív-pragmatikai alapon másképpen aligha képzelhető el), hogy a település (az emberi lakóhely) létrehozásához a név megalkotása is szervesen hozzátartozik. Az más kérdés, hogy a nevet az oklevél megszövegezője milyen okok miatt nem rögzítette, vagy éppen nem pontosan a helyi névhasználatot tükrözően foglalta bele a dokumentumba.[21]

A Kristótól idézett korai névtelenség gondolata azzal a korábban meghatározónak számító névelméleti felfogással van összefüggésben, amely a helynévkeletkezést hosszú folyamatként képzeli el. E kérdésben éppen a honfoglalást követő évszázadok névadási helyzetét kiemelve azonban Benkő Loránd is úgy foglalt állást, hogy az új tájra kerülő népnek nem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy a tájat helynevekkel benépesítse.[22]

---

[17] A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII. Szerk. Erdélyi László – Sörös Pongrác. Bp. 1912–1916. [A továbbiakban: PRT.] VIII, 268.

[18] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913. [A továbbiakban Cs.] III, 229.

[19] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 10–11.

[20] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 9–10.

[21] Vö. ehhez *Tóth Valéria:* Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Debrecen 2001. 26–27.

[22] Vö. *Benkő Loránd:* Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998. 113. Az azonban kétségtelen, hogy mivel tényleges adataink nincsenek arra vonatkozóan, hogy a magyarság a honfoglalás után hamar és nagy számú névvel nevezte meg földrajzi környezetét, aligha lehet ezeket a névadás általános jellemvonásából adódó következtetéseket többnek tekinteni mint puszta, ám

2.3. *A helynévadás alaptermészetéhez* tartozik, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos, valamint funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben is a meglévő névmintákhoz igazodik, névmodelleket követ. A *szemantikai tudatosság* azt jelenti, hogy a névadáskor az elnevezendő denotátum valamely jellegzetessége, jellemző jegye jelenik meg a születő névben, abszolút motiválatlan név tehát nincs. A helyneveket az egyén a kultúra részeként ismeri meg a társadalmi-nyelvi szocializációja során, s egyidejűleg formálódik az a képessége is, hogy felismeri és megfelelően használja az egyes neveket, illetve adott esetben új megnevezéseket is alkot. A beszélőnek tehát a szocializációja során kialakul egyfajta névkompetenciája, amelyben a kulturális hagyományok, ismeretek mellett nyelvi összetevők is vannak. A névkompetencia *névmintákon, névmodelleken* alapul, amelyek a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai tudásunkat foglalják magukba. A névadók számára mindenkor az általuk ismert és használt névrendszer szolgál az új megnevezések alapjául, ami nemcsak közvetlenül, tehát a meglévő nevek felhasználása révén érvényesül, hanem közvetetett módon, a névminták átörökítése révén is.[23]

2.4. A helynévadás *névszociológiai hátteréről* ma is az az általános vélemény, hogy a nevek létrehozása a régiségben szinte kizárólag népi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el, a helyneveket egy közösség konvenciója alkotja meg,[24] s ezért — mint kollektív tevékenység — „az elnevező tömegek, köznépi rétegek nagymértékben kollektív, népi szinten beszélt nyelvi sajátosságait tükrözi”.[25] Noha ennek a felfogásnak egyes részleteivel egyetérthetünk, azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ez a vélemény arra az elképzelésre épül, amely szerint a helynevek mintegy véletlenszerűen választódnak ki számos egyedi közszói megjelölés közül, és válnak lassan, fokozatosan tulajdonnévvé.

Ezzel szemben viszont a mai névelméleti felfogás a névadási, névszociológiai helyzet tekintetében különbséget tételez fel a régi helynévanyag egyes helynévfajtáinak létrejötte között. A helynévadás ugyanis

---

a rendszerjelleg miatt nagyon is indokolt feltételezéseknek (*Tóth V.:* Névrendszertani vizsgálatok i. m. 27.).

[23] Vö. *Hoffmann István:* Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen 1993. 26.; *Uő:* Régi helyneveink névadói i. m. 53.

[24] Vö. pl. *Melich J.:* A honfoglaláskori Magyarország i. m. 401., *Lőrincze Lajos:* Földrajzineveink élete. Bp. 1947. 23., *Bárczi Géza:* A magyar szókincs eredete. Második, bővített kiadás. Bp. 1958. 146., *Markó Imre Lehel:* Földrajzi köznevek és földrajzi tulajdonnevek. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 86., *Solymosi László:* Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 189., *Mező András:* A magyar hivatalos helységnévadás. Bp. 1982. 34., 42.

[25] *Benkő L.:* Név és történelem i. m. 112.

bonyolult, sokrétű folyamat, s a névadási helyzetet sem szabad egynemű jelenségként felfogni, hiszen az a kommunikációs helyzetek sokszínűségéből adódóan nagyon sokféle lehet. Ez pedig azt jelenti, hogy névszociológiai szempontból mindenekelőtt el kell választanunk a természeti nevek körében jelentkező névadási szituációt az ember alkotta helyek és objektumok megnevezési szituációitól.[26]

A településnevekre vonatkozóan a kognitív-pragmatikai szemléleten alapuló felfogás a névadás aktusában a közösség helyett az egyén szerepét állítja előtérbe, illetőleg ezzel egyidejűleg a tudatosságot helyezi az ösztönösség elé. A település ugyanis az ember alkotása és egyben annak is a kifejezője, hogy az ember birtokba vett valamely területet. A település léte valamilyen emberi cselekvést feltételez, s a névadás — mint fentebb is jeleztük — ennek az alkotási folyamatnak a részeként értékelhető. Ebből adódóan a településnév-adásban sokkal erőteljesebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, jobban kifejeződnek az egyéni érdekek, s ezáltal a névadási helyzetnek szerencsés esetben több részlete (mint pl. a névadó személy) is megragadható.[27] A *tudatos névadás* azt jelenti, hogy az új névalakulatok többnyire tudatos mentális folyamatok révén jönnek létre, s ezáltal maga a településnévadás aktusa a beszélők kognitív tevékenységének tartható. „A neveket az egyén, nem pedig a közösség adja, de olyan módon, hogy az új név beleilleszkedjen az adott névközösség névadási szisztémájába, s ilyen módon az új nyelvi elemet mások is névként tudják elfogadni és használni. A mai onomasztika a névadásban aktust lát tehát, s a korábbi felfogást, amely közszói értékű kifejezések fokozatos tulajdonnévvé válásával számolt, legfeljebb periférikus névalakulási formának tekinti."[28]

A tudatos névadói tevékenység az Árpád-kori településnevek létrehozásában is jóval nagyobb fokú lehetett annál, mint azt a szakirodalom általában feltételezi. Nem egy olyan oklevélrészletet ismerünk például, amelyekben a birtokosoknak vagy más meghatározó személyeknek (pl. az uralkodónak) a névadásban, a névváltoztatásban játszott szerepe szövegszerűen is nyomon követhető.[29] Minthogy a középkorban az okleve-

[26] Vö. *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 120–121.

[27] *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 122.

[28] *Hoffmann István:* Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről. In: Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére I–II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen 2014. II, 699.; lásd még ehhez *Uő:* Helynevek nyelvi elemzése i. m. 22–23.; *Uő:* Régi helyneveink névadói i. m. 120., továbbá *Hajdú Mihály:* Általános és magyar névtan. Személynevek. Bp. 2003. 56–58. is.

[29] Lásd ezekhez pl. *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 11., 13–14., *Uő:* Puszta személyneves helynevek névadóinak kérdéséhez. In: Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Szerk. Hajdú Mihály – Rácz Endre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. sz.) Bp. 1981. 101–104., *Mező A.:* A magyar hivatalos helységnévadás i. m. 29–42., *Uő:* A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század. Bp. 1996. 43., *Rácz Anita:* Törzsnévi eredetű helyneveink nyel-

lek az érdekérvényesítés kiemelkedően fontos írásbeli területét jelentették, nem ritkák bennük az olyan utalások, amelyek a névadásra közvetlenül vagy közvetve rávilágítanak. A korabeli névadási helyzetről a legtöbb ismeretet kétségkívül a személyről elnevezett településnevek kapcsán találjuk a forrásokban, ami azt jelzi, hogy az egyéni érdekek érvényesülését, a tudatosságot itt láthatjuk talán legerősebben megnyilvánulni a nevek létrehozásában. Ennek persze jól érthető, világos magyarázata van. A honfoglalást követően a Kárpát-medencében a birtokviszonyok évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állva ment végbe. A szóbeliség körülményei között pedig a birtoklás fontos kifejezőeszköze lehetett a megnevezés, amely egy névhasználói közösség életében — a mindennapi kommunikációs helyzetekben való használatnak köszönhetően — hosszú ideig fenntarthatta verbálisan (ha úgy tetszik a szó erejével) is a személy és a hely összetartozásának tudatát.[30]

A természeti nevek körében a tudatos névadásnak közel sincs olyan fontos szerepe, mint a településnevek esetében, ugyanis „a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű név-használatbavétel útján is ki tudja elégíteni". A névadói tudatosság és szándékosság gyengébb jelenlétét azon is lemérhetjük, hogy vizek, hegyek vagy más természeti objektumok elnevezési aktusáról alig szólnak a források. Ritkább közöttük a többnevűség is, aminek az az oka, hogy a kommunikációs helyzet nem igényli újabb névváltozatok megjelenését, de más (pl. társadalmi, lélektani) okok sem nagyon idézik ezt elő. Az sem lényegtelen továbbá, hogy a természeti nevek többnyire kisebb névhasználói körben használatosak, erős lokális kötöttségűek, így etnikai következtetésekre is legfeljebb ilyen hatókörrel lehetnek érvényesek.[31]

Ez a különbségtétel az egyes helynévfajták névszociológiai státusát érintően azt a korábbi tételt is megingatni látszik, amely a települések *névadóinak* leginkább az elnevezett település környezetének lakóit tekinti, ami pedig a nyelvi-etnikai konzekvenciák terén azt is jelenti, hogy az adott településnévből elsősorban a környék lakosságának etnikai viszo-

vi kérdései. Helynévtörténeti Tanulmányok 2. (2006) 13. — Középkori okleveleink direkt módon persze kevéssé foglalkoznak a helynévadás kérdéseivel, vagyis akkor, amikor a névadás és névváltozás mozgatórugóit igyekszünk e források segítségével feltárni, olyan szempontból kell őket vallatóra fognunk, ami „keletkezésük indítéka szempontjából korántsem elsődleges kérdés" (*Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 5.). A helynévadás említett mechanizmusa, általános névelméleti háttere alapján azonban joggal feltételezhetjük, hogy azok az oklevélrészletek, amelyek a helynévadás és -változás kérdéseire közvetlen módon kitérnek, valóban a gyakori, általános eseteket tükrözik, és nem a kivételes, egyedi helyzeteket vetítik elénk.

[30] Vö. *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 122.

[31] Vö. mindehhez *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 121–122.

nyaira lehet következtetni.[32] A névtörténeti szakirodalomban egy ideje megjelent már az a vélekedés is, amely szerint a környező lakosság névadói szerepének tételét nem lehet mereven felfogni.[33] A 10–11. század vonatkozásában pedig Kristó Gyula arra is rávilágított, hogy a gyér népsűrűség és a települések nagyobb fokú zártsága miatt ezekben a korai évszázadokban a névadó környezetnek eleve jóval kisebb szerepét tételezhetjük csupán fel.[34] Ez a vélemény azt is előrevetíti egyúttal, hogy a településnévadás névszociológiai helyzetének megítélésében a településtörténeti vonatkozások semmiképpen sem hagyhatók figyelmen kívül.[35]

A környező lakosság névadói szerepét nem kell persze teljesen elvetnünk, jó esélyekkel számolhatunk ugyanis ezzel például a népnévből alakult településnevek körében. Más településnév-típusok esetében viszont a névadásban az adott települések lakóinak vagy valamely meghatározó lakosának, tulajdonosának stb. névadó szerepét kell előtérbe állítanunk. A legnagyobb valószínűséggel ezt a személynévi eredetű helynevek esetében tehetjük fel. Az egyéntől induló tudatos névadás egyik jeleként értékelhetjük a nevekben bekövetkező azon változási folyamatokat is, amelyek a tulajdonosváltást, a tulajdonjogban bekövetkező változásokat nyelvi síkon kísérik. E változások kommunikációs okokkal nyilvánvalóan nem magyarázhatók, hiszen a tulajdonnév alapfunkciójához kötődő azonosítást a korábbi név is maradéktalanul ellátta. A kommunikáció szempontjából a névváltozás többnyire nem is kívánatos, hiszen kommunkációs bizonytalanságot idéz elő. Az új név létrehozásával a névadó tehát gyakran még a kommunikáció átmeneti zavarait is vállalja, ami leginkább abban az esetben képzelhető el, ha a névadónak érdekei fűződnek az új név megalkotásához és használatbavételéhez.[36]

---

[32] Vö. pl. *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 405., *Uő:* Erdély víznevei. Kolozsvár 1942. 124., *Bárczi G.:* A magyar szókincs i. m. 146., *Szabó István:* A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1966. 132., *Moór Elemér:* A nomád magyar törzsek X. századi szállásterületei a Kárpát-medencében. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 45., *Solymosi L.:* Árpád-kori helyneveink i. m. 189., *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 9., *Kálmán Béla:* Hogyan keletkeztek a helységnevek? Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30. (1978) 172–174.

[33] *Mező András:* A helynevek vándorlása a középkorban. In: Név és névkutatás. Az Inczefi Géza halálának 10. évfordulójára rendezett emlékülés előadásai (Szeged, 1984. április 13–14.). Szerk. Békési Imre. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 170. sz.) Bp. 1985. 28.

[34] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 9.

[35] *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 123.

[36] Lásd ehhez bővebben *Hoffmann I.:* Régi helyneveink névadói i. m. 122–123. A településnévvel való birtokosi manipuláció eseteiről Györffy György is beszámolt (*Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp., 1963–1998. [A továbbiakban: Gy.] I, 726). A tudatos névadásra utalnak az elbeszélő forrásokban (pl. Anonymusnál) előforduló névadási esetek (pl. Csanád várának névtörténete), de erről tanúskodnak közvetett módon Anonymus koholt személynevei is, amelyek azt mutatják, hogy a személynév és a helynév kapcsolata, névadási modellje, valamint birtoklást kifejező ereje a települések elnevezésében Anonymus korában is élő gyakorlat volt.

Mindez összességében tehát azt jelenti, hogy névszociológiai szempontból nemcsak a természeti és a mesterséges nevek mint helynévfajták, hanem ez utóbbin belül a különböző településnév-típusok is jelentős különbségeket mutatnak, így pedig nyelvi-etnikai azonosító szerepüket sem szemlélhetjük differenciálatlanul.

A helynévadás általános névelméleti kérdései között kell kitérnünk arra a nyelvi-etnikai rekonstrukció szempontjából távolról sem jelentéktelen problémára is, hogy milyen típusú helynévformák tekinthetők magyar névadásról tanúskodó elnevezéseknek, s melyek mögött tételezhető fel idegen etnikum. A *névadók nyelvi azonosítása* és egyidejűleg a névadási folyamat nyelvhez kötése főképpen olyan esetekben okoz problémákat, amikor a név a magyarban meghonosodott jövevényszóra, illetőleg azzal azonos alakú idegen helynévre is visszavezethető. A *Pest, Láz, Mocsolya* típusú helynevek nyelvi azonosítása a névadóik meghatározása szempontjából lényeges: ha ezeket jövevényneveknek tekintjük, akkor az azt jelenti, hogy a magyar névrendszerhez képest idegen (szláv) nyelvű beszélőkhöz kötjük őket, ha viszont (szláv) jövevényszóból alakult helyneveknek minősítjük a fenti alakulatokat, akkor magyar nyelvű névadók mellett tesszük le a voksunkat. Ennek a különbségtételnek pedig az esetleges etnikai konzekvenciák tekintetében is meghatározó jelentősége van, hiszen az első esetben azt tételezhetjük fel, hogy a névadás, sőt a névátvétel idején is jelen volt a névadó szláv nyelvű lakosság, míg a jövevényszóból történő magyar névadás természetesen nem feltételezi (bár ki sem zárja) a szláv lakosság névadás kori jelenlétét a kérdéses térségben. Persze a jövevényszavak maguk is utalnak két etnikum érintkezésére, de a helynevekre jellemző területi kötöttség nélkül, s a kronológiai viszonyaik pontos ismerete nélkül a jövevényszavakból csak sokkal összetettebb vizsgálattal és csak jóval pontatlanabbul következtethetünk a kölcsönhatás lokális körülményeire.[37] Azok a névformák ugyanakkor, amelyekben az idegen eredetű közszói (vagy éppen tulajdonnévi) lexémákat magyar grammatikai eszközök alakítják helynévvé (mint amilyen a Tihanyi alapítólevél fent említett *Ölyves megyéje* szórványa is), az eredetük megítélése szempontjából semmiféle nehézséget nem okoznak, minthogy azokat vitathatatlanul magyar (belső) névadás eredményeinek, azaz magyar névadókra utaló elnevezéseknek kell tartanunk.

---

[37] Lásd ehhez részletesebben *Póczos Rita:* Jövevényszó, jövevénynév. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 24. Névelméleti szempontból bizonyos értelemben hasonló problémát vetnek fel a magyar helynévrendszer azon elemei is, amelyek idegen személynévi lexémából formáns nélkül alakultak, bár ezt a névalkotási módot a történeti helynévkutatás jellegzetesen magyar névadási eljárásnak tekinti, amely a környező népeknél ismeretlen.

2.5. A helynévadó és a *helynévhasználó* közé névelméleti tekintetben nem tehető egyenlőségjel. Ezt a körülményt azért fontos az itt vizsgált kérdés kapcsán is fokozottan hangsúlyoznunk, mert a Kárpát-medence korai nyelvi-etnikai vizsgálatában figyelembe vehető nyelvi adatok mindegyike írott forrásokból származik, s e források nem a névadás, hanem az aktuális névhasználat körülményeire világíthatnak (még arra is csupán halványan) rá. A névadás aktusa akár évszázadokra is lehet attól az időpillanattól és nyelvi állapottól, amit az oklevél rögzített, ebből pedig a nyelvi-etnikai megállapításokra nézve is súlyos konzekvenciák adódnak. A Tihanyi alapítólevél *bolatin* ~ *balatin* helyneve valóban szláv névadásra mutat, de a név átvételének kronológiai viszonyait nem ismerjük. Azt ugyanakkor biztosan állíthatjuk, hogy ez az elnevezés a 11. század közepén a Dunántúl e részén szláv nyelvű etnikumra semmiképpen sem utalhatott, hiszen a név használói — a név szótagszerkezeti sajátosságaiból következően — egyértelműen magyarok voltak.[38]

2.6. A helynevek nyelvi-etnikai azonosító szerepének felderítéséhez az is lényeges fogódzó lehet, ha e nyelvi elemek pontos használati értékét (státusát, funkcióját) névelméleti alapokon megkíséreljük a maga komplexitásában leírni. A *helynévhasználat funkcionális kérdéseiről* szólva mindenekelőtt azt kell röviden bemutatnunk, hogy a helynevek — mint a nyelvi jelek egy speciális kategóriájának elemei — milyen használati értékkel (jelentésstruktúrával) bírnak.

A tulajdonnevek, köztük a helynevek legfőbb szerepének a legtöbben az egyedítést tekintik, amely — szemben más egyedítő eszközökkel — a kontextus különösebb ismerete nélkül is betöltheti az azonosító funkciót, noha bizonyos esetekben persze a kontextus egyértelműsítő szerepére is szükség lehet. A helynevek mint nyelvi jelek egyidejűleg többféle funkciót, jelentéstartalmat is hordoznak magukban. Jelentésstruktúrájuk meghatározó összetevőjeként tarthatjuk számon a kulturális jelentést, a tulajdonneveket ugyanis minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való szoros kapcsolatuk. A neveknek a kommunikációban betöltött szerepét ezért teljes mélységében csak akkor tudjuk megragadni, ha szem előtt tartjuk azt a körülményt, hogy a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés, a név-

[38] A névadat első szótagjának „magyaros”, illetve az utolsó szótagjának „szlávos” karaktere között ugyanakkor feszül némi ellentmondás, ám ezt esetleg magyarázhatja az is, hogy az oklevélben a tó nevét a megszövegező latinosított alakban (vö. *Balatinum*) rögzítette; e lehetőséghez lásd *Hoffmann István:* A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen 2010. 48., 49–50. A névben ugyanakkor a magyarban bekövetkező *i* > *u* > *o* hangváltozással is számolhatunk, ahogyan erre több példát is felidézve Szentgyörgyi Rudolf rávilágított; vö. *Szentgyörgyi Rudolf:* Egy ómagyar magánhangzó-változásról. Magyar Nyelv 107. (2011) 193–198.

rendszer ezért nem csupán a nyelv rendszerével, hanem sokkal inkább a kultúrával mutat elemi összefüggést, s a névrendszerek alapvető törésvonalai nem a nyelvi, hanem főképpen a kulturális törésvonalak mentén húzódnak.

A nyelvi és kulturális kötöttségeket mutató, azonosító-egyedítő funkciójú nevek az egyének identitástudatának kialakításában is fontos szerepet játszanak. A nevek identitásjelölő funkciója a legközvetlenebb módon az egyéneknek a személynevekhez való viszonyában mutatkozik meg, de a helynévhasználatban is tükröződik. A nevek adásával, használatával, módosításával az egyének folyamatosan kijelölik, pontosítják a helyüket a világban: amikor például egy addig névvel nem rendelkező helynek nevet adnak, tulajdonképpen megteremtik annak identitását, de egyidejűleg a hozzá fűződő viszonyuk kifejezésével a magukét is építik.

A nevek kulturális meghatározottságát, identitásjelölő szerepét a magyar személy- és helynévkincs viszonylag jól ismert egy évezredes története is jól mutatja, bár a történeti névkutatás főként nem ezekre a jellegzetességekre fordított figyelmet. A névadás kulturális feltételeire történtek ugyan néha utalások, de ezek a körülmények jórészt háttérben maradtak, pedig a nevekben rejlő kulturális információk kibontása — különösen a névtudomány jellegzetes interdiszciplináris helyzete, illetve segédtudományi szerepgazdagsága miatt — szélesebb érdeklődésre is számot tarthat. Bizonyos helynévtípusokhoz a magyar névtörténet során igen erős identitásjelölő szerep kapcsolódott. Különösen jól tetten érhető ez a személyneveknek a helynevekben való használatában. Az *Üllő, Veszprém, Tihany* típusú helyneveknek a legfőbb funkciója kezdetben aligha a hely azonosítása, egyedítése lehetett, hanem sokkal inkább az, hogy kifejezze a terület birtoklásához, használatához való jogot.[39]

A helynevek esetleges jogforrásként való funkcionálása több ízben is előkerült a magyar szakirodalomban. Elsőként Györffy György fogalmazta meg azt a gondolatot, hogy valamely javadalom neve önmagában is birtoklás jogcíme lehetett.[40] Noha Kristó Gyula vitatta ennek realitását, s úgy vélte, hogy a név birtokjogot nem igazolhat,[41] Györffy véleménye több vonatkozásban is megalapozottnak tűnik. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk egyrészt azt, hogy a honfoglalás korának magyar

---

[39] Lásd e kérdéshez részletesebben *Hoffmann István:* Név és identitás. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 49–58.

[40] *Györffy György:* Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. Történelmi Szemle 15. (1972) 286., de lásd még *Uő:* A helynevek és a történettudomány. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp. 1969. Szerk. Kázmér Miklós – Végh József. Nyelvtudományi Értekezések 70. sz. Bp. 1970. 200. is.

[41] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 17–18., 30., lásd még ehhez *Solymosi L.:* Árpád-kori helyneveink i. m. 183. is.

társadalmát, kultúráját a szóbeliség jellemezte, s az élet bizonyos területein (államigazgatás, jog) az írásbeliség csak igen lassan, fokozatosan, évszázadok alatt szorította háttérbe a szóbeliséget.[42] Ilyen körülmények között pedig a személy és a hely nevének azonossága a nyelvhasználat ereje révén szokásjogi kifejezője is lehetett a személy és a hely összetartozásának. A helynév jogforrásként való érvényesítésének gondolatát támogatja továbbá az a körülmény is, hogy a legrégebbi okleveleinkben igen nagy számban maradtak fenn személynévvel azonos településnevek, jól mutatva e névadási mód feltűnően nagy produktivitását.

2.7. A fentiekben a helynévadásnak és helynévhasználatnak mindazokat az általános névelméleti kérdéseit igyekeztünk — persze csak igen nagy vonalakban — összefoglalni, amelyekre a nyelvi-etnikai rekonstrukció során érdemes a kutatóknak figyelemmel lenniük. E problémakört végül azzal zárjuk le, hogy visszatérve a kiindulópontként felhozott 11. századi okleveles adatokra, illetőleg a rájuk vonatkozóan tett korábbi megállapításokra, rámutatunk azokra a tanulságokra, amelyeket a fenti névelméleti tényezők szem előtt tartásával fogalmazhatunk meg velük kapcsolatban. Néhány erre irányuló megjegyzést már az eddigiekben is elejtettünk, de talán nem érdektelen ezeket alább összegeznünk.

Az 1055: *bolatin* ~ *balatin* adatok — a névetimonból adódóan — szláv névadókra utalnak ugyan, a név hangszerkezete azonban biztosan magyar névhasználókat jelez a Tihanyi alapítólevél korában. Az idegen nyelvből a magyar névrendszerbe bekerülő helynévi elemek átvételének koráról az írott források alapján nem lehetnek ismereteink, belőlük minden esetben legfeljebb az adott nyelvemlék korának névhasználati körülményeire kérdezhetünk rá. Ehhez pedig elméleti-módszertani tekintetben a nyelvi rekonstrukció alapelveire célszerű támaszkodnunk. Az etnikai célú nyelvi rekonstrukció[43] legfőbb eszköze ugyan maga a helynév-etimológia, ez azonban nem egyszerűsíthető le az adott névforma végső etimonjának a meghatározására. A névkeletkezés pillanatának a megragadása mellett a fennmaradt adatokra is figyelemmel kell lennie az etimológusnak: ezek az adatok ugyanis — lévén többnyire a valós, élő nyelvhasználatra utaló elemek — megmutatják azt is, hogy milyen nyelvi környezetben fordul elő az adott név, ami a helynévkölcsönzések kronológiája szempontjából igen lényeges körülmény. „Egy-egy adat értel-

[42] Vö. ehhez *Solymosi László:* Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Bp. 2006. 203.

[43] A fogalomhoz lásd *Hoffmann István:* Nyelvi rekonstrukció — etnikai rekonstrukció. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 14., illetve *Uő:* A helynév-etimológiától a helynév-rekonstrukció felé. In: Emlékkönyv Mező András tiszteletére. Szerk. P. Lakatos Ilona – Sebestyén Zsolt. Nyíregyháza 2010. 63–70.

mezése, a név nyelvi rekonstrukciója tulajdonképpen egy kétdimenziós koordináta-rendszerben történik, amelyben az egyik tengely mentén az adatot tartalmazó forrás belső összefüggésrendszerében interpretáljuk a nevet, a másik tengelyen pedig a kérdéses helyre vonatkozó többi adatot tüntetjük föl. E kettős vonatkozási rendszerben értelmeznünk kell a név minden egyes tényezőjét: a nyelvi rekonstrukció ezek közül leginkább az alaki és a jelentéskomponens bemutatására figyel."[44]

Az 1055: *uluues megaia* szórvány kapcsán idézett Kristó-féle gondolatmenet több ponton is éles ellentmondásban áll az általános névelméleti tételekkel. Ez az elnevezés — Kristó véleményétől eltérően — semmiféle kétnyelvűségre nem utal, mivel a két lexémája egyértelműen magyar nyelvű birtokos jelzős szerkezetet alkot, magyar nyelvű grammatikai eszközökkel kifejezve. A szintagmát alkotó lexémák nyelvi eredete a névben való megjelenésüktől független körülmény, a helybeli névadók ugyanis ezeket kétségkívül a magyar nyelv elemeiként használták fel a névadás alkalmával.[45] E szavakból pedig végképp nem lehet (a *megyé*-ből sem) a helybeli magyar és idegen (szláv) lakosság számbeli arányára következtetni.[46]

A szláv eredetű személynévből metonimikus névadással alakult településnevek (pl. 1001 e./1109: βεσπρεμ) nyelvi és etnikai értékelésekor nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy a településnevek kapcsán a tudatos és az egyén szerepét előtérbe helyező névadási aktussal fokozott mértékben célszerű számolni, hanem azt is, ami ebből közvetlenül adódik: amennyiben ugyanis a település neve a birtokos névadói tevékenységének eredményeként fogható fel, az elnevezés nyelvi alkata is elsősorban az illető személy nyelvi (és esetleg etnikai) helyzetéről tanúskodik, s talán kevésbé utal a környező lakosság nyelvi-etnikai hovatartozására. A személynévi helynevek kapcsán maga a névadási eljárás is fontos fogódzóként jelentkezik a nyelvi háttér értékelésekor, és azt is ki kell emelnünk, hogy a valamely idegen eredetű személynévvel alakilag megegyező településnevek nyelvi és etnikai forrásértékének mérlegelésekor a korai évszázadokra vonatkozóan sem vehető figyelembe a személynév etimológiai eredete. E tulajdonnévi kategória — a rá jellemző nagyon erős kulturális-társadalmi determináltsága okán — a nyelvi-etnikai rekonstrukciós eljárásokban nem szolgálhat zsinórmértékül.

A törzsnévből formáns nélkül alakult településnevek (amely névtípusra a 11. századból a veszprémi oklevél *Cari* adatát idéztük meg) kap-

---

[44] *Hoffmann I.:* Nyelvi rekonstrukció i. m. 15.

[45] Az *Ölyves* ráadásul nem is köznévként, hanem a szomszédos település megnevezéseként, azaz helynévként kerülhetett bele a kérdéses névbe; vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 103.

[46] Lásd ehhez *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 105.

csán Kristó Gyula a környező lakosság névadói szerepét emelte ki. Mivel a kérdéssel a következőkben részletesen is foglalkozni kívánunk, ehhez kapcsolódóan csupán egyetlen gondolatot bocsátunk előre. A helynevek funkcionális jellemzőit taglalva arra mutattunk rá, hogy e névfajta egyik fontos funkciója az identitásjelölő és identitásképző szerep. Ennek tudatában pedig nagyon is indokoltnak tartjuk annak a lehetőségnek a felvetését, hogy a *Kér, Megyer* stb. törzsneves falvak a bennük lakók névadói tevékenységét legalább olyan eséllyel jelzik, mint az esetleges környezetükét. A törzsi hovatartozás ismerete ugyanis a honfoglalás utáni évszázadokban feltétlenül olyan tényező lehetett, ami a korabeli emberek identitástudatát erősen (még azt is megkockáztathatjuk, hogy egy ideig talán a legerősebben) meghatározta.

3. A törzsi helynevek problematikája — Kniezsa István tételeinek vizsgálata

Kniezsa István a Kárpát-medence 11. századi nyelvi-etnikai viszonyainak vizsgálatában történeti, nyelvészeti és régészeti bizonyítékokat használt fel. Ezt a komplexitásra törekvést, a különböző tudományterületek eredményeinek figyelembevételét mi magunk is elengedhetetlennek tartjuk egy ilyen bonyolult kérdéskör megvilágításában, ám a továbbiakban mi csak a nyelvtudományi érveket kívánjuk áttekinteni. A történeti, régészeti bizonyítékokat történész és régész szakembereknek kell elemezniük.[47]

Kniezsa a magyar nyelvterület jellemzésekor ugyan csak harmadikként tárgyalja a honfoglaló magyar törzsek neveiből alakult helyneveket, ám vizsgálatában ezek központi, meghatározó szerepet töltenek be, így elemzésünkben ezzel a névcsoporttal foglalkozunk elsőként és legrészletesebben.

A magyarok jelenlétét igazoló helynévi adatoknak Kniezsánál ez a csoport teszi ki a nagyobbik felét: a 242 törzsnévi helynév mellett ugyanis 198 egyéb helynevet sorol fel, s ezt egészíti ki további 202 nem magyarokra utaló helynévvel (ebből 184 szláv, 7 török, 11 német eredetű név).[48] A törzsnévi helynevek tehát Kniezsa nyelvészeti bizonyítékként felhasznált adatainak csaknem a 40%-át adják. Ez az arány már önmagában is jelzi e névcsoport kiemelt szerepét, s mindezt még inkább elmélyíti az a funkció, amit ennek a névtípusnak a szerző tulajdonít, besorolva őket az

[47] Ahogyan megtette ezt Kniezsa történettudományi érveire vonatkozóan Kristó Gyula is; vö. *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 5–8.

[48] Erre lásd *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. VIII. Adattár című fejezetét: 456–471.

ún. korhatározó nevek csoportjába.[49] Amikor tehát a törzsnévi helynevek nyelvi kérdéseit megvizsgáljuk, erre a Kniezsa által felállított szélesebb körű helynév-tipológiai kategóriára is feltétlenül tekintettel kell lennünk.

Mindenekelőtt azt kívánjuk leszögezni, hogy az alábbiakban mi csupán az ún. törzsnévi helynevek ügyével foglalkozunk, s ezeknek is csupán a nyelvi vonatkozásaival. Nyelvészeti-névtani eszközökkel ugyanis nem vizsgálhatók az alábbi s ezekhez hasonló, e nevek keletkezésével kapcsolatos, egyébként meghatározó fontosságú kérdések: Mi magyarázza e neveknek a Kárpát-medencében való szétszórt elhelyezkedését? Milyen jogállású és foglalkozású népelemek lakták ezeket a településeket, stb.? Ezekre és további ilyen típusú kérdésekre a történettudomány adhat válaszokat.[50] Azt is hangsúlyozni kell továbbá, hogy az alábbiakban maguknak a törzsneveknek a nyelvi kérdéseivel sem foglalkozunk. Ezekről a szavakról igencsak kevés információval rendelkezünk: Konsztantinosz császárnak a DAI-beli említésén és a Kárpát-medencebeli helynévi előfordulásokon kívül „a magyar törzsnevekről semmi egzaktan, filologikusan is megfogható dolgot nem tudunk”.[51] Nyelvészeti vonatkozásban csupán a törzsnevek etimológiai eredetét szokás vizsgálni, azonban e téren is igen ellentmondásos, többnyire hipotetikus állításokon alapuló, bizonytalan eredményekkel rendelkezünk. De még a megbízható etimológiai magyarázatok sem lennének segítségünkre a fent meghatározott célunk elérésében, ugyanis valamely nép, népcsoport, törzs megnevezésének vagy megnevezéseinek nyelvi eredete nem nyújt támpontot az oda tartozók nyelvének megállapításához.[52]

A nyelv- és névtörténeti kutatások elsősorban adatok alapján tudnak megállapításokat tenni valamely korszak nyelvi állapotára vonatkozóan. Közismert azonban az a körülmény, hogy az adatok első feltűnése a forrásokban csak a legritkább esetben esik egybe az adat mögött húzódó nyelvi elem létrejöttének idejével. A helynévi forrásadatok ennek megfelelően csupán azt jelzik számunkra, hogy a kérdéses korban vala-

---

[49] Kniezsa itteni megfogalmazása szerint „A törzsnevekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság XI. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni.” (*Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.).

[50] E problémák összefoglalását lásd *Kristó Gyula:* Törzsek és törzsnévi helynevek. In: *Uő:* Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 422–442., *Uő:* A helynév mint történeti forrás. In: *Uő:* A magyar állam megszületése. Szeged. 1995. 269–275., *Uő:* A magyar nemzet megszületése. Szeged. 1997. 155–157.

[51] *Benkő Loránd:* Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003. 81.

[52] Vö. *Benkő Loránd:* A *székely* néprésznév ómagyar történetéhez. Magyar Nyelv 98. (2002) 257., *Uő:* Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről. Bp. 2002. 13–16., *Róna-Tas András:* A honfoglaló magyar nép. Bp. 1997. 209–212.; a kérdés összefoglalását lásd *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 9–10.

mely név már létezik, ám a névadás korára, a hely elnevezésének idejére vonatkozóan önmagukban semmiféle információt nem nyújtanak. S mivel a magyarság Kárpát-medencebeli történetének első évszázadaira vonatkozóan igen kevés forrás maradt ránk, csakis ezekre támaszkodva igen hézagos képet kaphatunk a magyar nyelv s ezen keresztül a magyarság korabeli helyzetéről, állapotáról. Kniezsa István a magyarság 11. századi telepeit keresve e források alapján az általa felsorolt 242 törzsnév közül csupán hatot vehetett volna figyelembe, mivel ennyi adatot tudott kimutatni az általa kutatott korszakból.[53]

A forráshiányos korai évszázadoknak az adatokkal való feltöltését szolgálta a korhatározó értékkel bíró helynevek elméletének a kidolgozása. E névcsoport előhírnökeként látjuk megjelenni a Magyarország népei a XI. században című műben a törzsi helynevek csoportját, az elképzelés részletesebb kifejtését Kniezsa néhány évvel később, a Keletmagyarország helynevei című munkájában végezte el, több helynévtípust is besorolva ebbe a körbe.[54] Itt most a probléma egészének áttekintésére nincs módunk, a továbbiakban a kérdést csak a törzsi helynevek vonatkozásában vizsgáljuk meg, mivel Kniezsa maga is csak ezt a névcsoportot vonta be a 11. századi nyelvi állapotok vizsgálatába.

Lássuk, milyen érveléssel kísérelték megrajzolni a törzsi helynevek kronológiai határait az ezzel foglalkozó kutatók, s ezek alapján milyen időszakot jelöltek ki keletkezésük koraként! Melich János a Felvidék nyugati térségeit vizsgálva mutat be törzsi helyneveket, amelyekről megállapítja, hogy „nem keletkezhettek a X. sz.-on túl”,[55] mivel a szerinte a 11. század után keletkezett és benépesített határ menti megyékben ilyen nevek nem fordulnak elő. Melich érvelése tehát a településtörténet roppant bizonytalan — ráadásul éppen leginkább a helynévi bizonyítékokon alapuló — ismeretanyagára támaszkodik. Erre az eljárásra is igaz az a megállapítás, amelyet Kristó Kniezsának egy történeti jellegű bizonyítékára tesz, hogy tudniillik „ismeretlent próbál ismeretlennel meghatározni”.[56]

Kniezsa István a Melichétől eltérő véleményt fejt ki,[57] szerinte ugyanis a törzsi helynevek „nem lehetnek későbbiek a XI. század közepénél”,

---

[53] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 456–471.

[54] *Kniezsa István:* Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I–II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943–1944. I, 122–132. Az elmélet tételszerű megfogalmazását itt az alábbiak szerint látjuk megjelenni: „Vannak azonban helynevek, amelyek önmagukban is korhatározó értékűek. Minden nyelvben vannak képzések, amelyek csak bizonyos korban keletkezhettek, e koron túl azonban már ilyen típusok nem alakultak.” (*Kniezsa I.:* Keletmagyarország i. m. 112.).

[55] *Melich J.:* A honfoglaláskori Magyarország i. m. 359–360., de lásd még 342. is.

[56] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 6.

[57] Nincs tehát igaza Kristónak, amikor azt mondja, hogy Melich és Kniezsa „egymástól alig különböző datálás”-t ad (*Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 39.).

ugyanakkor „a X. század végénél aligha lehetnek régebbiek”:[58] azaz Kniezsa szerint e helynevek a 11. század első felében jó két generációnyi időszak alatt keletkeztek.[59] Az alsó időhatárt a törzsek bomlási folyamatának a történettudomány által vallott időszakához köti, a felső időhatárt pedig ahhoz, hogy a 11. század végi ősgeszta nem említi a törzsek neveit, mivel addigra azok „már teljesen feledésbe merültek”.[60] Arról azonban nem szól, hogy ennek megfelelően miért nem a század végére, hanem éppen a közepére helyezi a kronológiai határt. Kniezsa érvelése — a Melichéhez hasonlóan — nyelvészeti jellegű érveket, bizonyítékokat tehát nem tartalmaz, hanem bizonyos tekintetben hipotetikus történettudományi ismereteken alapul, de emellett még önkényes is a fenti magyarázathiány következtében.

A későbbi szakirodalom jórészt e két véleményre hagyatkozva foglal állást a kérdésben. Györffy György például évtizedek múltán is Melich álláspontját idézi minden kommentár nélkül.[61] Kristó szerint ez idő tájt a történettudományi szakirodalom jórészt ezt a felfogást képviselte.[62] Bárczi Géza Melich és Kniezsa véleményét ötvözve úgy véli, hogy a törzsi helynevek „minden valószínűség szerint még a X. sz.-ba tartozó elnevezések, de semmi esetre sem lépi születésük túl a XI. sz. közepét, mert ez utóbbi időpontban nemcsak a törzsi szervezet volt már a múlté, de az egykori törzsi hovatartozás tudata is teljesen elhomályosult az emberekben”.[63] Benkő Loránd — külön érvelés nélkül — a 10–11. századból való elnevezéseknek tartotta a törzsi helyneveket,[64] s ugyanezt a felfogást képviseli Mező András és Németh Péter is helynév-etimológiai szótárában.[65]

Kniezsa tételeit komolyabb bírálat alá először Kristó Gyula vette 1976-ban. Felhívja a figyelmet arra, hogy a törzsneveknek az ősgesztabeli hiánya nem a törzsneveknek az emlékezetből való kiesését mutatja, ahogyan azt Kniezsa gondolta, hanem a geszta történelemszemléletéből

---

[58] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.

[59] Egy későbbi munkájában így fogalmaz: „a belőlük [ti. a törzsek megnevezéseiből] alakult helyneveknek még a XI. század eleje előtt kellett keletkezniök, amikor a környék lakossága még tudta e telepek lakóinak törzsi hovatartozását” (*Kniezsa I.:* Keletmagyarország i. m. 124.).

[60] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.

[61] *Györffy György:* A magyar törzsi helynevek. In: Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája. Szerk. Mikesy Sándor – Pais Dezső. Bp. 1960. 28.

[62] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 39.

[63] *Bárczi G.:* A magyar szókincs i. m. 157.

[64] *Benkő Loránd:* A magyar tulajdonnevek története. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 387.

[65] *Mező András – Németh Péter:* Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára. Nyíregyháza 1972. 11.

fakad, s így „az ősgeszta rendeltetésénél fogva a törzsnevek létére vonatkozóan nem lehet forrás”.[66]

Arra vonatkozóan, hogy egy-egy fogalom kiavulását a mindennapi életből mennyivel követi az őt jelölő szó kiveszése a nyelvhasználatból, nincsenek ismereteink. Így nem tudunk képet alkotni arról sem, hogy a törzsi szervezet felbomlását követően a törzsek megnevezései meddig éltek még a nyelvközösség tudatában. Ebben a kérdésben csupán szubjektív megítélések fogalmazódhattak meg: Kristó például László Gyulát idézi ezzel összefüggésben, aki szerint „a maga nemében páratlan dolog lenne, hogy olyan nagy hagyományú összetartó erő, mint a törzs egy nemzedék alatt emlékét veszítené, kiveszne történelmi tudatunkból”.[67] Györffy György a magyar krónikairodalom kapcsán arról beszél, hogy az emberi emlékezet határa „70 évre nyúlik vissza”.[68] Benkő Loránd Anonymus-tanulmányaiban saját gyűjtőtapasztalatai alapján azt állapítja meg, hogy a népi emlékezet legfeljebb 2-3 nemzedékre tud visszamenni.[69]

A törzsnevek Árpád-kori fennmaradásának lehetséges időhatárait mérlegelve a kutatók nem vettek figyelembe egy igen fontos és felettébb kézenfekvő körülményt, azt tudniillik, hogy e szavak a jelzett korban helynevek százaiban éltek tovább az e helyeket ismerő korabeli népesség mindennapi nyelvhasználatában. A korábbiakban azt már megállapítottuk, hogy a helynévadást szemantikailag tudatos aktusnak fogjuk fel, ami az itt vizsgált helynevek esetében azt jelenti, hogy — ahogyan ezt minden kutató korábban is értelmezte — az első törzsnévi helynevek, de talán e neveknek a nagy része is úgy jött létre, hogy ezzel a település lakói vagy lakója, esetleg a környezetükben élők az illető törzshöz, népcsoporthoz való tartozásukat kívánták kifejezni, azaz létrejöttükkor e nevek szemantikailag feltétlenül motiváltak voltak. A kérdés az, hogy a helynevek szemantikai áttetszőségét[70] milyen hosszú ideig őrzik meg a nyelvhasználók.

Amikor az újabb generációk képviselői a világ megismerésének folyamatában, annak részeként elsajátítják a környezetükben lévő helyek megnevezéseit, azzal együtt a helyi hagyományoknak megfelelően többnyire annak az ismeretnek is a birtokába jutnak, ami az adott hely meg-

---

[66] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 40., lásd még *Uő:* Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 425., továbbá *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 10–12.

[67] *Kristó Gy.:* Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 425.

[68] *Györffy György:* Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 393.

[69] *Benkő Loránd:* Anonymus gesztája nyelvészeti revíziójának szükségességéről. Magyar Nyelv 90. (1994) 134., *Uő:* Név és történelem i. m. 43–44.

[70] Természetesen nem minden helynév szemantikailag áttetsző egy-egy nyelvközösség beszélői számára: a jövevénynevek például az egynyelvűség körülményei között sohasem azok.

nevezésének az alapjául szolgált.[71] Így a nevek szemantikai motivációi akár évszázadokon át is fennmaradhatnak, mivel nemzedékről nemzedékre átörökítődnek az ilyen jellegű ismeretek.[72] A *Megyer* és a hozzá hasonló helynevek tehát az ott lakókban, sőt a környezetükben élők körében is sokáig fenntarthatták azt a tudást, hogy a lakók egykor egy *megyer*-nek nevezett törzshöz vagy legalábbis valamely ilyen néven emlegetett közösséghez, embercsoporthoz tartoztak. Idővel a törzshöz tartozás tudatát felválthatta pusztán valamiféle összetartozástudat megléte, ám figyelembe véve az ilyen helynevek viszonylag magas számát, azt gondolhatjuk, hogy ezek a nevek, amelyek a korabeli nyelvhasználatnak feltétlenül sűrűn használt elemei voltak, jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a törzsek megnevezései — változó, egyre halványuló szemantikai tartalommal ugyan, de — a korabeli nyelvhasználat részeként hosszú időn át fennmaradhattak.

Ebből adódóan törzsi helynevek keletkezése a törzsi szervezet bomlása után több generációval, akár évszázadnyi vagy annál is több idő elteltével is elképzelhető. Ez leginkább olyan névadási helyzetekben valósulhatott meg, amelyek során valamely törzsnévi eredetű megnevezést viselő település lakói újabb helyre áttelepülvén régi lakóhelyük nevét adták az újnak is, akár azért, mert még élt bennük a név eredeti szemantikai motivációja s ezzel együtt a kérdéses népcsoporthoz való tartozásuk tudata, akár pedig azért, mert az áttelepülők gyakran magukkal viszik új lakóhelyükre az általuk addig ismert és használt helynévanyag egy részét is. Ezek a névadási motívumok nemcsak a történeti idő távlatában mosódnak össze, hanem a névadás idején sem váltak el feltétlenül egymástól.

Kristó Gyula részletesebb érvelés nélkül, de a fentiekhez hasonló névadási folyamatok említésével már az 1970-es években úgy értékelte e névcsoportot, hogy Kniezsa elképzeléséhez képest jócskán kiterjesztette keletkezésének felső időhatárát.[73] Ilyen irányú véleményét többször is megfogalmazta, itt ezek közül a legrészletezőbbet idézzük: „Törzsnévvel egyező alakú helynevek évszázadokon keresztül keletkezhettek akár személynévből, akár köznévből (l. pl. *nyék* 'kerítés, sövény' szavunkat),

---

[71] A neveknek a mentális lexikonban történő ilyen jellegű feldolgozására lásd *Hoffmann István:* Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. Magyar Nyelvjárások 50. (2012) 9–26.

[72] Igaz, megtörténhet az is, hogy a valós, eredeti szemantikai tartalom átalakul valami másféle, vélt tartalommá, s az hagyományozódik aztán tovább; ám ez a folyamat is azt bizonyítja, hogy a szemantikai motiváció a helynévismeretnek igen fontos összetevője.

[73] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 42. A névtípus alsó korhatárát illetően Kristó csak egy későbbi munkájában foglalt állást: megítélése szerint „a törzsneves helynevek legkorábbi rétege is csak (jóval) 950 utántól eredeztethető", mivel Konsztantinosznál még *kürtgyarmat* törzs szerepel, a törzsi helynevek között viszont a kettévált *kürt* és *gyarmat* törzsek nevei fordulnak csak elő (*Kristó Gy.:* A magyar állam megszületése i. m. 272.).

akár névátvitellel vagy más módon, anélkül, hogy a törzsnévi eredetűnek tetsző (valójában a törzsnévvel csak alakilag egyező) földrajzi névnek bármi köze is lenne a törzsekhez és a magyar törzsszervezethez."[74] Különösebb érvelés nélkül azt is megállapította, hogy a törzsek nevét közvetlenül legalább a 11. század végéig felhasználhatták településnevek alkotására.[75] Kristó ezt a véleményét egy helyütt azzal is alátámasztotta, hogy néhány törzsnévivel azonos alakú helynévről történettudományi bizonyítékok alapján kimutatta, hogy azok kétségkívül a 10–11. századot követően keletkeztek.[76] Azt is hangsúlyozta azonban, hogy törzsnévi helyneveink „számottevő (jelentős) része korai, XI. századi eredetű".[77] Ezt a feltevést azonban igazolni nem tudjuk, s a fentiekből az is nyilvánvaló, hogy semmiféle nyelvészeti-névtani eszközünk nincs arra vonatkozóan, hogy e településnevek különböző kronológiai rétegeit szétválogassuk. Egyes esetekben, a körülmények szerencsés együttállása következtében történettudományi, régészeti bizonyítékok alapján esetleg meghatározható egy-egy ilyen település létrejöttének kora, ám az esetek óriási többségében erre reális esélyünk sajnos nincs. Ebből adódóan a törzsnévi helynevek ma ismert, háromszáznál is több tagot számláló csoportjának a magyarság 11. századi jelenlétét bizonyító erejéről kénytelenek vagyunk lemondani, s bizonyítékként csupán azokat a neveket használhatjuk fel, amelyek adatolhatók az e században keletkezett dokumentumokból, noha az is nyilvánvaló, hogy a korban ennél jóval nagyobb számban létezhettek ilyen típusú településnevek.

Az Árpád-kor kutatásával foglalkozó szakmai-tudományos közvélemény a 11. századra vonatkozó nyelvi-etnikai rekonstrukciót — abban a formájában, ahogyan azt Kniezsa kifejtette, de még a Kristó által hozzá-

---

[74] *Kristó Gy.:* Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 424., de lásd még *Uő:* A helynév mint történeti forrás i. m. 272–273., *Kristó Gy.:* A magyar nemzet megszületése i. m. 156–157. Az általa említett lehetőségek közül a „névátvitel" lényegében azonos azzal a névadási móddal, amiről fentebb mint a helynév új helyre való költöztetéséről szóltunk; a közszókkal való esetleges egybeesés — az adott törzsnévre vonatkozó etimológiai állásfoglalástól függetlenül — a *nyék* és a *kürt* esetében elvileg ugyancsak fennállhatott; a személynévi áttétel lehetőségét azonban — ahogyan az a későbbiekből kiderül — nem tartjuk valószínűnek.

[75] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 8.

[76] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 41.

[77] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 40. Kristónak ezt a véleményét osztja az ezredforduló környékének nyelvészeti szakirodalma is. Benkő Loránd lényegében saját korábbi — fentebb már idézett — álláspontját képviseli, némileg megtoldva azt történettudományi érvekkel is (*Benkő Loránd:* Adalékok a székelyek korai történetéhez. Új Erdélyi Múzeum I. (1990) 116., *Uő:* Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete. Magyar Nyelv 92. (1996) 401., *Uő:* Az ómagyar nyelv tanúságtétele i. m. 66.), Kiss Lajos pedig egészen a részletekbe menően támaszkodik Kristó felfogására (*Kiss Lajos:* A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 446., *Uő:* A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: *Uő:* Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba. 1999. 101., *Uő:* Korai magyar helynévtípusok. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémi László. Bp. 1997. 179.

fűzött módosításokat is — nyelvtudományi módszerekkel és eszközökkel végrehajtott eljárás eredményének tekintette és tekinti ma is, noha a vizsgálat gerincét adó törzsnévi helynevek kronológiai interpretációjában — ahogyan azt fentebb bemutattuk — nyelvészeti: nyelvtörténeti, névtani érveket lényegében nem látunk megjelenni. A törzsnévi helynevek nyelvi helyzetét, jellegzetességeit kronológiai természetüktől függetlenül Kniezsa négy pontban összegezte: „1. az ország különböző részein szétszórva találhatók, 2. személynévként nem fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol sem lépi túl a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát, 4. környezetük mindenütt jellegzetesen magyar”.[78] E jellemzéssel az volt a célja, hogy a törzsnévi helynevek körét a honfoglaló magyar törzsekkel kapcsolatos megnevezéseken kívül más nevekre is kiterjeszthesse: ennek alapján vette fel bizonyítékai közé a *Tárkány* és a *Varsány* neveket mint egykori kabar törzsek helynévi nyomait a Kárpát-medencében.[79]

Kniezsa megállapításait Kristó pontról pontra megcáfolta,[80] bírálatával egyet is tudunk érteni, sőt újabb szempontokkal tudjuk kiegészíteni. Az azonos alakú nevek szétszórtsága a nyelvterületen igen sok más név esetében is kimutatható, azaz nem csak a törzsnévi helynevek sajátja, így ez utóbbiak definitív jegye sem lehet semmiképpen. A magyar nyelvterületen belül való elterjedésük és a névkörnyezetük megítélése eleve problematikus, mivel Kniezsa nem fejtette ki részletesen, hogy mely korszakra vonatkozóan értelmezte az általa említett 3. és 4. pontot. Valószínűsíthető azonban, hogy éppen a vizsgált korra, a 11. századra vonatkozóan: csakhogy — mint láttuk — ez olyan adathiányos időszak, hogy kellő számú adat híján ezeket a szempontokat nem tudjuk érvényesíteni egy-egy név vizsgálatában, különösen, ha kénytelenek vagyunk eltekinteni a magyar törzsnévi helynevek Kniezsa által javasolt automatikus felhasználásától. E kritériumok alapján[81] tehát semmiképpen nem lehet további helyneveket a törzsnévi helynevek csoportjába sorolni.

Nem tudjuk osztani Solymosi Lászlónak az évtizedekkel ezelőtti optimizmusát sem a tekintetben, hogy „az ismert helynévanyagból kikövetkeztethetők azon törzsek nevei, amelyeket Konstantinos nem említ”.[82] A törzsnévi helyneveknek ugyanis nincs semmiféle olyan jellegzetességük, amely csakis erre a helynévcsoportra lenne jellemző.[83] Törzsnévi eredetűnek ak-

[78] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.
[79] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.
[80] *Kristó Gy.:* Törzsek és törzsnévi helynevek i. m. 422–423.
[81] A törzsnevek személynévi használatának ügyére alább térünk ki.
[82] *Solymosi László:* Árpád-kori helyneveink felhasználásáról. Magyar Nyelv 68. (1972) 180.
[83] Lényegében erre az eredményre jutott Rácz Anita is az ún. pszeudo-törzsnévi településnevek jellegzetességeit vizsgálva, összevetve őket más, rokon helynévi csoportokkal (*Rácz Anita:* A pszeudo-

kor tekinthetünk legfeljebb valamely magyar helynevet, ha annak az alapjául bizonyíthatóan olyan szó szolgált, amely a magyarban vagy bármely más, a térség szempontjából figyelembe vehető nyelvben kimutathatóan rendelkezik törzsnévi vagy egyéb néprésznévi használattal vagy esetleg ennek hiányában erre utaló biztos etimológiai magyarázattal.

A továbbiakban a törzsnévi helynevek és ennek révén esetleg az ezek mögött húzódó törzsnevek nyelvi kapcsolatrendszerét próbáljuk felmérni az Árpád-kor első századaira vonatkozóan. Azt vizsgáljuk, hogy az ide tartozó nevek és szavak milyen más név- és szócsoportokkal mutatnak összefüggést, illetve milyen morfématípusokkal léphettek kapcsolatba. Áttekintésünket Rácz Anitának több olyan, a közelmúltban megjelent — részben a fentiekben is már többször idézett — dolgozatára alapozzuk, amelyben a szerző egyrészt a törzsnévi helynevek nyelvi kérdéseit állította középpontba,[84] másrészt viszont e helynévcsoport nyelvi jellemzését nem önmagában végezte el, hanem a népnévi és a foglalkozásnévi eredetű helynevekkel való összevetésben,[85] amire az ad lehetőséget, hogy e helynévcsoportok alapjául olyan közszók szolgálnak, amelyek az ún. társadalmi csoportnevek közé tartoznak.[86]

Mind a népnevekből, mind pedig a foglalkozásnevekből gyakran alakult személynév az Árpád-korban,[87] s ennek alapján azt várnánk, hogy a magyar törzsek neveit is gyakran megtaláljuk ilyen szerepben. Ezzel szemben — amint arra már fentebb utaltunk — Kniezsa a törzsnevek fontos jegyeként állapította meg, hogy személynévként nem fordulnak elő.[88] Kristó azonban Németh Gyulára támaszkodva felsorolt néhány ilyen személynévi példát,[89] ezekről azonban Rácz Anita meggyőzően bizonyította, hogy más közszói eredetre is ugyanolyan, esetenként nagyobb valószínűséggel visszavezethetők.[90] Benkő Loránd több helyen elejtett megjegyzésére támaszkodva pedig emellett azt is felvetette, hogy

---

törzsnévi eredetű településnevekről. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 45–55.).

[84] *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m.

[85] *Rácz A.:* A nép- és törzsnévi helynevek történeti-tipológiai sajátosságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 17–34., *Uő:* Les noms groupes sociaux dans les anciens noms de communes Hongrois. In: Proceedings of the Third International Conference on Onomastics "Name and Naming" Conventional / Unconventional in Onomastics. Szerk. Oliviu Felecan. Cluj-Napoca 2015. 540–550. Uő: Profession names in old Hungarian settlement names. Nyelvtudományi Közlemények 111. (2015) 117–131., *Uő:* A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. Szerk. Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna. Bp. 2015. 410–421.

[86] *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 14.

[87] Vö. ehhez pl. *Hajdú M.:* Általános és magyar névtan i. m. 351–352.

[88] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 371.

[89] *Kristó Gy.:* Szempontok i. m. 41.

[90] *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 15–17.

a törzsnévivel azonos alakú személynevek akár törzsnévi helynevekből is létrejöhettek. A párhuzamos nyelvi alakulatok (a nép- és a foglalkozásnévi eredetű személynevek) nagy száma, s a jelentékeny számú törzsnévi helynév mellett a velük egyező alakú, de magyarázatában többféle lehetőséget is megengedő személynevek elenyésző mennyisége alapján úgy véljük, hogy a magyar törzsneveket személynévként nemigen használták fel a régiségben.[91]

A társadalmi csoportnevek településnevekben — több más névtípushoz hasonlóan — alapvetően négyféle szerkezetben fordulnak elő: állhatnak önmagukban, helynévképzővel vagy településnév-formánsként szereplő földrajzi köznévi utótaggal, és szerepelhetnek már korábban létező helynevek jelzőjeként is.[92]

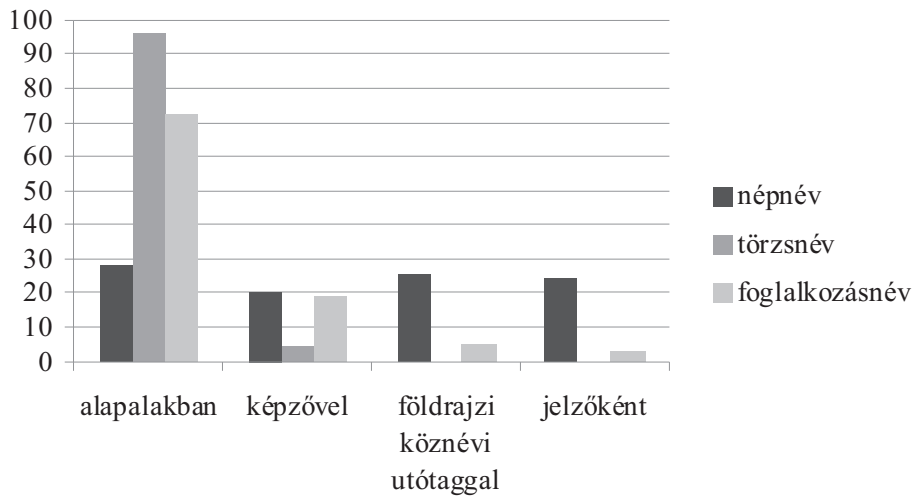

1. ábra *A névszerkezeti típusok aránya a társadalmi csoportnevekből alakult ómagyar kori településnevekben*

E helynévi szerkezettípusok eltérő történeti folyamatok következtében más-más nyelvi eszközök révén jöttek létre: metonímiával, helynévképzéssel, illetve szintagmatikus összetétel útján. A negyedik típusba tartozó nevek szerkezeti változással, kiegészüléssel jöttek létre meg-

[91] Benkő Loránd is sajátos ellentmondást látott abban a körülményben, hogy a törzsnevekből nem lettek személynevek, nemzetségnevek, „ugyanakkor sok száz helynévnek váltak széles területeken névadóivá" (*Benkő L.:* Név és történelem i. m. 118.).

[92] A Rácz Anita által tárgyalt ötödik típus, amelyben az utótag nem településnév-formáns szerepű földrajzi köznév, az e körben tárgyalt előtagokkal elenyészően ritkán fordul elő, ezért e típust a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

lévő településnevekből.[93] Rácz Anita — körültekintően összeállított helynévkorpusz alapján — azt állapította meg, hogy e négy névszerkezeti típus a népnévből alkotott településnevek körében viszonylag kiegyensúlyozottan fordul elő, megközelítőleg azonos arányban. A foglalkozásnévből alakult településnevek háromnegyede formáns nélkül áll, egyötöde pedig képzővel, s elenyésző az összetételek száma. A törzsnévi helynevek körében viszont jószerével csak egyetlen névszerkezeti típus található, a formáns nélküli névalakoké, s legfeljebb néhány név sorolható a másik két csoportba.[94] Az itt figyelembe vehető helynevek (*Kércs, Kérd, Megyercs; Jenőfalva, Kérfalva, Nyékfalva* stb.) alakulásmódja azonban egyedi vizsgálatot kíván, amelynek során figyelembe kell venni a településnevek változására jellemző tipológiai folyamatokat is: joggal vetődhet fel ugyanis annak a gyanúja, hogy a kérdéses nevekben szereplő helynévképző, illetve földrajzi köznévi utótag nem a név alapjául szolgáló törzsnévhez, hanem az abból alakult helynévhez kapcsolódott.[95] Meglévő helynévhez törzsnévi előtag jelzőként nem szokott járulni.

Még ha a fenti, a névtípus néhány elemének változására vonatkozó feltevésünk igazolódna is esetleg, az sem változtatna — az ide tartozó nevek kis száma miatt — azon a megállapításon, hogy a törzsnévi helynevek a magyar helynévrendszernek különlegesen egynemű és a változásoknak erősen ellenálló, más névtípusokkal kölcsönhatásba nemigen kerülő, zárt csoportját alkotják. A nevek változási érzékenységének[96] bizonyítéka lehet az is, ha más nevek váltják fel őket: a törzsnévi helynevek körében azonban ezt a változástípust is csak igen ritkán látjuk megjelenni.[97]

Arra a kérdésre, hogy vajon mivel magyarázható a törzsnévi helyneveknek ez a fajta strukturális egyneműsége és ezzel összefüggő elszigeteltsége a magyar helynevek rendszerében,[98] bizonyítékokkal alátámasztott, objektív nyelvészeti-névtani magyarázatot sajnos nem tudunk adni. Hipotézisként felmerülhet esetleg egy olyan magyarázatnak a lehetősége, amely szerint a névtípusnak a sokak által feltett — de mint

---

[93] A folyamat értelmezéséhez lásd *Tóth Valéria:* Településnevek változástipológiája. Debrecen. 2008. 66–70.

[94] *Rácz A.:* Les noms groupes sociaux i. m., *Uő:* A nép- és törzsnévi helynevek i. m., *Uő:* A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

[95] E változási folyamathoz lásd *Tóth V.:* Településnevek változástipológiája i. m. 70–79., 110–131.

[96] E fogalom tartalmára vonatkozóan lásd *Tóth Valéria:* A településnevek változási érzékenységéről. In: Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Szerk. Hoffmann István – Juhász Dezső. Debrecen–Bp. 2007. 57–65., valamint *Uő:* Településnevek változástipológiája i. m. 232–240.

[97] Vö. *Rácz A.:* Törzsnévi eredetű helyneveink i. m. 13–14.

[98] Másfelől viszont ki kell emelni azt is, hogy a törzsnévi helynevek metonimikus névadással keletkeztek, ami a régi magyar település-névadás talán leggyakoribb módja volt (vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 226–232.).

láttuk, az általuk alkalmazott eszközökkel objektíven nem bizonyítható — szűk időhatárok közé szorított keletkezése és ezzel összefüggő koraisága a magyar településnevek között lehet e típusbeli zártságnak az oka. Ezt a feltevést kívánjuk megvizsgálni az alábbiakban.

Az egyes helynévtípusoknak az abszolút kronológiáját eszközök, módszerek híján sajnos nem tudjuk megadni, megkísérelhetjük azonban az egymáshoz viszonyított, relatív kronológiájuk meghatározását. Ehhez az egyes helynevek első adatainak időbeli eloszlását vehetjük figyelembe, ami — ahogyan arról már szó esett — nincs ugyan összefüggésben a nevek keletkezésével, ám nagyszámú névadat esetében joggal tehetjük fel, hogy az adatolás véletlenszerűségéből adódóan az egyes névtípusok relatív kronológiai viszonyait hűen tükrözik a nevek első előfordulásai is. E relatív kronológiát pedig — ugyancsak az adatolás véletlenszerűségéből következően — érvényesnek tekinthetjük az egyes névtípusok egyedeinek egymáshoz viszonyított keletkezési idejére vonatkozóan is, anélkül persze, hogy a névkeletkezés pontos idejét — azaz az abszolút kronológiáját — meg tudnánk határozni.

A relatív kronológia kérdésében ismét csak Rácz Anita kutatásaira hagyatkozhatunk, aki a népnévi, a törzsnévi és a foglalkozásnevekből alakult formáns nélküli helynevek első előfordulásait az alábbi görbén ábrázolta.[99]

2. ábra *A társadalmi csoportnevekből alakult formáns nélküli településnevek időbeli eloszlása*[100]

[99] Vö. *Rácz A.:* Les noms groupes sociaux i. m. 547.

[100] A görbe csúcspontjai a fél évszázadonként feltűnő első helynév-előfordulások számát mutatják.

A fentiekből kitűnik, hogy a három névtípus gyarapodása, illetve e folyamat visszaszorulása — az egyes szemantikai típusok eltérő száma mellett — időben nagyjából párhuzamosan folyt le. A típusok névegyedeinek szaporodása — nyilvánvalóan a források fennmaradásának tükreként — a 12. században, főképpen annak a második felében indult meg. A növekedés a nép- és a törzsnévi településnevek esetében a 14. század első felében érte el a csúcsát, a foglalkozásnévi helyneveknél ez egy fél évszázaddal korábban következett be. A bennünket itt közelebbről érintő, törzsnévből alakult településnevek kapcsán esetleg csak azon gondolkodhatunk el, hogy mi magyarázza e helyneveknek a 11. században való nagyobb számú előfordulását, ám a figyelembe vehető adatok kis mennyisége miatt ebből határozott következtetéseket aligha szabad levonnunk. A három névtípus kronológiai párhuzama nem utal tehát arra, hogy a népnévi és a törzsnévi helynevek keletkezési idejében valamiféle lényegi különbség mutatkozna, de a foglalkozásnévből alakult településnevek időbeli paraméterei sem jeleznek meghatározó eltérést.[101]

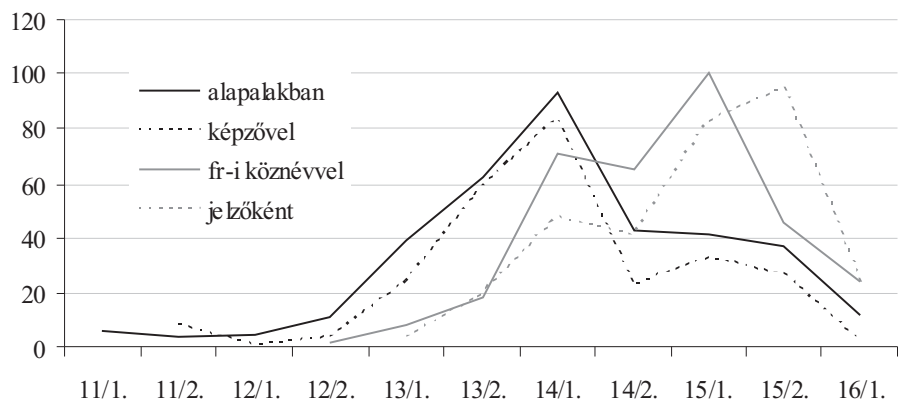

3. ábra *A népnévből alakult településnevek szerkezeti típusainak időbeli eloszlása*

Kérdésként merülhet fel az is, hogy vajon a képzéssel alakult nevek hogyan illeszkednek bele ebbe az időrendbe, s nem ad-e ez az összefüggés valamiféle magyarázatot arra, hogy ez a típus miért hiányzik szinte teljesen a törzsi helyneveknél. A képzéssel alakult helynévformák mind a népnévből, mind pedig a foglalkozásnévből létrejött helynevek esetében időrendjüket illetően szoros megfelelést mutatnak a formáns nélküli névalakok gyarapodásával: a népneveknél ezek csúcsa a 14. század

[101] Vizsgálandó probléma lehet ugyanakkor, hogy mit mutatnak további fontos névtípusok (pl. a személynévi eredetű helynevek) relatív kronológiai viszonyai.

első felére esik,[102] a foglalkozásnevek esetében pedig a 13. század második felére.[103] A formáns nélküli és a képzéssel történő településnév-alkotás divatja tehát — legalábbis ebben a két szemantikai csoportban — időben párhuzamosnak mutatkozik. Ebből következően kronológiai okok semmiképpen nem magyarázhatják azt, hogy a relatív kronológiáját tekintve hozzájuk hasonló törzsnévi településnevek között szinte teljesen hiányoznak a képzéssel alakult formák.

Ha viszont kontrollként megvizsgáljuk a földrajzi köznévi utótaggal alakult népnévi előtagú településnevek csoportját, akkor világosan megmutatkozik az előző típusoktól való időbeli eltérés:[104] a névtípus egy évszázaddal később éri el csúcspontját, mint a másik két, fent említett típus. A népnévi jelzőt előtagként tartalmazó helynevek gyakorisági csúcsa pedig még ennél is későbbi.[105]

Ugyanez a fáziskésés mutatkozik meg a kis számú foglalkozásnévi előtaggal álló kétrészes nevek esetében is.[106] Az egyrészes nevek (a formáns nélküliek és a képzettek) a fentiek szerint tehát régebbi névtípust képviselnek a kétrészeseknél. Ez pedig magyarázatot adhat arra, hogy miért hiányzik szinte teljességgel a települést jelentő földrajzi köznévi utótaggal alakult törzsnévi helynevek típusa: mire ez a szerkezeti típus elterjedt a magyar településnév-adásban, addigra a törzsnév mint szócsoport már nem volt produktív szemantikai névalkotó típus. Ugyanez magyarázhatja a foglalkozásnévből alakult ilyen jellegű településnevek kis számát is. E szemantikai csoport produktivitásának megszűnése bizonyára a szolgálónépek történetével függ össze.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a törzsnévi helynevek sokat kutatott és vitatott csoportjáról objektív, támadhatatlan nyelvészeti eszközökkel igazán fontos, az eddigiekhez képest új megállapításokat nem tudunk tenni.[107] Áttekintésünket ennek ellenére mi magunk mégsem tartjuk teljesen eredménytelennek, mivel a fentiekben olyan elképzeléseket tudtunk megcáfolni s így kiiktathatóvá tenni e kérdéskör mai tudásunk szerint helytálló ismeretanyagából, amelyek ma is széles körben közkézen forognak, és tudományos elméletek alapjául szolgálnak.

---

[102] Vö. *Rácz A.:* Les noms groupes sociaux i. m. 547.

[103] Vö. *Rácz A.:* A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

[104] Ez egyébként egyértelműen jelzi az alkalmazott vizsgálati módszer alkalmasságát a relatív kronológiai viszonyok megállapítására.

[105] Vö. Rácz A.: Les noms groupes sociaux i. m. 548.

[106] *Rácz A.:* A foglalkozásnévi eredetű településnevek i. m.

[107] Az ilyen irányú kutatások nehézségére Benkő Loránd már korábban is utalt (*Benkő L.:* Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete i. m. 401.).

4. Kniezsa nyelvészeti érvei

4.1. Kniezsa a magyarság 11. századi telephelyeinek meghatározásában a nyelvészeti bizonyítékok között első helyen említi az e századból fennmaradt források hely- és személynévi adatait.[108] Az elbeszélő kútfők e korra vonatkozó adatait azonban nem vette figyelembe, ezt az eljárást Kristóval együtt[109] mi is csak helyeselni tudjuk. Kivételt csupán a nagyobb vizek nevével tett, amelyeket későbbi előfordulásuk ellenére is felhasznált bizonyítékul. Ez az eljárás elvileg bizonyos tekintetben elfogadható ugyan, ám a Kniezsánál való konkrét megvalósulását mégsem látjuk hibátlannak. A nagyobb vizek neveiről régóta hangoztatják a szakemberek, hogy azok nagyon időtállóak, nyelvből nyelvbe átkerülve hosszú évszázadokon, de akár évezredeken át is fennmaradhatnak.[110] A Kárpát-medence legnagyobb folyóvizeinek megnevezéseit például óeurópai eredetűnek szokás tekinteni. A *Duna,* a *Tisza,* a *Maros,* a *Körös,* a *Szamos,* a *Dráva,* a *Száva,* a *Garam* nevét azonban Kniezsa nem veszi figyelembe nyelvi bizonyítékként, noha ezeket a magyarba szláv közvetítéssel került vízneveknek tartja a szakirodalom.[111] Kniezsa eljárását persze magyarázhatja az a körülmény — ő maga nem ejt szót e nevek mellőzésének okairól —, hogy a fent említett, hosszan elnyúló folyóvizek megnevezéseinek nyelvi-etnikumjelölő értéke csak általában lehet, egy-egy kisebb, konkrét területre vonatkozóan azonban aligha.

A Kniezsa által figyelembe vett víznevek között közép- és kisvizek egyaránt találhatók, ezek kiválasztásának elveiről azonban semmit sem tudunk meg tőle. A magyar eredetűek között említi például a *Balog* (1244/1410), a *Sajó* (An.), a *Hangony* (An.) és a *Hejő* (An.) nevét,[112] s még többet sorol fel a szláv eredetűek között: *Galga* (An.), *Tapolca* (1245), *Bitva* (1240), *Torna* (1239) stb.[113] Az adattárba felvett neveken kívül azonban továbbiak is jelölve vannak a térképén etnikumjelölő értékkel felruházva: *Berettyó, Halyagos, Kürtös, Gyöngyös* stb.

---

[108] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 370. A személynévi adatok felhasználásának problémájára a 6. pontban alább térünk ki.

[109] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 7.

[110] Ennek legújabb összefoglalását Kiss Lajos munkáiban találhatjuk meg; vö. *Kiss Lajos:* A Felvidék víznevei. Magyar Nyelv 90. (1994). 1–19., *Uő:* A Kárpát-medence régi helynevei. Magyar Nyelvőr 120. (1996) 440–450., *Uő:* Erdély vízneveinek rétegződése. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1997. 199–210., *Uő:* Az új európai víznévkutatás. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. Bp. 2000.

[111] Közülük többet így tekintett Melich (*Melich J.:* A honfoglaláskori Magyarország i. m. 8., 64., 73., 81.), újabban pedig így foglalt állást velük kapcsolatban helynév-etimológiai kézikönyvünk (*Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Bp. 1988. [A továbbiakban: FNESz.]) is.

[112] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 462.

[113] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 466–470.

Ez a megindoklást nélkülöző eljárás a maga véletlenszerűnek tűnő válogatásával elvi megalapozottság híján nem fogadható el. A szláv nevek esetében ugyanis latens módon azt feltételezi, hogy a forrásokban a magyar nevek között feltűnő szláv eredetű megnevezések arra utalnak, hogy azokat névhasználóikkal együtt ott találta, s később magába olvasztotta a térséget megszálló magyarság. Ez sok esetben bizonyára így is történt, de az ilyen jellegű nevek között olyanok is előfordulhatnak, amelyek a magyarok által lakott térségekbe később betelepülő szlávokhoz köthetők.[114] Ha ez utóbbi neveket kiszűrve esetleg igazolni is tudjuk helynevek alapján a szlávok 11. századi vagy annál akár korábbi jelenlétét valamely térségben, e nevek száma ebben az esetben sem szolgálhat etnikumok aránybeli viszonyainak megállapításához alapul. E szláv eredetű neveknél ugyanis a nyelvi kölcsönzés ténye nyújthat lehetőséget kronológiai következtetésekre, míg ilyen érvet a magyar helynevek esetében — a magyar nyelv magasabb presztízséből adódóan — nem tudunk alkalmazni, s így a későbbről adatolható magyar eredetű helynevek időbeli visszavezetésére ilyen lehetőségünk nem nyílik. Ezért a szláv nevek magyarba kerülése alapján legfeljebb a szláv és a magyar lakosság együttélésére tudunk következtetni, az etnikumok arányaira azonban semmiképpen sem. Azokra a térségekre vonatkozóan viszont, ahonnan nincsenek ilyen szláv adataink, s a helynevei között csak későbbi adatolású magyar helynevek szerepelnek, nincs olyan eszközünk, hogy ott magyaroknak a 11. századi jelenlétét nyelvészeti eszközökkel kimutassuk. Ebből viszont semmiképpen sem következtethetünk a Kárpát-medence egészében a szlávok túlsúlyára.

Mindez azt mutatja, hogy meggyőző névtörténeti bizonyítékok híján a csak későbbről adatolható víznevek önmagukban nem alkalmasak arra, hogy belőlük a 11. századbeli nyelvi viszonyokra vonatkozó következtetéseket vonjunk le. Másfelől a kisvizek neveit bármely időszakra vonatkozóan is csak saját névkörnyezetük alapos vizsgálatával együtt használhatjuk fel bizonyítékként nyelvi-etnikai azonosításra.

4.2. Kniezsa István a szláv nyelvek egyik jellegzetes hangváltozási tendenciájára, az orrhangú magánhangzók denazalizációjára is fontos következtetéseket épített munkájában. A szlávból a magyarba átkerült nevekben — és persze a közszavakban is, de Kniezsa ezeket értelemszerűen nem vizsgálta — az eredetileg nazális magánhangzót tartalmazó alakoknak kétféle képviselete van: a nazális helyén vagy magánhangzó és nazális mássalhangzó kapcsolata, vagy pedig egyszerűen orális magán-

[114] Ilyen népmozgásokra lásd például *Kristó Gyula:* Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp. 2003.

hangzó áll. Az előbbiek még akkor kerültek be a magyarba, és adaptálódtak hanghelyettesítés révén, amikor az átadó szláv nyelvben megvolt a nazális magánhangzó, az utóbbiak pedig a denazalizációs folyamat lezárultát követően. Ha tehát a szláv denazalizáció idejét meghatározzuk, akkor ezzel a hanghelyettesítéssel alakult magyar szavak, nevek átvételének az idejét, legalábbis a felső időhatárát is meg tudjuk állapítani attól függetlenül, hogy a kérdéses nyelvi elem mikor tűnik föl először a forrásokban.

Kniezsa szerint „a magyarság szomszédságában lakó", tehát vele érintkező szláv népek nyelvében a denazalizáció folyamata már a 10. század végére lezárult.[115] Arra hivatkozva azonban, hogy „mivel a hangfejlődés nem minden területen megy végbe egy időben", szerinte még a 11. század közepén is előfordulhattak e nyelvekben nazális magánhangzót tartalmazó elemek. A hangváltozásoknak a területi, időbeli eltérései kétségtelenek ugyan, de ezt itt Kniezsa semmiféle konkrét bizonyítékkal nem támasztotta alá, így a két általa megadott időhatár óhatatlanul ellentmondásban áll egymással. Ez a megokolatlan időbeli kiterjesztés tovább tágul nála annak a megállapításával, hogy az a térség, amelyben az e körbe tartozó helynevek találhatók, „a X–XI. században vegyes szláv–magyar lakosságú volt".[116]

E jelenséghez kapcsolódóan Kniezsa 48 különböző települést jelölő 22 helynévalakot említett meg (pl. *Dombó, Galambok, Long* stb.),[117] igaz, néha maga is kétségbe vonta az ide sorolt nevek szigorú korhatározó értékét: a Körös megyei *Dombró* alakból például arra következtetett, hogy az ottani szlávok nyelvéből csak a 12. század közepe után tűnt el a nazális magánhangzó.[118]

Kristó Gyula Kniezsa munkájának a bírálatában további esetekben is kérdésesnek tartja az ide sorolt neveknek az adott korra vonatkozóan érvényesített etnikumjelölő szerepét.[119] Általánosabb értelmű módosító javaslatát pedig H. Tóth Imre munkájára[120] alapozva fogalmazta meg, miszerint a denazalizáció az őszlovén nyelvben csak a 11. században kezdődött, s így „e folyamat megtörténtét nem hogy a 11. század elején-közepén, de az egész 11. század folyamán nem szabad befejezettnek gondolni".[121] Megjegyzi még, hogy e nyelv a pannóniai szlávokhoz kap-

---

[115] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 372.
[116] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 372.
[117] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 372.
[118] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 396.
[119] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 9.
[120] *H. Tóth Imre:* Magyarok és szlávok a 9–11. században. In: Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről. Szerk Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996. 76–77., *Uő:* Rövid összehasonlító szláv nyelvtan I. Szeged 1999. 9–10.
[121] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 9.

csolható, ebből azonban nem következtet arra, hogy az általa módosított tételnek területi korlátai lennének.

Látjuk tehát, hogy mind Kniezsa alapmunkájában, mind pedig Kristó ehhez fűzött bírálatában kellően meg nem támogatott állítások s ezekből bizonyítás nélkül levont, leginkább az elérni kívánt célt szem előtt tartó következtetések követik egymást. A tudományos hitelesség kérdését e problémakört érintve azok a fontos kézikönyvek sem vetik fel, amelyek például a szláv jövevényszavak tárgyalása kapcsán mutatják be a szláv denazalizáció jelenségét és ennek magyar nyelvtörténeti konzekvenciáit. A régebbi és az újabb magyar nyelvtörténeti egyetemi tankönyv a fent bemutatott elképzelésnek megfelelően az e körbe tartozó szavaknak a 11. század előtti és a 11. század utáni rétegéről beszél.[122]

A helyzet azonban ennél jóval bonyolultabb: legalábbis erre következtethetünk a Kárpát-medence szláv nyelvtörténetét több összefoglaló munkájában is áttekintő Zoltán Andrásnak az utóbbi években megjelent írásaiból.[123] Az alábbiakban ezekből az itt tárgyalt jelenség szempontjából számunkra fontos mozzanatokat emeljük ki.

A fő problémát az jelenti, hogy a honfoglaláskor és az azt követő évszázadokban a Kárpát-medencében élő és jórészt a magyarságba nyelvi tekintetben is beolvadó szlávság nyelvéről kevés ismeretünk van. Zoltán András szerint „a magyar nyelv szláv szubsztrátumát képező nyelvről dialektológiai szempontból csak annyit tudunk, amennyit a magyar nyelv régi szláv jövevényszavai ebből elárulnak”.[124] Érvényes ez a megállapítás az itt most bennünket közelebbről érdeklő problémára, a szláv nazális magánhangzók történetére vonatkozóan is, mivel „a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán megvoltak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai”.[125]

Ha tehát nem lépünk ki a bizonyítékoknak ebből a köréből, akkor — Kristó Gyulát idézve — ismét csak „ismeretlent próbálunk meghatározni ismeretlennel”.[126] A szláv nyelvtörténeti kutatások újabb eredmé-

[122] *Benkő Loránd:* Szláv jövevényszavak. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 287., *Zsilinszky Éva:* A szláv jövevényszavak. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Bp. 2003. 382.

[123] *Zoltán András:* A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében. In: A szótól a szövegig. Szerk. Bárdos Vilmos. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 137. Bp. 2012. 277–280., *Uő:* Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez. In: A nyelvtörténeti kutatások legújabb eredményei VII. Szerk. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs. Szeged 2013. 193–198., *Uő:* A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. Bp. 2014. 205–210., *Uő:* Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok a 11. században. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 35–44.

[124] *Zoltán A.:* Szláv–magyar nyelvi kapcsolatok i. m. 37.

[125] *Zoltán A.:* A szláv denazalizáció i. m. 277.

[126] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 6.

nyei azonban nyújthatnak számunkra némi támpontot. E téren fontos újítás a mi térségünkre vonatkozóan az a szemléletbeli változás, amely nem keres közvetlen kapcsolatot a Kárpát-medence 9–11. századi szláv népessége és a később a magyar nyelv szomszédságában beszélt szláv nyelvek között, mivel az asszimilálódás idején itt használt szláv nyelv még nem mutathatta határozottan a későbbi szláv nyelvekkel való egyértelmű kapcsolatot. Vagyis a honfoglaláskor a magyarság „a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött”.[127]

Ezek közül csupán egy változat, a „bolgáros jellegű déli szláv dialektus”[128] látszik elkülönülni bizonyos hangtörténeti kritériumok alapján. Az óbolgár nyelvtörténet kiváló kutatójának, Bernstejnnek a munkásságára támaszkodva pedig egyértelműen állítható, hogy a bolgárszlávban a denazalizáció a 14. században zárult le teljesen.[129] Ebből pedig az következik, hogy a magyar helynevek azon csoportja, amelyben a szláv nazális magánhangzónak nazális mássalhangzós folytatása van, elveszíti azt a szűk időre szabott kormeghatározó értékét, amelyet hozzájuk eddig a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások fűztek. Legalábbis azokon a területeken, ahol a bolgárszláv dialektus nyomai feltűnnek a Kárpát-medencében. Zoltán András szerint ilyen nyelvjárásokat a Kárpát-medence középső terein is ki lehet mutatni, sőt ezek még az északi vidékein is széles körben el voltak terjedve.[130]

Ez utóbbi megállapítását egyrészt arra a körülményre alapozza, hogy az ide tartozó jövevényszavaink a köznyelv elemei, s ezek nem kerülhettek volna ilyen státusba periférikus nyelvjárásokból,[131] másfelől pedig „a helynevek tanúsága” árulkodik erről.[132] Ehhez azonban hozzá kell fűzni, hogy a szavak köznyelvi vagy nyelvjárási státusából ilyen határozott és sarkosan megfogalmazott következtetést aligha lehet levonni. A helynevek elterjedtségével kapcsolatos megállapításait pedig Dénes György kutatásaira alapozza,[133] ám ez a kérdés mindenképpen további vizsgálatot kíván, ahogyan annak a kiderítése is — s ez elsősorban a történészektől várható —, hogy milyen úton-módon kerülhetett a Kárpát-medence széles térségeibe bolgárszláv népesség a honfoglalás körüli

[127] *Zoltán A.:* A magyar–szláv nyelvi kapcsolatok i. m. 205.
[128] *Zoltán A.:* Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.
[129] *Zoltán A.:* A szláv denazalizáció i. m. 279.
[130] *Zoltán A.:* A szláv denazalizáció i. m. 279., *Uő:* Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.
[131] *Zoltán A.:* A szláv denazalizáció i. m. 279.
[132] *Zoltán A.:* Legrégibb szláv jövevényszavaink i. m. 198.
[133] *Dénes György:* Pest pataka. Névtani Értesítő 31. (2009) 105–111. De lásd még ehhez *Uő:* A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Bp.–Miskolc 1997. 284–288.

időkben. Dénes György kutatásai egyébiránt ehhez is megfontolásra érdemes kiindulópontokat tárnak elénk.[134]

A szláv nazális magánhangzók magyar nyelvbeli képviseletével összefüggésben a fent említett mellett Kniezsa egy másik helynévcsoportot is figyelembe vett és felsorolt a 11. századi átvételek között: azokat a településneveket, amelyek végső alapja olyan — nazálist tartalmazó — szláv személynév, amely magyar névadás révén, formáns nélkül lett helynévvé.[135] Úgy véli, hogy „az alapjukat képező szláv személynevekben megőrzött orrhangú magánhangzó arra mutat, hogy a helynév mindenesetre még a szláv nazális eltűnése előtt, vagyis a X–XI. század határán alakult".[136] Az általa idesorolt 11 névalak 18 névben való előfordulását Kristó meg sem említi bírálatában, pedig ezek esetében nem pusztán hangtörténeti problémával állunk szemben. A helyzet ugyanis az, hogy a kérdéses szláv személynevek — az, hogy a Kniezsa által itt említettek mindegyike valóban ide tartozik-e, már más kérdés — a magyar nyelvbe személynévként kerültek be megőrizve nazális jellegüket, s ilyen funkcióban a magyarban már értelemszerűen nem érinthette őket a denazalizáció jelensége. A későbbiekben belőlük magyar helynevek alakulhattak — mint bármely más személynévből is —, ám ezeknek a helyneveknek a szláv–magyar nyelvi viszonyokról vallomásuk már nem lehet. A Kniezsa által elsőnek említett *Berente* példáján szemléltetve a problémát azt láthatjuk, hogy ennek szláv személynévi alapja ilyen szerepében átkerült a magyarba,[137] és később is ilyen formában fordul elő a forrásokban.[138]

4.3. Kniezsa az „egyéb X–XI. századra valló hangtani kritériumok közül"[139] megemlíti még a szláv *c* ~ magyar *t,* szláv *c* ~ magyar *cs* és a szláv *ž* ~ magyar *s* megfeleléseket. Ehhez azonban mindössze három név *(Marót, Babócsa, Kenese)* négy előfordulását kapcsolja hozzá, s e szűk körű érvényesség miatt Kristó nem is tartja fontosnak ennek a szempontnak a mérlegre tételét.[140] Elvi tekintetben ez a mellőzés azonban aligha szerencsés, ezért Kniezsa felvételét nem ok nélkül való szembesíteni a mai nyelvtörténeti ismereteinkkel.

---

[134] *Dénes György:* A bolgárok hódításai és telepítései a Kárpát-medencében a magyar honfoglalás előtt. In: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk. Tóth Arnold. Miskolc 2012. 52–64.

[135] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 372–373.

[136] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 372–373.

[137] Vö. FNESz. *Berente.*

[138] Vö. pl. 1227: cum filiis *Berende* ~ filii *Berenthe* (Gy. 4: 248–249., *Fehértói Katalin:* Árpád-kori személynévtár. 1000–1301. Bp. 2004. [A továbbiakban: ÁSz.] 116.), 1297: Petro filio *Berenche (Berenthe)* de genere Zah (Gy. 4: 230., 240., 307., ÁSz. 116.).

[139] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 373.

[140] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 10.

Kniezsa itt valójában a magyar *c* és *zs* hang kialakulásának korára alapozza érvelését, mivel e hangok szerinte a 10–11. század magyar nyelvében még nem voltak meg, az akkori átvételekben hanghelyettesítés történt: a szláv nevekben hangzó *c*-ket a magyar anyanyelvűek *t* vagy *cs* hanggal, a *zs*-t tartalmazó neveket pedig *s*-sel ejtették. A *c*-ről és a *zs*-ről Bárczi nyomán azt tartja a magyar hangtörténeti szakirodalom, hogy „már egészen korán, az ómagyar korszak legelső századaiban meghonosodott nyelvünkben”.[141] Bárczi a *Tisza* első — nyelvi hovatartozását illetően egyébként igen kétségesen megítélhető — adatai alapján felteszi, hogy a *c* a Felső-Tisza vidékén jelenhetett meg legkorábban,[142] az első vitathatatlan előfordulása viszont csak a Tihanyi alapítólevélből (1055: *castelic*) való.[143] Bárczi is megjegyzi, hogy szókezdő helyzetben még a 12. században is *cs* lép a jövevényszavak *c*-je helyébe.[144] Az újabb hangtörténeti munkák nem nyilatkoznak arról, hogy az ómagyar korban pontosabban mely időszakra is tehető e hang megjelenése.[145] Ezt a feltétlenül helyeselhető óvatosságot egyfelől a forráshiány, másfelől a hangváltozási folyamatok elhúzódó jellege és területi különbségei indokolják.

Egyébként a Kniezsánál itt két adattal szereplő *Marót* nevek értékelésében másfelől is körültekintően kell eljárnunk, mivel e helynevek amellett, hogy szláv névadókhoz is köthetők, alakulhattak a magyarba bekerült népnévből és az ezzel azonos alakú személynévből egyaránt[146] — ez utóbbi lehetőségre maga Kniezsa is utal[147] —, s ez esetben a magyarban keletkezett helyneveknek nincs magyar–szláv relevanciájuk.

Talán a *c* eseténél is nehezebben ítélhető meg a *zs* hang ügye, mivel ennek jelölésbeli azonosítása, helyesírás-történeti háttere bizonyos tekintetben az előző hangénál is problematikusabb. A hangtörténeti irodalom a feltűnésének pontosabb időszakáról nem is tesz említést,[148] és névtörténeti példaként is csupán a már Kniezsa által is felhozott *Kenese, Kanizsa* esetét taglalják.

---

[141] *Bárczi Géza:* Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: A magyar nyelv története. Bp. 1967. 113.

[142] *Bárczi Géza:* Magyar hangtörténet. Második, bővített kiadás. Bp. 1958. 111.

[143] *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 131–132.

[144] *Bárczi G.:* Magyar hangtörténet i. m. 111.

[145] *E. Abaffy Erzsébet:* Hangtörténet. In: Magyar nyelvtörténet. Szerk Kiss Jenő – Pusztai Ferenc. Bp. 2003. 313.

[146] A nevek különböző etimológiai magyarázatának lehetőségeire lásd FNESz. *Marót,* illetve *Tóth Valéria:* Az Árpád kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen 2001. 217–218., a szó ómagyar kori Kárpát-medencei képviseletéhez pedig *Rácz Anita:* Adatok a népnévvel alakult régi településneveink történetéhez. Debrecen 2011. 79–83.

[147] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 373.

[148] *Bárczi G.:* Magyar hangtörténet i. m. 112., *Uő:* Hangtörténet i. m. 113., *E. Abaffy E.:* Hangtörténet i. m. 313–314.

Az itt elmondottakból kitűnik, hogy Kniezsa fent említett, néhány példával illusztrált hangtörténeti kritériumai több tekintetben sem alkalmasak arra, hogy pusztán ezekre alapozva egyes helynevekről azt állíthassuk, hogy azok a 11. század előtt már kétségkívül megvoltak a magyar nyelvben.

A magyar szóvégi γ hangnak a szlovákban való *h* megfelelését Kniezsa maga sem a 11. századi átvétel bizonyítékaként említette meg, mert szerinte „a γ a magyarban a XII. század közepe táján tünt el”.[149] A magyar hangtörténeti szakirodalomban ma ennél is tágabb időhatárokat szokás emlegetni: Bárczi szerint a szó végén álló γ vokalizációja a 13. század végén zárult le, de elszórt példák még a 14. századból is akadnak.[150] E. Abaffy pedig a 10–13. századra teszi e folyamat időszakát.[151] Mindez arra utal, hogy Kniezsa és kora felfogásához képest a magyar hangtörténet kutatóinak a véleménye a hangtörténeti változások megítélésében olyan irányban módosult, hogy a folyamatokat sokkal inkább elhúzódónak látják, az időhatárok merev kijelölése pedig egyre kevésbé jellemzi a kutatásokat.

4.4. Ez utóbb említett hangváltozási folyamattal bizonyos vonatkozásban kapcsolatba hozható az a Kniezsa által megemlített jelenség is, ami egyes felvidéki, szláv eredetű helynevek átvételének időbeli viszonyaihoz nyújthat fogódzókat. Kniezsa István ugyanis korhatározó értéket tulajdonít a szlovák (nála: tót) nyelvben végbemenő *g* > *h* hangváltozásnak, amely véleménye szerint a 12. század folyamán ment végbe, s legkésőbb a 12–13. század fordulóján le is zárult. Mindez pedig azt jelenti, hogy azok a szláv eredetű helynevek a Felvidéken, amelyekben az eredeti szláv *g* megőrződött (pl. *Galgóc, Govor* ~ szlk. *Horovce*) minden kétséget kizáróan a 12. század vége előtt kerültek be a magyarba. És más oldalról pedig: azoknak a magyar eredetű szlovák helyneveknek, amelyekben a magyar *g*-nek a szlovákban *h* felel meg (pl. *Ság* ~ szlk. *Šahy* stb.) legkésőbb a 12. század második felében már szintén meg kellett lenniük.[152]

Az újabb szlavisztikai szakirodalom a több szláv nyelvben is bekövetkező *g* > γ > *h* változást kronológiailag nem tekinti egységes folyamatnak. Az ómagyar nyelvvel valamilyen formában kapcsolatba hozható nyelvek közül a csehben és vele vélhetően párhuzamosan a szlovák-

[149] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 373.
[150] *Bárczi G.:* Magyar hangtörténet i. m. 135., *Uő:* Hangtörténet i. m. 116.
[151] *E. Abaffy E.:* Hangtörténet i. m. 302.
[152] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 373.

ban a folyamat csak a 13. században veszi kezdetét, és valószínűleg ugyanez lehetett jellemző a szlovén nyelvre is.[153]

Mindez pedig az itt idézett helynevek kronológiai kérdéseivel összefüggésben azt is jelenti, hogy az átvételek időbeli határai valamelyest tágabbra vonandók. Ez a kritérium ugyanakkor azért nem szolgálhat különösebben értékes támpontként, mert az e körbe vonható helynevek közül jó párnak egyébként is feltűnik a 13. századinál korábbi adata a forrásokban.[154] Ez a hangváltozás persze a 11. századi nyelvi-etnikai rekonstrukció kérdéskörébe — lévén későbbi folyamat — szintén nem vonható be.

5. A helynév-etimológia metodológiájához — Kristó etimológiai módszerei

Az eddigiekben írásunk középpontjában egy olyan helynévcsoport állt, a törzsi helyneveké, amelyet Kniezsa István vont be a 11. század nyelvi-etnikai viszonyainak vizsgálatába. E kérdéskör kritikai áttekintése során felhasználtuk Kristó Gyula érveit is, aki Kniezsa mellett a legtöbbet tette e korszak nyelvi-etnikai rekonstrukciója terén. A továbbiakban egy olyan kérdést vizsgálunk meg, amely Kristó eljárásában játszott vezető szerepet (de persze nagymértékben támaszkodott erre Kniezsa is): a helynevek etimológiai magyarázatának problémáját. Itt azonban nincs mód arra, hogy szisztematikusan bemutassuk a helynévfejtés — és ezzel összefüggésben szükségszerűen valamelyest a személynevek és a közszók etimológiai magyarázatának — teljes problematikáját, hanem csak arra szorítkozunk, hogy a Kristó által az e témában írott legfontosabb munkájában[155] elkövetett legkirívóbb hibákra és azok súlyos következményeire felhívjuk a figyelmet.

Mindezt abból az alapállásból közelítjük meg, hogy a helynevek eredetének és történetének magyarázatát, vagyis a helynév-etimológiának, újabban — ahogyan arról a korábbiakban már szó esett — némileg kibővített tartalommal helynév-rekonstrukciónak nevezett eljárást a törté-

---

[153] Arról, hogy az egyes nyelvekben ez a változási folyamat összefügghet-e egymással, vagy sem, és esetleg bizonyos nyelvek között lehet e tekintetben kapcsolat, mások között viszont nem, megoszlanak a vélemények. Ugyancsak kérdéses az is, hogy a változási folyamatot belső (fonológiai) faktorok okozták-e, s ez esetben az adott nyelvek rendszerszerű változásainak eredményeként jelentkezett; vagy pedig egyes nyelvekben esetleg külső, idegen nyelvi hatás állhat a hátterében, ahogyan ezt egyes kutatók vélik (lásd mindehhez bővebben *H. Tóth Imre:* Rövid összehasonlító szláv nyelvtan. I. rész. Hangtan, alaktan (főnév, ige). Szeged 1999. 54.).

[154] Vö. pl. 1113: *Golguz* (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. Szerk. Richard Marsina. Bratislavae 1971–1987. 1: 66., FNESz.).

[155] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m.

neti névkutatás alapvető feladatának tartjuk, amelyre számos további következtetést és vizsgálatot — közte bizonyos korlátokkal a nyelvi-etnikai rekonstrukciót is — tudunk építeni. Egyetértünk tehát Kristó azon törekvésével, hogy a 11. századi helynevek[156] etimológiai vizsgálatát tette meg idevágó kutatásainak alappillérévé.

Kristó több száz helynév eredetével kapcsolatban foglal állást írásának 16 lapnyi fejezetében, ennek megfelelően etimológiai magyarázatokat nem közöl, hanem szakirodalmi forrásokra hagyatkozva csupán minősíti az egyes forrásadatokat. Az etimológiai állásfoglalásokat illetően elsőrendű forrásai helynév-etimológiai szótárak voltak, közülük is főképpen a FNESz.-re támaszkodhatott, ám mivel ezekben számos 11. századi névadatra vonatkozóan nem találni információkat, felhasználta Paisnak és Bárczinak a nyelvemlék-monográfiáját, illetve Kniezsának az éppen bírálat alá vont munkáját is.[157] Ezek a magyar helynévkutatásnak ugyan kétségkívül fontos, rangos írásai, de kevésbé alkalmasak arra, hogy segítségükkel az óvatos interpretációt igénylő, filológiailag rendkívül kényes 11. századi nevekről korszerű, megbízható ismereteket kapjunk. Egyrészt a szótári feldolgozás — céljából következő — összegző, leegyszerűsítő megközelítése miatt, másrészt pedig abból adódóan, hogy az említett monográfiák megállapításai majd három emberöltő távlatából alapos felülvizsgálatra, megújításra szorulnak. Jól példázza ezt a Tihanyi alapítólevél esete, amelynek a Bárczi Géza által való feldolgozása[158] ugyan a magyar nyelvtörténetírás egyik legkiválóbb alkotása, mégis azt tapasztaljuk, hogy az egyes nevek magyarázatában az azóta felszínre került adatok felhasználása és az újabb nyelvtörténeti-névtani ismeretek alkalmazása révén számos új eredményre jutunk.[159] De ezen túlmenően meg kell jegyezni azt is, hogy a Kristó által felhasznált etimológiai szakirodalom aligha adhatott magyarázatot minden általa tárgyalt névre vonatkozóan, így az olvasóban emiatt is erős kétség merülhet fel jó néhány névmagyarázat megbízhatóságát illetően.

Aligha hisszük, hogy a 11. századból fennmaradt helynévi szórványok felhasználhatók lennének a korszak nyelvi-etnikai jellemzésére anélkül, hogy alapos (újra)elemzésüket a helynév-rekonstrukció ma érvényesnek gondolt eszközeivel el ne végeznénk, úgy, ahogyan az a közel-

---

[156] Az már más kérdés, hogy a figyelembe vehető 11. századi források körét milyen módon határozzuk meg, s ezekben mit tekintünk az adott szempontból elemezhető helynévi szórványnak; ez azonban nincs összefüggésben az etimológiai állásfoglalásokkal.

[157] *Pais Dezső:* A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 50. sz.) Bp. 1939., *Bárczi Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951., *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m.

[158] *Bárczi G.:* A tihanyi apátság alapítólevele i. m.

[159] Vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m.

múltban megtörtént a már említett Tihanyi alapítólevél[160] és a Garamszentbenedeki oklevél[161] esetében. Azt is tudomásul kell azonban vennünk, hogy névfejtő-névmagyarázó törekvésünk nem járhat mindig egyforma sikerrel: etimológiáink között lesznek olyanok, amelyeket sokfelől megtámogatva, nagy bizonyossággal dolgozhatunk ki, de bizonyára szép számmal lesznek olyanok is, amelyeket kisebb valószínűséggel, esetleg csak a hipotézis szintjén fogalmazhatunk meg, vagy akár egyidejűleg többféle magyarázati lehetőséget is felvethetőnek látunk. A bizonyosság különböző fokán álló helynévfejtések pedig nyilvánvalóan nem használhatók fel egyforma bizonyító erővel — ahogyan viszont Kristónál szerepelnek — az általunk vizsgált fő kérdés megvilágításában.

Kristó névmagyarázatainak nagy hiányossága, hogy az egyes nevek elemzésében nem veszi figyelembe a nevekhez kapcsolódó adatok forrásainak a sajátosságait. Példa lehet erre a királyi székhelynek, Fehérvárnak az esete, amelynek az oklevelekben való hagyományos latin nyelvű említései mellett fennmaradtak magyar, német és szláv nyelvű adatai is. A német és szláv formákból azonban távolról sem következtethetünk arra — ahogyan ezt Kristónál látjuk —, hogy Fehérvár környékén ilyen nyelvű népesség élt volna, s pláne nem arra, hogy a település elsődlegesen a szlávoktól kapott volna nevet,[162] hanem sokkal inkább a neveket tartalmazó források szerzőinek nyelvi lenyomataként tekinthetünk e különböző nyelvű névváltozatokra.[163]

Különösen nehéz magyarázni a csak egyszer előforduló névadatokat, amelyek lokális tekintetben roppant bizonytalanul azonosíthatók, s ebből következően későbbi adatokkal sem könnyen kapcsolhatók össze. Ha nem is osztjuk Kniezsának az „egy adat nem adat” elvét,[164] a *Dordomest-, Duldumast-, Hanenburch*-féle névadatoknak a magyarázatában, s pláne nyelvi-etnikai szerepének megítélésében a fenti okok miatt mi magunk Kristónál[165] jóval óvatosabban járnánk el, mint ahogyan például a *Murin* helynevet még csak „nagy valószínűséggel” sem sorolnánk pusztán *-in* végződése alapján a szláv eredetű nevek közé.[166]

Kristó jól látja, hogy egy a 11. században adatolható szláv eredetű helynév akár jóval korábban, esetleg még a honfoglalás előtt is keletkez-

---

[160] Vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m., *Szentgyörgyi Rudolf:* A Tihanyi apátság alapítólevele. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. Bp. 2014.

[161] *Szőke Melinda:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Debrecen 2015.

[162] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 15., 18.

[163] Vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 136–139.

[164] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m. 368.

[165] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 15., 19.

[166] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 15.

hetett, akkor már meglévő, szlávok által lakott település neveként.[167] Mégsem veti fel annak a lehetőségét, hogy a 11. században adatolható formájában esetleg nem utal-e arra, hogy a név valamely más nyelvű népesség használatába került át. A helynév-rekonstrukciós vizsgálatban a nevek nyelvi adaptációja viszont kitüntetett szerepet kap, mert ennek révén az adat idejének nyelvhasználati viszonyaira tudunk fényt deríteni.

A helynév-etimológia terén Kristó a talán legsúlyosabb hibát azzal követi el, hogy a személynevek etnikumjelölő értékével kapcsolatos téves felfogását[168] alkalmazza a helynevek nyelvi-etnikai értékelésében is. Eszerint egy személynévből minden formáns nélkül metonímiával alakult helynév magyar névadás eredményeként jött ugyan létre, s ennek révén a környezetében élő névadóinak magyarnyelvűségére utal, ám az adott település lakóinak nyelvét Kristó szerint a személynév eredete alapján lehet meghatározni, ugyanis „a személynév viselője »karnyújtásnyira« (emlékezethatáron belül) élt, s a személy török, illetve szláv neve pontosan annyira etnikumjelölő, mintha egyenesen köznévből azaz a személynévi lépcsőfok közbeiktatása nélkül jött volna létre a földrajzi név".[169] S mivel például *Baranya, Bihar, Doboka, Veszprém, Zaránd* települések nevét szláv, *Bács, Bars, Kolon* nevét török, *Hont* nevét pedig német személynévre vezeti vissza, ezeket a szláv, török, német etnikumra utaló helynevek között veszi számba.[170] Eljárását mai névelméleti ismereteink nemcsak, hogy nem támasztják alá, hanem határozottan cáfolják is.

Annak bizonyságául, hogy ezek a főképpen hibás elméleti alapállásból következő etimológiai tévedések összességében milyen módon torzítják el a 11. századi helynévanyag képét az etimológiai összetételt illetően, álljon itt példaként a Tihanyi alapítólevél szórványainak Kristótól adott elemzése![171] Már a bevezetőben bemutattuk, hogyan értelmezi Kristó az *uluues megaia* 'Ölyves megyéje' szórványt annak megfelelően, hogy a nyilvánvalóan magyar helynévben szláv és török eredetű köznevek jelennek meg. Részben hasonló etimológiai megfontolások alapján 11 olyan szórványt sorol fel, amely szláv lakosságra utal, de emellett bemutat négy török és egy német eredetűnek tartott helynevet is.[172] Ennek alapján pedig arra a következtetésre jut, hogy „a nagyobb helyek, az

---

[167] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 20.

[168] A személynevek etnikumjelölő szerepével kapcsolatos kérdésekre az alábbiakban, a 6. pontban térünk ki.

[169] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 16–17.

[170] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 21.

[171] A kérdést röviden érintette már *Hoffmann István:* A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés i. m. 215–216.

[172] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 23.

irányjelzők szláv (kisebb mértékben török) eredetű nevek, a határjárásban szereplő mikrotoponímiai funkciójú nevek viszont döntően magyarok. Ez önmagában arra mutat, hogy a fontosabb objektumok (települések, tavak) nevét a magyarok átvették a szlávoktól, a településneveken belüli határrészeket viszont maguk nevezték el."[173]

A Tihanyi alapítólevél közelmúltban elvégzett helynévtörténeti vizsgálata[174] viszont arra az eredményre jutott, hogy az oklevél szórványanyaga alapján rekonstruálható csaknem száz helynév, illetve helyet jelölő köznévi kifejezés — ez utóbbiak között az oklevélszerzők beavatkozását mutató elemek is lehetnek — között csak két olyan helynév található, amelynek neve nem a magyar nyelvben keletkezett. Ám a Balaton és Kesztölc település neve is olyan formában szerepel az oklevélben, amely a 11. század közepén magyar nyelvű névhasználókra utal.[175] Ez azt jelenti, hogy a Tihanyi alapítólevélben nem találunk olyan nyelvi elemet, amely a 11. század közepén szláv, török vagy német nyelvű népesség jelenlétét jelezné.

6. A 11. század személynévi adatainak nyelvi-etnikai forrásértéke

Az etnikai célú nyelvi rekonstrukciós eljárásokban a helyneveknél jóval kevesebb figyelem fordult a személynevek felé. Ennek Kristó Gyula megítélése szerint részben az a mára már elhárult akadály volt az oka, hogy nem állt a kutatók rendelkezésére egy a korai magyar személynévanyagot egybegyűjtő kézikönyv, részben pedig az, hogy a korai időszakban jelentkező anyaghiány e tulajdonnévi kategória kapcsán még súlyosabb, mint amivel a helynevek esetében kell szembenéznünk. Konkrétan az itt vizsgált időszak vonatkozásában az is nehézséget okozott továbbá, hogy a Szent István kori személyek egy részét az oklevelek egyházi névvel jelölik meg (maga a király is *Stephanus* néven szerepel), ezek a latin megnevezések pedig etnikai következtetésekhez nyilvánvalóan nem szolgálhatnak alapul. Ugyancsak kérdésesnek ítélte Kristó a két főrangú család, az Árpádok és a Gyulák több nemzedéken keresztül követhető személynévállományának az értékelését, mert bármennyi tanulsággal is szolgál e nevek elemzése, az István-kori Kárpát-medence etnikai viszonyaira belőlük mégsem következtethetünk, minthogy „csak

[173] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 23.

[174] *Hoffmann István:* A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 3. (2008) 9–27., *Uő:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 226–232.

[175] *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 231.

egy-egy kis — bár igen nagy fontosságú — közösségre jellemzőek, és nem a magyarországi társadalomra”.[176]

A nyelvemlékek személynévi adatainak nyelven kívüli (pl. történettudományi) forrásértékével kapcsolatban erős fenntartásokat fogalmazott meg Benkő Loránd. „A személynév (…) puszta létének önmagában is fontos vallomásán kívül — bármennyire sajnálatos — nem hordozza magában további messzemenő magyar őstörténeti, társadalom- és művelődéstörténeti következtetések lehetőségét.”[177] Noha e meglehetősen szkeptikus állásponttal — ebben a végletes formájában legalábbis — nemigen érthetünk maradéktalanul egyet, a véleményben tükröződő intelem mindenképpen mértéktartásra kell, hogy intsen a forrásainkban ránk maradt személyjelölő formák elemzésekor. Az óvatosságra pedig különösen nagy szükség van akkor, amikor olyan fontos kérdésekben használjuk fel a tulajdonneveink, köztük a személynevek tanúságát, mint a Kárpát-medence korai etnikai viszonyainak a feltérképezése.

A nyelvészeti szakirodalomban az oklevelekben dokumentált személynevek etnikai azonosító szerepéről kétféle vélekedést olvashatunk. Az egyik felfogás szerint a személynevek használatát minden korszakban olyan mértékben meghatározza a divat, hogy a török, német, szláv vagy éppen francia etimonú nevek semmiképpen sem utalhatnak viselőjük etnikai hovatartozására.[178] A kérdésben sajátosan kettős álláspontot képviselt Fehértói Katalin, aki hangsúlyozta ugyan, hogy mivel a divat minden korban meghatározó szerepet játszik a névadásban, egy-egy név eredete alapján nem következtethetünk biztosan a nevet viselő személy etnikumára, ám a korai évszázadokra vonatkoztatva rögtön azt is hozzáteszi, hogy „ha az Árpád-korban a személy magyar, azaz közszói eredetű nevet viselt, akkor valószínűleg magyar etnikumú volt. Ha környezetétől jövevénynevet kapott, akkor feltehető, hogy ő maga vagy valamelyik őse idegen etnikumú volt”.[179] Most tekintsünk el attól, hogy egyet lehet-e általában érteni az itt tett megjegyzéssel (tehát azzal, hogy a személynév valamilyen módon utalhat etnikai hovatartozásra) vagy sem, az „ő maga vagy valamelyik őse” megszorítással maga Fehértói húzza ki a

[176] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 28.

[177] *Benkő L.:* Beszélnek a múlt nevei i. m. 19.

[178] Vö. pl. *Gombocz Zoltán:* Árpádkori török személyneveink. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 16. sz.) Bp. 1915. 17., *Melich János:* X–XI. századi német tulajdonneveinkről. Magyar Nyelv 26. (1930) 125., *Bárczi G.:* A tihanyi apátság alapítólevele i. m. 67., *Pais Dezső:* Régi személyneveink jelentéstana. 2. kiadás. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 115. sz.) Bp. 1966. 6. — Ez a felfogás is befolyásolta azt, hogy etnikai kérdésekben a nyelvészek, történészek egyaránt szívesebben nyúltak a helynevek vallomásához: azok használatában — több más előnyös tulajdonságuk mellett — a divat a klasszikus értelemben nem játszott szerepet.

[179] *Fehértói Katalin:* Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről. Magyar Nyelvőr 121. (1997) 72.

talajt az etnikai következtetések alól, hiszen e kitétel értelmében az is előfordulhat, hogy az adott személynévi adat korára vonatkozóan nem, csak esetleg valamely régebbi korszakra (az illető „ős" idejére) nézve lehet etnikai vallomása a névformának. Ez pedig burkoltan mégiscsak azt jelenti, hogy a Kárpát-medence etnikai összetételének meghatározására egy adott korszak személynévi adatai nem alkalmasak. Azt ugyanakkor, hogy Fehértói Katalin ezt mégsem egészen így látta, jól mutatja az ugyanezen írásban másutt olvasható határozott állásfoglalása. Az „Árpád-kori kis személynévtár"[180] névanyagára (öt Árpád-kori, 1138–1240 között keletkezett oklevél 6800 — zömmel az alsóbb társadalmi rétegbelieket megnevező — személynevére) támaszkodva, nyelvészeti-névtani vizsgálat eredményeként azt emeli ki a szerző, hogy a 12–13. században Magyarországon élő szolgálónépek nagy többsége (a 80%-a) nem magyar eredetű nevet viselt. Az ebből levont, immáron történettudományi természetű konzekvencia azonban meglehetősen kategorikus: a névanyag etimológiai összetétele azt mutatja, hogy az itt talált földművelő réteg „biztosan" szláv etnikumú volt, majd a kereszténység felvétele és a Kárpát-medencébe beköltöző nyugati papok, lovagok, földművesek a névhasználat alakulásában fontos szerepet játszottak.[181]

Erre, mint a nyelvész szakma egyik fontos képviselőjének a részéről megfogalmazott véleményre is támaszkodott Kristó Gyula a Szent István kori Magyarország etnikai összetételének vizsgálatakor, és szállt vitába Kniezsa Istvánnal,[182] felróva neki, hogy a konkrét forrásvizsgálatok helyett prekoncepciókra hagyatkozott. Eleinte a józan mértéktartás vezeti Kristó tollát több vonatkozásban is: mások véleményét is idézve arra hivatkozik egyrészt, hogy a névdivat nagy mértékben korlátozza annak a lehetőségét, hogy a személynevekből a viselőik etnikai hovatartozására következtetni lehessen;[183] másrészt pedig azt is jelzi, hogy a Szent István korából a forrásokban ránk maradt mindössze 43 személynévi adat — amelyből Kristó 15-öt török, 13-at szláv, tízet német, ötöt pedig magyar eredetű névként minősített — a korabeli társadalom egészének etnikai összetételét nem reprezentálhatja olyan módon, ahogyan

---

[180] *Fehértói Katalin:* Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983.

[181] *Fehértói K.:* Árpád-kori közszói eredetű személyneveinkről i. m. 75., illetve fordított aspektusból, de ugyanerre jutva lásd még *Uő:* Eltérő nézetek legrégibb személyneveink eredetéről. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Bp. 1997. 243., 245. De arra például Kristó Gyula is rámutatott, hogy az egykorú források tanúsága szerint az István korában német földről érkező lovagok német eredetű személynevei (pl. *Hont, Pázmány*) az idő tájt bizonyosan köthetők német etnikumhoz; vö. *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 28.

[182] *Kniezsa I.:* Magyarország népei i. m., *Uő.:* Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről). Nyelvtudományi Közlemények 60. (1958) 475–488.

[183] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 30.

a ránk maradt egykorú helynévanyag.[184] Arra viszont reális esélyeket lát, hogy a Fehértói által is használt személynévanyag, az 1138–1240 közötti időszak forrásanyaga és annak vizsgálati eredményei, arányszámai alapján etnikai következtetéseket megfogalmazhasson.[185] Ezen a ponton azonban a következtetései megokolatlanokká válnak: pusztán abból, hogy az 1138–1240 közötti öt forrás 20%-ban tartalmaz magyar (belső) keletkezésű és 80%-ban idegen eredetű személynevet (itt most az egyes személynévformák etimológiai minősítésének meglehetősen esetleges voltára nem is térünk ki), semmiképpen sem következik az, hogy a korabeli lakosság 20%-a volt magyar, 80%-a pedig idegen etnikumú. Azt a véleményt pedig még kevésbé lehet módszertani tekintetben megalapozottnak tartani, amit mindezek alapján Kristó Szent István idejére vonatkozóan — mindenféle érvelést mellőzve — megfogalmaz: azt tudniillik, hogy a 11. század első évtizedeiben még nagyobb lehetett az idegen (döntően szláv), és még kisebb a magyar személynévanyag, mint amit a 12–13. század forrásaiban tapasztalunk. „S amennyiben ezt — megfelelő óvatossággal — etnikai értékekre vonatkoztatom, csak az következhet: a honfoglaló és a kora Árpád-kori Kárpát-medencében (Magyarországon) a magyarság számbeli kisebbségben volt az idegen etnikumokkal (főleg szlávokkal) szemben."[186] Nem vitatjuk azt, hogy így is lehetett, csak azt vitatjuk, hogy a fent bemutatott névtörténeti elemzési módszerrel megalapozottan lehet-e ilyen vagy ehhez hasonló, de akár ezzel ellentétes következtetéseket is levonni.

A módszertani buktatók között azt is meg kell említenünk, hogy a közszói eredetű magyar személynevek kategóriáját nem egységesen értelmezik, határozzák meg a kutatók, s ennek is lehetnek következményei az etnikai forrásérték tekintetében. A nyelvtudomány képviselői a nyelvi változások természetét szem előtt tartva magyar eredetű személynévnek tekintik a magyarban meghonosodott jövevényszavakból alakult személyneveket is (pl. *Unoka,* vö. szl. *vnuka, Péntek,* vö. óe. szl. *pętъkъ, Árpa,* vö. tör. *arpa*).[187] Kristó ugyanakkor ezt az elvet csak a későbbi korokban élt személyekre vonatkoztatva tartja alkalmazhatónak, amikor is a török vagy szláv eredetű közszó már „teljesen" magyarnak minősült, és „minél korábbi időben bukkan elő idegen eredetű néven

[184] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 30. Az persze más kérdés, hogy a helynévanyag kapcsán tett megállapításait — főként hibás módszertani elvei miatt — szintén erős kritikával kell fogadnunk, ahogyan erre az előzőekben részletesen is rámutattunk.

[185] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 31.

[186] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 34.

[187] A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Bp. 1967–1976. IV. Mutató. Bp. 1984. [A továbbiakban: TESz.], Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1993–1995. [A továbbiakban: EWUng.].

[értsd: idegen eredetű (jövevény)szóval azonos alakú néven — *a szerzők*] szereplő személy, annál kevésbé indokolt ez az eljárás, mivel akkor még az idegen szó csak úton volt (vagy még úton sem), hogy a magyar szókincs részévé, jövevényszóvá váljék".[188]

A korai nyelvemlékeinkben előforduló személynevek etnikai forrásértékének kérdését azzal az általánosabb, elvi állásfoglalással zárhatjuk itt átmenetileg le, hogy mivel a személynévadás és a személynévhasználat mögött részben kulturális okok húzódnak meg, a személynevek nyelvi eredete, etimológiai származása nem kapcsolható közvetlenül, mechanikusan össze a kérdéses nevet viselő személy nyelvi-etnikai hovatartozásával. A személynévkincsnek tehát közvetlen nyelvi-etnikai forrásértéke aligha lehet.[189]

7. A 11. század közszói adatainak nyelvi-etnikai forrásértéke

7.1. A Kárpát-medence Szent István korabeli nyelvi-etnikai képének feltárásához segítségül hívott három nyelvi elemcsoport (a helynevek, a személynevek és a közszavak) közül Kristó Gyula a közszavak vallomását tartotta a legnyomósabbnak, de (vagy talán éppen ezért) itt követte el a legsúlyosabb érvelési hibákat, itt fogalmazott meg a leginkább túlzó és megalapozatlan állításokat. Az adott korból származó forrásokban ránk maradt közszavak vallatásakor ugyanis nem elsősorban a konkrét nyelvi anyag tényleges bizonyító ereje állt a gondolatmenete középpontjában (ami a két tulajdonnévfajta értékelését feltétlenül jellemezte nála), hanem sokkal inkább az a cél vezette a tollát, hogy e lexémák által azokat a — mint láttuk, meglehetősen ingoványos talajon felépített — elképzeléseit támogassa meg további érvekkel, amelyekre a hely- és a személynevek nyelvi-etnikai értékelésekor jutott. Véleménye bizonyos kérdésekben nyelvészeti szempontból megállja ugyan a helyét, ám jó néhány olyan kategorikus állítást is megfogalmazott, amely felülvizsgálatra, kiigazításra szorul. A következőkben ezért Kristónak a közszavak forrásértékére vonatkozó állításait vesszük a nyelvészet oldaláról sorra, majd ezeket egyenként mérlegre téve igyekszünk objektív véleményt formálni arról, mennyiben használhatók fel a 11. század eleji források közszói adatai a korszakot érintő nyelvi-etnikai rekonstrukcióban.

A közszavak, azon belül is elsősorban a jövevényszavak etnikai forrásértéke kapcsán általánosságban véve azt az alapvetően helyes állás-

---

[188] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 33.

[189] *Benkő L.:* Név és történelem i. m. 46., *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m. 46., *Uő:* Név és identitás. Magyar Nyelvjárások 48. (2010) 55–56.

pontot vallja Kristó Gyula, hogy e szócsoport általános lexikográfiai vizsgálatával nemigen juthatunk közelebb az etnikai viszonyok megismeréséhez, hiszen bizonyos, hogy „a Kárpát-medencében élő magyar közösségek a 11. században magyarul beszéltek, illetve hogy szlávok is éltek itt, akiknek szavai utat találtak a magyarba, és jövevényszavakként beépültek a magyar nyelvbe", és a szókölcsönzés feltehetőleg viszont is érvényes volt.[190] Ezt szem előtt tartva ezért a közszavak vallomására más aspektusból kíván építeni. „Tárgyunk szempontjából a közszavak akkor juthatnak fontos (majdnem döntő) szerephez, ha segítségükkel arra lehet feleletet kapni, hogy a Kárpát-medencében élő társadalmat vezetői társadalmi méretekben milyen szavakkal szólították meg, illetve e társadalom miként szólította meg a vezetőiket."[191] A „társadalmi kommunikáció" képezi tehát a vizsgálata tárgyát, s ehhez azokat a „köznyelvi (vulgáris) szavakat" veszi számba, amelyek „a társadalom egésze — és nem egy kis és zárt közösség — számára fontos és érthető, társadalmiasult tudattartalmat fejeznek ki".[192] Az elemzés során — a tulajdonnevek vizsgálatához hasonlóan — e helyütt is külön tárgyalja a Szent István korából, illetve a későbbi évtizedekből származó 11. századi nyelvi anyagot: az előbbi körhöz mindössze két lexémát sorol (az *udvarnok*-ot és a *király*-t), az utóbbihoz pedig négyet (az *üzbég*-et, a *poroszló*-t, az *őr*-t és az *ín*-t). Ez a féltucat szó tehát az, amire ebben az egységben Kristó Gyula a nyelvi-etnikai kérdésekben a következtetéseit alapozza, ráadásul úgy véli, hogy „e hat szó vallomása a Kárpát-medencében a 11. században beszélt nyelvekről bizonnyal több tanulsággal bír, mint a személyneveké, és eléri vagy meghaladja a helynevekből levonható következtetések erejét is".[193]

Mielőtt Kristó konkrét, e szavakra alapozott következtetéseit mérlegre tennénk, érdemes az elképzelés fent idézett kiindulópontjához néhány megjegyzést fűznünk. Meg kell fontolnunk egyrészt azt, hogy vajon mennyiben lehet átfogó érvényű vélemény akár nyelvi, akár nyelven kívüli kérdésekben az, amely mindössze hat szó tanulságaira épít. Lehet-e vajon e hat szó etimológiai eredete alapján — legyenek azok a „társadalmi kommunikáció" szempontjából bármilyen fontos elemek is — érdemben nyilatkozni a korabeli Kárpát-medence nyelvi-etnikai viszonyairól (a nyelvi-etnikai összetételről és az egyes nyelvek, etnikumok arányairól), ahogyan azt Kristó Gyula teszi, vagy már maga a felvetés is abszurd? Megítélésünk szerint a közszavak — az alaptermészetükből

[190] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 35.
[191] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 35.
[192] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 36.
[193] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38.

adódóan — efféle konzekvenciák levonására teljességgel alkalmatlanok, s belőlük csak ennél jóval általánosabb megfigyelésekre nyílik lehetőségünk. A magyar nyelv egy adott korszakból adatolható szláv jövevényszavai például csupán a magyar és a szláv nyelvi (és ezzel együtt kulturális, társadalmi stb.) érintkezés tényét jelzik, ráadásul csakis arra (a többnyire homályban maradó) időszakra vonatkozóan, amikor az illető nyelvi elemeket átvettük. A 11. századból fennmaradt féltucat közszó ugyanakkor (melyek egyikének-másikának éppenséggel a magyar nyelvbeli helyzete is kérdéses) még ennyi forrásértékkel sem rendelkezik, hiszen alig több a puszta véletlennél, hogy a korai források éppen ezeket őrizték meg számunkra a magyar nyelvben az idő tájt használatos több tucatnyi vagy akár sok száz hasonló funkciójú lexémából.

Nyilvánvaló ugyanis, hogy annak a bizonyos „társadalmi kommunikáció"-nak vagy „társadalmiasult tudattartalom"-nak is (bárhogyan kell is ezt érteni) jóval gazdagabb volt a szóállománya annál, mint amit a források elénk hoznak, így aligha célszerű úgy tekinteni e néhány lexémára, mint olyan szavakra, amelyek „kimerítik a társadalmi kommunikáció, az egyes nagy embercsoportok egymás közti megszólítása fogalomkörét".[194] Elég itt csupán azokra az alapnyelvi vagy ősmagyar kori jövevényszavakra utalnunk, amelyek a Kárpát-medencébe érkező magyarságnak — kronológiai okok miatt — már kétségkívül a szókincséhez tartoztak: ilyeneknek tekinthetők az alapnyelvi eredetű *hős,* illetőleg az alán *asszony,* az ótörök eredetű *bíró, bő, tanú* vagy a bizonytalan eredetű, de bizonyosan honfoglalás előtti *úr* stb. lexémák, hogy csupán a társadalmi kommunikáció elemei közül említsünk meg néhányat.[195]

7.2. Ezek után pedig lássuk, milyen következtetésekre jutott Kristó Gyula a Szent István korából és az azt követő néhány évtizedből fennmaradt közszavak elemzése során! A vizsgált lexémák tehát a következők: az *udvarnok* Szent István törvénykönyvéből (21. tc.) maradt ránk: „qui vulgo *udvornich* vocantur"; a *király* méltóságnévvel kapcsolatba hozható nyelvi adat a Veszprémvölgyi adománylevélben szerepel κραλ[ηζ] *(kral[és])* formában; az *üzbég*-et Szent László III. törvénykönyve (2. tc.) tartalmazza két ízben is: „qui dicuntur *wzbeg;* qui dicuntur vulgo *wzbeg*"; a *poroszló* latin megfelelője, a *pristaldus* szerepel Szent László II. törvénykönyvében (18. tc.); az *őr* a III. törvénykönyvben (1. tc.) és a II. törvénykönyvben (17. tc.) is előfordul összesen három ízben

---

[194] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 40.

[195] Az etimológiai magyarázatokat lásd TESz., *Bárczi G.:* A magyar szókincs története i. m., A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III. Főszerk. Lakó György. Bp. 1967–1978., *Róna-Tas András – Berta Árpád:* West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian. Wiesbaden 2011. [A továbbiakban: WOT.]

és mindannyiszor latin többesjellel állva: „qui vulgo *ewrii* vocantur; quosque nominant *ewr(i);* qui vulgo *ewrii* vocantur; végül vélhetően a *szolga* szavunk szinonimájaként az *ín*-nel (illetve annak többes számú alakjával) a III. törvénykönyvben (2. tc.) találkozunk: „qui dicuntur *ewnek* vel servi".[196]

Azt, hogy Szent István korának nyelvi-etnikai rekonstrukciójához a 11. század vége előtt adatolható társadalmi terminológia hat ismert szavát (amelyek közül négyet, a *udvarnok*-ot, a *király*-t, a *poroszló*-t és az *üzbég*-et az előzményirodalom nyomán szlávnak, egyet, az *őr*-t bizonytalannak, talán töröknek, egyet, az *ín*-t pedig ismeretlen eredetűnek minősített) maga Kristó sem tekinthette elegendőnek, jól mutatja az az igyekezete, ahogyan a forrásanyag körét megkísérelte tágabbra vonni. Így került a képbe két további elemcsoport: egyrészt a Szent István-i törvényekben leggyakrabban előforduló társadalmi kategóriákat jelentő korai latin szavak (a *comes,* a *miles,* a *liber* és a *servus*) feltehető magyar nyelvi megfelelői. Ezek ugyan nem adatolhatók a 11. században, de Kristó szerint „aligha kétséges", hogy a latin elemeknek a magyarban is voltak megfelelőik, s ezeket a szláv eredetű *ispán, vitéz, szabad* és *szolga* szavakban véli — utalva az egynémelyik szó kapcsán felmerülő, főleg kronológiai természetű bizonytalansági tényezőkre is — megtalálni.[197] Másik elemcsoportként — indoklás nélkül és nem egészen világos okokból — a társadalom alsó rétegét alkotó szolgáló (szolgáltató) népek megnevezéseit hívja segítségül, amelyek között szintén sok a szláv szó: pl. *arács* 'szántó', *bobrovnik* 'hódász', *csatár* 'fegyverkészítő', *daróc* 'vadász', *ribnik* 'halász' stb.[198] Ezek összességéből pedig már adódik is számára az első lényeges konklúzió: „Ha a 11. századi kárpát-medencei társadalomra vonatkozó (ránk maradt vagy *feltételezett*) szavakat (…) összesítem, az derül ki, hogy minden korábbi, a hely- és személyneveket meghaladó mértékben dominál bennük a szláv jelleg, ilyennek kell tekinteni a *király,* a *szabad,* a *poroszló,* az *udvarnok,* az *izbég (üzbég),* a *szolga* szavakat, egy sor szolgáltatónépi kategória megnevezését, valamint feltételesen az *ispán (nádorispán)* és a *(vitéz)* szavakat."[199]

Az ily módon kitágított forráscsoporthoz és a belőle levont következtetésekhez két megjegyzés már most feltétlenül idekívánkozik. Ami a társadalmi kategóriákat megjelölő 11. századi elemeket illeti, a többségük nem is adatolható magyar nyelven nemhogy Szent István korában, de az egész 11. században sem, következésképpen a magyarban valóban szláv eredetű *szabad, szolga, ispán, vitéz* szavaknak értelemszerűen

[196] A forrásadatokhoz lásd *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 36–38.
[197] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 39–40.
[198] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 39.
[199] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 40. [A kiemelés tőlünk: H.I., T.V.]

semmilyen nyelvi-etnikai forrásértéke erre az időszakra vonatkozóan nem lehet, még olyan eleve szűk keretek között sem, ahogyan erre a fentiekben utaltunk. A *poroszló* magyarul szintén nem, csupán a latin *pristaldus*-ként szerepel a korban, a *király* vagy a magyarból, vagy a szlávból alkotott görögösített formában (ráadásul a szó elején torlódást tartalmazva), tehát bizonytalan nyelvi státussal adatolható a veszprémvölgyi görög nyelvű oklevélben, az *üzbég*-ről meg maga Kristó mondja, hogy nem biztos a magyar szóként való használata.

Még több probléma merül fel azokkal a szavakkal kapcsolatban, amelyeket a szlávból átvett foglalkozásnévi lexémákként azonosít Kristó Gyula. Ezek döntő többségükben ugyanis csupán a későbbi évszázadokban kerülnek nyelvi adatokként a látókörünkbe, ráadásul nem is közszavakként, hanem helynévi szerepű elemek formájában. Kristó ezzel kapcsolatban azon a határozott álláspontón van, hogy mindamellett „kétség sem fér hozzá, hogy a helynevek ilyen közszavakból keletkeztek”.[200] Ez valóban így van, de tárgyunk szempontjából távolról sem mindegy, hogy a helynévvé alakulás a magyarban vagy pedig a szlávban következett-e be: az előbbi esetben az említett közszavak mint szláv jövevényelemek valóban szerves részei voltak a korabeli magyar nyelvnek, az utóbbi esetben viszont a magyar nyelv- és névhasználat csak a belőlük lett helyneveket kölcsönözte a szlávból. Az *Arács, Bobrovnik* típusú helynevek és mindazok, amelyek közszói alapszava a magyarban sem ekkor, sem később nem mutatható ki, nagy valószínűséggel szláv névadás eredményeinek tarthatók, s mivel az *arács, bobrovnik* stb. foglalkozásnevek a magyar nyelvnek nem váltak a részévé, a vallomásukról is kénytelenek vagyunk — ebben a vonatkozásban legalábbis mindenképpen — lemondani. A magyar és a szláv foglalkozásnévi helynevek kapcsán másutt is az a benyomásunk támad, hogy Kristó a két kategória elemeit — az ez ügyben pontosabban fogalmazó Heckenastot, Györffyt és Engelt is megidézve[201] — lényegében egybemossa, s ennek köszönhető aztán az is, hogy olykor önellentmondásba keveredik, máskor pedig körkörös érvelésbe bonyolódik. Az alább idézett gondolatmenet alapjai így éppoly ingatagok, mint a rájuk épített következtetésláncolat. „Mivel a társadalom túlnyomó része (a honfoglaláskor itt talált és leigázott szlávság) alávetett, szolgáltatásra kényszerített volt, nem kell csodálkozni azon, hogy a *szolgálónépi falvak többsége szláv nevet viselt*. Ugyanakkor a magyarok számos, szolgálattal összefüggő (foglalkozás-) nevet

[200] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 39.

[201] *Heckenast Gusztáv:* Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Bp. 1970., *Györffy Gy.:* Az Árpád-kori szolgálónépek i. m., *Engel Pál:* Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I. Bp. 1990.

magyarul adtak meg, illetve *magyarra fordítottak*, s így alakult ki az *elnevezésbeli kétnyelvűség*."[202] Ebben az állításban több nem pontosan érthető vagy megokolás nélküli tétel is van, ezeket emeltük ki dőlt betűs jelöléssel. Nem derül ki ugyanis a fenti megfogalmazásból egyrészt az, hogy mire alapozza Kristó a szolgálónépi településnevek szláv többségét, és mindezt pontosan mely időszakra is vonatkoztatja. Pusztán egy-két Árpád-kori vármegye településnév-állományára rápillantva ezt a fölényt egyáltalán nem tapasztaljuk: Abaúj megyében például a két *Vadász,* Barsban pedig a *Dusnok, Haró, Kovács, Lovász, Solymos, Szántó* településnevek alakultak feltehetően magyar foglalkozásnévi lexémából, s csupán egy-kettőnél *(Csitár, Taszár* és esetleg még a *Bocsár, Peszér)* számolhatunk e szemantikai körben a szláv névátvétel lehetőségével[203] (pedig e két vármegye magyar–szláv vegyes lakosságából adódóan akár más arányokat sem találnánk éppenséggel meglepőnek). A fenti idézet második mondatának valós tartalmát sem könnyű továbbá felfejteni. Ha a szerző e helyütt a foglalkozásnévi helynevekre gondol — amit a következő mondat egyébként valószínűsít[204] —, még akkor is homályban marad, kik is fordították az elképzelés szerint a szláv helynevet magyarra: a helyi magyar névhasználók (nyilván szláv–magyar kétnyelvűségi helyzetben), vagy esetleg az adott településnevet az oklevélbe belefoglaló magyar írnok? És milyen elnevezésbeli kétnyelvűségre kell gondolnunk: arra, hogy ugyanazt a települést magyarul *Ács*-nak, szláv nyelven pedig *Teszér*-nek is nevezték, vagy arra, hogy a fazekasok által lakott települések némelyike magyar *(Fazekas),* némelyike szláv *(Gerencsér)* eredetű nevet viselt? Az előbbi mögött valóban inkább névfordítással számolhatunk (s nem annyira a korábbi névelméleti felfogás által, Kniezsa István nyomán vallott párhuzamos névadással), az utóbbi jelenség viszont természetesen kívül esik ezen a körön.

De a legnagyobb gondot a foglalkozásnevek és a belőlük lett helynevek ide kapcsolásában az okozza, hogy az egész problematikának a Szent István korabeli nyelvi-etnikai rekonstrukcióhoz túl sok köze nemigen lehet, minthogy ennek feltárásához közvetlen forrásként csak azok a nyelvi elemek (itt éppen közszavak) vehetők nyilvánvalóan figyelembe, amelyek az adott korszakból adatolhatók. Valójában tehát csupán a korábban jelzett hat lexémával kellene e helyütt beérnünk, sőt még azok között is vannak olyanok — mint utaltunk rá —, amelyek korabeli magyar nyelvi használata nem állapítható meg egyértelműen.

---

[202] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 39. [Kiemelés tőlünk: H.I., T.V.]

[203] A helynevek etimológiájához lásd *Tóth V.:* Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helynevei i. m.

[204] „Szimbolikus jelentőségű, hogy a korai időből való veszprémvölgyi oklevélben két foglalkozásnévi eredetű falunév szerepel, az egyik (*Grintzari* 'fazekasok' = Gerencsér) szláv, a másik (*Samtag* = Szántó) magyar név." (*Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 39.).

7.3. A továbbiakban ezért azt tekintjük át, milyen információs értéket tulajdonított Kristó Gyula ezeknek a nyelvi elemeknek, az értékelésének mely részletei állják meg a helyüket, illetve melyek azok, amelyeket viszont pontosítanunk érdemes. Tekintve, hogy erre a néhány lexémára minden más nyelvi adatnál nagyobb súlyt helyezett Kristó, úgy véljük, érdemes ezek problematikáját részletesen is megtárgyalni.

A királyi udvar élelmezését biztosító, főleg terménnyel adózó, házas-földes szolgaként meghatározott *udvarnok* szó[205] szláv eredetéről lényegében nincs vita a szakirodalomban.[206] Jelentéstani érvekre hivatkozva Kristó joggal számol azzal az eshetőséggel, hogy a lexéma nem valamely Kárpát-medencén kívüli szláv nyelvből került a magyarba (minthogy ezek mindegyikében a magyartól eltérő jelentésben szerepel),[207] hanem a forrása egy, a Kárpát-medencében élő szláv nyelvű népesség lehetett.[208] Azon pedig, hogy ezt a réteget, amely egyébként az ezredforduló környékén a Kárpát-medence társadalmának nagy létszámú, földművelő tevékenységet folytató csoportja volt, a Szent István-i törvény „szláv névvel" említi, Kristó szerint azért nem kell csodálkoznunk, mert a réteget a korban döntően szolgai állapotba süllyesztett szlávok és nem magyarok alkották.[209] Abban a kérdésben ugyanakkor, hogy a törvényben szereplő *udvornich* szó szláv vagy magyar alaknak minősíthető-e, pusztán a szó hangalakja alapján megítélésünk szerint nem tudunk döntésre jutni, mert az átadó szláv nyelvi alakot nem ismerjük. Amennyiben ugyanis az egy szl. *dvorьnikъ* forma lehetett, akkor az *udvorьnikъ* magyaros hangzású (minthogy benne a szó eleji torlódás feloldva áll), ha viszont egy szl. *dvorьnikъ* átvételével van dolgunk (ahogyan ezt Kniezsa feltéte-

---

[205] *Kniezsa István:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. Bp. 1955. 540., *Draskóczy István:* udvarnok. In: Kristó Gyula főszerk., Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). (A továbbiakban: KMTL) Bp. 1994. 696., *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 36., vö. még *Heckenast G.:* Fejedelmi (királyi) szolgálónépek i. m. 128. is.

[206] E kérdésben egyedül Györffy György képviselt más álláspontot, felvetve annak a lehetőségét, hogy a szláv eredetű *udvar* szónak a *-nok* foglalkozásnévképzővel történt képzése 'udvari szolga' eredeti jelentéssel a magyarban jöhetett létre a *tálnok, tárnok, pohárnok, fegyvernek* szavakhoz hasonlóan (*Györffy Gy.:* Az Árpád-kori szolgálónépek i. m. 268., 297.). Ennek a lehetőségnek azonban a korai (elsődleges) adatok hangalakja mond ellent, a lexéma *-nik* végződése ugyanis szláv formánsra utal. Ehhez azt is hozzá kell továbbá tennünk, hogy a magyarban a *-nok/-nek/-nök* foglalkozásnév-képző éppen a szláv eredetű szavakkal (pl. *udvarnok, bajnok,* esetleg *asztalnok*) honosodott meg, s adaptálódott aztán a magyar morfémarendszerbe (vö. *D. Bartha Katalin:* A magyar szóképzés története. Bp. 1958. 133., *Szegfű Mária:* A névszóképzés. In: A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1991. 248.).

[207] Vö. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

[208] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 36. Minthogy azonban az itt élő szláv népesség nyelvéről semmilyen emlék nem maradt ránk, az *udvarnok* szó meglétét ebben a jelentésben abból kimutatni nem lehet. Így pedig ez a feltevés közvetlenül nem igazolható.

[209] Vö. ehhez *Kristó Gyula:* A magyar állam megszületése. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8.) Szeged 1995. 192–202.

[210] Vö. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

lezi),[210] akkor viszont az eredeti szláv alakkal teljesen egybeeső formát látjuk a forrásban megjelenni. Ha azonban a törvény konkrét szöveghelyének megfogalmazását is figyelembe vesszük (amely megnevezőszós szerkezettel az adott réteg vulgáris nyelvi megjelölésére utal: *qui vulgo udvornich vocantur*), jó esélyekkel gondolhatunk arra, hogy e szerkezet magyar szóhasználatot rögzített. A korabeli nyelvi presztízsviszonyok alapján ugyanis szláv szó aligha kerülhetett bele a latin szövegbe *vulgo* megjelöléssel, csupán magyar elemekről lehet ezt feltételezni. A szó korabeli általános használatát egyébként több körülmény is jelzi: egyrészt az, hogy László III. törvénykönyvében (3. tc.) szintén előfordul (*udornic* alakban); másrészt az, hogy az Árpád-korban mindvégig gyakran szerepel latinizált *(udornicus, udvornicus, udvarnicus)* formában, tulajdonképpen oklevélszóként, a magyarországi latin nyelv magyar jövevényszavaként;[211] harmadrészt pedig az, hogy mintegy két tucat helynévben ugyancsak feltűnik szerte a Kárpát-medencében.[212]

A Veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelében az adományozó István méltóságneveként szereplő κραλ[ηζ] forma nyelvi elemzése több problémát is felvet. Nem dönthető el például az, hogy az adott betűhív alakot *kral*-ként vagy *kralés*-ként kell-e azonosítanunk. Az utóbbi formálisan görög alaknak tekinthető ugyan, de csak úgy, mint a megfelelő magyar vagy (a magyarhoz is alapul szolgáló) szláv nyelvi alak görögösített változata.[213] Zoltán András a 10–12. századi bizánci görög nyelvű forrásokban a kizárólag magyar vezérekre és uralkodókra használt κραλ[ηζ] megjelölést a görögben egzonímának (xenizmusnak) tekinti, s a szóhasználat forrásaiként magukat e magyar személyeket (fejedelmeket, vezéreket) és tolmácsaikat sejti.[214] E vélemények egyértelműen azt jelzik, hogy a görög nyelvű oklevél adata mögött ez idő tájt a szlávban és/vagy már a magyarban is használatos *král(y)* forma húzódhatott meg. A szó hangalakja az eredeti szláv nyelvi formát tükrözi ugyan, de azt sem zárhatjuk ki, hogy az akkor már a magyarba is bekerülhetett: a torlódásos forma önmagában ezt nem teszi elképzelhetetlenné. Erre a Halotti beszéd *bratym* szava lehet a bizonyosság: az ugyanis

---

[211] Vö. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 540.

[212] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 36.

[213] *Pais D.:* A veszprémvölgyi apácák görög oklevele i. m. 3–5., *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 37. Más véleményt képvisel a kérdésben Holler László, aki a szó szláv nyelvi származtatásában a hagyományosan elfogadott személynévi eredetű címjelölő helyett más folyamatot (középszláv край' határ, határterület' – bizánci görög κραλ(ηζ) 'határterület ura, határőrgróf', majd később 'magyar uralkodó' típusú változást) feltételez; vö. *Holler László:* A magyar korona néhány alapkérdéséről. Századok 130. (1996) 952–954., *Uő:* A veszprémi görög rítusú monostor alapító- és adománylevelének datálásáról és további kérdéseiről. Megjegyzések Szentgyörgyi Rudolf tanulmányához. Magyar Nyelv 109. (2013): 63–64.

[214] *Zoltán András:* Király és karéj. Magyar Nyelv 109. (2013) 340.

minden kétségen felül áll, hogy a *barát* szavunk e korai, tisztán magyar nyelvű szövegben szereplő adata a 12. század végén már a magyar nyelv elemének tartandó. A szó szláv eredete egyébként szintén nem kérdéses, legfeljebb abban van némi (de nem áthidalhatatlan) nézetkülönbség, hogy mi lehetett az átadó nyelv: Kniezsa a horvát mellett teszi le a voksát,[215] Kristó pedig általánosabban fogalmazva e lexéma kapcsán is fölveti, hogy az esetleg szintén a Kárpát-medencei szlávok nyelvéből kerülhetett a magyarba.[216]

A László király III. törvénykönyvében előforduló *üzbég* szó társadalmi csoportot nevezett meg, megkülönböztetve őket a várkatonáktól, az ínektől és a szolgáktól. A történészek egy része szláv földről Magyarországra menekült, s ezáltal a király szolgájává lett személyként határozza meg az *üzbég* szó szemantikai tartalmát,[217] Kristó Gyula szerint viszont az *üzbég* összefoglaló megnevezése volt azoknak a szolgává tett, illetve szabad népelemeknek, akik közös jellemzője a menekülésben, kóborlásban való részvétel volt.[218] Az ő emléküket őrzik az itt-ott a későbbi évszázadokban felbukkanó *Üzbég ~ Izbég* helynevek.[219] Az *üzbég* (eredeti alakjában bizonyára *izbég*) szó szláv eredetű (vö. talán déli szláv *iz-běgъ* 'szökevény'), ám mivel ma ilyen szó a szláv nyelvekből nem mutatható ki,[220] ez is Kárpát-medencei szláv szó lehetett, és Kristó szerint az sem

---

[215] Vö. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 268–269.

[216] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 37. A szó hangalakja kapcsán nehézségként szokás utalni arra, hogy benne a szó eleji mássalhangzó-torlódás nem a szokásos módon, azaz a következő szótagbeli magánhangzóhoz igazodva oldódott fel (azaz nem *karály*-ként), hanem *i ~ ï-vel (király ~ kërály* formában). Zoltán András ezzel összefüggésben Chelimskij felvetését idézi, aki szerint abban az esetben, ha a szó nem közvetlenül a szlávból, hanem török közvetítéssel (a török nyelvű elit közvetítésével) került a magyarba, ez a nehézség megszűnik, minthogy a törökben a torlódás feloldása hangrendtől függően *ï ~ i* betoldásával történt, s ez a szláv elsődleges alakból **qïral* formát hozna létre a török közvetítő nyelvben (*Zoltán A.:* Király és karéj i. m. 339.). Megjegyezzük ugyanakkor, hogy erre az egyébként is igazolhatatlan feltevésre nem nagyon van szükség, hiszen a szókezdő mássalhangzó-torlódás feloldásában a neutrális *i ~ ë* magánhangzók másutt, például előtéthangként egyáltalán nem szokatlanok a magyarban sem: pl. *iskola, istálló, eszterág, Esztár* (vö. ehhez pl. *Keszler Borbála:* A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. Nyelvtudományi Értekezések 63. Bp. 1969., *Nyirkos István:* Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen 1993., *Kenyhercz Róbert:* A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. Debrecen 2013.).

[217] *Györffy György:* István király és műve. Bp. 1977. 517–518., *Jánosi Monika:* izbég. In: KMTL 298.

[218] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38., illetve bővebben *Uő: Üzbég* és *tolvaj*. Magyar Nyelv 71. (1975) 62–66.

[219] Ezekhez összefoglalóan lásd *Kristó Gy.: Üzbég* és *tolvaj* i. m. 63–64. *Üzbég* helyneveket Kristó Nyitra, Sáros, Abaúj, Komárom, Esztergom és Pest megyéből említ, ezek forrásértéke kapcsán azonban azt is hangsúlyozza, hogy az utóbbi háromnak csak kései, a 19. századból való az első adata, „ennélfogva a XI. századba való visszavezetésük időrendileg indokolatlan lenne" (*Kristó Gy.: Üzbég* és *tolvaj* i. m. 63.), ám mindez nem gátolja meg abban, hogy a többi helynevet viszont visszavezesse a 11. századba, holott azok legkorábbi adatai is csupán a 13. század végéről és a 14. század elejéről valók. Ez az eljárás módszertani szempontból legalábbis kérdéses és meglehetősen ellentmondásos.

[220] Vö. *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 544.

egyértelmű, hogy bekerült-e egyáltalán a magyar nyelvbe.[221] Itt ismét azzal az érveléssel él egyébként Kristó, amelyet az *udvarnok* kapcsán is tapasztaltunk, hogy tudniillik mivel az elvándorlásba zömmel szláv nyelvű társadalmi réteg (a szolgák tömegei) kapcsolódott be, érthető, ha szláv nyelven nevezték meg őket, illetve velük együtt a szolgálat elől elmenekülő magyarokat is.[222] Nem világos azonban, hogy kik is azok, akik így nevezték meg a kóbormozgalomban résztvevőket: a pannóniai szlávok? A magyarokra ez a kijelentés Kristó felfogásában nyilván nem értelmezhető, hiszen mint láttuk, azt is kérdésesnek tartja, hogy ez a szláv elem bekerült-e egyáltalán a magyar nyelvbe. Véleményünk szerint erre a kérdésre azonban kétségkívül igennel felelhetünk még akkor is, ha ma ennek a szónak nincs is nyoma a nyelvünkben. A korabeli magyar nyelvű szóhasználatra utal ugyanis ismételten a törvényszöveg megfogalmazási módja *(qui dicuntur vulgo wzbeg),* a szó hangalakjának módosulása *(izbég > üzbég),* ami a magyarban következhetett be szabályos labializációs változással, de ezt támogathatják az ilyen alakban feltűnő helynevek is (az *Izbég* alakúak mögött — s a korai évszázadokban inkább ilyeneket találunk — ugyanakkor szláv névadók és névhasználók is sejthetők).

A László király II. törvénykönyvében (18. tc.) szereplő latin *pristaldus* magyar megfelelőjeként feltehető *poroszló* lexéma problematikájával e helyütt nem is kell különösebben foglalkoznunk, ez a szó ugyanis magyarul csak jóval későbbről adatolható.[223] A latin *pristaldus* ~ magyar *poroszló* egyébként az írásbeliséget megelőző intézményesített szóbeliség közhitelességi szervezetének tisztségviselője volt: egy személyben hatósági megbízott és közhitelű tanú, aki bírósági és közigazgatási feladatokat látott el, és szükség esetén ezek megtörténtét tanúsította.[224] A szó szláv eredete nem kétséges: a jogi terminológia több szavával együtt a déli szlávból, feltehetően az ószerbből-óhorvátból származik, s eredeti szláv nyelvi alakja a prepozíciós szerkezetű *pristav* lehetett (a szóban a magyar nyelvben bekövetkező *szt > szl* változáshoz lásd még *boroszlán, zászló*).[225] A *poroszló* lexéma tanúságát a 11. századi viszonyokra vonatkozóan Kristó is csak óvatosan használja fel,[226] de lemondani róla láthatóan nem kíván.

---

[221] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38.

[222] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38.

[223] Kniezsa István még a 13. századtól felbukkanó *Poroszló* hely- és személynevek ide vonhatóságát is megkérdőjelezi arra hivatkozva, hogy ezek inkább a szláv *Prěslav* személynévvel, semmint a *poroszló* közszóval tartoznak össze (*Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 440). Az Árpád-korban egyébként a személynév a *Preslav*-tól a *Poroszló*-ig számos hangalaki változatban adatolható (vö. ÁSz. 653–654.).

[224] *Zsoldos Attila:* poroszló. In: KMTL 552.

[225] Vö. mindehhez *Kniezsa I.:* A magyar nyelv szláv jövevényszavai i. m. 440., TESz. *poroszló*. A latin *pristaldus* alak feltehetően az eredeti szláv *pristav* formából alakulhatott.

[226] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38.

Az *őr*-ök (lat. *speculator*) a határvármegyék (*marchia*) váraihoz kapcsolódó, mélységében tagolt védelmi rendszer századokba és tizedekbe szervezett, békeidőben a gyepűterület katonai biztosítását, de egyben vámosi feladatokat is ellátó (kezdetben vegyes jogállású, de gyakorlatilag a várnépekkel azonos megítélés alá eső) elemei voltak.[227] A László király II. és III. törvénykönyvében található első említésük az *őr* lexémát sajátos kettős természetű elemként hozza elénk: vulgáris nyelvű megnevezésként utal egyrészt a törvény szövege rá, másrészt viszont latin többesjellel szerepelteti, amit pedig akár úgy is értékelhetünk, hogy ez a szó az *udvarnok*-hoz hasonlóan szintén a magyarországi latin nyelv magyar jövevényszava lehetett. A szó (és a szócsalád) etimológiája egyébként bizonytalan, de felmerül vele kapcsolatban a török származtatás gyanúja.[228] A magyar nyelv török jövevényszavai kapcsán a leginkább mértékadó újabb kézikönyvünk, a WOT. az *őr* 'őröl' igét török eredetűnek tartja ugyan, de az *őr* főnév és az *őriz* ige kapcsán az EWUng. magyarázatát idézi, amely szerint az *őriz* ige és az *őr* főnév összetartozhat az *őr* 'őröl' igével, amennyiben az *őr* főnév másodlagos alakulat az *őriz* igéből, s ez utóbbi pedig az *őr* 'őröl' ige származéka, s többszörös jelentésváltozáson ment keresztül. Ha ez az etimológia helyes, akkor mind az *őriz* ige, mind az *őr* főnév belső magyar nyelvi fejlemény.[229]

László király III. törvénykönyve (2. tc.) tesz említést az *ín*-ekről (vagy *őn*-ökről) mint a latin *servus* 'szolga' magyar megfelelőjéről: *qui dicuntur ewnek vel servi*. Az adaton magyar többesszámjel szerepel. A szó ismeretlen eredetű, és régen kihalt,[230] helyét a szláv eredetű *szolga* vette át.[231] Ez utóbbi két lexémát (tehát az *őr* és az *ín* elemeket) — az etimológiai bizonytalanságaik okán — Kristó sem használja fel érdemben a 11. századi Kárpát-medence nyelvi-etnikai összetételének meghatározásához.

7.4. A fent részleteiben is tárgyalt lexikális elemek 11. századi nyelvi helyzetét tehát a következőkben összegezhetjük. Kétségtelen, hogy ezek a szavak a társadalom fontos rétegeit, intézményeit nevezik meg, s amennyiben a forrásokbeli státusuk nem kérdéses (a *poroszló*-é és részben a *király*-é viszont az), a korabeli magyar nyelvhasználat elemeinek tekinthetők. Az is tény, hogy közülük több szláv (mégpedig Kárpát-medencei szláv) eredetű. Arra vonatkozóan azonban, hogy ezek a szláv eredetű lexémák mikor kerültek be a magyarba, nyilvánvalóan semmilyen

[227] *Szegfű László:* őr. In: KMTL 519.
[228] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 38., TESz. *őr.*
[229] WOT. 675.
[230] TESz. *ín,* EWUng. *ín.*
[231] A folyamat nyelven kívüli lehetséges hátteréhez lásd *Draskóczy István:* ín. In: KMTL 283.

információval, támponttal nem rendelkezünk, s legfeljebb annyit állíthatunk megalapozottan, hogy erre a honfoglalást követően s a 11. századot megelőzően kerülhetett sor. A 11. század elejének törvényszövegei ugyanis már úgy hozzák elénk az említett szavakat (a valóban megnyugtató helyzetű *udvarnok*-ot és az *üzbég*-et), hogy abból a magyar szókészletbe tartozásuk és a magyar nyelvbeli használatuk nagy valószínűséggel következik. Megítélésünk szerint ennyi az, amiről ezek a szláv eredetű lexémák többé-kevésbé biztosan vallanak.

Kristó Gyula azonban ennél jóval tovább megy az értékelésükben. Elveti azt a feltevést, hogy a magyarok ezeket az elnevezéseket magukkal a társadalmi intézményekkel együtt vették volna át a szlávoktól, mert a tagolt társadalmat véleménye szerint a magyarok hozták létre a szlávok alávetésével, és alkották meg azt az államot, amely szlávokra, magyarokra és más népelemekre terjedt ki.[232] Annyiban egyetérthetünk Kristóval, hogy „a szláv nevek és szavak a Kárpát-medencében élő szláv lakosságra vallanak rá (amint hogy alapos, de adatok híján igazolhatatlan gyanú szerint a magyar nyelv számos jövevényszava sem a szomszédos országokban élő szlávoktól […], hanem a kárpát-medencei szlávoktól ered)”.[233] A konklúzió további részletei azonban már olyan tételeket fogalmaznak meg, amelyek levonására az alapul vett forrásanyag (a Krisó által ide vont néhány lexéma) bizonyosan nem szolgálhat elegendő információval. Azt mondja ugyanis Kristó, hogy „A magyarok által létrehozott állam tisztségviselői, a szláv tömegek alávetésével a magyarok révén megvalósított társadalmi polarizáció csoportjai csak úgy viselhetnek rendre (bár természetesen korántsem kizárólagosan) szláv neveket, ha ennek az államnak és ennek a társadalomnak számra legjelentősebb komponense szláv nyelven beszélt. Ez megfelel annak a megállapításnak, amit a honfoglalás kori Kárpát-medence etnikai viszonyairól sokban más bizonyítékok [értsd: a helynevek és a személynevek; *a szerzők*] alapján feltételeztem: a honfoglaló magyarok nomádállamának 100 ezer fős (magyar mellett nyilván még törökül is beszélő) népességével szemben az itt talált népesség 150-250 ezer főre becsülhető.”[234]

---

[232] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 40. Ebben a kérdésben a nyelvészet nyilvánvalóan nem jogosult véleményt mondani, legfeljebb annyiban, hogy megítéli, a szókölcsönzés logikájának ezek a felvetések mennyiben felelnek meg, azaz a szavak átkerülése egyik nyelvből a másikba lehet-e független az általuk jelölt dolgok átvételétől. Ezen túl érdemes továbbá azt is megjegyezni, hogy a 9–11. századi állam (közte a Kristó által is emlegetett nomádállam) fogalmáról talán legátfogóbban és számos körülményt mérlegelve Szabados György munkájából tájékozódhatunk (*Szabados György:* Magyar államalapítások a IX–XI. században. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.] Szeged 2011.).

[233] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 40.

[234] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 40–41.

7.5. A három forráscsoport, a helynevek és a személynevek, valamint a közszavak vizsgálata alapján Kristó Gyula a Kárpát-medencében tehát a vizsgált időszakra vonatkozóan jelentős szláv túlsúllyal számol. Ezt a véleményt azonban — a fent részletezett módszertani buktatók miatt — még azzal az általa tett lényeges megszorítással együtt sem tekinthetjük megalapozottnak, hogy a szláv túlsúly persze nem etnikai, hanem nyelvi szempontból értendő (s a szláv nyelvűek csoportjába beletartoznak például a korábban más nyelveket beszélő, nyelvüket tekintve elszlávosodott, de eredeti etnikai tudatukat őrző népelemek), ugyanis „az etnikai komponensek sokkal bonyolultabbak voltak annál, mint ami az egysíkú, egyveretű forrásanyagból kitetszik”.[235] Nem kizárt, hogy Kristó felfogása a Kárpát-medence korai nyelvi-etnikai összetételének kérdésében akár helytálló is lehet, ezt nem a mi tisztünk megítélni; arra azonban már nekünk kell rámutatnunk, hogy a nyelv- és névtörténet oldaláról szemlélve az a nyelvi forrásanyag, amire az elképzeléseit építette, és az a metodológia, amivel ezt a forrásanyagot vallatóra fogta, efféle következtetések levonására (számánál és természeténél fogva is) önmagában nem lehet alkalmas.

8. Összegzés és távlatok

A fent elmondottak leglényegesebb tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy Kniezsa István nevezetes munkájának, a Magyarország népei a XI. században című könyvnyi méretű tanulmánynak a módszerei s így az ezek segítségével levont következtetései mai ismereteink szerint jórészt már nem állják meg a helyüket. A Kárpát-medence általa megrajzolt nyelvi-etnikai térképét sajnos nem tarthatjuk hitelesnek, mivel a forrásként figyelembe vett helynevek jó része fennakad mai tudásunk rostáján, s az eredményei alapjául szolgáló történettudományi és régészeti ismereteket is jócskán meghaladta az idő.

Mintegy 80 év távlatából ez azonban aligha lehet meglepő, és ez a körülmény nem csökkenti Kniezsa érdemeit sem a magyar történeti helynévkutatás terén. Az itt elemzett műve fontos lépést jelentett annak felismerésében, hogy a magyar helynevek egyes szemantikai és morfológiai típusai időbeli rétegzettséget mutatnak. Ez a megállapítása ma is helytálló, noha e rétegek között merev időhatárokat semmiképpen sem húzhatunk, hanem a kronológiai különbségeket sokkal inkább az egyes névtípusok gyakorisági időszakainak egymásutániságában tudjuk értelmezni.

---

[235] *Kristó Gy.:* Magyarország népei i. m. 41.

Kniezsa eredményeinek kritikai értékelésével együtt megállapíthatjuk azt is, hogy Kristó Gyula mind az 1970-es években, mind pedig az ezredfordulón írt terjedelmes tanulmányában éppen a leglényegesebb pontokon vette bírálat alá Kniezsa elméletét. S bár Kristó bírálata jórészt helytálló, az általa alkalmazott nyelvészeti-névtani szempontból többnyire megalapozatlan módszerek s nem egy esetben tárgyi tévedések is tévútra vitték a helynevekre alapozott következtetéseit. Ugyanez érvényes a személynevek, illetve a közszók elemzésére épülő feltevéseire annál is inkább, hogy ezen a téren jóformán töretlen úton kellett haladnia. Bírálata mindezzel együtt is jogosan hívta fel a figyelmet az idevágó nyelvtudományi-névtani ismeretek meghaladott voltára.

Mindezek fényében nem minden alapot nélkülözően vetődik fel a kérdés: van-e esélyünk arra, hogy a Kárpát-medence 11. századbeli nyelvi-etnikai képét a ma rendelkezésünkre álló tudományos ismeretek alapján olyan részletes kidolgozottsággal megrajzoljuk, mint ahogyan azt Kniezsa István tette 1938-ban? Úgy gondoljuk, hogy egyelőre sajnos nincs erre módunk, de az általa megadott pontossággal talán még évtizedek múltán sem lesz erre lehetőségünk.

Mindazonáltal a mai nyelv- és névtörténeti kutatásoknak is megvannak az eszközei ahhoz, hogy egyre pontosabb véleményt formáljunk meg az itt tárgyalt kérdésben. Ehhez mindenekelőtt a 11. századból ránk maradt nyelvi forrásanyag tüzetes feldolgozására van szükség. A már korábban is alaposan megvizsgált források (oklevelek) újrafeldolgozása is elengedhetetlen — ahogyan azt Benkő Loránd az utóbbi évtizedekben többször is hangsúlyozta[236] —, nemcsak az elméleti, módszertani és tárgyi ismeretek számottevő fejlődése miatt, hanem a vizsgálatok során akár csak közvetetten is figyelembe vehető adatállomány jelentős felszaporodása következtében is. A Tihanyi alapítólevél elmúlt évekbeli monografikus feldolgozásai[237] is azt igazolták, hogy korábbi ismereteink az újratárgyalás nyomán jelentősen módosulhatnak.

A 11. századi források körében korábban jóval kevesebb figyelmet kaptak a másolatban fennmaradt oklevelek. Ezt leginkább talán az magyarázza, hogy a vizsgálatokat főleg hang- és helyesírás-történeti szempontok határozták meg, s ezen a téren valóban korlátozottabb e nyelvemléktípus forrásértéke. Névtani tekintetben a hiteles másolt oklevelek azonban megbízható forrásnak számítanak. A nyelvtörténeti vizsgálatok körén korábban szinte teljesen kívül rekedtek a hamis oklevelek, közöttük az e századra datálhatók is. Ezeknek a kutatásokba való bevonásá-

[236] *Benkő L.:* Név és történelem i. m. 111., 115–116.

[237] Vö. *Hoffmann I.:* A Tihanyi alapítólevél i. m., *Szentgyörgyi R.:* A Tihanyi apátság alapítólevele i. m.

ra Szőke Melinda a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének elemzésével mutatott kiváló példát,[238] és vázolt fel más, hasonló oklevelek felhasználását is lehetővé tevő módszereket. Ezeknek az okleveleknek a vallomásáról — tekintettel a 11. század forrásokban való szegénységére is — semmiképpen nem mondhatunk le.

Úgy véljük, a 11. századból ránk maradt források szisztematikus feldolgozásával megközelíthetjük vagy akár el is érhetjük azt az adatmennyiséget, amely alapján — ma már nem elfogadható összetételben — Kniezsa István vizsgálta a Kárpát-medence térségét.

Az elemzésekben nem érhetjük be a csupán a nevek eredetére összpontosító etimológiai vizsgálatokkal, hanem a névrekonstrukció összetettebb, a nevek történetét is jobban figyelembe vevő eljárását tartjuk követendő módszernek. Emellett figyelembe kell venni a történeti névszociológia eredményeit éppúgy, mint ahogyan a névelmélet napjainkban általánosan elfogadott tételeit is.

A fentiek mellett nem hagyhatjuk említés nélkül azt a körülményt sem, hogy a hazai szlavisztika és turkológia képviselői — amely tudományterületek művelői a korábbiakban kiemelkedő módon járultak hozzá az itt tárgyalt ismeretek köréhez —, ma igen gyér érdeklődést mutatnak a Kárpát-medence szláv és török eredetű helynevei iránt. Nélkülük a kutatások eredményei ma sem lehetnek teljes értékűek.

Aligha lehet kérdéses, hogy a Kárpát-medence 11. századi etnikai összetételének vizsgálatában a nyelvtudomány mellett más tudományoknak is fontos szavuk van: a történettudomány és a régészet vallomását már Kniezsa István is igyekezett felhasználni munkájában. Úgy gondoljuk azonban, hogy jóval megbízhatóbb eredményekre jutunk abban az esetben, ha az egyes tudományterületek kutatói a saját tudományszakukon belül maradva értékelik a figyelembe vehető adatokat anélkül, hogy ennek során más szakmák ismeretanyagából a saját eredményeiket megtámogató érveket keresnének. Ugyanezt a felfogást vallja a „vegyes érvelés” módszertani veszélyeiről a régész Révész László is.[239] A vizsgálat második körében így aztán egymástól független kutatási eredmények válhatnak összemérhetővé, amelyek vagy megerősítik, vagy cáfolják majd egymást.

Megbízható eredményekhez több lépcsőfokon áthaladva juthatunk egyre közelebb: a vizsgálatokat először célszerűnek tűnik egy-egy jól megválasztott kisebb térségben, például valamely nyelvi, történettudományi, régészeti szempontból jól adatolható, kellően feltárt vármegye területén elvégezni. Egy ilyen kutatási folyamat is megköveteli azonban

---

[238] *Szőke M.:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevele i. m.

[239] *Révész László:* A Kárpát-medence 10–11. századi temetőinek kutatása napjainkban. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományőrzés i. m. 63–64.

a benne részt vevő kutatók közelítésmódjának szemléleti azonosságát és munkájának összehangolását a kezdetektől fogva. Meggyőződésünk, hogy egy olyan összetett kérdésben, mint amilyen az itt felvetett probléma, valóban új eredményekhez csakis egy ilyen módon megvalósított kutatási program vezethet el.

QUESTIONS OF LINGUISTIC AND ETHNIC RECONSTRUCTION IN THE CARPATHIAN BASIN OF THE ELEVENTH CENTURY

by Hoffmann István, Tóth Valéria
(Summary)

The present study is directly connected to the paper that the late Gyula Kristó published in the same review in 2000 about the ethnic groups of Hungary in the age of Saint Stephen. In this work, Kristó critically assessed the methods elaborated by István Kniezsa a good half century before and the results he had reached on the very basis of these methods. At the same time, Kristó also outlined his own ideas about the ethnic structure of the Carpathian Basin in the same period. So far, the work of Kristó has elicited no reflections whatsoever on the side of linguists.

The present study aims at approaching the subject from various perspectives. 1. At first, the authors examine the present state of the research with regard to general questions of name-giving and name-usage, the way these views diverge from previous scholarly opinions, and the consequences this involves in connection to the possibilities of linguistic and ethnic reconstruction. 2. They explore systematically the theses once forwarded by Kiezsa, taking into account the critical remarks of Kristó as well, and in doing so to incorporate into the analysis those perspectives which have been proposed by more recent research 3. In the next step, the propositions of Kristó are critically examined. 4. Finally, those linguistic and onomastic procedures are summarised, which, on the basis of our present knowledge, can be put to use with a view of linguistic and ethnic reconstruction.

Mikó Gábor

A „SZENT KIRÁLYOK TÖRVÉNYEI”

A kora Árpád-kori törvények fennmaradásának története[*]

Jelen tanulmány megszületéséhez az adott alkalmat, hogy néhány évvel ezelőtt a lőcsei városi levéltár regisztrumában rábukkantam egy olyan, kora Árpád-kori dekrétumokat tartalmazó kódex leírására, amelyet a kurrens szakirodalom lappangó példányként tartott nyilván.[1] Mivel az említett levéltárban szerencsére maga a kézirat is tanulmányozható volt, egy újabb példánnyal lehetett kiegészíteni korai törvényeinknek az utóbbi évtizedekben jelentős részben ismertté tett forrásbázisát.[2] Ennek azért tartottam talán a szokásosnál nagyobb jelentőséget, mert az Árpád-kori törvényalkotás vizsgálata mindig is kiemelt jelentőségű volt a hazai történetírásban, hiszen — különösen a Szent István, Szent László és Könyves Kálmán nevéhez kötött dekrétumok és zsinati határozatok — elsődleges forrásként hasznosíthatók az új keresztény magyar állam működésének rekonstruálásához. E törvényekkel kapcsolatos új forrás meglehetősen hosszú idő óta nem került elő. A kérdést továbbgondolván azonban éppen a kútfők alapos feltártsága adta az ötletet, hogy a 11–12. századi hazai jogalkotás évszázadok óta kutatott problémakörét megpróbáljam egy eddig figyelemre nem méltatott szempontból megvizsgálni, és e vizsgálat eredményeképp a szövegek történetéről egy új képet felvázolni.

I. Historiográfiai áttekintés

E bevezetésnek szánt historiográfiai áttekintésnek nem lehet és nem is célja, hogy legkorábbi törvényeink kutatásának teljes történetét bemutassa, sőt, nem célom ezt kronologikus rendben haladva még csak röviden összegezni sem. Arra, a dolgozat szempontjából lényegesebb momentumra helyezem a hangsúlyt, hogy kiderítsem, melyek voltak azok a szempontok, amelyek a kérdéskör korábbi irodalmában rendszeresen felbukkantak — és amelyek alapján meg lehet rajzolni az eddigi kutatások néhány, rendszeresen vissza-visszatérő

---

[*] A tanulmány korrektúrájáért, nemkülönben kiegészítéseiért és javításaiért e helyütt mondok köszönetet Thoroczkay Gábor egyetemi docensnek (ELTE BTK).

[1] *Hajnóci R. József*: Lőcse szabad királyi város levéltárának tartalomjegyzéke. Lőcse 1904. 63. (490. tétel).

[2] A lőcsei kéziratról, illetve annak összefüggéseiről szóló írásom megjelent az alábbi helyen: *Mikó Gábor*: Szent István törvényeinek XVI. századi kézirata Lőcse város levéltárában. Fons 18. (2011) 111–145.

motívumát. Fontos még e helyütt azt is megemlíteni, hogy a bemutatásra kerülő történészi munkák többsége a Szent István-i törvényhozást taglalja. Ennek oka nem az önkényes szelekcióm, hanem az, hogy az államalapító király nevéhez kötött rendelkezések szakirodalma sokkalta bővebb utódaiénál. Ez egyrészt magával az államalapítással függ össze, másrészt pedig a viszonylag komplikált szöveghagyománnyal.

Az első olyan problémakör, amely a történészeket a 18. század óta mondhatni töretlenül foglalkoztatja — és amely leginkább az istváni törvényekkel összefüggésben merült fel — a jogalkotás önállósága. Péterfy Károly volt az első, aki az 1741-ben megjelent, ám máig forgatott, zsinati végzések szövegét kiadó munkájában felhívta a figyelmet István dekrétumának első cikkelye, illetve egy 9. századi frank zsinat kánonja közti kétségtelen párhuzamra.[3] Részben az ő nyomában haladva néhány évtizeddel később Kollár Ádám, a bécsi udvari könyvtár igazgatója, újabb analógiákat publikált több törvénycikk, illetve korábbi nyugat-európai szinódusok határozatai közt.[4] Eredményeiket a későbbi kutatók is felhasználták.[5] Annak okát, hogy Péterfy és Kollár miért éppen az egyházi jellegű intézkedések lehetséges forrásait találták meg, azzal magyarázhatjuk, hogy ekkorra már nagyszámú zsinat határozatai láttak nyomtatásban is napvilágot, elsősorban jezsuita történészek szerkesztésében.[6]

A 19. században, mindenekelőtt a Georg Heinrich Pertz által életre hívott *Monumenta Germaniae Historica* kiadványsorozatnak köszönhetően számos világi jellegű intézkedést tartalmazó törvény-, valamint kapituláré-kollekció vált szélesebb körben — és kritikai kiadásokban — ismertté. Nem kellett sokat várni arra, hogy ezek közt is keresni kezdjék a korai törvényeink mintáit.[7] A legtöbb ilyen jellegű szövegpárhuzamot vitathatatlanul Závodszky Levente tár-

---

[3] *Carolus Péterfy*: Sacra Concilia. Posonii 1741. 6.

[4] *Adamus Franciscus Kollár*: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae. Vindobonae 1764. 40–48. Kollár e művében több László-kori törvény lehetséges nyugati mintáira is felhívta a figyelmet, l. uo. 71–78. Magára a munkára l. *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 292–293.

[5] Ezeket felsorolja *Závodszky Levente*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 18.

[6] A teljesség igénye nélkül elegendő most csupán a legjelentősebb kiadványokra utalni, amelyek a 18. század közepén már a kutatók rendelkezésére álltak, pl. *Severinus Binius*: Concilia generalia et provincialia (etc.). Vol. 1–9. Coloniae Agrippinae 1618., *Philippus Labbeus – Gabriel Cossartius*: Sacrosancta concilia (etc.). I–XVIII. Lutetiae Parisiorum 1672., *Joannes Harduinus*: Conciliorum collectio (etc.). I–XI. Parisiis 1715.

[7] Elsőként l. *Stefan Endlicher*: Die Gesetze des heiligen Stefan. Ein Beitrag zur ungarischen Rechtsgeschichte. Wien 1849. 55–56.; 69.; 81–82.; 101–102.; 104–105.; 169–170., aki azonban a magyar törvények sajátosságaira is mindig felhívta a figyelmet. Vele ellentétben *Emerich von Krajner*: Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns seit der Gründung des Königthums bis zum Jahre 1382. Wien 1872. abból indult ki, hogy az istváni törvények „mind formájukat, mind tartalmukat tekintve" a nyugat-európai jogalkotás másolatai, l. uo. 108–109., de az aligha helyes kiindulópontja ellenére számos analógiát fedezett fel, l. uo. 108–148. *Karácson Imre*: A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya. Győr 1888. István törvényei mellett a László- és a Kálmán nevéhez kötött zsinati rendelkezések forrásait is vizsgálta. Az államalapító határozatait tárgyaló részben utalt a kapitulárégyűjtemények hatására, l. uo. 24–25. Az egyes szövegpárhuzamok összeállításában óvatosan járt el, az esetek többségében csak a tartalmi hasonlóságokra hívta fel a figyelmet nyugati törvényekkel.

ta fel 1904-ben önálló kötetben megjelent doktori disszertációjában.[8] (A szerző az analógiákat nem csupán a Szent István-i, hanem a László- és Kálmán-féle törvények esetében is igyekezett megállapítani.) Az ő munkája tükrözi legerősebben — ám gyakorlatilag utoljára — azt a nézetet, hogy „István kész törvényeket és alkotmányt talált nyugaton", amelyeket csak át kellett venni, és némiképp a hazai viszonyokhoz igazítani.[9] Nem szokás emlegetni, ám hozzátartozik a máig elsődlegesen idézett kiadás történetéhez, hogy a munkát alig egy évvel a megjelenése után meglehetősen súlyos bírálatban részesítette két neves történész, mégpedig Domanovszky Sándor és az akkorra már számos okmánytárat összeállító Tasnádi Nagy Gyula, amelyekből kiderül, hogy a mű sok tekintetben már megjelenése idején elavultnak számított.[10] A törvényszövegek jegyzetekkel is ellátott kiadása a 20. század végén jelent meg Bak M. János, Bónis György és James Ross Sweeney szerkesztésében,[11] amelyet azonban a hazai medievisztika sajnos a Závodszky-edíciónál jóval ritkábban idéz. Jóllehet e la-

---

[8] *Závodszky L.:* Törvények i. m. 15–125.

[9] Uo. 8. Megjegyzendő, hogy a korban megjelent összefoglaló történeti munkák a korai törvények esetében már nem hangsúlyozták a mindenhol kimutatható nyugati hatást, erre legfeljebb az egyházi jellegű intézkedésekkel kapcsolatban utaltak, l. A Magyar Nemzet Története. Szerk. Szilágyi Sándor. I. Bp. 1895. 249–250., II. Bp. 1896. 136–156., 214–243. (mindkét rész Marczali Henrik munkája).; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I. Bp. 1899[2]. 33–38., 138–145., 178–191.

[10] Domanovszky többek között felrótta a szerzőnek, hogy pusztán állítólagos párhuzamok tucatjainak nyers felsorolását állította munkája középpontjába, és ezekkel kapcsolatban semmiféle, az eredményeket bemutató összegző tanulmányt nem készített. Bírálta azt is, ahogyan Závodszky a forrás fogalmát kezelte. Kitért továbbá arra is, hogy Závodszky az egyes törvényekkel kapcsolatos régebbi vitákról — például a László-féle törvények korát illetően — említést sem tett, állást nem foglalt. — Még súlyosabb volt Nagy Gyula kritikája, amelyet érdemes szó szerint idézni: „A ki az aranybulla előtti törvényeink történeti (értsd: eredeti — kiegészítés tőlem) szövegét akarja megállapítani, az nem szorítkozhatik két vagy három — habár a legrégibb s kétségkívül legértékesebb — codex összehasonlítására, hanem egybe kell vetnie az összes XVI. századi gyűjteményeket, melyek első királyaink törvényeit magukban foglalják; azután át kell vizsgálnia az eddigi szöveg-kiadásokat, nem mellőzve a sokat gáncsolt Corpus Juris szövegét sem, melynek minden hibái és fogyatkozásai mellett is történeti értéke van. Závodszky mindezeket figyelmen kívül hagyta, így történeti szöveget valóban nem adhatott. Ami a kiadás kritikai voltát illeti, erre nézve szintén megjegyzést kell tennünk. A szóban forgó törvények kritikai kiadása kétféle módon képzelhető. Vagy lenyomatjuk a legrégibb avagy legjobbnak tartott szöveget híven, minden változtatás, igazítás és megállapítás nélkül, s jegyzetekben hozzáfűzzük a többi kéziratok (codexek) s más szöveg-kiadások eltéréseit; vagy az összes kéziratok és korábbi kiadások pontos összehasonlítása alapján magunk állapítjuk meg a szöveget s ezt látjuk el kritikai jegyzetekkel. De ez esetben nem elegendő csupán a variánsokat jelezni a szöveg alatt, hanem szükséges, hogy a kiadó a maga megállapításait okfejtő tárgyi és nyelvészeti, esetleg paleographiai magyarázatokkal támogassa. Závodszky mindezt nem cselekedte; megállapításait sehol egy szóval sem indokolja; ennélfogva a tárgyalt törvények történeti szövegének kritikai kiadása neki érdemül nem tulajdonítható. Nem kívánjuk ezzel a fiatal szerző jeles igyekezetének dicséretét kisebbíteni, csak azt a nézetünket akarjuk igazolni, hogy legrégibb törvényeink történeti szövegének az összes kéziratok összehasonlításán alapuló kritikai kiadása még mindig hiányzik." A recenziókat l. *Domanovszky Sándor*: „A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Írta: Závodszky Levente. Budapest, 1904." Recenzió. Századok 39. (1905) 560–563. (Nagy Gyula kiegészítő kritkája szintén e helyütt olvasható.)

[11] A munka két kiadásban is megjelent, először 1989-ben, majd 1999-ben. Magam az újabb verziót használtam. Decreta regni mediaevalis Hungariae – The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. 1000–1301. Ed. János M. Bak, György Bónis, James Ross Sweeney. (The Laws of Hungary. Series I. Volume 1.) Idyllwild, California 1999. (a továbbiakban: DRMH I.)

tin–angol bilingvis kiadás sem valódi kritikai szövegközlés, véleményem szerint egy effajta edíció megjelenéséig — különösen az említett kritikák figyelembevételével — a két kiadás együttes használata a célravezetőbb.

A Závodszky disszertációjának megjelenése utáni évtizedekben több olyan tanulmány látott napvilágot, amely az államalapító törvényeinek nyugati törvényhozással való kapcsolatát újból vizsgálat alá vette. Ezeknek a korábbi munkákhoz képest az volt a legfőbb újdonságuk, hogy a magyar törvényeknek csupán egy-egy lehetséges forrását vizsgálva először juttattak teret a korszerű forráskritikának. Ennek megfelelően egyrészt az addig megszokottnál sokkal alaposabb elemzéseket nyújtottak, másrészt számos korábban publikált nyugati mintát elvetettek.[12] Részben e paradigmaváltás nyomán született meg 1938-ban Bónis György nagyszabású, az istváni rendelkezéseket elsősorban jogászi szemszögből vizsgáló tanulmánya is, amelyben a szerző arra a végeredményre jutott, hogy a legkorábbi magyar törvények — bár kétségtelenül hatottak rájuk nyugat-európai minták — önálló jogalkotás eredményei voltak.[13] Jóllehet Bónis elmélete lényegét tekintve mindmáig elfogadott,[14] az utóbbi évtizedekben is történtek kísérletek a 11–12. századi törvények és zsinati határozatok forrásainak meghatározására, és nem egy esetben sikerült is a korábbi eredményeket pontosítani.[15]

---

[12] Elsőként *Felix Schiller*: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. In: Festschrift Heinrich Brunner zum siebzigsten Geburtstag. Weimar 1910. 379–404. hívta fel a figyelmet arra, hogy a német jog hatása az első magyar törvénykönyvre valójában csak látszólag jelentős, bizonyítani kevés rendelkezés esetében lehet; a párhuzamokat l. uo. 386–402., a konklúzióját pedig uo. 403–404. Ugyanő Krajnert és Závodszkyt már a kritikai érzék teljes hiányával vádolta meg, uo. 382. (1. jegyz.). *Madzsar Imre*: Szent István törvényei és a Lex Bajuvariorum. Történeti Szemle 10 (1921) 48–75. az istváni I. törvénykönyv (az Admonti kódex számozása szerint) és a bajor törvény szerkezeti hasonlóságaira is felhívta a figyelmet (uo. 53–56.) a szövegegyezések mellett — amelyekből viszont meglehetősen kevés bizonyítható (uo. 59–60., 63–70., 74–75.). *Waldapfel Eszter*: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. V. Szerk. Angyal Dávid. Bp. 1935. 84–102. az Intelmekből, illetve az (admonti változat) első törvénykönyvének felépítéséből kiindulva azoknak *közvetlen* forrását kereste, és egy lehetséges (bár nem közvetlen) mintát azonosítani vélt a bécsi Nationalbibliothek Cod. Lat. 751. jelzetű kéziratában. Eredményeit súlyos kritikával illette *Madzsar Imre*: Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. Századok 72. (1938) 1–9. *Uő:* Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. Serédi Jusztinián. II. Bp. 1938. 203–233. a törvénykönyv három, pszeudo-izidori eredetű cikkelyének mintáit vizsgálta, és ezek közvetlen forrásaként egy tematikus elrendezésű kánonjogi kollekciót jelölt meg (uo. 232–233.). Bár István törvényhozásával összefüggésben a „mindenütt kimutatható nyugati hatás" tézise ekkorra már meghaladottá vált, mégis ezt hangsúlyozta *Hóman Bálint*: Magyar történet. I. Bp. 1935. 202.

[13] *Bónis György*: Szent István törvényének önállósága. Századok 72. (1938) 433–487., vö. még *Uő:* István király. Bp. 1956. 94–98. Bónis nézeteit komoly kritika alá vonta *Váczy Péter*: A korai magyar történelem néhány kérdéséről. Századok 92. (1958) 265–345., a törvényhozásra vonatkozó részt l. uo. 343–344.

[14] L. a meghatározó összefoglaló munkákat, pl. *Györffy György*: István király és műve. Bp. 1977. 269.; Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Szerk. Bartha Antal. I. Bp. 1987. (Magyarország története tíz kötetben. I/1.; a vonatkozó rész Györffy György munkája) 802.; *Kristó Gyula*: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. 96.

[15] Hosszú időn keresztül bizonyítottnak tűnt a pszeudo-izidori dekretálégyűjtemény 11. századi magyarországi ismertsége, részint három István-törvény szövege, részint pedig az államalapítás-kori

Szintén évszázados múltra tekint vissza korai törvényeink szöveghagyományának kutatása is. Az először 1584-ben megjelent *Corpus Juris Hungarici*ben szerepeltek e dekrétumok, ez pedig évszázadokra kanonizálta ezt a Mossóczy-féle változatot. Az első, aki e szövegeket kéziratok alapján adta ki, és egyúttal a figyelmet is felhívta ezek, valamint a *Törvénytár* olvasatai közti számtalan eltérésre, Batthyány Ignác erdélyi püspök volt.[16] Kortársa, Kovachich Márton György nem sokkal halála előtt egy (fia neve alatt kiadott) munkájában harminchat olyan kéziratos kódex leírását ismertette, amelyek a magyar királyság középkori és kora újkori törvényeit tartalmazták (ezek száma természetesen kéziratonként eltérő volt).[17] Ezek között tíz olyan kötetről is említés esett, amelyekben

---

egyházszervezés alapján. Erre vonatkozóan l. pl. *Pauler Gy.*: A magyar nemzet története i. m. I. 30–31., 391.; *Gerics József*: Az állam- és törvényalkotó Szent István. In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 52.; *Uő*: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. Magyar Könyvszemle 97. (1981) 185–187.; *Uő*: A Pseudo-Isidorus-gyűjtemény szövegei és a 11. század első felének magyarországi társadalmi ideológiája. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 166–170.; *Uő – Ladányi Erzsébet*: A Kálmán-kori szinodális bíráskodás valószínű mintája. In: Iustum, Aequum, Salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére. Szerk. Bánrévy Gábor et al. Bp. 1998. 114.; *Erdő Péter*: A Szent István-i egyházszervezés és európai háttere. In: *Uő*: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp. 2001. 179–180. — Pusztán a törvénycikkek alapján azonban a kollekció jelenléte nem bizonyítható, l. *Mikó Gábor*: Szent István törvényei és a pszeudo-izidori hamisítványok. Magyar Könyvszemle 123. (2007) 153–168. Újabb kutatások pedig azt is kimutatták, hogy mind az egyházszervezés, mind pedig az esztergomi zsinatok (bizonyos cikkelyeinek) forrásai nem közvetlenül az említett dekretálégyűjtemény, hanem annak későbbi kollekciókba átvett szövegei lehettek (az utóbbi esetben legvalószínűbb Wormsi Burchard gyűjteménye), l. *Erdő Péter*: Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés. Bp. 1998. 126.; *Szuromi Szabolcs Anzelm*: A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem sajátosságai a Decretales Pseudo-Isidorianae-ben. Kánonjog 5. (2003) 55.; *Uő*: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. Iustum Aequum Salutare 2. (2006) 195–196. Újabban az istváni törvények egyházi jellegű rendelkezéseinek valószínű forrásaként Wormsi Burchard gyűjteményét jelölte meg *Vincent Múcska*: Cirkevné zákony Štefana I. Svatého. (Szent István egyházi törvényei.) In: A Komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán Működő Történelem Tanszék Évkönyve. Szerk. Simon Attila. Komárno 2007. 11–17. A Szent István-i törvények egyes cikkelyeiben megjelenő privilegium fori történeti hátterét elemezte *Szilágyi Csaba*: A privilegium fori Szent István király törvényében a római jog és az egykorú kánonjog tükrében. In: Hereditas litteraria totius Graeco-Latinitatis. II. Ed. Ursula Tóth. (AGATHA 28.) Debrecini 2014. 305–315. — A Kálmán-kori zsinati végzések lehetséges forrásait vizsgálta *Karácson I.*: Zsinatok i. m. 89–114. és *Závodszky L.*: Törvények i. m. 96–125. is. A közelmúlt kutatásai itt is számos új eredménnyel szolgáltak, l. *Szuromi Szabolcs Anzelm*: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. Magyar Könyvszemle 115. (1999) 377–409.; *Uő*: Kánongyűjtemények i. m. 192–198.

[16] *Ignatius de Batthyán*: Leges ecclesiasticae regni Hungariae. II. Claudiopoli 1827. A kéziratok alapján kiadott szövegek: István Intelmei és törvényei a bécsi császári könyvtár pergamenkódexe alapán, l. 48–68. (vö. uo. a mű 1785-ben megjelent I. kötetének 8–9. oldalát is) — ez a mára elveszett Budai János-féle kódex, vö. *Jánosi Monika*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 228–231.; *Havas László*: Szent István: Intelmek. (AGATHA Series Latina II.) Debrecini 2004. LXII., LXV–LXVII.; *Körmendy Kinga*: Studentes extra regnum. Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata 1183–1543. Bp. 2007. 66–69. — László törvényei a Thuróczy-kódex alapján, l. 94–118. — Az I. esztergomi zsinat határozatai a Pray- és a Thuróczy-kódexek alapján, l. 120–130.; a II. esztergomi zsinat a Pray-kódex alapján, l. 196–197.

[17] *Josephus Nicolaus Kovachich*: Notitiae praeliminares ad Syllogen decretorum comitialium. Pesthini 1820. 337–368. A jegyzék — számos leírás esetében bővebb — változatát l. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSzKK), Fol. Lat. 170. I. fol. 36r–116v. A mű kiadására l. *V. Windisch Éva*: Kovachich Márton György, a forráskutató. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 24.) Bp. 1998. 181.

kora Árpád-kori joganyag (is) megtalálható volt. Csak sajnálhatjuk, hogy Kovachich érdeklődését éppen ezek a legrégebbi szövegek nem keltették fel. Ennek oka minden bizonnyal abban keresendő, hogy számára — aki a *Corpus Juris* megbízhatatlanságának szószólója volt — az egyes dekrétumok *eredeti* példányai bírtak hiteles erővel, vagy, ha ezek nem álltak rendelkezésére, akkor az egykorú másolatok. Az Árpád-kori anyagot viszont csak olyan 16. századi kéziratokból ismerte, amelyeket legjobb esetben is csak néhány évtizeddel azelőtt állítottak össze, hogy Mossóczy és Telegdy *Törvénytár*a megjelent. Ennél fogva ezek szövegét nem tartotta elég megbízhatónak ahhoz, hogy rájuk támaszkodva a *Corpus Juris* vonatkozó szakaszát is kritika alá vegye.[18]

Miután Kovachich 1821-ben meghalt, eredményeiről a kutatás rövidesen elfeledkezett, vagy legalábbis azok jelentőségét nem ismerte fel. Igaz, ehhez nagyban hozzájárult az Admonti kódex felfedezése is, amelynek szövegét először Endlicher használta fel az istváni törvények kiadásához, több-kevesebb pontossággal.[19] A Kovachich által feltárt 16. századi kéziratokat — amelyek jelentősége különösen nagy például az Intelmek, a László-féle törvények, vagy az Albericus-kompiláció esetében, amelyekből korai szövegváltozat nem ismert — a későbbiekben sem értékelték: sem a korai dekrétumok első teljes kiadását elkészítő Závodszky Levente, sem az Admonti kódex szövegét elsőként publikáló Bartoniek Emma, sem pedig az *Intelmek*et 1938-ban, az SRH-ban megjelentető Balogh József.[20] A fiatalon elhunyt Jánosi Monikáé az érdem, hogy részint Kovachich, részint saját kutatásai alapján a kora Árpád-kori törvényhozás emlékeit megőrző kéziratos tradíciót csaknem teljes egészében ismertté tette, a lappangó példányokra pedig felhívta a figyelmet.[21] Emellett doktori disszertáci-

---

[18] *Iosephus Nicolaus Kovachich*: Lectiones variantes decretorum i. regni Hungariae. Pestini 1816. (Kovachich József Miklós ekkor tizenhat éves, így természetesen ennek is apja, Márton György volt a valódi szerzője) munkájából világosan kitűnik a forráskutató tudós munkamódszere: a Corpus Juris szövegét minden esetben eredeti okleveles példányok textusával állítja párhuzamba, egyetlen kivétel Mátyás 1478-as törvénye, ahol egykorú másolatra támaszkodik, l. uo. 102–106. Az Aranybullánál (1351-es átiratok az összehasonlítás alapjai) korábbi törvényszövegeket a Corpus Juris-szal nem vetett össze.

[19] *Endlicher, S.*: Gesetze i. m. 33–51., aki az admonti változat mellett a 15. századi Thuróczy-kódex, illetve az egykori, szintén 15. századi Budai János-féle kézirat olvasatait is közölte (az utóbbit Batthyány fentebb idézett kiadása alapján, l. fentebb a 15. jegyzetet.). Így mindhárom verzió korábbi volt a Kovachich által felfedezetteknél. — Az Admondi kódexről, történetéről és másolatairól l. *Mikó Gábor*: Szent István király törvényeinek legrégibb kézirata. Az Admonti kódex. In: Arcana Tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Budapest–Debrecen 2014. 723–732

[20] *Závodszky L.*: Törvények i. m. 129–130. az Admonti és Pray-kódexek mellett a Thuróczy- és Ilosvay-féle kéziratokat használta. Éppígy az új kiadás: DRMH I. 77. *Bartoniek Emma*: Szent István törvényeinek XII. századi kézirata az Admonti kódexben. [Hasonmás kiadás]. Bp. 1988^2. 46–71. szintén a Thuróczy- és Ilosvay-kódexeket használta a legkorábbi verzió kontrolljaként. Libellus de institutione morum. (Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit *Iosephus Balogh*). In: Scriptores Rerum Hungaricarum. Ed. Emericus Szentpétery. II. Budapestini 1938. 613–627. hasonlóképp a Thuróczy- és Ilosvay-kódexekre támaszkodott. Az utóbbira felhívta már a figyelmet *Szovák Kornél*: Egy kódex két tanulsága. In: GENESZIA. Tanulmányok Bollók János emlékére. Szerk. Horváth László et al. Bp. 2004. 154.

[21] *Jánosi M.*: Kódexek i. m.; *Uő*: Gregorianczi Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 54–64.

ója függelékeként előkészítette az istváni törvények modern kritikai kiadását is, ám ezt befejezni sajnos már nem állt módjában.[22] Jánosi kutatásainak jelentőségét igazolja, hogy az *Intelmek* néhány éve megjelent új kiadását elkészítő Havas László lényegében az ő nyomdokain haladva tárta fel annak kéziratos hagyományát.[23]

Hosszú múltra tekint vissza annak kutatása is, hogy mely formá(k)ban és mikor hozhatták korai törvényeinket. Ez természetesen az egyes kéziratok megbízhatóságára is ráirányította a figyelmet. Az államalapító törvényeinek esetében az admonti variáns elsőbbsége — felfedezése után — sokáig megkérdőjelezhetetlen volt, ám a 20. század első felében ezt kritikák is érték.[24] Napjainkban ismét ennek a primátusát hangsúlyozzák, amit az is igazol, hogy a kétségtelenül nyugati törvénykollekciókból átemelt cikkelyek e kéziratban a feltételezett mintáikat pontosabban követik.[25] Szintén az Admonti kódex alapján volt sokáig elfogadott (és részben mindmáig az), hogy annak első könyve foglalja magában István nem sokkal koronázása után hozott „dekrétumát", míg a többi cikkely későbbi, „kiegészítő jellegű" törvényhozás eredménye.[26] Jánosi Monika viszont több tanulmányában is meggyőző érveléssel hangsúlyozta, hogy alighanem az összes korai törvénykönyvünk utólagos szerkesztés eredménye, tehát az, hogy egy jóval később készült kódexben egy „törvénykönyvet" találunk, nem bizonyítja, hogy valóban egy alkalommal hozott rendelkezésekről van szó.[27] A László neve alatt fennmaradt három törvénykönyv kapcsán a törté-

---

[22] *Jánosi Monika*: A Corpus Juris első törvényeinek kézirati hagyományához. Bölcsészdoktori értekezés. I. Szeged 1975. (Kézirat). 152–238. A kódexek itt található szövegszerű összevetésén alapszik az istváni törvények Kristó Gyula készítette fordítása is, l.: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gyula. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.) Szeged 1999. 46–77.

[23] *Havas L.*: Intelmek i. m. LIX–LXIII.

[24] A legfontosabb és legalaposabb kritikát a lengyel Jakub Sawicki fogalmazta meg, l. *Jakob v. Sawicki*: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen. Ungarische Jahrbücher 9. (1929) 395–425. Eredményeit és szövegjavításait elfogadta *Bónis Gy.*: Önállóság i. m. 435–436., de összességében az admonti változat elsőbbségét hangsúlyozta. *Jakub Sawicki*: Studia nad genezą i tekstem dekretów króla węgierskiego św. Stefana. Studia źródłoznawcze 12. (1967) 62–71. az istváni törvények kritikai kiadásában számos esetben a Závodszky-edíciótól eltérő olvasatokat fogadott el, idézett tanulmányában részletesen kifejtett indoklás alapján. Csak sajnálhatjuk, hogy ezt a valóban kritikai kiadást a hazai medievisztika figyelmen kívül hagyta.

[25] Bővebben l. *Mikó G.*: Szent István törvényei i. m. 163. — Korábban ennek éppen az ellenkezője volt elfogadott, l. *Sawicki, J. v.*: Textkritik i. m. 404.; *Jánosi M.*: Corpus Juris i. m. 251.

[26] Erre már mint uralkodó nézetre utalt *Schiller, F.*: Das erste Gesetzbuch i. m. 384. Ugyanígy vélekedett *Sawicki, J. v.*: Textkritik i. m. 418. *Madzsar I.*: A Lex Bajuvariorum i. m. 71–74. oldalakon stíluskritikai vizsgálattal igyekezett igazolni, hogy István (Admonti kódex szerinti) első és második törvénykönyvét ugyanaz a személy fogalmazta. A szerzőnek ez a vélekedése — bár tanulmánya alapos és tanulságos — a későbbi kutatások fényében aligha tartható, vö. *Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stíluskérdései. Bp. 1954. 104–106. Horváth álláspontjára alapoz az újabb irodalomban *Györffy Gy.*: István király i. m. 270–271.

[27] (A megjelenés sorrendjében ismertetve írásait) először ezt a Szent István-i törvények kapcsán hangsúlyozta, l. *Jánosi Monika*: Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 82. (1985) 45–47. A László-féle törvényekkel kapcsolatosan ugyanezt l. *Uő*: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 96. (1992) 7–10. Összefoglalva l. *Uő*: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. (Szegedi Középkortörténeti Könyv-

nészeknek talán a legnagyobb fejtörést az okozta, hogy megállapítsák ezek keletkezési sorrendjét, illetve egymáshoz való viszonyát.[28] A Kálmán nevéhez kötött törvények és zsinati határozatok datálása szintén problematikusnak bizonyult, bár a fő nehézséget nem az egyes szövegemlékek kronológiai rendbe állítása okozta, hanem az, hogy ezeket a király két évtizedes uralkodásán belül minél pontosabban elhelyezzék.[29]

Remélhetőleg már ebből a rövid áttekintésből is kiderült, hogy korai törvényeink legjelesebb kutatóit — amennyiben a szöveghagyományozódást vizsgálták — mindenekelőtt az érdekelte, hogyan lehet a későbbi másolatokból rekonstruálni a dekrétumok eredeti struktúráját, illetve helyes szövegét. Az az elképzelés viszont, hogy az akár évszázadokkal későbbi másolatok bármiféle rekonstrukció nélkül is árulkodhatnak e régi törvények fennmaradásáról, érdekes módon mindeddig fel sem merült. Ennek oka feltehetően abban keresendő, hogy egy efféle vizsgálatnak ki kell lépnie a medievisztika területéről, és a problémát legalább annyira kora újkorinak, mint középkorinak kell tekintenie. Magam azonban ennek létjogosultságát könnyen indokolhatónak tartom, hiszen az *Intelmek*nek, a László-féle törvényeknek, valamint Kálmán egyes törvényei-

---

tár 9.) Szeged 1996. 86–96., 118–128. Véleményét elfogadta a 11. század hazai történetét feldolgozó összefoglalásában Kristó Gyula is: *Kristó Gyula*: A tizenegyedik század története. (Magyar Századok 2.) Bp. 1999. 57.

[28] Az ezzel kapcsolatos álláspontokat és vitákat bemutatja *Jánosi M.*: Törvényalkotás i. m. 104–112.

[29] Ezzel kapcsolatban ma is eltérőek az álláspontok. Legkorábbi törvényhozási emléknek általában az Albericus-féle kompilációt tartják. Az első esztergomi zsinatot először 1100-ra (Szerafin érseksége idejére) keltezte *Szuromi Sz. A.:* Az első három Esztergomi Zsinat i. m. 379., ahol *Závodszky L.*: Törvények i. m. 95–96. lapjaira hivatkozik. E helyütt viszont arról nincs szó, hogy Závodszky szerint a zsinat 1100-ban lett volna, csupán arról, hogy azt minden bizonnyal Kálmán idejében tartották. *Szuromi Sz. A.:* Kánongyűjtemények i. m. 192. a szinódus dátumául már az 1104/1105. éveket is elfogadhatónak tartotta. Györffy György szerint a korábbi zsinatot Lőrinc érsek elnökletével „Kálmán uralkodásának második felében tartották", l. Magyarország Története i. m. II. 965. *Lothar Waldmüller*: Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn. Von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311). Paderborn–München–Wien–Zürich 1987. 136. az első zsinatra csak egy terminus post quem-et jelölt meg 1095-ben, ám a II. esztergomi concilium-ot 1106/1108 környékére helyezte. *Jánosi Monika*: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83. (1986) 27–28. Lőrinc érseksége idejére, 1104 és 1112/1113 közé keltezte az első szinódust, vö. még *Uő*: Kálmán törvényei. In: Korai Magyar Történeti Lexikon. (9–14. század). Szerk. Engel Pál, Makk Ferenc. Bp. 1994. 315–316. *Z. J. Kosztolnyik*: Latin Canon Law and Hungarian Laws in the Early Decades of the Twelfth Century. In: Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia 2.) Bp. 2004. 178. 1105 körülre datálta az első zsinatot. *Makk Ferenc*: A tizenkettedik század története. (Magyar Századok 3.) Bp. 2000. 23. 1100 körüli első esztergomi zsinatról szólt. *Thoroczkay Gábor*: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István legenda datálásának kérdéséhez. In: *Uő*: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok. (TDI Könyvek 9.) Bp. 2009. 72–73. Jánosi véleményét fogadta el, és pontosította is egyben, „az 1104/05 utáni egy-két év valamelyikét" javasolván az első zsinat idejéül, míg a másodikat Kuno pápai legátus Magyarországra érkezésével hozta összefüggésbe, és 1111/1112-re datálta. Hasonlóan *Koszta László*: Lőrinc. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 38–39., vö. még *Szuromi Sz. A.:* Kánongyűjtemények i. m. 197., 200. Ezzel ellentétben *Szovák Kornél*: Pápai–magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk. Zombori István. Bp. 1996. 29–30. a második zsinatot — Waldmüllerhez hasonlóan — nem kapcsolta össze Kuno legátus hazai ténykedésével.

nek ugyan van két 15. századi kézirata, ám a szövegeket fenntartó kódexek többsége már Mohács után készült. Így magam a továbbiakban ebből az új, kora újkori aspektusból fogom vizsgálni e korai dekretális emlékeket.

II. A dekrétumok fennmaradása

Tudva azt, hogy a *Corpus Juris Hungarici* a 16. század végétől egészen a 20. századig kanonizálta azoknak a dekrétumoknak a szövegét, amelyek szerepeltek benne — elegendő csak az ún. „millenniumi kiadásra" utalni — meglepő, hogy milyen kevés figyelmet fordított rá a jogtörténeti kutatás. Különösen érthetetlen ez a medievisztika esetében. A 16. század végétől kezdve az egyes törvényeket már nyomtatva adták ki, így ezek a *Corpus Juris* későbbi kiadásai számára már biztos alapot nyújthattak a helyes szöveg publikálásához.[30] Az első kiadás forrásairól azonban alig tudunk valamit. Tanulmányok e tárgyban már régóta nem láttak napvilágot, akik pedig korábban foglalkoztak a *Törvénytár*ral (például Iványi Béla, vagy Illés József és több tanítványa), azok sem törekedtek annak megállapítására, hogy Mossóczy Zakariás és Telegdy Miklós mely források alapján és milyen módszerrel állapította meg egy-egy törvény helyesnek vélt szövegét. Ennek oka valószínűleg az, hogy az 1584-es kiadás textusa — modern filológiai értelemben véve — menthetetlenül elavult. Az első kiadás marginális megjegyzései alapján csak néhány esetben tehetjük fel, hogy a két püspöknek az adott dekrétumból eredeti, okleveles példány is rendelkezésére állott. A törvények többségét másolati kötetekből ismerték, ilyenekből azonban több is a kezükben volt.[31] Középkori törvényeink eddig megjelent kritikai kiadásai e másolatgyűjteményeket — érthető módon — csupán abban az esetben használták fel, ha okleveles példány az adott szövegből nem állt rendelkezésre.[32] Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy a 11. századi jogalkotás emlékeiből — leszámítva az Admonti és Pray-kódexeket — azóta sem ismerünk más forrásokat, mint azokat, vagy azokhoz hasonló másolatgyűjteményeket, amelyekre a 16. században a *Corpus Juris* összeállítói támaszkodtak. Ennél fogva, amíg az egyes kötetek közti kapcsolatokat nem tárjuk fel, forrásaikat nem térképezzük fel, és ami a legfontosabb, koncepciójukat nem értjük meg, nem való-

---

[30] Az első törvény, amelynek határozatai nyomtatva (természetesen pecséttel és királyi aláírással) láttak napvilágot, az 1595-ös országgyűlésen született. Tanulságos megvizsgálni Kovachich Lectiones variantes-ének azokat a szövegpárhuzamait, amelyekben a tudós a Corpus Juris szövegeit a már nyomtatásban megjelent eredeti törvénypéldányokkal vetette egybe: az eltérések túlnyomó többsége csupán helyesírásbeli különbség.

[31] Mossóczy halála után, 1587-ben elkészítették könyvtárának leltárát. Ebben, miként ennek kiadója, Iványi Béla felhívta rá a figyelmet, három olyan kötetről esik említés, amelyek minden bizonnyal kéziratos törvénygyűjtemények voltak, l. *Iványi Béla*: Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése. Bp. 1926. 62. Az általa említett 252. számú tétel — meglátásom szerint — nem feltétlenül törvénygyűjteményt takar, a 26. számú viszont igen. (A jegyzéket l. uo. 103–135.). Maga a regisztrum arra természetesen nem ad választ, hogy a Corpus Juris szerkesztésekor valójában hány törvénygyűjteményt használhattak fel.

[32] Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Edd. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Bp. 1976. (a továbbiakban DRH 1301–1457.) 63.; Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Edd. Franciscus Döry, Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.) Bp. 1989. 41.

színű, hogy mindenben valós képet nyerünk az államalapítást követő első század törvényhozásáról. Ezért tartom érvényesnek azt az előző rész végén már említett tételemet, hogy e korszak jogalkotásának kutatása legalább annyira késő középkori és kora újkori probléma, mint amennyire Árpád-kori.

Ha a *Corpus Juris* kiadását megelőzően összeállított kéziratos törvénygyűjteményeket — akár Kovachich, akár későbbi kutatók leírásai alapján — szemügyre vesszük, rögtön feltűnik, hogy egy-két kivételt leszámítva mindegyiket a 16. század folyamán állították össze. Még a ma ismert példányok alapján is bátran kijelenthetjük, hogy néhány évtized leforgása alatt több tucatot készítettek el.[33] Nagy számukat azzal szokás magyarázni, hogy a Jagellók korában a rendek már több országgyűlésen sürgették a királyság törvényeinek összegyűjtését.[34]

Az egyes kötetek *tartalmá*ban — első pillantásra — jelentős különbségek fedezhetők fel. Vannak köztük olyanok, amelyek csak 16. századi, tehát a korban aktuális törvényszövegeket tartalmaznak, olyanok is, amelyekbe csupán néhány dekrétum szövegét másolták bele, továbbá jó néhány nagyobb kollekció is, amelyek összeállítói szemmel láthatólag arra törekedtek, hogy a lehető legtöbb törvényszöveget gyűjtsék egybe.[35] Ez utóbbi csoportba sorolhatók azok a kódexek, amelyek kora Árpád-kori joganyagot is tartalmaznak.

Ha még mindig csupán a kéziratok tartalmát vizsgáljuk meg egy kicsivel alaposabban, az alábbiakra derül fény. A 16. századi dekrétumokból csaknem mindegyik szerepel a kötetekben — különösképp érvényes ez az 1526 utáni korszakra —, a 15. századiak esetében azonban — mai ismereteink alapján bátran mondhatjuk — már meglehetősen hézagosak voltak a gyűjtők ismeretei. Zsigmond korából jellemzően hat dekrétumszövegről tudtak (ezek kapnak helyet majd a *Corpus Juris*ban is), miközben a modern kritikai kiadás huszonhár-

---

[33] *Kovachich, J. N.*: Notitiae i. m. 337–389. harmichat kéziratos törvénygyűjtemény tartalmát írta le. Ebből harmincegyet maga (vagy legalábbis apja, Márton György) látott, ötöt pedig korábbi leírásokból, vagy utalásokból ismert. E kötetek között mindössze egyetlen olyan található, amelyet a 15. században állítottak össze (uo. 341–342.), ez pedig, miként *Jánosi M.*: Kódexek i. m. 228–231. bebizonyította, nem mással, mint a mára eltűnt Budai János-féle kódexszel azonosítható. A többi harmincöt kötet vagy a 16. században, vagy azután készült el. A Kovachich által nem ismert Debreceni kódex (l. *Iványi Béla*: Mossóczy Zakariás i. m. 57., *Jánosi M.*: Kódexek i. m. 250.) szintén a 16. század második feléből való, akárcsak a néhány évvel ezelőtt Kertész Balázs által a Bayerische Staatsbibliothek kézirattárában felfedezett kötet: *Kertész Balázs*: Magyar vonatkozású kéziratos törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 30–46.

[34] 1504: 31. tc. (l. Millenniumi Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici. I. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1899. 688.; 1507: 20. tc. (uo. 702.); 1514: 63. tc. (uo. 734.). A párhuzamokra felhívta a figyelmet *Párniczky Mihály – Bátyka János*: A magyar Corpus Juris. Az első kiadások forrásai. (Az Illés szeminárium kiadványai 4.) Bp. 1936. 31–33. E rendelkezésekkel hozta összefüggésbe a Kollár-féle I. kódex (*Kovachich, J. N.*: Notitiae i. m. 346., *Jánosi M.*: Kódexek 232–234.) megszületését *Kertész Balázs*: Egy II. Ulászló-kori törvénygyűjtemény: a Kollár-féle első kódex. Magyar Könyvszemle 126. (2010) 322–323. Eltérő ettől C. Tóth Norbert véleménye, amely szerint a kódexet a 16. század közepén állították össze: *C. Tóth Norbert*: A nádori cikkelyek keletkezése. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2013. 39.

[35] Részletesen l. *Mikó Gábor*: Kéziratos törvénygyűjteményeink mint történeti források. In: Rendiség és parlamentarizmus i. m. 55–61.

mat regisztrál.[36] Jegyezzük meg ezt az adatot, más összefüggésben fontos lesz még.

Ha ezután már azoknak a kódexeknek a struktúráját vesszük szemügyre, amelyek Árpád-kori törvényeket is tartalmaznak, azt vesszük észre, hogy ezek voltaképp csak látszólag különböznek jelentősen azoktól a kötetektől, amelyekből e dekrétumok hiányoznak. Tudniillik a vizsgált csoporthoz tartozó kéziratok mindegyikében két részt lehet és kell is elkülöníteni. Az egyik, a voltaképpeni „törzsanyag" éppúgy Zsigmond-kori rendelkezésekkel kezdődik, mint azokban a gyűjteményekben, amelyekben az Árpád-kori jogalkotás emlékei hiányoznak.[37] Ez a 15. század elejétől jellemzően a 16. század közepéig ívelő törvénykollekció tekinthető úgy, mint a 16. századi kompilátorok gyűjtőmunkájának eredménye. Az ebben szereplő dekrétumok esetében tehetjük fel azt, hogy az egyes kódexek összeállítói hozzájuthattak eredeti okleveles, vagy egykorú másolati példányokhoz.[38] A „törzsanyag" előtt állnak az Árpád-kori törvények: az István, László és Kálmán neve alatt fennmaradt határozatok, valamint az 1222-es Aranybulla.

Mi indokolja azt, hogy külön egységként kezeljük az Árpád-kori joganyagot? Mielőtt ezt megpróbálnám elmagyarázni, némiképp módosítva az előző bekezdés végén mondottakat, az Aranybullát ki kell emelni az Árpád-kori dekrétumok csoportjából. Bár ez a kódexekben általában különálló szövegként szerepel, a törvény kritikai kiadása óta tudjuk, hogy ezt a 16. századi gyűjtők csak Mátyás 1464-es átiratából ismerték, és abból emelték ki.[39] Így ez a dekrétum is a kéziratok „törzsanyagához" sorolandó.

Az István-, László- és Kálmán-féle dekrétumoknak modern kritikai kiadása mindmáig nem jelent meg. Az államalapító törvényeivel a késő középkorban már biztosan együtt hagyományozódó *Intelmek*nek azonban Havas László már közzétette az említett kritikai kiadását, míg maguknak a törvényeknek az ese-

---

[36] DRH 1301–1457. 154–282.

[37] L. pl. az igen jelentős anyagot tartalmazó, tehát mindenképp a „nagy kollekciók" csoportjába tartozó „kisebb" Nádasdy-kódexet (*Kovachich, J. N.:* Notitiae i. m. 351., mai lelőhelye: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár G 40), a jelenleg lappangó Ráday-kódexet (*Kovachich, J. N.:* Notitiae i. m. 357,), a nagyszombati jezsuita kollégium egykori kéziratát (uo. 355., mai lelőhelye: Budapesti Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, G 41), vagy az Esterházy hercegi levéltárral az Országos Levéltárba került törvénygyűjteményt (ezt Kovachich nem ismerte, mai jelzete: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban MNL OL], Esterházy hercegi levéltár, Repositorium 71., Nr. 13., bővebben l. *Mikó Gábor*: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Történelmi Szemle 55. [2013] 1–22.)

[38] A probléma ennél némiképp bonyolultabb. Az, hogy például — egy-két kéziratot leszámítva — mindegyik 16. századi kódexben ugyanazok a Zsigmond-kori szövegek szerepelnek (hat dekrétum, vagy ezeknek egy része), egyrészt igazolja, hogy a korban már csupán ezek voltak ismertek, másrészt az egyes gyűjtemények közti — sok esetben valószínű — sztemmatikai kapcsolatra is utalhat. Jómagam néhány éve Zsigmond király 1411. évi törvényének szövegét az utókorra hagyományozó kilenc 16. századi kódex egymáshoz való viszonyát vizsgáltam. (*Mikó Gábor*: Zsigmond király 1411. évi rendelete a kamarahaszna és a tized behajtásáról. Századok 142. (2012) 319–367.) Ennek során kiderült, hogy a sztemmatikai kapcsolatok sokkal bonyolultabbak annál, hogy egyszerűen az egyes szövegvariánsok alapján megállapítható lenne az általában tisztázat jellegű kötetek rokonsága. Az egyes gyűjtemények jelenleg még körvonalaiban sem ismert összeszerkesztési processzusának felvázolása természetesen nem e tanulmány feladata.

[39] *Érszegi Géza*: Az Aranybulla. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 6. (1972) 9–10., 12.

tében Jánosi Monika készített elő hasonlót.[40] E két munka alapján megállapítható, hogy az egyes 16. századi kéziratok között sokszor igen jelentős *szövegszerű* eltérések mutatkoznak. Az említett eltérések azonban nem jelennek meg a dekrétumok *szerkezetében*. Mindegyik kódexben két könyvre bontva szerepelnek az istváni törvények (első könyvként az *Intelmek*kel), mindenütt három könyvre osztva állnak a László-féle dekrétumok, és két könyvben vannak összefoglalva a Kálmán uralkodásához kötött határozatok. E ponton kell visszautalnom arra, amit a 16. századi törvénykollekciók szerkesztőinek gyűjtőmunkájáról egyszer már megállapítottam: saját koruk jogalkotási emlékeit csaknem hiánytalanul össze tudták gyűjteni, a 15. században visszafelé haladva azonban egyre hiányosabbak lettek az ismereteik. A Zsigmond-kor törvényeinek már csupán töredékéről tudtak, a 14. századból pedig már semmiféle emlékük nem volt. Ezt figyelembe véve aligha gondolhatja bárki, hogy a 16. századi gyűjtők éppen a legkorábbi törvényhozási emlékeket tudták volna összegyűjteni, ráadásul egymástól függetlenül, különböző szétszórt forrásokból. A dekrétumok szerkezetének már említett egysége — amelyre még részletesebben is kitérek majd — sokkal inkább azt sugallja, hogy a kódexek szkriptorai az egész 11–12. századi anyagot egységes formában emelték be gyűjteményeikbe.

E feltevés alátámasztásához a Budai János-féle, illetve a jól ismert Thuróczy-kódexet lehet felhasználni, amelyeket ebből a szemszögből még soha nem vizsgáltak meg. Mindkét kézirat a 15. században készült, az előbbi — amelynek eredeti példánya a 18. század óta lappang — annak legelején, míg az utóbbi annak második felében. A Thuróczy-kódexbe először a 14. századi krónikakompozíció egy variánsát másolták bele, majd ezt követően az István, László és Kálmán neve alatt ma ismert összes törvényt és zsinati határozatot.[41] A kódexben mindössze egyetlen másoló keze azonosítható, és a kötet tisztázati példánynak tűnik. A Budai János-féle kézirat tartalma ma is vita tárgya.[42] A benne szereplő törvényszövegeket csupán a Kollár Ádám gyűjteményében fennmaradt 18. századi másolatból ismerjük: ugyanazokat tartalmazta, mint a Thuróczy-kódex, és kisebb szövegszerű eltéréseket leszámítva ugyanabban a struktúrában

---

[40] Vö. 22. és 23. jegyz.

[41] A kódexről legbővebben l. *Mikó Gábor*: Mátyás király „krónikás könyve" egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András. Bp. 2012. 573–586. (A korábbi vonatkozó irodalom felsorolásával.)

[42] *Jánosi M.:* Kódexek i. m. 228–231. lapokon kifejtett nézete szerint csak István, László és Kálmán törvényeit tartalmazta. A kutató erre a következtetésre *Batthyán, I. de*: Leges ecclesiasticae i. m. I. 8–9. leírása nyomán jutott. A másik, nemrégiben *Körmendy K.*: Studentes extra regnum i. m. 66–69. által ismertetett elképzelés szerint a kódex a törvényeken kívül még legalább egy egyházi szertartáskönyvet is tartalmazott, amelyet azonban Kollár — jogtörténész révén — nem másolt, vagy másoltatott le (a kópia jelzetét l. alább.) A kérdés az eredeti kódex esetleges felfedezése szempontjából sem jelentéktelen. A törvények Kollár-féle, Jánosi Monika által ismertetett másolata (MNL OL, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, Kollár-gyűjtemény, Nr. 55.) ugyanis a kódexben utolsóként szereplő Kálmán-féle zsidótörvények esetében jelzi, hogy az a szöveg az eredeti kódex 15. lapjának verzóján volt olvasható (uo. 105. pag.). Ha tehát a kódexben csak a korai törvények szerepeltek, egy egészen vékony, csupán 15 lapból álló kéziratot kellene megtalálni, amelynek az esélye jóval kisebb, mintha vaskosabb kötetről lenne szó. (A törvénygyűjteményt *Kollányi Ferencz*: Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom 1900. 72–73. nem említi.)

is, csupán az Albericus-gyűjtemény, és a II. esztergomi zsinat határozatai hiányoztak belőle. A fentiekből nyilvánvaló, hogy e két 15. századi kézirat összeállítóinak célja nem az ország törvényeinek összegyűjtése volt. A kötetek ellenben bizonyítják azt, hogy a három 11–12. századi uralkodóhoz kapcsolt rendelkezések egységes tradíciója az 1400-as években már ismert volt. Pontosan ugyanez a hagyomány jelenik meg a nagy, 16. századi kollekciók elején is. Nem másról van tehát szó, minthogy a 16. századi szerkesztők az általuk számos forrásból egybegyűjtött szövegek elé odaillesztették azt a hagyományt, amely már jóval azelőtt önálló és egységes formában létezett, hogy a királyság törvényeinek szisztematikus összegyűjtése az 1500-as évek első felében megkezdődött volna.

III. A dekrétumok egységes hagyományának további bizonyítékai

Az elsődleges kérdés a továbbiakban annak a megválaszolása, hogy a három nagy király nevéhez kötött rendelkezéseket a 15. században kompilálták-e először egy gyűjteménnyé, vagy pedig már jóval korábban. Másként feltéve a kérdést, vajon a Thuróczy-kódex másolata-e a Budai János-féle kéziratnak? Ennek lehetőségét először Endlicher pendítette meg, ám állítása alátámasztására csupán a két kötet hasonló tartalmát hozta fel.[43] Jánosi Monika, jóllehet a kérdést részletesen nem vizsgálta, óvatosabban fogalmazott. Az istváni törvények szövegszerű összevetése során arra jutott, hogy a két kódex egyazon tradíció képviselője,[44] de a köztük fennálló kapcsolatot csupán feltételezhetőnek vélte.[45] A felvetésünk azért fontos, mert amennyiben a vélt kapcsolatot be lehetne bizonyítani, az legalábbis nyomós érv lenne a kora Árpád-kori törvényhagyomány egységének 15. századi eredetéhez.

Bármiféle filológiai elemzés nélkül is megállapítható, hogy amennyiben a Thuróczy-kódex scriptora előtt valóban a Budai-kézirat feküdt, akkor az Albericus-gyűjtemény és a második esztergomi zsinat szövegét valamilyen más forrásból kellett ismerje. Ez természetesen lehetséges. Nem szabad ugyanakkor elfeledni, milyen nehezen jutottak hozzá a korban akár egy századdal korábbi dekrétumokhoz is. Azzal a soha nem vizsgált lehetőséggel is számot kell tehát vetni, hogy a Thuróczy-kódex összeállítása során egyáltalán nem használták Budai János gyűjteményét.

Ehhez számomra a kiindulópontot Havas László már említett új Intelmek-kiadása adta. A neves filológus elsősorban természetesen nem a két kódex kapcsolatát vizsgálta, ám az *Admonitiót* az utókorra hagyományozó kéziratok szövegének összevetése után közölt sztemmájából kitűnik, hogy — legalábbis az *Intelmek* esetében — a két változat között olyan jelentősek az olvasati eltérések, hogy köztük nem hogy közvetlen, de még közvetett kapcsolat sem képzelhető el.[46] Az államalapító király törvényeinek esetében azonban, amint erre fentebb már felhívtam a

---

[43] *Endlicher, S.*: Gesetze i. m. 14.
[44] *Jánosi M.*: A Corpus Juris i. m. 152–238., vö. még *Uő*: Törvényalkotás i. m. 67.
[45] *Uő*: Kódexek i. m. 231.
[46] *Havas L.*: Intelmek i. m. LXII–LXVIII.

figyelmet, Jánosi a két kódex textusát közös hagyomány részének tekintette. Mielőtt eredményeit alaposabban is megvizsgálnánk, azt kell tisztáznunk, mely formá(k)ban maradt fenn napjainkra a Budai-kódex szövege.

A László-, illetve a Kálmán-féle törvények esetében csak a 18. századi, már említett Kollár-féle másolat áll rendelkezésünkre, de István *Intelmei*t és törvényeit Batthyány Ignác szintén e kódexre hivatkozva publikálta a *Leges ecclesiasticae* második kötetében (amely egyébként csak 1827-ben, tehát három évtizeddel halála után jelent meg).[47] Amikor Endlicher első királyunk törvényeit kiadta, a Batthyány-kiadás alapját képző kéziratot Kollár-kódexnek nevezte, olvasatait pedig a nyomtatott verzió alapján közölte, mivel — amint erre külön is utalt — az eredeti kódex a 19. század közepén már régen nem volt meg, és őszerinte Batthyány is Kollár másolatát használta fel a szövegközléshez.[48] Jánosi Monika, miként sztemmájából is kitűnik, elfogadta ezt az álláspontot.[49] Csakhogy az, miből jutott Endlicher az említett következtetésére, meglehetősen kérdéses. Batthyány kiadásában csak egy 15. századi bécsi kéziratra utal. Számomra a nyomtatott edíció, illetve a Jánosi által azonosított Kollár-féle másolat összevetése után kizártnak tűnik, hogy az előbbi alapja az utóbbi kópia lett volna. Az alábbiakban csupán néhány feltűnő eltérést emelek ki (**B**: Batthyány-kiadás; **K**: Kollár-másolat).

> **Recapitulatio**: XXVI. De fornicatoribus. **K]** De fornicatoribus *cum ancillis alterius*. **B ||** XXXVII. De vindicta *in tercium acquirere* libertatem alienis servis. **K]** De vindicta *nitencium accipere* libertatem alienis servis. **B**
>
> **Cap**. **I**.: [...] Dei sub regia *immunitatis* defensione *constitutas* inhoneste tractaverit [...]. **K]** [...] Dei sub regia – – – defensione – – – inhoneste tractaverit [...]. **B ||** [...] non debere esse res Dominicas, id est, Domino dominancium traditas. Ita sub defensione Regis, sicuti proprie sue *hereditatis* magisque *advertit* [...]. **K]** [...] non debere esse res Dominicas – – – – – – – – – – – – – – – – – – ita sub defensione – – – sicuti proprie sue *hereditati* – – – *advertat* [...]. **B**
>
> **Cap**. **XIV**.: Si autem miles alicuius *vir ubertatus* eandem culpam [...]. **K]** Si autem miles alicuius – – – eandem culpam [...]. B
>
> **Cap**. **XVI**.: Si autem libertatem promiserit et morte impediente *non* testificante fuerit [...]. **K]** Si autem libertatem promiserit et morte impediente – – – testificante fuerit [...]. **B**

A *recapitulatio* szövegében mutatkozó különbségeket — amelyekhez hasonlót magukból a cikkelyekből is idézhettem volna — esetleg magyarázhatjuk azzal, hogy a kiadó helyenként javította, vagy kiegészítette (esetleg az egyes kapitulumok élén álló titulusokból) a címeket. A legfeltűnőbb (és az említett módon már nem megmagyarázható) eltérések azonban természetesen azokon a helyeken mutatkoznak, ahol Batthyány a bécsi kódex lakúnáit jelzi, miközben

---

[47] *Batthyán, I. de*: Leges ecclesiasticae i. m. II. 54–68., vö. I. 8–9. A László és Kálmán nevéhez kapcsolt törvényszövegeket a Kollár-féle másolat (jelzetét l. a 42. jegyzetben) 93–145. lapjain találjuk.

[48] *Endlicher, S.*: Gesetze i. m. 32.

[49] *Jánosi M.*: Kódexek i. m. 231. Ennek megfelelően doktori disszertációja függelékében (vö. 22. jegy.) is csak a Kollár-másolatot szerepeltette ('W'-szigla val jelölve).

a Kollár-féle másolat szövege teljes. Ennek több oka is lehet. Az egyik, hogy a Budai-kódex azután sérült meg, hogy Kollár másolata elkészült. Egy másik, hogy Batthyány — miként Endlicher is gondolta — nem az eredeti kéziratot használta, hanem csupán egy másolatot. Ez a feltételezett másolat azonban semmiképp sem lehet azonos a Jánosi Monika által megtalált Kollár-féle kópiával. Egy harmadik lehetőség, amelyet Havas László vetett fel az *Intelmek* kapcsán, hogy a Budai-kódexben a 18. században már több helyütt lehettek lakúnák, de Kollár másolatában ezeket más kéziratból, vagy valamelyik nyomtatott kiadásból kiegészíthették.[50] Erre utaló konkrét jelet azonban a kópiában nem találtam.

A mondottakból nyilvánvaló, hogy a mára eltűnt 15. századi kézirat István-kori szövegeinek két, egymástól bizonyos értelemben független emléke is ránk maradt, és azt így meglehetősen pontosan rekonstruálni lehet. Mindkét variáns figyelembe vétele után számomra nem tűnik bizonyíthatónak, hogy a Thuróczy-kódex összeállítója előtt — legalábbis ami az istváni törvényeket illeti — a Budai-kézirat feküdt volna. Igazolják ezt mindenekelőtt a két verzió nem is olyan jelentéktelen, és a másolást feltétlenül kizáró strukturális eltérései. A legfeltűnőbb ezek közül a *recapitulatió*ban (más néven *index*ben) mutatkozik, amelyre Jánosi a szövegösszevetése során lényeges hangsúlyt nem fektetett.

A Thuróczy-kódexben az *index* az Admonti kódexére hasonlít annyiban, hogy csak azoknak a kapitulumoknak a címeit tartalmazza, amelyek a 12. századi kézirat első könyvében (*Liber primus*) szerepelnek (az utolsó titulus tehát: *De invasione domorum*).[51] Ezzel ellentétben a Budai-kódex a maga *recapitulatió*jában az összes (ötvenöt) cikkelyhez hoz címet.[52] A 16. századi törvénygyűjteményekben mindkét változatra találunk példát: a többség a Budai-kódexhez hasonló „címjegyzéket" tartalmaz, de a Debreceni kódex a Thuróczyval mutat egyértelmű rokonságot.[53] Az *index* után a Budai-kézirat — helyesen — különválasztja, és *Prologus* címmel szerepelteti azt a szövegrészt, amely az admonti változatban *Praefatio* nevet viseli, majd ezt explicittel lezárva *De statu ecclesiastico* titulussal hozza az első cikkelyt. Ezzel ellentétben a Thuróczy-kódex a *recapitulatio* után — helytelenül — *De statu ecclesiatico* címmel hozza a *Praefatió*t, majd a voltaképpeni első kapitulumot — ismételten hibásan — *De potestate episcoporum super res ecclesiasticas* titulus alatt szerepelteti.[54]

További, részben szövegszerű eltéréseket is megfigyelhetünk a két kézirat között. Ezek közül most a törvénykönyv harmadik, negyedik és ötödik cikke-

---

[50] *Havas L.*: Intelmek i. m. LXXII.

[51] Az admonti változat recapitulatiójában csak az első könyv (35 cikkely) címei szerepelnek. A további, minden bizonnyal későbbi törvényhozások eredményét reprezentáló kapitulumokat utóbb csatolhatták az akkor már egységes Liber primus-hoz. A 15–16. századi kéziratok az Admonti kódex két könyvét egybeolvasztják. A Thuróczy-kódex (OSzKK Cod. Lat. 407. fol. 79v, vö. még a 41. jegyzetben i. m.) ennek ellenére — legalábbis az index-ben — egy régebbi formát látszik megőrizni.

[52] Arra a külön problematikára, hogy az index felépítése gyakorlatilag az összes kéziratban, az Admonti kódexet is beleértve, némiképp eltér a szöveg struktúrájától, ezúttal nem térek ki.

[53] A kódex jelzete: Debreceni Református Kollégium Könyvtára, R 466. Az idézett recapitulatiót l. fol. 23r.

[54] Ugyanígy járt el a Debreceni kódex (jelzetét l. az 53. jegyzetben) scriptora is: fol. 23r–v.

lyét fogom megvizsgálni. E három kapitulum mintája pszeudo-izidori eredetű szöveg, amelyet az Admonti kódex csaknem tökéletes pontossággal követ, így a későbbi változatok kontrolljaként is felhasználható.[55] (**A**: Admonti kódex; **K**: a Budai-kódex Kollár-féle másolata; **Leg**. (**eccl**.): A Budai-kódex Batthyány-féle kiadása; **T**: Thuróczy-kódex.)

Recapitulatio:

Quales debeant esse accusatores et testes clericorum. (**A**, **K**, **Leg**. **eccl**. hozzáteszi: *Cap*. *III*.)

Item de eodem. **A**, **T** (**A** hozzáteszi: *Cap*. *IV*.; **K, Leg. eccl.** a címet kihagyják)

De labore sacerdotum. (**A** hozzáteszi: *Cap*. *V*.; **K**, **Leg**. **eccl**. hozzáteszi: *Cap*. *IIII*.)

Cap. **III**. Quales debeant esse accusatores et testes [**A**: testes et accusatores] clericorum.

Testes autem et accusatores [*clericorum* **A**] sine aliqua sint

infamia uxores et filios habentes et omnino Xtum [*Christum* **K**, **T**] predicantes.

Cap. **IV**. Item de eodem **A**; Capitulum quartum **K**, **Leg**. **eccl**.; **T** a cikkelyt az előzővel összevontan szerepelteti, így értelemszerűen a címet nem hozza.

Testimonium laici adversus [*contra* **K**, **Leg**. **eccl**.] clericum [*clericos* **Leg**. **eccl**.; *clerum* **T**]

nemo recipiat. Nemo enim [*etiam* **Leg**. **eccl**.] clericum quemlibet [*quemlibet clericum* **T**]

in publico examinare presumat, nisi in ecclesia. [*nisi in ecclesia examinare presumat* **T**]

Cap. **V**. De labore sacerdotum **A**, **Leg**. **eccl**.; De labore *sacerdocii* **K**; De labore sacerdotum (*Cap*. *IV*.) **T**

A, T	**K, Leg. eccl.**
Scitote fratres cuncti, quod supra omnes *vos* laborat sacerdos. Unusquisque enim vestrum [*nostrum* **T**] suum *fert laborem proprium*, ille vero *et* suum et *singulorum*. Et *ideo sicut ille* pro omnibus vobis [*nobis* **T**], ita et vos omnes pro eo summopere [*suorum operum* **A**] laborare *debetis in tantum, ut si necessitas* [*necesse* **T**] fuerit, animas vestras pro eo ponatis.	Scitote fratres cuncti, quod supra omnes *nos* laborat sacerdos. Unusquisque enim [*etiam* **Leg**.] vestrum suum *proprium laborem fert* ille vero suum et *singulos*. Et *ille ideo sicut* pro omnibus vobis [*nobis* **Leg**.], ita et vos omnes pro eo summopere laborare debetis *id* tantum, *necessitas ut si fuerit*, animas vestras pro eo ponatis.

Látható, hogy az eredeti kapitulum-beosztást az indexben a Thuróczy-, a szövegben pedig a Budai-kódex őrizte meg. Az admonti változat szövegéhez hol az egyik, hol a másik késő középkori kézirat textusa áll közelebb. Még ha fel is merülne, hogy a harmadik és negyedik cikkelyeket a Thuróczy-kézirat másolója vonta össze, azt egy pillanatig sem hihetjük, hogy a Budai-kódex szövegét

[55] *Mikó G.*: Szent István törvényei i. m. 163–164.

másolva több helyütt „helyreállította" volna az eredeti fogalmazást vagy szórendet.

Utolsóként felhívnám a figyelmet a Budai-kódex egy nyilvánvaló másolási hibájára. A huszonnegyedik kapitulum címeként ezt olvassuk: *De recipiendis hospitibus*. Az alatta álló szöveg azonban nem ennek a cikkelynek a szövege, hanem azé, amelyiknek ez után kellene következnie, és amelynek címe mind a többi kéziratban, mind pedig a Budai-kódex *recapitulatió*jában *De his qui flagellant sua querentes* (*cum auxiliis alterius*). A hibát vagy a 15. századi másoló követte el, vagy pedig már az előtte fekvő forrásban is így szerepelt. Nem a 18. századi másolatok tévedéséről van szó, hiszen a szövegromlást mind a Kollár-féle kópia, mind pedig a Batthyány-kiadás tartalmazza.[56]

Az előbbi filológiai elemzéssel az volt a célom, hogy bemutassam: Endlicher régi — ám kategorikusan soha meg nem cáfolt — feltevése, miszerint a Thuróczy-kódex a Budai-kézirat másolata lehet, az istváni törvények alapján nem igazolható, sőt, éppen az ellenkezőjét lehet csak bebizonyítani. Havas László, amint erre már felhívtam a figyelmet, Intelmek-kiadásában a két kéziratot szintén két külön hagyomány részének tekintette. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a későbbi kódex két olyan Kálmán-kori szövegemléket is tartalmaz, amelyek az egykor élt esztergomi kanonoknak valószínűleg nem álltak rendelkezésére, aligha gondolhatja bárki, hogy a Thuróczy-kódex forrása Budai János gyűjteménye volt.[57]

A két kézirat összevetése során az olvasónak szemet szúrhatott, hogy strukturális eltéréseknek is nagy jelentőséget tulajdonítottam, ami esetleg önellentmondásnak is feltűnhetett, hiszen korábban éppen a kódexekben foglalt törvényszövegek szerkezetének hasonlóságát hangsúlyoztam. Ennek az a magyarázata, hogy az előbbi részletes összehasonlítás során figyelembe vett „strukturális eltérések" egy-egy dekrétumon belül mutatkoznak. Ezek jelentősége az egyes kódexek esetleges rokonságának elemzése során valóban nagy, de a *kötetek* szerkezetében mutatkozó hasonlóságokat nem befolyásolják. Érthetőbben fogalmazva: például az István-féle törvények felosztása a két 15. századi kéziratban teljesen megegyezik, és nagyban eltér az egyetlen ismert korábbi szerkesztéstől.

Az említettek kapcsán tennék még egy rövid kitérőt. Régóta közismert, hogy István törvényei esetében a 15–16. századi kéziratokban szerepel hat olyan

---

[56] L. a Kollár-féle másolat (42. jegyz.) 171. oldalát (a lapok felső részén futó számozás szerint), és *Batthyán, I. de*: Leges ecclesiasticae i. m. II. 62., ahol a kiadó utalt is az egyértelmű szövegromlásra.

[57] A Budai-kódex — a 18. századi másolata alapján következtetve — a Kálmán-féle zsidótörvényeket cím, és kapitulum-felosztás nélkül tartalmazta. Ezzel ellentétben a Thuróczy-kódex (jelzetét l. az 51. jegyzetben) egybeolvasztja őket az ún. „zsinati töredékkel" (fol. 102v–103v, vö. *Závodszky L.*: Törvények i. m. 209., DRMH I. 130.) valamint a második esztergomi zsinat kánonjaival, és ezeket együtt „Sequitur Capitulum Bonum" cím alatt hozza (uo. 195.). Ugyanígy járt el a lőcsei kódex másolója is, aki e helyütt talán a Thuróczy-kéziratra támaszkodott (erről bővebben l. a 2. jegyzetben említett tanulmányt). Egyes 16. századi gyűjtemények (pl. a Gregorianczi-, a nagyobb Nádasdy-, a Festetics-, a Debreceni kódex, stb.) e három szövegegységet szintén együtt szerepeltetik, Kálmán „II. törvénykönyveként" [ezt vették át a Corpus Juris kiadói is], kapitulumokra is felosztják, továbbá ezeket esetenként címekkel is ellátják. E gyűjtemények forrásai az említett szövegek esetében mára eltűnt középkori kódexek lehettek.

(egymást követő) kapitulum, amelyek hiányoznak az admonti kódexből.[58] Érdekes, hogy hasonló jelenséget — holott kimutatható — nem szokás emlegetni az esztergomi zsinatok esetében. Ennek oka valószínűleg az, hogy a modern szakirodalomban helyet kapott egy komoly tévedés. Závodszky kiadásából kitűnik, hogy a korábbi zsinat hetvenkét kánonjából, amelyek a 12. századi Pray-kódexben szerepelnek, a Thuróczy-kézirat az utolsó négyet nem tartalmazza.[59] Jánosi Monika 1975-ös doktori disszertációjának végén az egyes, 11. századi törvényeket tartalmazó kódexeknek a kapcsolatait elemezte, mindenekelőtt tartalmuk összevetése révén. Ő is felhívta a figyelmet a Thuróczy-kódexből hiányzó zsinati cikkelyekre, hozzátéve, hogy ez a jelenség az említetten kívül csak a „nagyobb" Nádasdy- és a Festetics-kódexben mutatható ki.[60] (Utóbb ezt 1978-ban, a Szent István törvényeit megőrző kódexeket bemutató tanulmányában is kiemelte.)[61] A zsinati kánonok a négy fenti kéziraton kívül az alábbi kollekciókban maradtak fenn: a Budai-, a Gregorianczi-, a Debreceni és a Lőcsei kódexekben.[62] Ezeket átvizsgálva *egyetlen olyanra sem akadtam*, amely a Pray-kódexben ránk maradt változat négy utolsó cikkelyét tartalmazná. Ez az eltérés pontosan ugyanolyan jellegű, mint amelyet az istváni törvények kapcsán említettem, csak itt a későbbi kéziratok tartalmaznak *egységesen* négy (egymást követő) cikkellyel kevesebbet, mint az egyetlen ismert korábbi variáns. Ez pedig ismételten olyan sajátosság, amely éppen hogy nem a szétszórt, utólag, a 15. században, egymástól független, különböző forrásokból összekompilált szöveghagyományra utal, hanem az *egész kora Árpád-kori dekretális anyag* aránylag egységes tradíciójára.

Mindezek ismeretében a következőket kell hangsúlyozni: a Budai- és a Thuróczy-kódexek összeállítói a 15. században két szöveg kivételével ugyanazokat a törvényeket másolták le. Az egyes dekrétumok felépítése és sorrendje — leszámítva az említett kivételt — a két kötetben megegyezett. Maguk a szövegek ugyanazokat a jellegzetes eltéréseket mutatják fel az ismert korábbi szerkesztésekhez képest.

Részletesebb elemzéssel azonban kimutatható, hogy bizonyos, a dekrétumok szerkezetében, valamint magukban a szövegekben felfedezhető különbségek nem teszik lehetővé, hogy a két kódex között sztemmatikai kapcsolatot tételezzünk fel, és közvetlen forrásuk sem lehetett közös.

Ha e két kéziratot (valamint, az egyes későbbi kódexek textusa alapján feltételezett további 15. századi, vagy régebbi példányokat) a *Corpus Juris* összeállítását megelőzően létrejött 16. századi törvénykollekciók fentebb már ismertetett forrásbázisával egybevetjük, nem gondolhatjuk, hogy a 15. századi másolók különböző, okleves jellegű, szétszórtan fennmaradt forrásokból tudták

---

[58] *Jánosi M.*: Törvényalkotás i. m. 68–69.

[59] *Závodszky L.*: Törvények i. m. 205.

[60] *Jánosi M.*: Corpus Juris i. m. 147.

[61] *Uő*: Kódexek i. m. 253. (A szerző az esztergomi zsinatok problematikáját tárgyaló külön tanulmányában [*Uő*: Esztergomi zsinatok i. m. 26–27.] a jelenségre nem tért ki.)

[62] L. Budai-kódex: a Kollár-féle másolat (jelzetét l. a 42. jegyzetben) 93–103. lapjain; Gregorianczi-kódex (OSzKK Fol. Lat. 4126.) fol. 89r–93v; Debreceni kódex (jelzetét l. az 53. jegyzetben) fol. 38r–39v; Lőcsei kódex (Lőcsei Városi Levéltár – Štátny Archív v Levoči, XXI/81.) fol. 19v–20v.

összegyűjteni a legkorábbi dekretális emlékeket. Ennek több okát is megnevezhetjük. Mindenekelőtt, semmiféle jele nincs annak, hogy ekkor a későbbiekhez hasonló, szisztematikusan felépített dekrétumgyűjteményeket állítottak volna össze, vagy erre kísérlet történt volna. Másodszor, ha csakugyan szétszórt forrásokból dolgoztak a kötetek másolói, mivel magyarázzuk a köztük látott rengeteg hasonlóságot? Végül, de nem utolsósorban, ha a korban Zsigmond uralkodását megelőzően kiadott dekrétumok szinte mind ismeretlenek voltak, hogyan maradhattak volna fenn éppen a legkorábbi törvények?

Mindezek az ellentmondások egyféleképpen oldhatók fel, mégpedig úgy, ha elfogadjuk a korábban már sejtésként felvetett elképzelést arról, hogy e szövegek nem külön-külön, hanem — egy idő után — együtt hagyományozódtak. Hogy ez mikor alakult ki, arra nézvést csak feltevéseink lehetnek, amelyeket alább még ismertetek. A 15–16. századi kéziratok alapján kimutatható komoly *szövegszerű* eltérések is arra utalnak, hogy a tradíció gyökerét nem az 1400-as években kell keressük. A három régen élt király törvényeit őrző tekintélyes hagyománynak számos másolata lehetett. Ez megmagyarázza azt, hogyan maradhattak ismertek évszázadokkal később, nemkülönben választ ad a kódexek tartalmának hasonlóságára, továbbá megkímél attól is, hogy a 15. században valamiféle spontán törvénygyűjtést feltételezzük, amely azonban — felettébb különös módon — csupán a 11. századi jogalkotás emlékeire irányult volna.

IV. A törvények egységes hagyományának eredete

Az maradt hátra, hogy megpróbáljuk kitalálni, mikor alakulhatott ki az a gyakorlat, hogy a három uralkodó nevéhez kapcsolt határozatokat együtt kezdték másolni. Ezzel kapcsolatban állást foglalni igen kockázatos, hiszen semmilyen szövegemlék nem áll rendelkezésünkre.

A filológia talaját elhagyva *terminus post quem*ként elsődlegesen László szentté avatását lehet megjelölni. Két dolog támaszthatja ezt alá. Az egyik, hogy e korai törvények számos másolatát és évszázadokon keresztüli fennmaradását *jogi* szempontokkal semmiképp nem magyarázhatjuk. Elegendő, ha csupán a bennük leírt társadalmi kategóriák gyors differenciálódására és átalakulására utalunk.[63] Logikus magyarázatnak az tűnik, hogy a szövegeknek a törvényhozó személye, majd egy idő múltán régiségük is tekintélyt kölcsönzött. A másik, hogy Jánosi Monika szerint a László-féle törvények (a 15–16. századi kódexekből ismert), három könyvre osztott formájukat talán III. Béla korában nyerték el.[64] Biztosabb adatnak tűnik III. András 1290. évi törvényének egy

[63] A törvények recepciójára vonatkozóan alig-alig történtek kutatások. Ennek egyik oka minden bizonnyal a 11–12. századi okleveles anyag igen csekély mivolta. Kálmán zsidótörvényével (azon belül is a cartula sigillatá-val) kapcsolatban mindenképp megemlítendő *Kumorovitz L. Bernát*: A középkori magyar „magánjogi" írásbeliség első korszaka. Századok 97. (1963) 8–9. és *Uő*: Szent László vásár-törvénye és Kálmán király pecsétes cartulája. In: Athleta patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerk. Mezey László. Bp. 1980. 85–109., különösen 86–87., ahol a szerző bizonyítani tudta a törvény gyakorlati alkalmazását a 12. század első felében. Későbbi adatok nem álltak rendelkezésére, és végkövetkeztetése is úgy szólt, hogy „bizonyára nem sokáig" volt divatban a cartula sigillata használata (uo. 94.).

[64] *Jánosi M.*: A Szent László-kori zsinati határozatok i. m. 10.; *Uő*: Törvényalkotás i. m. 128.

cikkelye, amely elrendeli, hogy „a termények tizedét a szent királyok törvényei szerint kell fizetni."[65] Ismeretes, hogy a dézsmafizetésről mind István, mind pedig László rendelkezett.[66] Ugyan a 13. század végi dekrétum már egészen más terminológiát használ, és más jellegűek a cikkelyben foglalt határozatok is, mint a 11. századi szövegekben, de arra kétségtelen bizonyíték, hogy mindkettő ismert volt a korban, és együtt is tartották őket számon.

Ez utóbbi példa azt természetesen nem igazolja, hogy a korban a Kálmán-féle dekrétumok is a „szent királyok" törvényeinek hagyományához kötődtek. Csakhogy a 13. századból már lehet arra vonatkozó adatot találni, hogy Kálmán alakja ekkorra részben összefonódhatott a két 11. századi uralkodóéval. Legalábbis ezt vetíti elénk Rogerius *Siralmas Ének*ének első fejezete, amelyben a szerző IV. Béla király szent elődjei között István, Imre és László mellett Kálmánt is felsorolja.[67]

Mindezek persze pusztán óvatos találgatások. A vizsgált törvények régtől fogva egységes tradícióját alátámasztó filológiai érvek sokkal erősebbek. Zárásképpen még egy ilyen jellegű adatra szeretném felhívni a figyelmet, mégpedig úgy, hogy az egész problematikát fordított perspektívából veszem szemügyre. A három uralkodó neve alatt fennmaradt határozatokat őrző hagyomány izoláltan maradt fenn, ahhoz utóbb egyetlen más király rendelkezéseit sem másolták hozzá. Nem gondolhatjuk — magam legalábbis nem hiszem —, hogy Kálmán halála és az Aranybulla kiadása között eltelt több mint száz évben egyetlen uralkodó sem hozott törvényeket, ahogyan az is valószínűtlen, hogy IV. Béla három évtizedes országlás után, néhány évvel a halála előtt adta volna ki — egyetlen — dekrétumát. Ezek a feltételezett törvények alighanem kevés példányban készültek, előbb-utóbb hatályukat vesztették, majd annak rendje és módja szerint el is vesztek. Csupán néhány 13. századi uralkodótól maradt fenn szerencsés módon egészen napjainkig egy-egy dekrétum szövege. Azért hangsúlyozom, hogy szerencsés módon, mert ezeket a dekrétumokat csak a 18. században, a levéltárak szisztematikus átkutatásakor fedezték fel. Ekkor lett ismert az Aranybulla 1231. évi „megújítása",[68] IV. Béla már említett 1267. évi dekrétuma,[69] a IV. László-kora-

---

[65] „Item decimas frugum secundum statuta sanctorum regum solvere teneantur." — DRMH I. 44.

[66] *Závodszky L.*: Törvények i. m. 156., 164–165., DRMH I. 112. A törvénycikkelyek IV. László-kori ismertségére hoz példát *Solymosi László*: Bortizedfizetés sátornál. In: Emlékkönyv Buza János 70. születésnapjára. Szerk. Bessenyei József, Draskóczy István. Bp. – Miskolc 2009. 316.

[67] „Bela rex [...] inter principes Christianos zelator katholice fidei nosceretur, ad instar progenitorum suorum Stephani, Emerici, Ladislai et Colomani regum, qui sanctorum cathalogo sunt ascripti". — Rogerii Carmen miserabile. Praefatus est, textum recensuit, annotationibus instruxit Ladislaus Juhász. In: Scriptores Rerum Hungaricarum. Szerk. Emericus Szentpétery. II. Budapestini 1938. 552.

[68] Szövegét Kovachich Márton György adta ki, l. *Martinus Georgius Kovachich*: Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. Budae 1790. 98–122., vö. *Kovachich, I. N.*: Lectiones variantes i. m. 17. Új kiadás: DRMH I. 36.

[69] Eredeti formájában az esztergomi káptalan levéltárában maradt fenn, és akkor vált ismertté, amikor az oklevelet a kanonokok — több másik törvénypéldánnyal együtt — az újonnan alapított Archivum Regni-nek átadták, l. e levéltár régi elenchusainak erről tanúskodó feljegyzéseit: MNL OL, Archivum Regni, Lad. E., Fasc. B. Az oklevél mai jelzete: MNL OL DL 622., vö. *Szentpétery Imre – Borsa Iván*: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1923–1987. I. köt. 3. füz. 473. (1547. sz.), DRMH I. 105., továbbá az oklevél hátlapján olvasható ceruzával írt jegyzetet, vala-

beli úgynevezett „kuntörvények”,[70] valamint két III. András-kori törvénykönyv.[71] A 16. században azonban ezekről láthatólag mit sem tudtak. Az Árpád-kori jogalkotás ekkor valójában csupán a három 11. századi király hagyatéka, hiszen mint láttuk, az Aranybullát is csupán Mátyás átiratából ismerték. Hogy az ezeket fenntartó tradíciónak mekkora a jelentősége, azt különösen akkor értjük meg, ha felfigyelünk arra, hogy a 16. századi, a valamivel több mint öt évszázada fennálló királyság törvényhozását reprezentáló — és a *Corpus Juris* alapját is képző — kéziratos gyűjteményekből háromszáz év jogalkotásának emlékei teljes egészében hiányoztak.

„THE LAWS OF THE HOLY KINGS”

(The History of the Survival of Laws from the Early Árpád Period)

by Mikó Gábor

(Summary)

The oldest Hungarian laws, namely the decrees of Saint Stephen, Saint Ladislas and king Coloman, have received considerable scholarly attention for several centuries. As no contemporary manuscript containing these texts has come down to us, the researchers have before all focussed on the ways in which the original structure of the decrees and their correct wording could be reconstructed from later copies.The idea that later copies can tell us something important about the survival of these old laws without any reconstruction, however, has not emerged so far. It is this problem to which the present paper is devoted.

The first attempt at collecting all previous legal material in the Hungarian Kingdom was made in the middle of the sixteenth century. As a result, several dozens of chronologically stuctured manuscript collections of laws were prepared. The greater collections start with the decrees of the eleventh century, but their next content units come from as late as the fifteenth century. This suggests that the earliest laws had constituted an independent tradition already prior to the sixteenth century. This is underpinned by two manuscripts, which were made in the fifteenth century, and only contain the laws of Saint Stephen, Saint Ladislas and Coloman. Although the fifteenth century is likewise fairly remote from the Árpád period, the survival of these decrees cannot be accounted for from a purely legal perspective. It is logical to presume that what gave these texts their authority was at first the person of the lawgiver himself, and later their very antiquity. This is already indicated by those thirteenth-century pieces of evidence which refer to the „laws of the Holy Kings”.

---

mint Kovachich Márton György kommentárját a szöveg első kiadása után: *Kovachich, M. G.*: Vestigia comitiorum i. m. 144. Az oklevél hasonmását l. a forrásnak a legújabb részletes elemzését elvégző Zsoldos Attila tanulmányának utolsó oldalán: *Zsoldos Attila*: Az 1267. évi dekrétum politikatörténeti háttere. (IV. Béla és Ifjabb István király viszályának utolsó fejezete). Századok 141. (2007) 839.

[70] IV. László két, 1279-ben kelt törvényét szintén a 18. században adták ki először, vö. *Szentpétery I. – Borsa I.:* Kritikai jegyzék i. m. II. köt. 2–3. füz. 236. (2962. sz.), 247. (3000. sz.), DRMH I. 67., 131. (csak az említett kritikai jegyzékben 3000. számmal jelölt szöveg).

[71] III. András 1290. évi dekrétumát a gyulafehérvári káptalan egy évvel későbbi átiratából Kovachich publikálta: *Kovachich, J. N.*: Notitiae i. m. 212–213., vö. *Szentpétery I. – Borsa I.*: Kritikai jegyzék i. m. II. köt., 4. füz. 36. (3705. sz.), DRMH I. 42., 109.; III. András 1298. évi törvényét egy, nem sokkal ezután kiadott királyi tanácsi határozattal, valamint az Aranybullával együtt I. Ulászló király írta át 1440-ben kelt első dekrétumában. Erről a törvényről sem volt azonban már tudomásuk a 16. századi kódexek összeállítóinak, így természetesen a Corpus Juris-ból is kimaradt. Az egyetlen eredeti példányt a 18. században fedezték fel, III. András törvényét és a királyi tanácsi határozatot (egy dekrétumként) elsőként *Martinus Georgius Kovachich*: Supplementum ad Vestigia comitiorum. Budae 1798. 89–192. jelentette meg, vö. DRMH I. 114. A királyi tanácsi határozat újabb kiadását l. DRH 1301–1457 i. m. 387–396., vö. még uo. 309., 311. és DRMH I. 71., 134.

This, of course, fails to prove that the decrees of Coloman were already then assimilated to the laws of the „Holy Kings". Yet from the thirteenth century we do have evidence attesting that the figure of Coloman may by then have been intertwined with those of the two canonised rulers of the eleventh century: this is what emerges from the first chapter of Rogerius's *Carmen miserabile*. And, finally, it should be emphasised that these early laws and the Golden Bull were the only legal texts from the Árpád perid that were known in the sixteenth century. All other laws from the thirteenth century were revealed only by archival research undertaken in the course of the eighteenth century. The decrees of the three kings Stephen, Ladislaus and Coloman are consequently the reminiscences of an independent and ancient tradition within the *Corpus Juris Hungarici*, and are in no way connected to Hungarian legal codification in the sixteenth century. The importance of this tradition is especially highlighted by the fact that from the *Corpus Juris Hungarici*, which represented in the sixteenth century the legislation of a kingdom then already more than five hundred years old, all traces of legislation for some three centuries are altogether missing.

Gyöngyössy Márton

FŐÚRI PÉNZVERÉSI JOGOSULTAK A 15. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

A magyar középkor folyamán a pénzverés joga mindvégig uralkodói felségjognak számított. A legválságosabb időszakban sem kerülhetett sor arra, hogy a magyar uralkodó helyett vagy mellett bárki is autonóm pénzverési jogra tehessen szert. A pénzkibocsátással kapcsolatos engedélyek mindig a király nevében folytatott pénzverésre vagy külföldi pénzek hazai utánvereteinek kibocsátására szóltak, ezért ezekben az esetekben nem egyfajta szuverenitást kifejező autonóm pénzverési jogról (még kevésbé magánpénzverésről), hanem pénzverési jogosultságról kell beszélnünk. Ahogy Huszár Lajos fogalmazott a szerb despota által elnyert nagybányai (1411) és a német lovagok által birtokba vett nagyszebeni pénzverés (1430) kapcsán: „Senki sem kételkedik abban, hogy úgy Nagybányán, mint Szebenben, illetve Brassóban királyi pénz került kiverésre és a rác fejedelem, illetve a német lovagok csak a jövedelmet élvezték a pénzverésből, de semmi esetre sem vertek saját nevükre vagy címükre külön pénzt."[1]

Ez a jelenség tapasztalható a nyugati határsávban tevékeny főurak számára, az 1459 végén, 1460 elején kiadott pénzverési engedélyek esetében is, egyetlen lényeges különbséggel: az engedélyt nem a magyar király, hanem III.

[1] *Huszár Lajos:* A segesvári pénzverő Zsigmond korában. Numizmatikai Közlöny 40. (1941) 30–31. A magyar király pénzverési felségjoga és pénzverési jogának kizárólagossága már a 12. századi nyugati megfigyelőknek, így Freisingi Ottónak (1147) is feltűnt: „…ebben a nagy kiterjedésű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni." (Gombos F. Albin fordítása): Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Összeállította: Blazovich László – Kristó Gyula – Makk Ferenc. A bevezetőt írta és a kötetet szerkesztette: Blazovich László. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 6.) Szeged, 1994. 71. A pénzverést uralkodói felségjogként a magyar jogtörténetben először, írásban az 1405. április 15-én kelt dekrétum XVIII. törvénycikke deklarálta: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamenti auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) Bp. 1976. (a továbbiakban: DRH) 206–207. Ennek előzményeként említhetjük az 1298. évi törvény szabályozását, a XXXVII–XL. törvénycikkekben: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Szerk. Marczali Henrik. Bp. 1901. (reprint: Bp. 2011.) 195. A pénzverési felségjogról máig a legalapvetőbb összefoglalást — a római jog vonatkozó szabályozása, valamint a német és a francia nyelvterület pénztörténete alapján — *Arnold Luschin von Ebengreuth* írta: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neueren Zeit. (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. Abteilung V: Hilfswissenschaften und Altertümer.) München–Berlin, 1904. 193–212.

Frigyes német-római császár (1452–1493) (reménybeli magyar király) adta osztrák pfennigek és krajcárok kibocsátására: „királyságunkban, Magyarországon, azon pénzláb szerint, amely alapján most pénzt verünk, vagy majd verni fogunk". A verdék tehát nem a birodalom, hanem Magyarország területén működtek, de birodalmi pénzt vertek. Ez a különlegesség, persze, nyilván magyarázható azzal a ténnyel, hogy Nyugat-Magyarországon ekkor is előszeretettel használták a szomszédos Ausztria fizetőeszközét.[2]

„Határvédők"

A főúri pénzverési jogosultságok rendszerét Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) honosította meg Magyarországon. Három esetben adott ilyen pénzverési jogosultságot, illetőleg hozzáférést egy pénzverőkamara jövedelmeihez. Zsigmond esetében az adományozás oka minden esetben azonos: a török elleni védelem pénzügyi támogatása, elősegítése. Ezt a jogosulti kört, amelyet a későbbi uralkodók tovább bővítettek, immár a nyugati határon is, összefoglalóan határvédőknek nevezhetjük.[3]

1411-ben Zsigmond király Nagybányát (Asszonypatakát) más városokkal együtt Lazarevics István szerb despotának adományozta, a leleszi konventet pedig felszólította, hogy a despotát iktassa be az adományozott városok, valamint az arany- és ezüstbányák, továbbá a pénzverde birtokába. A 15. század elején tehát működő és jövedelmező pénzverde volt Nagybányán. Az adományozás célja a török elleni védekezés gazdasági elősegítése volt, egyúttal a szerb fejedelem birtokában álló Nándorfehérvárnak a déli védvonalhoz csatolása. A despota, aki magyarországi birtokainak köszönhetően beilleszkedett a magyar bárók közé, 1417-ben megparancsolta Nagybánya városának, hogy álljon tárnokmesterének, Remetei Istvánnak a rendelkezésére egy szatmári polgár javainak lefoglalásánál; Szatmár és Németi polgárait pedig tárnokmestere iránti engedelmességre szólította fel.[4]

---

[2] *Huszár Lajos:* A XV. századi soproni pénzverés kérdése. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956) 36–37., *Artur Pohl:* Die Grenzlandprägung. Münzprägung in Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert. Graz, 1972. 110–111., *Bernhard Koch:* Corpus Nummorum Austriacorum. I. Wien, 1994. 333–334., *Kubinyi András:* A későközépkori magyar–nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születése 70. évfordulója ünnepére. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 116. „in vnserm künigkhreich Hüngern auf das geprekh koren vnd aufzal, als wir yetz munnssen oder kunfftiklich munnssen werden" Az idézet Vitovec János 1459. november 10-én kelt engedélyéből származik: *Bernhard Koch:* Das Prägerecht für Jan von Vitovec. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft 18. (1973) 66.

[3] *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 30–31., *Pohl Artúr:* Zsigmond király pénzverése (1387–1437). Numizmatikai Közlöny 66–67. (1967–1968) 55.

[4] *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 51., 55., *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984. 116., 171–172. Zsigmond király István szerb despota birtokba iktatásáról (Buda, 1411. július 15.): Zsigmondkori Oklevéltár. III. (1411–1412). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 22.) Bp. 1993. 219., *Huszár Lajos:* A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. II. Numizmatikai Közlöny 74–75. (1975–1976) 39. István szerb despota Asszonypataka polgáraihoz (Nándorfehérvár, 1417. október 28.): Zsigmondkori Oklevéltár. VI. (1417–1418). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok

A nagybányai aranypénzverés Zsigmond uralkodásának vége felé vált igazán jelentőssé. A 15. század első felében a verde a már említett szerb fejedelem, majd utóda, Brankovics György kezében volt, ám az írott források alig említik az itteni pénzverést. Csak 1433-ban tűnik fel az első név szerint ismert nagybányai kamaraispán, Wasserpauch Miklós, aki társát, Kammermeister Jánost perelte be Buda városánál, mert az eltagadta a számadáskor a kamara készleteinek (több mint tízezer forintnyi készpénz, arany és ezüst) meglétét. I. Ulászló (1440–1444) trónra lépése után a despota eleinte kivárt, nem akart állást foglalni, aztán mégis elfogadta Ulászlót törvényes királynak. Hunyadi János végül 1444-ben elvette a nagybányai kamarát a szerb fejedelemtől, mivel az ország pénzzel való ellátásához szükség volt az itteni pénzverésre. Brankovics György politikája pedig továbbra is kiszámíthatatlan volt, ezért az ország második legjelentősebb pénzverdéjét biztos kezekbe kellett helyezni.[5]

Az erősödő török fenyegetés miatt Luxemburgi Zsigmond 1429-ben a Szörénységet a Német Lovagrendnek adományozta azzal, hogy a rend szervezze meg az ország déli határainak védelmét. Redwitz Miklós (Nikolaus von Redewitz) rendi praeceptor vezetésével hét (más források szerint tizenegy) lovag érkezett Magyarországra egy csapat szolgáló testvérrel együtt. Feladataik ellátása hatalmas összeget igényelt évről-évre; a király jóvoltából erre tekintettel bevételeik közé számíthatták a nagyszebeni és a brassói pénzverde jövedelmét is.[6]

32.) Bp. 1999. 306. István szerb despota Szatmár és Németi polgáraihoz (Nándorfehérvár, 1417. október 28.): uo. 306.

[5] *Elekes Lajos:* Hunyadi. Bp. 1952. 301–303., 309., *Mályusz Elemér:* A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok 91. (1957) 569., *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 51., *Uő:* Hunyadi János pénzverése. Numizmatikai Közlöny 68–69. (1969–1970) 49–51., *Uő:* I. Ulászló király pénzverése. Numizmatikai Közlöny 72–73. (1973–1974) 50–51., 56–57., *Ioan Sabău:* Despre monetăria din Baia Mare în secolele XV–XVII. Anuarul Marmatia 3. (1977) 56–57., *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 172., *Draskóczy István:* Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében. In: Gazdaságtörténet–könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 1.) Bp. 2001. 159. Nagybánya város tanácsa (Nagybánya, 1433. február 20.) a Wasserpauch Miklós és Kammermeister Miklós közti elszámolási vitában: Budapest történetének okleveles emlékei. Harmadik kötet. (1382–1439). Összeállította Kumorovitz L. Bernát. 2. rész. (Monumenta Diplomatica Civitatis Budapest III.) Bp. 1987. 184–185. Buda város ítéletlevele az ügyben (Buda, 1433. április 2.): uo. 186–188. Egy 1437-es adatunk alapján Polner Orbán a királytól nagybányai kamaraispáni megbízatást kapott, ami azért különös, mert elvben még a despota volt jogosult erről rendelkezni: *Draskóczy I.:* Kamarai jövedelem i. m. 159. (44. jegyzet).

[6] A magyar nyelvű numizmatikai irodalomban a preceptor következetesen Redwitz Miklósként szerepel, ezért a továbbiakban így fogjuk említeni. A neve viszont helyesen, németesen: Nikolaus von Redewitz. A német lovagrend 1429–1432 közötti magyarországi történetéhez: *Gerhardt Hochstrasser:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz und die Münzprägung in Siebenbürgen und im Szeweriner Banat im 15. Jahrhundert. In: Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens. Band 2. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Band 49.) Marburg, 1983. 124–125., *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 117., *László Pósán:* Sigismund und der Deutsche Orden. In: Das Zeitalter König Sigmunds in Ungarn und im Deutschen Reich. Hrsg. Tillmann Schmidt – Péter Gunst. Debrecen, 2000. 80–81. A lovagrend magyarországi hadikiadásai meghaladták az évi háromszázezer forintot, ennek mintegy felét fedezhették (volna) a nagyszebeni és a brassói pénzverő jövedelméből: *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 55., *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 117. Zsigmond idejéből brassói veretű pénzeket nem ismerünk, bár Pohl Artúr feltételezte, hogy II. Dan havasalföldi vajda (1420–1431) jogot kaphatott Brassóban pénzverésre: *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 55.

Az erdélyi pénzverőkamara székhelyét az 1420-as években helyezték át Nagyszebenbe. Erre vélhetőleg 1427-ben került sor, amikor Zsigmond hosszabb ideig Erdélyben időzött. Az áthelyezett kamara első név szerint ismert kamaraispánja maga Redwitz Miklós. Redwitzet megelőzően név szerint nem ismerünk nagyszebeni kamaraispánt, a korábbi vereteken viszont verdejegyként Nagyszeben címerképe (két keresztezett kard) szerepel.[7]

A praeceptort két 1430-as oklevél nagyszebeni kamaraispánként említi, és az egykorú nagyszebeni vereteken több verdejegy is összefüggésbe hozható személyével. A verdejegyek alapján többéves kamaraispáni működésére kell következtetnünk. Bár az első oklevél 1430 legelején kelt, ebből — ismerve a kamarai üzem bérleti rendszerének időbeosztását (a bérleti évet februártól februárig számítva) — feltételezhetnénk, hogy már 1429-ben is betölthette a kamaraispáni tisztséget, a verdejegyek tanúsága szerint azonban 1429-ben más — talán maga Nagyszeben városa — volt a kamara bérlője.[8]

A nagyszebeni verde működésének kezdetét nehéz pontosan meghatározni, írott forrás hiányában egy ezüstpénz, a CNH II. 128. típus nagyszebeni verdejegyeinek elemzésével állapíthatjuk meg a verde elindításának idejét. A *ducat*nak nevezett pénzfajt ugyanis az egész országban 1427–1430 között verték, két nagyszebeni verdejegye még nem hozható összefüggésbe Redwitz kamaraispánságával. A praeceptor tehát csak a *ducat* verésének befejeztét követően lett nagyszebeni kamaraispán.[9]

1430-tól az egész országban új ezüstpénz verését kezdték meg, a *quarting*ét (CNH II. 129.). Ennek az alacsony ezüsttartalmú aprópénznek az előlapján kettős keresztet, a hátlapján koronát láthatunk.[10] Szintén két nagyszebeni verde-

---

[7] *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 54. A Redwitz-féle pénzverést Pohl Artúr a Zsigmond pénzveréséről (*Uő:* uo. 54.), majd a középkori erdélyi pénzverés történetéről írt cikkében foglalta össze (*Uő:* Die Münzkammer Siebenbürgens. 1325–1526. Südostdeutsches Archiv 13. (1970) 26–27.). Ezt követően Gerhardt Hochstrasser is foglalkozott a kérdéskörrel (*Hochstrasser, G.:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz i. m. 124–134.), a legutóbbi összefoglalás: *Gyöngyössy Márton:* A Német Lovagrend nagyszebeni pénzverő tevékenysége (1430–1431). In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Laszlovszky József – Majorossy Judit – Zsengellér József. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 235–237.

[8] Uo. 235. Redwitz kamaraispáni említéseit idézi: *Hochstrasser, G.:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz i. m. 126. („…Nicolaus Redewitz … comes monetarum cibiniensis", 1430. január 16., „…Nicolaus Radewitz … camararum monetae regis Cibiniensis comes", 1430. július 18.)

[9] A kutatás korábbi álláspontja szerint a nagyszebeni verde csak 1427 körül kezdte meg a pénzverést, előtte állítólag Offenbányán vertek pénzt: *Pohl, A.:* Die Münzkammer Siebenbürgens i. m. 26. Okleveles adataink alapján bizonyosnak csak a nemesfém-finomító működése tekinthető, ugyanis Aranyosbánya (Offenbánya) az erdélyi aranybányászat központja volt, esetleg bányakamarai székhely lehetett: *Wenzel Gusztáv:* Magyarország bányászatának kritikai története. Bp. 1880. (reprint: Bp. 2012.) 129–131., *Gustav Gündisch:* Deutsche Bergwerkssiedlungen in dem Siebenbürgischen Erzgebirge. In: Gündisch, Gustav: Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte. Köln, 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens Band 14.) (eredetileg megjelent: Deutsche Forschung in Südosten 1. (1942) 53–81.) 83–84., *Tóth Csaba:* Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Szerk. Bertók Krisztina – Torbágyi Melinda. Bp. 1999. 311–312., *Soós Ferenc:* A magyar fémpénzek feliratai és címerei. Bp. 2014.[2] 39.

[10] *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 48. A *quarting* két latos ezüstből (125‰) készült.

jegye ismeretes, mindkettő föloldható Redwitz jegyeként. A két jegy valószínűleg két különböző emissziót: két év pénzverését jelöli.[11]

1402 után Zsigmond második típusú aranyforintját verték országszerte, amelynek előlapi címerében már nem a brandenburgi sas, hanem a cseh oroszlán szerepel (CNH II. 119A).[12] Az 1427 után kibocsátott nagyszebeni aranyforintok verdejegyei közül kettő is Redwitz jegye lehet. Az egyik a *quarting*ról ismert jegy, a másik viszont egyértelmű utalás a német lovagrend címerére: egy címerpajzsot kereszt négyel. Redwitz kamaraispánsága előtt — a verdejegyek szerint — a város bérelhette az ekkor beinduló nagyszebeni (erdélyi) kamarát: a vereteken ugyanis a város címere szerepel. Ezt a címeres tradíciót folytatta a praeceptor is aranyforint-veretein a lovagrend címerével, míg ezüstvereteire a későközépkori magyar verdejegy–mesterjegy rendszernek (az éremkép heraldikai jobb oldalára általában a kamara, illetve verdehely kezdőbetűje, a bal oldalára pedig a kamaraispán nevének kezdőbetűje vagy címere került) megfelelően keresztneve kezdőbetűjét az „n" betűt verette. Valószínűleg a következő évben — nyilván az előző év vereteitől megkülönböztetésül — családneve kezdőbetűjét („R") alkalmazta.[13]

A korábbi numizmatikai kutatás feltételezte, hogy a segesvári verdében is verettek volna a lovagok, illetve Redwitz Miklós pénzt, ám ez sem az írott források, sem a verdejegyek alapján nem igazolható: a segesvári pénzverde legkésőbb 1432-től (de feltehetően már korábban) Vlad Dracul érdekeltségi körébe tartozott.[14] Hasonlóképpen nem sikerült igazolni a Német Lovagrend, illetve Redwitz Miklós szörényi bán esetleges pénzverését a Szörényi Bánságban; a példaként felhozott érmék ugyanis egyértelműen román vereteknek tűnnek.[15]

1432 elején a törökök végigpusztították a lovagrend területét, a lovagok jelentős része elesett a harcokban. Ez gyakorlatilag a német lovagrend itteni szerepének végét jelentette, ugyan Redwitzet még többször említik mint szörényi

---

[11] *Gyöngyössy M.:* A Német Lovagrend i. m. 235., 237. A két verdejegy (h–n, h–R): Mzz. 124–28, 124–29. Gerhardt Hochstrasser véleményével (*Hochstrasser, G.:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz i. m. 129.) szemben az „R" jegyet Redwitz jegyének tartjuk, mivel az ilyen jegyű veretek nagyjából kamaraispáni működésének idejére esnek. A családnév kezdőbetűjének szerepeltetése nem idegen a korabeli rendszertől; ne felejtsük el, hogy a kamaraispán alatti különböző emissziókat is meg kellett különböztetni egymástól! Erre az egyik megoldást a jegy megváltoztatása jelenthette. Az, hogy más verdében is használtak ekkor „R" mesterjegyet, egyáltalán nem fogadható el érvnek, hiszen más kortárs kamaraispán neve is kezdődhetett „R" betűvel (például Reichel Péter Kassán, C–R: Mzz. 124–25). A szükséges megkülönböztetésre ekkor viszont elég volt a verdét megjelenítő első betű: uo. 130–131.

[12] *Pohl A.:* Zsigmond király i. m. 44–45.

[13] *Gyöngyössy M.:* A Német Lovagrend i. m. 235. A két verdejegy: UG D2–21, D2–22.

[14] Pohl Artúr szerint a segesvári verdében is vertek Redwitz jegyeivel pénzt (*Pohl, A.:* Die Münzkammer Siebenbürgens i. m. 35., III. táblázat, ezt a nézetet képviseli Rádóczy Gyula is: *Rádóczy Gyula:* Az erdélyi pénzverés kezdetei a középkorban. Az Érem 43. (1987: 2. sz.) 10., táblázat), ezt részletesen cáfolja: *Hochstrasser, G.:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz i. m. 127., 129. Vlad Dracul segesvári pénzverése: *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 28–33.

[15] Az elmélet részletes kifejtése: *Réthy László:* Redwitz Miklós szörényi bán érmei. Archaeologiai Értesítő 11. (1891) 193–198., *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 31. (11. jegyzet), cáfolata: *Hochstrasser, G.:* Der Ordenspraeceptor Nicolaus von Redewitz i. m. 133–134.

bánt, ám kamaraispánként soha többé. A praeceptor vereteit tehát 1430–1431-re keltezhetjük, kamaraispáni működése nem lehetett hosszabb két évnél.[16]

Zsigmond király az általa támogatott havasalföldi trónkövetelő, Vlad Dracul számára pénzverési jogosultságot adott, azaz engedélyezte, hogy pénzverdét állítson fel Erdélyben, és magyar királyi pénzeket veressen. Lehetséges, hogy Vlad először Brassóban szerette volna verdéjét berendezni, később mégis Segesvárt választotta, ahol kamaraispánja, Antal, denárokat (CNH II. 124A: S–n, S–R) és *quarting*okat (CNH II. 129.: S–A, S–D, S–I, S–L, S–P, S–R) készíttetett. Ugyanakkor nem világos a segesvári pénzverés kezdete, mivel ismeretes olyan, egyértelműen segesvári verdejegyű (S–L) *ducat* (CNH II. 128.), amelyet 1427 és 1430 közé keltezhetünk (Mzz. 123-12): Vlad vagy korábban kapta a pénzverési jogosultságot, vagy pedig egy már működő városi verdét vett át. Az 1433 előtti kezdetre utal az is, hogy 1432-ben a brassóiaknak írt levelében már kamaraispánját is megnevezi, illetve megtiltotta a régi ducatokkal való kereskedést. Vlad Dracul 1437-ben elnyerte végül az áhított havasalföldi vajdai méltóságot, vélhetőleg ez segesvári pénzverésének a végét is jelenti, bár 1441-es oklevéléből már brassói pénzveréséről értesülünk: úgy tűnik, pénzverési engedélyét I. Ulászló megújította.[17] 1441-ben vert pénzeken ismeretesek segesvári verdejegyek (S–L, S–B: Mzz. 135-22, 140-5) is, ami arra utal, hogy a verde (ismét) működött, de az 1442-es török betörés idején az itteni pénzverés is szünetelt, mivel erre az évre keltezhető segesvári veret nem ismert. Érthető, hogy ezt követően Hunyadi János, aki erdélyi vajdaként felhatalmazást kapott az országrész katonai védelmének biztosítására és gazdasági megszervezésére, 1443-ban a segesvári pénzverés újra megindításáról rendelkezett, ez azonban csak epizódszerű volt.[18]

A gyakorlat Zsigmond után is tovább élt, ugyanis magyar bárók is kaptak pénzverésre királyi felhatalmazást. Alsólendvai Bánfi Pál 1441-ben nyert el I. Ulászló királytól engedélyt arra, hogy birtokai hathatósabb védelme érdekében Alsólendván vagy Bolondóc várában bécsi denárokat veressen. Vélhetőleg később kiegészítő engedélyt kaphatott, mert Alsólendván királyi denárokat bocsátottak ki. Az itt készült denárok verdejegyei (A–P, A–S, A–I, A–G, A–E) a Bánfi-család egyes családtagjaihoz köthetőek. A Bánfiak pénzverési tevékenységük

---

[16] *Gyöngyössy M.:* A Német Lovagrend i. m. 236.

[17] *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 28–30., *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 55. Vlad Dracul kéri Brassó városát, hogy legyenek segítségére a pénzverő berendezésében, amelyre engedélyt kapott a császártól (1433. május 31. után): *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 29., *Uő:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 43. Vlad Dracul levelében — amelyben már említi kamaraispánja, Antal nevét is — közli a brassóiakkal, hogy megbünteti azokat, akik a régi *ducat*okat használják (1432. június 24. után): *Uő:* A segesvári pénzverő i. m. 29., *Uő:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 42. Vlad Dracul a brassóiaknak írt levelében ír arról, hogy engedélyt kapott a királytól Brassóban királyi pénz veretésére (1441. október 16.): *Uő:* A budai pénzverés története a középkorban. (Budapest Várostörténeti Monográfiái XX.) Bp. 1958. 85. (244. jegyzet). Az engedély alapján vert pénz a CNH II. 146A típus C–P verdejegyű változata (Mzz. 143–11) lehet: uo. 85., *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 55.

[18] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 188., *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 51., 55–56., *Ujszászi Róbert:* Hunyadi János CNH II. 156-os dénárjának köriratváltozatai. Az Érem 65. (2010: 1. sz.) 8. Hunyadi János 1443-ban arról értesítette Brassó városát, hogy Segesvárott pénzverdét állított fel, ahová pénzverőket és szerszámokat kér (Hunyad, 1443. június 6.): *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 45. A brassóiaktól átvett szerszámokról Firenzei Kristóf erdélyi kamaraispán készített leltárt (1443. szeptember 29.): *Uő:* uo. 45.

utolsó szakaszában III. Frigyes császár silány minőségű pénzeit veretették.[19] 1441-ben Lévai Cseh László is engedélyt kapott I. Ulászlótól budai mintájú ezüstpénzek verésére. A kis verde a kibocsátott veretek tanúsága szerint feltehetően három éven keresztül működött. A Léván vert rossz minőségű ezüstpénzek (CNH II. 146A, 162.) verdejegye: L–C (Mzz. 143-18, 184-3).[20]

I. Ulászló a déli területek védelmének biztosítása érdekében Hunyadi Jánost és Újlaki Miklóst erdélyi vajdákká nevezte ki, akiknek teljhatalma nemcsak a katonai feladatok ellátására, hanem Erdély és a déli területek gazdasági megszervezésére is kiterjedt.[21] Az 1442 elején, Pozsony ostromakor elrejtett csataji leletben igen sok ismeretlen verdejegyű CNH II. 149. denár került elő. Ezek közül hét darabon az addig ismeretlen G-betűs verdejegy látható: G–B (Mzz. 135-6, 6 darab), G–R (Mzz. 135-7, 1 darab). Pohl Artúr szerint ezek Újlaki Miklós pénzverési tevékenységét jelzik, és Keve várában verhették őket. Újlaki kamaraispánját is ismerjük Gasparo de Colle újlaki kapitány és kevei ispán személyében. Pohl Artúr feltételezte, hogy 1441–1444 között a kevei várban többféle G-betűs verdejegyű denárt vertek.[22]

---

[19] *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 56–57., *Pohl Artur:* Az alsólendvai Bánfi-család pénzverése a 15. században. Numizmatikai Közlöny 70–71. (1971–1972) 71–73, *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 63–66., *Uő:* I. Ulászló király i. m. 54. I. Ulászló engedélyezi alsólendvai Bánfi Pálnak bécsi denárok verését (Buda, 1441. június 28.): *Uő:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 73., *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 167–168., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 44. A Bánfiak az 1440-es években ténylegesen elláttak határvédelmi feladatokat. 1447-ben Bánfi István — Hunyadi János kormányzó felkérése alapján — Szombathely várából irányította a dunántúli védekezést: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 344. Bánfi István országnagy (1448) volt: *Engel Pál:* Magyarország világi archontológiája. 1301–1457. I–II. (História Könyvtár, Kronológiák, adattárak. 5.) Bp. 1996. I. 514., II. 21. Bánfi Pál országnagy (1440–1452), lovászmester (1453–1456), zalai ispán (1453), ajtónállómester (1456–1458) volt: uo. I, 42., 51., 238., 514., II, 21–22. A mesterjegyek kapcsán az alábbi családtagok jöhetnek számításba (zárójelben okleveles említéseik, valamint a vélelmezett mesterjegy): Bánfi Pál (1416–1471: P), Bánfi István (1411–1448: S), Bánfi György (1416–1419: G), Blagaji János, Bánfi Dorottya férje (†1442: I), Kompolti Erzsébet, Bánfi István második felesége (1452–1458: E): *Uő:* Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia. Arcanum digitéka. PC CD-ROM. Bp. 2001. (Hahót nem 3–5. alsólendvai Bánfi-család)

[20] Lévai Cseh László pénzverése: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 56., *Huszár L.:* A budai pénzverés i. m. 84–85. I. Ulászló pénzverési engedélye Lévai Cseh László számára (1441. december 28.): uo. 84. (240. jegyzet). Lévai Cseh László valóban jeleskedett a határvédelemben. 1447-ben például pereit azért halasztják, mert Hunyadi János kormányzó megbízásából az ország felső részein hadakozik a betörő németek ellen: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 344.

[21] Uo. 225., *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 55., *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 51. Újlaki Miklós ekkortájt macsói bán, bácsi, baranyai, bodrogi, szerémi, tolnai, valkói ispán (1438–1458), fejéri ispán (1441–1443), erdélyi vajda, nándorfehérvári kapitány (1441–1458), székely, temesi, aradi ispán (1441–1446), szörényi bán, kevei, krassói, torontáli ispán (1444–1446): *Engel P:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 15., 30., 34., 98., 101., 117., 123., 125., 128., 140., 154., 177., 194., 205., 208., 210., 222., 231., 240., II. 250.

[22] A csataji lelet Kevén vert denárairól: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 54. Pohl verdejegyekről írott munkájában további „G" betűs verdejegyű vereteket is ide sorolt: G–A (Mzz. 143–13), G–S (Mzz. 143–14), G–I (Mzz. 145–28), G–n (Mzz. 143–12, 147–7, 148–2) és G–W (Mzz. 147–6). Gasparo de Colle: „secundo die...Caspar de Kallis, capitaneus de Vylak, Kouiensisque comes necnon cusionis monetarum per magnificum Nicolaum Wayuodam Transilvanie etc. comes, non sine rationabili causa in Vylak predicta constitutus..." (*Huszár Lajos:* Kamaragrófok a középkorban. I. kiegészítés. Numizmatikai Közlöny 64–65. (1965–1966) 56.)

A közelmúltban Ujszászi Róbert vette alapos vizsgálat alá a kevei pénzverés kérdéskörét. Keve városát eleve kizárja a pénzverésből, hiszen ha a város kapta volna a jogosultságot a pénzkibocsátásra, nem sokkal később elmenekülő lakói kiváltságaikkal együtt pénzverési jogosultságukat is magukkal vitték volna. A lehetséges pénzverési helyszín tehát a kevei vár lehetett. Ugyanakkor szerinte az al-dunai Keve határ menti fekvése kockázatossá, valamint nyersanyaggal való ellátása nehézkessé tette volna az itteni pénzverést (egyéb főúri jogosultak példájából viszont azt láthatjuk, hogy ez a két érv sokszor egyáltalán nem számított a pénzverde telepítésekor). Ujszászi helyesen világított rá arra a tényre, hogy a pénzeken látható jegyet csak „G" betűként azonosíthatjuk (a Pohl Artúr által javasolt „C" olvasatot epigráfiai okokból valóban el kell vetnünk), de úgy vélte, ez csak a verde megnevezése lehet, nem pedig a pénzverésért felelős tisztségviselő névkezdőbetűje. Mivel Újlaki 1441 márciusában lett erdélyi vajda, szerinte az is kérdéses, hogy maradt-e elegendő ideje a következő év elejéig vert CNH II. 149. denár kevei változatainak kibocsátására. Tanulságosak továbbá Ujszászi nyelvészeti fejtegetései a Keve helynév helyesírásáról; ezekkel főbb vonalakban egyet is kell értenünk, bár az általa felhozott példák között „Govin" forma is előfordul.[23]

A CNH II. 149. denáron látható „G" jegyeket viszont feloldhatjuk Gasparo nevének rövidítéseként is. Ellenkező esetben azt kell feltennünk, hogy egy „G" verdejegyet használó verdében néhány év alatt több pénzverésben érintett tisztviselő működött, erről azonban nincs adatunk. A vereteket ez a betű, és álláspontom szerint a kamaraispán személye, Gasparo de Colle köti össze (van olyan ezüstpénz a korszakból, amelyen a verdejegy és mesterjegy sorrendje felcserélődött: például PfR–h azaz Pfeffersack–Hermannstadt: CNH II. 162.).[24] A betűpárok második betűire egyelőre nem tudunk magyarázattal szolgálni. Ez a jelenség nagyon emlékeztet Újlaki későbbi pénzverési tevékenységére, egyes bosnyák királyi vereteinek jegyeire.[25]

Míg Hunyadi a vajdai felhatalmazással együtt járó pénzverési jogosultsággal csak később tudott élni (az 1440-es évek elején Segesváron és/vagy Brassóban Vlad Dracul, Nagybányán Brankovics György veretett pénzeket), az Újlakinak jutott területeken nem volt működő pénzverde, a határvidék katonai védelme viszont pénzügyi forrásokat igényelt. Gasparo de Colle Újlaki kamaraispánja volt 1444-ben, egyúttal kevei alispánja is, működése tehát az al-dunai területekhez kötötte: joggal feltételezhetjük, hogy székhelyén, Keve várában láthatta el a pénzveréssel kapcsolatos feladatokat is.[26]

---

[23] *Ujszászi Róbert:* Pénzverési problémák I. Ulászló korából. (Néhány ismeretlen verdejegyű denár.). Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 127. (2007) 69–71., *Uő:* Adalékok a kevei pénzverés kérdésköréhez. Numizmatikai Közlöny 108–109. (2009–2010) 103–112. A határvidéki Keve, amely pénzforgalmi szempontból ideális helyszín volt pénzverde működtetésére, jelentőségét az is jelzi, hogy 1435-ben árumegállító jogot kapott, 1442-ben pedig még harmincadhivatal is működött itt: *Miskei Antal:* Ráckeve története I. Ráckeve története a kezdetektől 1848-ig. Ráckeve, 2003. 58–59., *Simon Zsolt:* A baricsi és kölpényi harmincadok a 16. század elején. Századok 140. (2006) 819.

[24] *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 56.

[25] *Gyöngyössy Márton:* Újlaki Miklós boszniai királyi pénzverése. Az Érem 54 (1998: 2. sz.) 6–7.

[26] Újlaki tevékenységéhez: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 568–569. 1445-ben már egy másik olasz, Pepo tűnik fel Újlaki pénzverési megbízottjaként Nagyszebenben: *Pohl Artúr:* Ujlaki

Északkelet-Magyarországon is találunk példát főúri pénzverésre. Egy 1451-ben kelt oklevélből arról értesülünk, hogy korábban Ungváron pénzverőház működött.[27] A pénzverde termékeit egyes 1440–1443 között kibocsátott „V" verdejegyű denárok között kereshetjük. A pénzverési jogosult Ung megye ispánja, Pálóci László (és/vagy Homonnai Druget István) lehetett, de az engedélynek írásos nyoma nem maradt, így annak tartalma és indoka nem ismert.[28]

„Koronázó püspökök"

I. Ulászló egyik, 1440–1441-re keltezhető, nagyon rossz minőségű denárjából (CNH II. 147/148.) nagyobbrészt olyan verdejegyű példányok ismeretesek, amelyeket püspöki székhelyeken ver(het)tek. Pohl Artúr ebből arra következtetett, hogy ezeket az 1440-es koronázáson résztvevő püspökök, pontosabban közülük a négy leghűségesebbnek tartott főpap pénzverési jogosultsága emlékeinek kell tekintenünk. Ezt a privilégiumot a „koronázó püspökök" hálából kaphatták az új királytól. Ezen kiváltságuk nyilvánvalóan pontosan körül volt határolva; tehát nem pénzverési jogról, hanem a király nevében történő pénzkibocsátás jogosultságáról beszélhetünk. A koronázást egyébként Szécsi Dénes esztergomi érsek és Gatalóci Mátyás veszprémi püspök végezte, a csaknem teljes létszámú püspöki kar jelenlétében. Az érintett püspöki székhelyeken folyó pénzverés, amely egyébként az Ulászló-kor összes denárját magában foglalja, epizódszerűnek tekinthető, de közülük messze kiemelkedik — mind a típusokat, mind a mennyiséget tekintve — a veszprémi.[29] Zsigmond ellentmondásos

---

Miklós pénzverési rendelkezése Szeben városához 1445-ben. Numizmatikai Közlöny 68–69. (1969–1970) 74.

[27] Ung megye alispánja jelenti V. László királynak, hogy Homonnai Druget István esküvel tartozik Őri Dacsó Péter ellen, hogy az előbbi az utóbbit az ungvári pénzverőházban eltartotta (Kapus, 1451. február 13.): Magyar Numizmatikai Adattár. Melléklet a *Numizmatikai Közlöny* 9–13 (1910–1914) évfolyamaihoz. (a továbbiakban: MNA) 22., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 47.

[28] Pálóci László 1439–1446 között volt Ung vármegye ispánja: *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 220., II. 185. Feltételezésünk szerint a V–P verdejegyű, 1441-re keltezhető CNH II. 149C denárt (Mzz. 137–9) Ungváron verték. Pálóci László V. László idején a budai pénzverésben is szerepet játszhatott, erről tanúskodnak az 1455-re keltezhető CNH II. 182. denár egyes, neki tulajdonított budai jegyei: Mzz. 187–2, 187–7, 187–12. Pálóci 1446-tól országbíró, 1455-ben pedig budai várnagy volt: *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 10., 288., II. 185. Az ungvári castellum birtokosa, Homonnai Druget István országnagy (1440–1456) és zempléni ispán (1449) volt: uo. I, 243., 454., 516., II, 66. Alig száz évvel később a Homonnai Druget-család a 16. században több pénzhamisító műhelyt is üzemeltetett Zemplén-megyében (Jeszenő, Kővár): *Huszár L.:* Magyar várak mint pénzhamisító műhelyek a XVI. században. Műemlékvédelem 13. (1969) 84–85.

[29] A székesfehérvári koronázás (1440. július 17.): *Bartoniek Emma:* A magyar királykoronázások története. (A Magyar Történelmi Társulat Könyvei IV.) [Bp. 1939.] (reprint: Bp. 1987.) 39–41., *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 76–77. Az I. Ulászlót is megkoronázó Szécsi Dénes esztergomi érsek a Garai–Cillei rokonsághoz tartozott, megbízhatósága ezért a kortársak számára kétséges volt: *Kubinyi András:* Szécsi Dénes esztergomi érsek — különös tekintettel Mátyás-kori szerepére. In: „Lux Pannoniae". Esztergom. Az ezeréves kulturális metropolis. Konferencia 2000. június 15–16–17. Esztergom, 2001. 97–98. A „koronázó püspökök" pénzveréséhez: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 50., 53–55. Az elmélet csírája Huszár Lajos egyik megjegyzésében jelent meg, aki már a budai pénzverésről írt monográfiájában a CNH II. 147/148. denár W–O verdejegyű változatát külön engedély alapján vert pénznek tartotta: *Huszár L.:* A budai pénzverés i. m. 86. (250. jegyzet). A CNH II.

várospolitikája ellenére a négy püspöki székhely közül három város (Veszprém, Pécs, Várad) komolyabb gazdasági erőt képviselt, a negyedik (Gyulafehérvár) már korábban elsorvadt. A városiasság ellenére a pénzverdék valószínűsíthetően mindenütt a püspökvárban (*in castro*) keresendők, ahogy Veszprém esetében erről írott forrás is beszámol.[30]

1443-ban értesülünk arról, hogy I. Ulászló engedélyezte Gatalóci Mátyás veszprémi püspöknek, hogy Bodó Gergellyel együtt — aki Újlaki Miklós familiárisa volt, és megbízható, szemben az anyagias püspökkel — a király nevére pénzeket veressen. Később, amikor Bodó testvére, Miklós, veszprémi segédpüspök lett, ő is részesült a pénzverés hasznaiból.[31] A verdejegyek alapján — ame-

---

147/148. típusból egyébként ismeretes Alsólendván (A–B: Mzz. 140–1), Brassóban (D–S: Mzz. 140–2) és Kolozsvárt (K–A: *Ujszászi Róbert:* I. Ulászló király ismeretlen verdejegyű kolozsvári dénárja. Az Érem 67. (2011: 1. sz.) 1–3.) vert példány is, tehát nem tekinthető kizárólagosan „püspöki veretnek". Ujszászi Róbert Pohl Artúr elméletét a püspöki pénzverésekről megalapozatlannak tartja: *Uő:* Pénzverési problémák i. m. 71., *Uő:* Egy elfeledett verdejegyű Albert dénár. Felvetések a 15. századi pozsonyi pénzverés kérdéséhez. Az Érem 63. (2007: 2. sz.) 9. (23. jegyzet), *Uő:* I. Ulászló király kolozsvári dénárja i. m. 2.

[30] *Huszár Lajos:* Pénzverés Veszprémben a XV. században. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. (1964) 199., *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 150., 154. Pécs esetében a város gazdasági jelentőségére utal, hogy a pénzüzletekkel foglalkozó Simon de Talentis és testvére a 14. század végül pécsi polgár lett, családjuk a következő évszázadban is itt élt: *Lederer Emma:* A középkori pénzüzletek története Magyarországon (1000–1458). Budapest, 1932. 164., *Petrovics István:* Dél-dunántúli és dél-alföldi városok kapcsolata Felső-Magyarországgal a középkorban. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.) Budapest, 2005. 142. Pécs középkori jelentőségéhez, legutóbb: *Fedeles Tamás:* Város a Mecsek lábánál. Pécs középkori városszerkezete és térhasználata. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv 4. (2009) 99–121. Nagyvárad késő középkori jelentőségéhez: Szende Katalin: „Civitas opulentissima Varadiensis". Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon. In: Nagyvárad és Bihar a korai középkorban. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Szerk. Zsoldos Attila. Nagyvárad, 2014. 113–127.

[31] A veszprémi püspöki pénzverés: *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 199–204.., *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 53–55. Gatalóci Mátyás, aki Vitéz János nagybátyja volt, fontos egyházi és világi tisztségeket töltött be, veszprémi püspöksége (1440–1457) előtt pécsi prépost (1428–1437), váci püspök (1438–1439) volt, 1424–1433 között titkos alkancellár, majd 1438–1439-ben alkancellár, 1439-ben főkancellár is: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 579–580., 584., *Tóth Sándor:* Veszprémi középkori sírkőtöredékek. (A Bakonyi Múzeum kőtárának ismertetése II.) Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 2. (1964) 182. (48. jegyzet), 183. (65. jegyzet), *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 145., 233., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 78., II. 82., *Fedeles Tamás:* Két 15. századi pécsi prépost. In: Fedeles Tamás: Püspökök, prépostok, kanonokok. Fejezetek Pécs középkori egyháztörténetéből. (Capitulum V.) Szeged, 2010. 33–36. A veszprémi pénzeken megjelenő egyik jegy — két keresztezett buzogány — talán Gatalóci címere lehetett. Mivel sírköve töredékesen maradt fenn (*Tóth S.:* Veszprémi sírkőtöredékek i. m. 170–177.), címerét nem ismerjük. Bodó Gergely: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 311., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. II. 38., *Kubinyi András:* Mátyás király. (Tudomány – Egyetem) [Bp. 2001.] 48., 56. Gatalóci püspök 1443-ban megállapodást kötött Bodó Miklós bácsi (későbbi fehérvári) préposttal (Veszprém, 1443. június 1.: „…ceterum quod prefatus dominus Mathias Episcopus habeat potestatem cudendi monetam pariter cum Gregorio Bodo in Castro Wesprimiensi, de cuius prouentibus possit defendere et conseruare Castrum Wesprimiense, quo ad suam partem, ipsum contingentem, si huiusmodi cusio monete succedet in ipsum Nicolaum Bodo coadiutorem, tunc et ipse simile faciat itidem…": *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 199., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 166.), amelynek értelmében Bodó a koadjutora lett, és a püspökség jövedelmeinek felét megkapta (így a pénzverésből származó haszonból is részesedett), viszont intéznie kellett a püspökség birtokpereit, gondoznia várait stb.: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 275., *Tóth S.:* Veszprémi sírkőtöredékek i. m. 183. (57–59. jegyzet). Érdekes,

lyeknek első tagja egyetlen, vitatott esetet leszámítva, következetesen „W” — jelentős pénzveréssel kell számolnunk, és az itteni verde valószínűleg az 1450-es években is üzemben volt.[32]

Pécsi verdejegyet („P”) már a CNH II. 147/148. típust megelőző pénzekről is ismerünk. A pénzverő 1440–1444 között folyamatosan üzemelt, de az Albeni Henrik püspöksége idején készült veretekkel lezárult a pécsi pénzverés története.[33]

Dominis János (Giovanni de Dominis) a koronázáskor még zenggi püspök volt, később került csak a váradi püspöki székbe. I. Ulászló „V” verdejegyű pénzeit zömmel Nagyváradhoz kapcsolja a numizmatikai kutatás. Az itteni pénzverés írott forrással is igazolható.[34]

A CNH II. 147/148. „I” verdejegyű példányait Pohl Artúr szerint Gyulafehérvárott, Lépes György püspöksége idején verhették. A jegyek alapján — az 1442-es évet leszámítva — folyamatosan, tehát Lépes püspök halála után is működhetett a püspöki pénzverőház. 1443-ban Újlaki Miklós tűnik fel, mint a püspökség „kormányzója és különleges védője”, nyilván a pénzverést is irányította mindaddig, amíg a püspöki szék betöltetlen volt: Lépes püspök utódja (Łabiszyn-i Máté) csak 1445-ben kapta meg a pápai megerősítést.[35] A verdeje-

---

hogy Gatalóci püspök Rómától csak 1451-ben kért engedélyt arra, hogy segédpüspököt vehessen maga mellé. Az engedélyt 1452-ben meg is kapta arra, hogy Bodó Miklós fehérvári prépost a koadjutora lehessen: *Fedeles Tamás:* Két 15. századi pécsi prépost i. m. 36. (46. jegyzet). Bodó Miklós pályafutása: *Köblös József:* Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók idején. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 12.) Bp. 1994. 338–339., *Kubinyi András:* A székesfehérvári prépostok szerepe az államkormányzatban. In: Kubinyi András: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. (METEM Könyvek 22.) Bp. 1999. (eredetileg megjelent: A székesfehérvári Boldogasszony bazilika történeti jelentősége. Az 1996. május 16-án rendezett tudományos tanácskozás előadásai. Szerkesztette Farkas Gábor. (Közlemények Székesfehérvár város történetéből) Székesfehérvár, 1996. 154–162.) 102–104.

[32] Huszár Lajos a veszprémi püspöki pénzverést az 1440–1446 közötti időszakra tette: *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 203. Pohl Artúr az ezüstpénzek verdejegyeit összefoglaló könyvében közöl olyan 1453–1454-re keltezhető, rossz minőségű, billonvereteken (CNH II. 180/179.) látható jegyeket (Mzz. 186B-3, 186B-4, 186B-5), amelyek azonosak az 1440-es évek veszprémi jegyeivel: *Pohl Artur:* V. László pénzverése (1453–1457). Numizmatikai Közlöny 70–71. (1971–1972) 52., 55. Ezek a veretek eléggé gyanúsnak tűnnek, ráadásul a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának törzsgyűjteményében sincsenek ilyen darabok.

[33] A pécsi püspöki pénzverés: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 53–55., *Ujszászi R.:* Pénzverési problémák i. m. 73–74., *Ő.:* Egy elfeledett Albert dénár i. m. 7–8. (18. jegyzet). A lotharingiai származású Albeni Henrik garamszentbenedeki (1406–1407), majd kolozsmonostori (1407–1421) apát volt, mielőtt pécsi püspök (1421–1444) lett: *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 47., 282. (132. jegyzet), *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 73., II. 10., *Fedeles Tamás:* A 14. század derekától Mohácsig. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai. (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 120–123.

[34] Dominis János zenggi püspököt (1434–1440) először veszprémi püspöknek nevezte ki IV. Jenő pápa, azonban Erzsébet királyné tiltakozására (Dominis tagja volt az Ulászlót Magyarországra hívó krakkói küldöttségnek: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 75., 548.) a kinevezését visszavonták, utána váradi püspök (1441–1444) lett: *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 199–200., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 77., II. 63. A nagyváradi püspöki pénzverés: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 53–55. A V–P verdejegyű CNH II. 149C denárt (Mzz. 137–9) nem Nagyváradon, hanem Ungváron verték, Pálóci László ispán „égisze” alatt.

[35] A gyulafehérvári püspöki pénzverés: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 53–55., *Ujszászi R.:* Pénzverési problémák i. m. 71–72. Lépes György először erdélyi prépost (1404–1427) volt, majd erdélyi

gyek közül az I–h betűpár gyulafehérvári eredeztetése kérdésesnek tűnik, ezt ugyanis Huszár Lajos egyes esetekben nagyszebeni jegynek tartotta, az összkép alapján mégis helyesnek kell elfogadnunk Pohl Artúr feltevését, és ezt a verdejegyet — legalábbis I. Ulászló idejében — gyulafehérvárinak kell tartanunk.[36] A pénzverde működése a jegyek és a típusok alapján egészen 1444-ig tartott.

A „koronázó püspökök" veretei
(1440–1444)

CNH II.	**Gatalóci Mátyás (1440–1457) Veszprém**	**Albeni Henrik (1421–1444) Pécs**	**Dominis János (1441–1444) Nagyvárad**	**Lépes György (1427–1442) Gyulafehérvár** **Újlaki Miklós (1443–1444)**
149A (149C) (1441)	W–D, W–két buzogány 149C: W–B, W–D, W–h, W–G, W–S	P–B, P–S, P–n, P–R, P–W, P–* 149C: P–R, P–S, P–W	V–A	I–h, I–E
150. (1440)	W–D, W–B			
147/148. (1440–1441)	W–h, W–O, W–két buzogány, W–D	P–O	V–A	I–h
141. (1442)	W–S, L–fordított W			I–R
146A (1442–1443)	W–I	P–A, P–I, P–B, P–S	V–S	I–A, I–h, I–Ö, I–I, I–+
145A (1443)	W–B, W–O, W–I	P–P, P–P csillaggal, P–R, P–A	V–I	I–E, I–h
143A (143B) (1444)	W–I	143B: P–P		I–h, I–R 143B: I–n
162. (1444)	W–D	P–B		

Az 1444-ben tartott országgyűlés — valószínűleg Hunyadi János sugallatára — megtiltotta, hogy a királyon kívül bárki más pénzt verjen. Aki ezt megszegte, ettől kezdve a hűtlenség bűntettét követte el.[37] A szigorú büntetőjogi

---

püspök lett (1427–1442): *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 71., II. 145. A „jobbágysanyargató" Lépes püspök tizedfizetéssel kapcsolatos elvárásai Zsigmond uralmának végén az erdélyi parasztfelkelés kirobbanásához vezettek (*Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 202–204.), 1442-ben a török elleni harcok során vesztette életét: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 149–150. Újlaki Miklós a püspökség kormányzója (1443): *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 275. (52. jegyzet). Łabiszyn-i Máté erdélyi püspök (1444–1461): *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 71., II. 138. Ismeretes Habsburg Albertnek (1437–1439) egy denárja (CNH II. 135B), amelynek verdejegye (I–E) felveti a lehetőséget, hogy a gyulafehérvári verde már Albert idejében működött volna. A kérdéses darab rossz állapota, gyanús mivolta okán ezt a kérdést — újabb, jobb állapotú darabok előkerüléséig — nyitva kell hagynunk. Lásd erről részletesen: *Ujszászi R.:* Egy elfeledett Albert dénár i. m. 3–10.

[36] Huszár Lajos a CNH II. 143A I–h jegyét (Mzz. 147–10) a CNH II. 140. aranyforint h–I jegyével (UG F1–3) állította párba: *Huszár L.:* A budai pénzverés i. m. 86. Rendszerszerűen az 1440–1440 közötti „I" verdejegyű ezüstpénzeket gyulafehérvárinak kell tartanunk: *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 53., *Ujszászi R.:* Pénzverési problémák i. m. 71–72.

[37] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 221., *Gyöngyössy Márton:* Pénzgazdálkodás és monetáris politika a késő középkori Magyarországon. (Doktori Mestermunkák) Bp. 2003. 33–34. Az 1444. évi törvény VII. cikkelye: DRH 328.

jogkövetkezmény ellenére ezt a törvényt csak Erdélyben hajtották végre, ott ugyanis Hunyadi János volt az úr, így Erdély területén ezt követően kizárólag a nagyszebeni pénzverdében vertek pénzt. Az ország más részeiben a korábbi pénzverési jogosultak zöme székhelyén — a verdejegyek tanúsága szerint — továbbra is veretett „királyi" pénzt.[38]

Pénzverő főkapitányok

A várnai csatavesztés és I. Ulászló halála után az ország kormányzata — az 1445. áprilisára összehívott országgyűlés döntése értelmében — hét főkapitány kezébe került, akik az ekkor vert pénzek tanúsága szerint intézked(het)tek a pénzkibocsátásról is. A főkapitányok többsége nem veretett pénzt. A régiesen „kormányköz"-nek nevezett időszakban viszont helyreállt a pénzverés egysége, mivel az ország minden működő pénzverdéje egységes pénzérméket („interregnum denár és obolus": CNH II. 152., 153.) bocsátott ki.[39]

A hét későbbi főkapitány egyike, Újlaki Miklós erdélyi vajda már 1445 márciusában megkereste Szeben városát azzal, hogy kamaraispánjának, Pepo Italicus-nak engedjék meg a pénzverést. Az interregnum denár Nagyszebenben I–h (Iacobus–Hermannstadt), az obolus H–H felett kereszt jeggyel jelent meg.[40]

Az Észak-Magyarország jelentős részét uralma alatt tartó Giskra János, 1445–1446-ban maga is főkapitány, felhagyott a korábbi években, a gyermek V. László nevében folytatott különutas pénzverésével, és interregnum denárokat (K–R) és obolusokat (K–P, K–I, K–R, C–G) bocsátott ki verdéiben (Körmöcbánya, Kassa). Hunyadi kormányzóvá választását követően Giskra újból V. László nevében veretett pénzeket, ezzel a magyar pénzverés egysége ismét megszűnt. Giskra teljes felvidéki működési ideje alatt hatalmában tartott két királyi pénzverdét, ahol leszámítva rövid főkapitányi működését, az általa törvényesnek elismert király nevében vert pénzt (1440–1452). Ebben a tekintetben tehát több volt, mint a többi főúri pénzverési jogosult; témánk szempontjából viszont csak főkapitányi pénzverése érdekes.[41]

---

[38] *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 56.

[39] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 266–267., *Huszár L.:* A budai pénzverés i. m. 87–88., *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 85., *Huszár Lajos:* Giskra pénzverése. Numizmatikai Közlöny 62–63. (1963–1964) 56., *Kubinyi András:* A városok az országos politikában, különös tekintettel Sopronra. In: Sopron térben és időben. Sopron kapcsolatrendszerének változásai. Konferencia Sopron szabad királyi város 725 évéről. Szerk. Turbuly Éva. Sopron, 2002. 34–35.

[40] *Pohl A.:* Ujlaki Miklós i. m. 74. Újlaki Miklós pénzverési rendelkezése Nagyszeben városához (Várpalota, 1445. március 10.): uo. 74., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 46. Pohl Artúr a levél kelte alapján arra következtetett, hogy az interregnum denár (és obolus) kibocsátásáról nem az április végére összehívott országgyűlés alkalmával, hanem már a február 8-án Székesfehérváron megtartott országtanácson határoztak: *Pohl A.:* Ujlaki Miklós i. m. 74. Az országtanács résztvevői Szécsi Dénes esztergomi érsek, Gatalóci Mátyás veszprémi püspök, Héderváry Lőrinc nádor, Újlaki Miklós és Hunyadi János erdélyi vajdák voltak: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 265–266., *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 84.

[41] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 322., 331., *Huszár L.:* Giskra pénzverése i. m. 56. A Giskra pénzein látható mesterjegyeket Huszár Lajos föloldotta: a „P" Polner Orbán, az „I" Jung Péter, a „G" Grenitzer Ágoston jegye. Az „R" azonosítását Huszár kérdésesnek tartotta, Pohl Artúr kollektív jegyként értelmezte: Mzz. 173–6, 174–7. Giskra működéséhez: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 322–323.,

Interregnum pénzeket azonban nemcsak főkapitányok bocsátottak ki. Alsólendván Bánfi Pál egyébként is működő verdéjében szintén veretett ilyen pénzeket saját jegyeivel (A–A csillaggal, A–n csillaggal).[42] Veszprémben Gatalóci Mátyás püspök is bocsátott ki interregnum denárt (W–I).[43] Budán a korábbról ismert kollektív jegyekkel (B–n, B–n csillaggal) hozták ki az interregnum pénzeket.[44]

Az 1447-es országgyűlés által elfogadott jogszabály ismételten megtiltotta, hogy a hivatalos pénzen kívül más pénzt verjenek, vagy ilyen az ország területén forgalomban legyen. A külföldi pénzek tilalma ekkor már nem volt új keletű, a nem királyi pénzek verésének tilalma pedig célzatosan azok ellen irányult, akik esetleg korábbi engedéllyel rosszabb minőségű külföldi pénzeket vertek. Az országgyűlés döntése most általánosan minden ilyen engedélyt és jogosultságot megszüntetett. Éppenséggel később maga Hunyadi János kormányzó (1446–1452) volt az, aki — egy korábbi pénzverési jogosultnak — Lévai Cseh Lászlónak, megengedte, hogy Németújváron bécsi denárokat veressen.[45]

„Paladine"

A pénzhiánnyal küzdő III. Frigyes császár Magyarországgal kapcsolatos tervei komoly anyagi erőt igényeltek, amelyet a császár pénzrontással próbált előteremteni, ezzel azonban osztrák tartományaiban pénzügyi csődhelyzetet idézett elő. A helyzet kialakulásában jelentős szerepet játszottak azok a nyugat-magyarországi és szlavóniai pénzverési jogosultak, akiket Pohl Artúr határmenti pénzverésről írott munkájában következetesen a *Paladine* megnevezéssel illetett, utalva arra, hogy egyidejűleg valamennyien egy-egy nyugat-magyarországi vármegye ispánjai is voltak (a Paladin szó németül lovagot, vitézt: bizonyos esetekben tartományurat jelent). Ezek a főurak engedélyt kaptak ugyanis az egyébként rossz minőségű császári pénzek verésére „zu Presburg, Altenburgh, Ottenburgh und anderen wenigen enden". A korabeli krónikás szerint ugyanis a császár tizenkétezer aranyforinttal tartozott a Szentgyörgyi és Bazini grófnak, Ellerbach Bertoldnak, Grafenecker Ulriknak és Baumkircher Andrásnak, akik a tartozás fejében kapták meg a pénzverési jogosultságot.[46]

Mályusz E.: A magyar rendi állam i. m. 54., 56., 564–567., *Huszár L.:* Giskra pénzverése i. m. 51–58., *Pach Zsigmond Pál:* Hogyan lett a harmincadvámból huszad? (1436–1457). Történelmi Szemle 37. (1995) 266–267., 270–271.

[42] *Pohl A.:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 72. A Dunántúl — a Duna–Tisza közével együtt — Újlaki Miklós főkapitányi területe volt: *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 266.

[43] *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 201.

[44] *Uő:* A budai pénzverés i. m. 87–88. Pohl Artúr a budai interregnum pénzeket Hédervári Lőrinc nádor tevékenységéhez kapcsolja: Mzz. 173–3, 173–4, 174–2.

[45] *Gyöngyössy M.:* Pénzgazdálkodás i. m. 37. Az 1447-es törvény XXXVII. cikkelye: DRH 370–371. Hunyadi János engedélye Lévai Cseh Lászlónak Németújváron bécsi denárok verésére (Korpona, 1451. október 22.): *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 168., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 47.

[46] *Arnold Luschin von Ebengreuth:* Wiens Münzwesen, Handel und Verkehr im späteren Mittelalter. (Separatabdruck aus Band II der „Geschichte der Stadt Wien") Wien, 1902. 61., *Uő:*

„Paladine”
Nyugat-magyarországi és szlavóniai pénzverési jogosultak

Pénzverési jogosult	engedély kelte	pénzverde	CNA I.	pénzverési tevékenység ideje
Baumkircher András	1459. szeptember 11.	Pozsony / Szalónak		1460–1465, 1469–1472
Alsólendvai Bánfi Pál	*1441. június 28.* / 1459	*Alsólendva*	F c 22. vált. (borisfalvi és pinkaóvári lelet)	*1440–1454* 1459
Ellerbach Bertold	1460	Verőce		1460–1462
Grafenecker Ulrik	1459	Sopron / Trautmannsdorf / Kertes	F a 49. vált. (vasjobbágyi lelet)	1460–1464 1472–1477
Lévai Cseh László	1451. október 22.	*Németújvár*		*1451–1453*
Szentgyörgyi és Bazini grófok	1459. október 1. / 1463. július 29. előtt	Bécsújhely	F a 38A (cserszegtomaji lelet)	1459–1462 1473–1474
Vitovec János	1459. november 10. / 1460	Krapina	F b 41.	1459–1462

Tőlük eltérően egy másik magyar előkelőnek, Lévai Cseh Lászlónak még Hunyadi János kormányzótól származó engedélye volt bécsi pfennigek veretésére. Az engedéllyel legfeljebb 1455-ig, Kőszeg körüli birtokairól történt kiszorításáig élhetett, bár nem valószínű, hogy mindezt V. László kormányzata eltűrte volna. Lévai Cseh tehát ily módon — a Hunyadi-párt híveként — nem tartozik a szorosan vett „Paladine” körébe.[47]

Alsólendvai Bánfi Pál, aki korábban kimutathatóan magyar királyi pénzeket veretett (és ezt V. László idején is megkísérelte folytatni), az 1450-es évek végén (de mindenképpen 1457 után) ismét pénzverési tevékenységbe foghatott,

Umrisse einer Münzgechichte der altösterreichischen Lande vor 1500. Numismatische Zeitschrift 2. (1909) 185., MNA 15., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 37., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 95–96., *Koch, B.:* Corpus i. m. 333–334. Ezen pénzverési jogosultak vereteit a korábbi kutatás nem tudta egyértelműen azonosítani. A korabeli — bécsi pfennigeket is tartalmazó — nyugat-magyarországi leletek (Borisfalva, Cserszegtomaj, Kőszegpaty, Pinkaóvár) elemzése sem vezetett megnyugtató eredményre: *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 101–105. Ausztria keleti területein is megjelentek hasonló pénzverési jogosultak, például Eckenberger Boldizsár: *Koch, B.:* Corpus i. m. 326–327., *Günther Dembski:* Sechs bemerkenswerte Fundmünzen aus Carnuntum. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft 34. (1994) 14–15. Eckenberger a magyar pénzügyigazgatásban is fontos szerepet játszott később: *Kubinyi András:* A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári Közlemények 42. (1971) (újra megjelent: Kubinyi András, Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II. Szerk.: Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Bp. 2009. 457–512.) 256. A nyugat-magyarországi és szlavóniai pénzverési jogosultak közül némelyek nevesítve szerepelnek Hieronymus Landus krétai érsek, pápai nuncius (vagy Pietro Tommasi velencei követ) 1462 és 1470 között keletkezett jelentésének (*Draskóczy István:* A „Landus jelentés” kéziratai. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, 2010. 85–94.) legkorábbi rétegében, mint Mátyás ellenségei, így Vitovec János szlavón bán, a Szentgyörgyi és Bazini grófok, valamint alsólendvai Bánfi Pál: *Johann Christian von Engel:* Geschichte des Ungarischen Reiches und seiner Nebenländer. II. Halle, 1798. 15.

[47] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. Bp. 1894. 721., *Pohl A.:* V. László pénzverése i. m. 52., *Koch, B.:* Corpus i. m. 333.

vélhetőleg a császártól kapott újabb engedély birtokában. Minderre III. Frigyes azon parancsából következtethetünk, amelyben egy kamarását arra utasítja, hogy a Bánfi Pál által a gráci Eckenberger Boldizsárnak átadott ezer fontnyi (rossz) pfennig négyszáz forintnyi ellenértékét Bánfival fogadtassa el, mivel ez a helyes árfolyam-érték. A forint–pfennig árfolyam alapján nyilvánvaló, hogy schinderlingekről van szó, mégpedig az 1459. év második felében alkalmazott árfolyamon. Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy a császár 1460 előtt vert rossz(abb) minőségű pfennigjének mintájára vert ezüstpénzről van szó, amelyet talán azonosíthatunk az irodalomból ismert egyik típus (CNA I. F c 22.) változatával.[48]

A fennmaradt engedélyek alapján a császári pénzverési jogosultak sorát Nyugat-Magyarországon Baumkircher András pozsonyi ispán nyitotta meg: engedélye 1459. szeptember 11-én kelt.[49] A szintén pénzverési jogosult Szentgyörgyi és Bazini grófok (János és Zsigmond) 1459. október 1-jén kelt engedélyük birtokában Pohl Artúr szerint valószínűleg nem vertek pénzt, hiszen az idő rövidsége miatt sem bocsáthatták ki már inflációs vereteiket, az pedig valószínűtlen, hogy az 1460-ban megkezdett stabilizációba — már csak annak számukra ráfizetéses volta miatt is — bekapcsolódhattak volna.[50] Ugyanakkor ismeretes olyan 1456 után vert bécsújhelyi pfennig, amelyet a grófok pénzverése emlékének tarthatunk (CNA I. F a 38A). A típus egyik változatán jegyként látható hatágú csillag egyértelműen kapcsolatba hozható a Szentgyörgyi és Bazini grófokkal, akik címerbővítésüket (hatágú csillag) éppen III. Frigyes császártól kapták.[51] 1463-ban arról értesülünk, hogy az egyik gróf (László) még mindig rendelkezik a pénzverési jogosultsággal (*umb die munss auf das preg, so mein herr schlecht*), és vélhetőleg öt latos pfennigeket verethetett.[52] 1473–1474-ben ismét felmerül a gyanú, hogy a grófok pénzt bocsátottak ki, bár ez — tekintettel az 1467-ben kezdődött magyar pénzreformra — inkább csak ausztriai birtokaik vonatkozásában lehetséges.[53]

Vitovec János, aki korábban Cillei Ulrik főkapitánya volt, szintén pénzverési engedélyt kapott III. Frigyestől. Vitovec, szlavóniai birtokán, Krapinán rendezte be verdéjét, amely bizonyíthatóan működött is: krajcárt vert (CNA I. F b 41.). 1460-ban újabb, kiegészítő engedélyre is szert tett, immáron öt latos

---

[48] *Pohl A.:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 72., *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 65–66. Alsólendván az 1450-es évek közepén még V. László magyar denárait (CNH II. 180/179.) verték, vélhetőleg kis példányszámban: *Görög Tibor:* Kiegészítések az alsólendvai Bánfi-család pénzveréséhez. Éremtani Lapok 124. (2010. december) 10–11. Ezért sem valószínű, hogy V. László életében már III. Frigyes vereteit bocsátották volna ki. A borisfalvi és a pinkaóvári leletben egyaránt előforduló CNA I. F c 22. típushoz: *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 103., 171., 175., *Koch, B.:* Corpus i. m. 336.

[49] *Luschin, A.:* Umrisse einer Münzgechichte i. m. 185., MNA 14., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 177–178.

[50] *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 37., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 113–118.

[51] Uo. 102–103. Ilyen veretet ismerünk az 1494-es *borisfalvi* és az 1527-es záródású *cserszegtomaji* leletből: uo. 104., 115., 170–173., *Koch, B.:* Corpus i. m. 319–320.

[52] *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 116., 118. Mátyás 1462. február 10-én Esztergomban, Szécsi Dénes esztergomi érsek jelenlétében fogadta vissza hűségébe János és Zsigmond Szentgyörgyi és Bazini grófokat, valamint unokatestvérüket, Ellerbach Bertoldot: *Kubinyi A.:* Szécsi Dénes i. m. 104. Nem valószínű, hogy ezt követően a nevezettek a III. Frigyestől kapott pénzverési jogosultságukat gyakorolták volna.

[53] *Luschin, A.:* Wiens Münzwesen i. m. 62., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 118.

pfennigek veretésére. Pénzverési tevékenysége nem lehetett hosszú, mert 1463-ban kibékült Mátyással.[54]

1459 őszén Grafenecker Ulrik is pénzverési jogosultságot kapott. A svábföldről származó Grafenecker III. Frigyes bizalmi embere volt, ezért is lett soproni ispán és pénzverési jogosult. Bár maga az engedély nem maradt fenn, annak tartalmát Grafenecker Sopronhoz küldött leveleiből rekonstruálni tudjuk. 1460 elején már arra szólítja fel a soproni tanácsot, hogy az új pénzt hirdessék ki, illetve előírja, hogy a régi pénzt és az ezüstöt csak soproni pénzverőházában lehet beváltani. A hatvanas évek elején folyt soproni pénzverésre utal az is, hogy az adófizetők között megjelennek a pénzverők, és a pénzverőházat is említik a források. 1463-ban III. Frigyes mintát (*prob und muster*) kért a soproni veretű pénzekből, ami azt jelzi, hogy a császár gondoskodni kívánt a minőség ellenőrzéséről. 1464-ben megszűnt Grafenecker ispáni megbízatása, ez jelöli ki a soproni pénzverés végét is.[55] Jócskán a Mátyás-féle pénzreform bevezetése után, az 1470-es években megint számolnunk kell Grafenecker Ulrik nyugat-magyarországi pénzverésével: bécsi pfennigeket veretett a császár egyik 1476-os levele szerint, vélhetőleg birtokközpontjában, Kertesen.[56]

III. Frigyes a Mátyás ellen forduló vas megyei birtokost, Ellerbach Bertoldot birodalmi grófi rangra emelte, aki egyúttal elnyerte a szlavóniai Verőce vármegye ispánságát is. Ekkortájt kaphatott pénzverési jogosultságot, ám az ezzel kapcsolatos oklevél — és annak tartalma — nem ismeretes. Ellerbach rövid időn belül Mátyás oldalára állt, aki bőségesen megjutalmazta: megerősítette tisztségeiben és birtokaiban, majd erdélyi vajdává nevezte ki. Ellerbach pénzverési jogosultságáról a tényen kívül semmit sem lehet tudni, azonosíthatóan hozzá köthető pénzérmét sem ismerünk.[57]

---

[54] Vitovec János: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 58., *Kubinyi A.:* Mátyás király i. m. 50., 56., *Pálosfalvi Tamás:* Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. Századok 135. (2001) 429–472. Vitovec pénzverése: *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 37., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 138–140., *Koch, B.:* Das Prägerecht i. m. 63–67., *Uő:* Corpus i. m. 332–333., *Pálosfalvi T.:* Vitovec János i. m. 452. Vitovec pénzverési engedélye (1459. november 10.): *Luschin, A.:* Umrisse einer Münzgechichte i. m. 185–186., *Koch, B.:* Das Prägerecht i. m. 66–67. Krapina a szlavóniai főharmincad fiókharmincad-helye volt: *Simon Zs.:* A baricsi és kölpényi harmincadok i. m. 817.

[55] *Luschin, A.:* Umrisse einer Münzgechichte i. m. 185., *Uő:* Das Münzwesen in Österreich ob und unter der Enns im ausgehenden Mittelalter. Sonderabdruck aus der „Festschrift des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich, 1914". Wien, 1914–1917. 400., *Házi Jenő:* Sopron szabad királyi város története. I/5. Oklevelek és levelek 1460-tól 1481-ig. Sopron, 1926. 2., 65–68., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 38–39., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 120–121., *Koch, B.:* Corpus i. m. 333–334. Sopront Erzsébet özvegy királyné 1441-ben elzálogosította III. Frigyes császárnak, így a város két évtizedre kiesett a magyar politikából: *Kubinyi A.:* A városok az országos politikában i. m. 32–33.

[56] 1472-ben a bécsújhelyi polgármesternek kellett átvennie Thomas Ödertől, és megsemmisítenie huszonkét olyan poncot, amelyeket Mathes éremvésző Grafenecker számára készített. 1476-ban pedig Frigyes császár maga számol be egy levelében arról, hogy miközben ő jó pénzt veret, ezt Grafenecker hamisítja. Végül 1477-ben Grafenecker Ulrik megbékélt a császárral, és „visszaadta" Frigyesnek a pénzverési engedélyét: *Luschin, A.:* Wiens Münzwesen i. m. 62., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 39., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 122–123. Kertes vára: *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp. 1897. 589.

[57] *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 134–135., *Kubinyi A.:* Szécsi Dénes i. m. 104. Ellerbach Bertold Monyorókerék (Vas megye) várának birtokosa, 1457-ben V. László aulicusa volt: *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 368–369., 510., II. 68.

Amikor 1460-ban végül a császár jobb minőségű pfennigeket kezdett veretni, a nyugat-magyarországi pénzverési jogosultak átvették az új pénzek éremképét, de korabeli forrásaink szerint sokkal rosszabb minőségű pénzeket bocsátottak ki, és ezzel aláásták volna a reform sikerét. Ez persze — ismerve a nyugat-magyarországi verdék kibocsátási képességét — nehezen hihető, másrészt ezek a pénzverőműhelyek elsősorban a helyi pénzforgalmi igényeket elégítették ki, harmadrészt egyes jogosultak (például Grafenecker) esetében ismert a minőség feletti határozott császári ellenőrzés (vagy legalábbis annak kísérlete). A bécsi pfennigek rosszabb minőségű magyarországi utánvereteivel egyébként is inkább csak 1462-től számolhatunk, amikor Bécsben a császártól a hatalmat átvette VI. Albert herceg (1458–1463).[58]

Az 1460-as években arról számolnak be a források, hogy Baumkicher András pozsonyi ispán rossz bécsi pfennigeket veretett Pozsonyban, pénzverőmestere, Lobogós János vezetésével, Reigker György várnagy felügyelete alatt. Vereteit Luschin sikertelenül kísérelte meg azonosítani: az általa megnevezett érméket 1425 elé kell keltezni, így tehát kronológiai okokból nem jöhetnek számításba. A pozsonyi veretek rossz minőségére 1463-ban szaporodtak meg a panaszok, amelyek azt jelzik, hogy Baumkircher egyre kevésbe tartotta be a császári előírásokat.[59] Az 1470-es évek elején talán Szalónakon is feltételezhető pénzverési tevékenysége, legalábbis erre következtethetünk az itteni nemesfémbányászattal kapcsolatos dokumentumokból.[60]

Személyzet

Pohl Artúr a Magyarországon vert pénzek 1440-es években tapasztalható minőségi romlását részben azzal is magyarázta, hogy a pénzverő magánosok tudatosan csökkenő ezüsttartalommal és „tanulatlan erőkkel" verették a királyi pénzeket.[61] Ez az állítás, persze, nem feltétlenül igaz a már korábban is működő, nagyobb verdék esetében (Nagybánya, Nagyszeben, Kassa), hiszen ott rendelkezésre állt a szakképzett munkaerő.

---

[58] *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 37., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 109–111., Grafenecker Ulrik soproni pénzei esetében kifejezetten jó minőségű bécsi pfennigek helyi utánvereteivel számolhatunk: *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 39., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 119–123. Baumkircher András pozsonyi ispán Pozsonyban vert pénzei esetében már joggal merülhet fel a minőséget illető kritika: uo. 131.

[59] *Ortvay Tivadar:* Pozsony város története. III. Mellékletek Pozsony 1300–1526. évi történetéhez. Pozsony, 1894. 166–167., 190., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 37., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 125–132. Reigker a pénzverés iránti vonzalmát a későbbiekben sem adta fel. Alsó-ausztriai várában (Pottenburg bei Hainburg) hamis pénzeket (aranyforintokat és pfennigeket) veretett: *Luschin, A.:* Wiens Münzwesen i. m. 62–63., *Bernhard Koch:* Falschmünzer auf der Pottenburg bei Hainburg. Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft 15. (1967) 11–13., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 141–142.

[60] *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 39., *Huszár L.:* Magyar várak i. m. 86., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 131. Szalónak Baumkircher András vára volt: *Csánki D.:* Magyarország történelmi földrajza II. i. m. 719–720., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 420–421., *Kubinyi A.:* Mátyás király i. m. 68.

[61] *Pohl A.:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 71.

Nagybánya helyzetét a despota más kiemelkedő városok példája alapján szabályozta. Remetei István, a despota familiárisa, tárnokmestereként — a budai tárnokszéki bíráskodás mintájára — polgári bírótársakkal ítélkezett a despota városai ügyében. Ennek köszönhetően Nagybánya a Jagelló-korra a tárnoki és a személynöki városokkal egyenrangú helyett tudott kivívni magának. A városban jelentős olasz kolónia alakult ki, tagjai között 1429-ben firenzei és raguzai származásúakról van adat, akik nyilván a despotával együtt, Belgrádból kerültek ide. Wasserpauch Miklós kamaraispán viszont neve alapján német volt, de a város polgára. Nagybányai polgár lett a korabeli pénzverésben jelentős szerepet játszó Firenzei Kristóf is.[62] A Kristóffal gyakran együtt szereplő Zati Antal viszont előbb kezdte pénzügyigazgatási karrierjét, mert 1432-ben még Vlad Dracul segesvári kamaraispánja volt, 1438–1439-ben pedig mindketten Tallóci Matkó embereiként már az erdélyi sóigazgatást vezették, Antal 1441-ben kolozsvári pénzverőkamara ispánja lett, majd ismét Vlad Dracul szolgálatába állt, brassói pénzverőkamara-ispánjaként; Kristóf pedig — az aranyforintok verdejegye alapján — nyilván Hunyadi János szolgálatában immár aranyforintokat vert. Antal rövidesen csatlakozott hozzá. Ettől kezdve mindketten a Hunyadiak szolgálatában működtek. Az ország egyik legjelentősebb pénzverdéjének otthont adó bányaváros, Nagybánya — Brankovics más birtokaival együtt — 1444-ben Hunyadi kezébe került. 1446-ban, amikor Firenzei Kristóf és Zati Antal Hunyadi kolozsvári kamaraispánjai lettek, Nagybányán új kamaraispán tűnik fel: Eylhardus.[63] Ehhez a körhöz tartozhatott Simon nagyszebeni pénzverő is, akinek aranymosó telepe volt Körösbányán.[64]

Giskra János 1440–1452 között hazánk két fontos pénzverdéjét, a körmöcbányait és a kassait is irányítása alá vonta. A két verde személyzete — Körmöcbányán Polner Orbán és Jung Péter, Kassán Hannus, majd Greniczer Ágoston és Modrár Pál kamaraispánok vezetésével — a korszak tapasztalt szakembereiből állt.[65]

---

[62] *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 555., *Huszár L.:* Kamaragrófok ... I. kiegészítés. i. m. 56., *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 171–172., *Draskóczy István:* Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 126., *Uő:* Kamarai jövedelem i. m. 159. Tallóci Matkó Magyarországra kerülése kapcsán is látszik a despota szolgálatában álló belgrádi raguzai kolónia jelentősége: *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 126–129.

[63] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 302–303., 309., *Horváth Tibor Antal – Huszár Lajos:* Kamaragrófok a középkorban. Numizmatikai Közlöny 54–55. (1955–1956) 28., *Huszár L.:* Kamaragrófok ... I. kiegészítés. i. m. 56., *Soós Ferenc:* A középkori Magyarország gazdasági és pénzügyigazgatási tisztségviselői. Numizmatikai Közlöny 112–113. (2013–2014) 100., 103., *Draskóczy I.:* Olaszok i. m. 126–128. Hunyadi János tudatosan épített ki olaszokból álló familiárisi szervezetet pénzügyigazgatási feladatok ellátására: *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 574–575.

[64] *Gündisch, G.:* Deutsche Bergwerkssiedlungen i. m. 86., 93., *Draskóczy I.:* Olaszok i. m. 133. (17. jegyzet). Simon pénzverő körösbányai ügyében 1446-ban Hunyadi János utasította a maróti vár gazdatisztjét, hogy ne háborgassa őt az aranymosó telep működtetésében, mert Simon neki dolgozik: *Gustav Seiwert:* Beiträge zu einer Geschichte der Hermannstädter Münzkammer. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 6. (1863–1865) 181–182., *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 310. (42. jegyzet). Simon ügyeiben Hunyadi 1445–1449 között többször is fellépett: *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 46.

[65] *Michal Matunák:* Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Kremnica, 1928. 138., *Kemény Lajos:* A kassai pénzverőház. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 9. (1902) 248.

Újlaki Miklós kevei kamaraispánja, Gasparo de Colle 1443-ban jelenik meg először forrásainkban, ekkor Újlaki székesfehérvári sókamarása volt. Egy Mályusz Elemér által 1444 körülire keltezett oklevélből megtudjuk, hogy Újlak kapitánya, Keve ispánja és ura pénzverő ispánja volt. Vármegyei teendői miatt másokat kellett Erdélybe küldenie a sóügyek intézésére. A Manini családból származó Angelo és Ferenc segítették munkáját.[66] Újlaki 1445-ben viszont a szebeni pénzverés megszervezésére egy másik olaszt, Pepo Italicus-t küldte.[67]

Miközben, amint fentebb láttuk, olasz kamarása, Antal vezette pénzverdéjét, amikor Vlad Dracul a pénzveréshez szükséges réz beszolgáltatására szólítja föl a brassóiakat, megnevezi további alkalmazottait is: Jonăş-t, Stanislavot és Naneş-t, akik neveik alapján havasalföldi szolgái lehettek.[68]

A Bánfiak pénzverő alkalmazottairól ugyan nincs adatunk, de úgy tűnik, hogy a nemesfémekkel való foglalatosság Alsólendván nem volt újkeletű, mert már 1389-ből akad adat ott élő aranyművesről.[69] Pálóci László feltételezett pénzverése esetében pedig gyaníthatjuk, hogy az ungvári pénzverőházban Homonnai Druget István és Óri Dacsó Péter a pénzverésben is valamilyen szerepet játszhattak.[70]

Veszprémben a pénzverési jogosultság gyakorlásába csatlakozott Györgyi Bodó Gergely is, aki Újlaki familiárisa és Hunyadi János bizalmi embere volt, 1444–1446 között erdélyi alvajdaként, majd 1447-ben tolnai alispánként működött, végül 1451–1455 között budai várnagyként folytatta pályafutását. Gergely később — Mátyás uralmának kezdetén — tárnokmester lett.[71] Különös, hogy miután Gergely testvére, Miklós a veszprémi püspökség koadjutora lett, szintén részesült a pénzverési jövedelemből. Nyilvánvaló, hogy a Hunyadi–Újlaki szövetség így akarta szemmel tartani a pénzeket verető veszprémi püspököt, akiben egyébként nem nagyon bíztak.[72]

---

[66] *Huszár L.:* Kamaragrófok ... I. kiegészítés. i. m. 56., *Soós F.:* A középkori Magyarország pénzügyigazgatási tisztségviselői i. m. 100. (Soós Ferencnél tévesen erdélyi kamaraispánként szerepel), *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 54., *Draskóczy I.:* Olaszok i. m. 128–131. 1440 körül a vízaknai sókamara élén egy bizonyos ifjabb Gáspár állt, aki vélhetőleg azonos Gasparo-val: uo. 134. (32. jegyzet).

[67] *Pohl A.:* Ujlaki Miklós i. m. 74. Pepo vélhetőleg azonos a Manini-család egyik tagjával, Papevel: Pape Manini 1427-től dési, majd 1436-tól szalárdi sókamarás is volt. Testvérei, Angelo és Ferenc 1444 táján Újlaki Miklós familiárisának, Gasparo de Colle-nak a szolgálatába álltak: *Draskóczy I.:* Olaszok i. m. 130–131. Feltételezhetően Pape sem tett másként, így érthető, ha az Újlaki által Szebenbe küldött Pepo Italicus-t vele azonosítja Soós Ferenc pénzügyigazgatási archontológiájában: *Soós F.:* A középkori Magyarország pénzügyigazgatási tisztségviselői i. m. 104.

[68] *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 30.

[69] „item aurifaber integer" él ott, egész telken: *Horváth Tibor Antal:* Ismeretlen levéltári adatok az ötvösök történetéhez főleg a XVI–XVII. században. Művészettörténeti Értesítő 2. (1953) 178.

[70] *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 47.

[71] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 311., *Mályusz E.:* A magyar rendi állam i. m. 111., *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 199–200., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 15., 208., 288., 515., II. 38., *Kubinyi A.:* Mátyás király i. m. 48. Bodó Gergely pénzverési tevékenységéhez köthető a W–B, W–G verdejegyek használata.

[72] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 275., 311., *Huszár L.:* Pénzverés Veszprémben i. m. 200., *Engel P.:* Magyarország világi archontológiája i. m. I. 78., II. 38. Bodó Miklós pénzverésben játszott szerepét jelzi a W–n verdejegy.

Nagyváradról 1444-es adatunk van egy pénzverőről, akit Hofnehgel-nek hívtak, a forrás szerint denárveréssel foglalkozott.[73] Az 1461-es *soproni* adójegyzék három pénzverő nevét (*Gaspar münzmaister, Philipp münzmeister, Jannko münzer*) szerepelteti, akik városi alkalmazásban álltak. Grafenecker szemmel láthatóan együttműködött Sopron városával pénzei verésében.[74] A nyugat-magyarországi nagyúr számára Mathes éremvéső készített poncokat, amelyeket végül a bécsújhelyi polgármesternek kellett megsemmisítenie 1472-ben. A forrás alapján valószínűsíthetjük, hogy Grafenecker érméi a bécsújhelyi verde vereteit másolhatták, ha ottani vésnökkel készíttette a verőtöveket.[75]

Amint már említettük, az 1460-as években Baumkicher András ispán rossz bécsi pfennigeket veretett Pozsonyban, pénzverőmestere, Lobogós János vezetésével (1465), Reigker György várnagy felügyelete alatt.[76] Reigker György, V. László bizalmai embereként, 1453-ban pozsonyi várnagy és alispán lett. Bár 1457-ben is alispánként említik, ez tévedés lehet, mivel 1454-ben Kapler János, 1455–1457 között Baumkircher András volt az utóda. Utóbbi viszont 1458-tól pozsonyi ispán lett, Reigker így ismét várnagy lehetett. Az 1465-ben említett pénzverési tevékenységben való részvétele során tanulmányozhatta ezen „vállalkozás" titkait, és ismerhette fel a benne rejlő lehetőségeket. Várát, a Wolfstal melletti Pottenburgot (Hainburg), III. Frigyes császár 1469-ben Burkhard Kienbergernek adta át, aki azonban csak ostrommal tudta azt elfoglalni, 1473-ban. Különös módon, az ostrom után hamis arany- és ezüstpénzek kerültek elő. Mindezt kiegészíti az 1964-es régészeti feltárások eredménye is: a torony alatt rossz ezüstötvözetű és rézből készült fémdarabokat, lapkákat, valamint egy korabeli bécsi pfennig rézveretét találták. Nyilvánvaló, hogy Reigker Pozsonyban beletanult a „mesterségbe", tudását pedig a későbbiekben saját „sasfészkében" kamatoztatta.[77]

Jövedelmezőség, kibocsátás

A Lazarevics István szerb despotának adományozott birtokok közül Nagybánya és közvetlen környéke volt a legjelentősebb, hiszen a nemesfém-bányászat és a pénzverés busás jövedelmet jelentett. Ennek mértékét még csak becsülni sem tudjuk, ám az mindenképpen árulkodó, hogy 1433-ban, egy elszámolási vita kapcsán az derült ki, hogy az egyik kamaraispán tízezer forintnyi készpénzről, aranyról és ezüstről „felejtett el" beszámolni. Bár Nagybánya nagy

---

[73] Sebestyén majtényi plébános szerint Báthori Tamás végrendeletében szerepelt Hofnehgel, aki jelenleg a denárok verője („cussor denariorum"), és Nagyváradon tartózkodik (Nagymajtény, 1444. november 19.): *Pohl A.:* I. Ulászló király i. m. 55. (23. jegyzet).

[74] *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 38., *Holl Imre:* Középkori városi élet – városi építészet. Archaeologiai Értesítő 116. (1989) 69.

[75] III. Frigyesnek a bécsújhelyi polgármesterhez küldött rendelete számol be a poncokról, amelyeket „Mathes eisenschneider dem Grafenegker gemacht" (1472. július 9.): *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 39., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 122.

[76] Johannes Lobogos dictus, tricesimarius et monetarius loci euisdem: uo. 131.

[77] *Ortvay T.:* Pozsony város története. III. i. m. 183., 190–191., *Luschin, A.:* Wiens Münzwesen i. m. 62–63., *Koch, B.:* Falschmünzer i. m. 11–13., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 109., 141–142., *Petrovics I.:* Dél-dunántúli és dél-alföldi városok i. m. 142–143.

korszaka a 15. század második felére tehető, egyes jelek arra utalnak, hogy már a század első felében is nagyon jövedelmező lehetett a helyi bányászat és a pénzverés.[78] Ennek fényében érthető, hogy Hunyadi János tudatosan szerzett meg bányabirtokokat. Hunyadban, Krassóban és Zarándban birtokain aranymosás folyt, de ezeknél jelentősebb nemesfémforrást jelentettek a — Brankovics Györgytől „átvett" — nagybányai, felsőbányai és kapnikbányai lelőhelyek. Mindez lehetővé tette pénzverde működtetését. A Hunyadi-birtokok bányabevételei nem ismertek, de vélhetőleg nagyon bőségesek voltak. Ezzel magyarázhatjuk, hogy Hunyadi a bányászatot láthatóan igyekezett elősegíteni. Miközben Brankovics György novo brdói arany- és ezüstbányái ekkortájt állítólag évi kétszázezer dukátot jövedelmeztek, a Hunyadiak bányaérdekeltségei — és az ezekre alapított pénzverdék — jövedelme ennél mindenképpen csekélyebb lehetett.[79] Az osztrák Eizinger Ulrik által a magyar király várható jövedelmeiről összeállított kimutatás, a pénztörténetírásunkban csak Eizinger-jegyzékként említett forrás 1453-ban Nagybánya évi jövedelmezőségét (bérleti díját) hatezer forintra becsülte.[80]

Erdélyben már a 14. században nagy mennyiségben bányásztak nemesfémeket. Az erdélyi aranybányászat központja Aranyosbánya (Offenbánya) volt. Mellette még három jelentősebb bányaváros — Abrudbánya, Körösbánya, Zalatna — szerepét kell kiemelni. Az ezüstbányászat inkább a Beszterce közeli Radnán volt meghatározó.[81] Erdély pénzverdéi tehát kizárólag helyi nyersanyagból működhettek, behozatalra nyilvánvalóan nem volt szükség. Ez minden bizonnyal nagyon költséghatékony működtetést tett lehetővé. Első adatunk az erdélyi bányászat és pénzverés jövedelmezősége vonatkozásában a Luxemburgi Zsigmond és a Német Lovagrend között létrejött megállapodás kapcsán készült költségvetési tervezet. A határvédő feladatokat vállaló lovagrend az éves védelmi költségeket több mint háromszáztizennégyezer forintra becsülte. Ennek fedezetéül kapták meg többek között a nagyszebeni és a brassói pénzverést, amelyeknek bevétele a tervezet szerint százötvenezer forint, továbbá ezerötszáz márka ezüstöt Erdélyből, amely hatvanezer forint értékű lett volna.[82] Számunkra az egyéb bevételi források most nem érdekesek, ezt a két té-

---

[78] *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 309., *Draskóczy I.:* Kamarai jövedelem i. m. 159., 163. (58. jegyzet)

[79] *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 139–140., *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 301–303., 309–310.

[80] *Draskóczy I.:* Kamarai jövedelem i. m. 164. (62. jegyzet). Nagybánya Eizinger által megadott, alacsonynak tűnő bérleti díja a későbbiekben jelentősen megnövekedett, megtöbbszöröződött. Tekintettel arra, hogy Hunyadi János kormányzósága végén a nagybányai verde termelése visszaesett, V. László első éveiben pedig semmilyen pénzt sem vertek itt, arra kell következtetnünk, hogy Eizingernél a korábbiakhoz és a későbbiekhez képest is csekélyebb összeg szerepel: *Pohl A.:* Hunyadi János i. m. 53–54., *Uő:* V. László pénzverése i. m. 52.

[81] *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 125–134., *Elekes L.:* Hunyadi i. m. 310., *Gündisch, G.:* Deutsche Bergwerkssiedlungen i. m. 83–94., *Tóth Cs.:* Pénzverdék i. m. 311–312., *Soós F.:* A magyar fémpénzek i. m. 39.

[82] *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 117. „zum ersten die müncze zur Hermanstat und zur Cron macht ein jare nach uberslahen fl. 150.000 pt": *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 30. Ahogy fentebb már kifejtettük, nincs azonosítható numizmatikai nyoma annak, hogy Zsigmond idején Brassóban bármilyen pénzt vertek volna.

telt viszont mindenképpen érdemes közelebbről megvizsgálni. A két pénzverde jövedelme ugyanis bizonyosan nem érhette el a megadott összeget; jó, ha annak legfeljebb tizedével számolhatott a verdék üzemeltetője. A tárgyalások során Zsigmond képviselői vagy tudatosan tévesztették meg a Lovagrendet, vagy félreértés történt. A kibocsátás mennyisége — különös tekintettel az aprópénzverésre — talán értékében elérhette a százötvenezer forintot, de ez is nagyon bizonytalannak tűnik.[83] Tegyük hozzá, alig két évtizeddel később, az Eizinger-jegyzék Nagyszeben verdéjének éves bérleti díját kétezer aranyforintban adta meg.[84]

A tervezetben szereplő ezerötszáz márkányi (368 kilogramm) ezüstről feltételezhetjük, hogy ez Erdély (vagy annak a lovagrend érdekeltségébe került része) ezüstbányáinak éves termelési hozama lehet.[85] A pénzveréshez az ezüst mellett rézre is szükség volt; mivel a korabeli aprópénzek inkább rézpénznek tekinthetőek, akár az említett ezüstmennyiség két-háromszorosára is. Nem véletlen, hogy Zsigmond másik erdélyi pénzverési jogosultja, Vlad Dracul pénzverdéjébe a rezet beszolgáltatás révén szerezte be. Ezt a vajda egyik Brassónak írt levelében olvashatjuk: Brassóba küldi szolgáit, hogy beszedjék az ezzel foglalkozó kereskedőktől a rezet. A levél szigorú hangvétele rézhiányról árulkodik: akinél a megadott határnap után is rezet találnak, annak fejét veszik.[86]

Alsólendva esetében a pénzveréshez szükséges ezüstöt — bányák hiányában — nehezebb volt beszerezni. 1446-ban arról értesülünk, hogy alsólendvai Bánfi István arra kötelezi magát, hogy a Gersei Pető Pétertől és Lászlótól kölcsönkért száz márka (mintegy 24,5 kilogramm) finom ezüstöt megfizeti. Adatunk arra utal, hogy Bánfi így szerezte be pénzverdéje számára a nyersanyagot.[87] III. Frigyes már idézett utasítása szerint Bánfi Pál a gráci Eckenberger Boldizsárnak ezer fontnyi (rossz) pfenniget adott át, amelynek ellenértéke négyszáz forint. A forint–pfennig árfolyam alapján nyilvánvaló, hogy schinderlingekről van szó, mégpedig az 1459. év második felében alkalmazott árfolya-

---

[83] Redwitz Miklós 1432 elején arról tájékoztatta a Német Lovagrend nagymesterét, hogy az erdélyi/nagyszebeni pénzverés („dy munczhe in Sebinburgen") nem hozott neki semmi jövedelmet (Szörényvár, 1432. március 7.): Zimmermann, Franz – Werner, Carl – Gündisch, Gustav, Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. IV. Hermannstadt, 1937. (a továbbiakban: Urkundenbuch IV.) 456., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 42.

[84] *Draskóczy I.:* Kamarai jövedelem i. m. 164. (62. jegyzet). Eizinger nem túl jelentős bérleti összege magyarázatra szorul. V. László uralmának kezdetén a nagyszebeni pénzverés struktúrája megváltozott: ezekben az években ezüstpénzeket egyáltalán nem, csak aranyforintokat vertek, természetesen Hunyadi János hasznára: *Pohl A.:* V. László pénzverése i. m. 52.

[85] Könnyen lehet, hogy csak Erdély egy részének ezüsttermelését fedi le az ezerötszáz márka ezüst, mert a 16. század elejéig a radnai bányavidék ezüstjét Besztercén finomították: *Gyöngyössy M.:* Pénzgazdálkodás i. m. 201–202.

[86] *Huszár L.:* A segesvári pénzverő i. m. 30., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 43.

[87] *Pohl A.:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 72., *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 65. A Gersei Pető-család, úgy tűnik, bányászattal is foglalkozott, legalábbis 1525-ben II. Lajostól Gersei Pető Tamás szlavóniai birtokaira bányászati jogot nyert: *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 137. Bár Alsólendva vonatkozásában középkori bányászati tevékenység nem ismert, ellenben az Vas megyében, Rohonc környékén mégis folyhatott, mivel Garai Miklós 1404-ben ilyen értelmű jogot is nyert Zsigmond királytól: uo. i. m. 72.

mon. A kétszáznegyvenezer darab pfennigért adott négyszáz aranyforint alapján Bánfi pfennigjeiből hatszáz darab ért egy aranyforintot. Ezidőtájt már egy, illetve fél latos pfennigek verésével számol a kutatás. Ez az ezer font így talán Alsólendva 1459-ben előállított teljes pénzmennyisége volt.[88]

A lévai és az ungvári pénzverdék esetében valószínűleg jobb minőségű ezüstpénzek rosszabbra történő átverésével kell számolnunk, hiszen legfeljebb a legközelebbi bányavidékeken tehettek szert ezüstre (például a lévai pénzverőmesterek Alsó-Magyarországon), de ez jócskán rontotta volna a haszonkulcsot.

A „koronázó püspökök" pénzverdéi esetében sem a nyersanyagforrást, sem a lehetséges kibocsátási mennyiséget (emissziót) nem ismerjük, és nem is tudjuk meghatározni. Elvileg nyersanyag-forrás lehetett a tizedként beszedett ezüstpénzek rosszabb minőségű pénzzé történt „átverése" is.[89] Az egyes püspöki székhelyek adottságai eltérőek voltak, két esetben még bányaművelési jognak is van nyoma. Veszprém közelében nincsenek nemesfém-lelőhelyek, így itt csak vásárolt vagy kényszerbeváltott ezüstöt és rezet, illetve tized címén beszedett jobb minőségű ezüstpénzeket használhattak fel. Pécsre — bár a pécsi püspök bányajogosítványára van későbbi adatunk — valószínűleg délről hozhatták a nyersanyagot.[90] Nagyvárad környékén volt ezüst- és rézbányászat, a váradi püspök az Árpád-kor óta rendelkezett bányaművelési joggal. Ezek a nem túl jelentékeny bányák talán elegendő ezüsttel és rézzel szolgáltak a püspöki pénzveréshez.[91] Erdély nemesfémbányászatáról már volt szó, kérdéses persze, hogy a Gyulafehérváron székelő erdélyi püspök — a tizedfizetésen kívül — milyen úton juthatott hozzá a kívánt mennyiségű nemesfémhez.

Keve esetében nincs adatunk korabeli nemesfém-bányászatról, bár a pénzverésnek van némi hagyománya: az ittebei bencés monostor szerzeteseit a 13. század elején pénzhamisításon kapta a csanádi püspök. A 16. század közepén a szomszédos Krassó vármegyében török pénzverde működött. Krassó vidékén nemesfémbányászat is feltételezhető, a határtól délre található szerb területeken pedig Rudnik bányája volt jelentékenyebb. Újlaki kevei pénzverőházába kisebb bányákból és pénzváltásból szerezhették be a szükséges nyersanyagot.[92]

[88] *Pohl A.:* Az alsólendvai Bánfi-család i. m. 72., *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 65–66., 92–93., 96–97., 109., *Gyöngyössy M.:* Pénzgazdálkodás i. m. 74–75. Az ezer fontnyi pfennig pénzöntvény-súlya számításaink szerint körülbelül kétszázötven márkányi (mintegy hatvanegy kilogramm) lehetett.

[89] A korabeli püspökök nagy hangsúlyt fektettek arra, hogy a tizedfizetés jó minőségű ezüstpénzekben történjen: *Mályusz E.:* Zsigmond király i. m. 202–203. Nem véletlen, hogy Zsigmond Lépes György erdélyi püspök panaszára elrendelte, hogy a nagyobb ezüstpénzből (moneta maior) egy denár mindig csak egy denárba számítassék („centum denarii unum florenum auri valent ex quibusque unus denarius semper et ubique pro uno dumtaxat denario nominari et computari debet"), illetve amíg ez sokasodni fog, a quarting nevű pénzzel kell fizetni, a nagyobb ezüstpénz értéke szerint (Prága, 1436. szeptember 3–7.): Urkundenbuch IV. 613–615., *Huszár L.:* A középkori magyar pénztörténet II. i. m. 44.

[90] A Dunántúl nemesfém-bányászatához és a pécsi püspök bányászati privilégiumához: *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 72–74., *Fedeles Tamás:* A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai. (1009–1543). Szerk. Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümegi József. Pécs, 2009. 443. A délvidéki bányászathoz: *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 136–141., *Pohl Artúr:* A délvidéki magyar pénzverdék ezüstellátása a középkorban. Az Érem 43–44. (1968) 6–7.

[91] *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 118–119.

[92] *Gyöngyössy Márton:* Altin, akcse, mangir… Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Bp. 2004. 33–34.

Két, az 1440-es évek elejéről származó éremlelet összetételének elemzése alapján egyértelműen kimutatható, hogy a magyar pénzforgalomban Veszprém, Gyulafehérvár, Alsólendva és Pécs verdéi már országos léptékben is érzékelhető pénzkibocsátási mennyiséget értek el. Az 1441-ben elrejtett szerencsi lelet 181 darab I. Ulászló-denárjából 25 példány (14%) Veszprémben, az 1442-ben elrejtett csataji lelet 213 darab I. Ulászló-denárjából pedig 32 példány Veszprémben (15%), 22 Gyulafehérvárott (10,3%), 16 Alsólendván (7,5%), valamint 12 pénzérme Pécsett készült (5,2%).[93]

Érdekes lenne annak vizsgálata, hogy Giskra pénzverdéi milyen mennyiségben bocsátottak ki pénzeket, továbbá, hogy ez hogyan viszonyult az ország többi pénzverőházának emissziós értékéhez; a kérdés vizsgálata azonban túlfeszítené a jelen tanulmány kereteit. Annyit megállapíthatunk, hogy Giskra verdéiben jelentős mennyiségű ezüstpénz készült V. László nevére, míg az aranyforintok tekintetében teljes a bizonytalanság, holott az alsó-magyarországi bányavidéken komoly aranybányászat volt. Kérdéses, hogy ez az arany hova került.[94]

Az alsólendvai Bánfiakon kívül a többi nyugat-magyarországi pénzverési jogosult esetében nincs adat verdéjük kibocsátási mennyiségére. Ez talán azzal is összefügghet, hogy könnyebben szerezhették be a pénzveréshez igényelt nyersanyagokat. A Szentgyörgyi és Bazini grófok például már a 14. században bányaművelési joggal rendelkeztek: a Bazinhoz közeli Sumhegyen arany-, ezüst- és más fémbányákat nyithattak és művelhettek. A 16. században I. Ferdinándtól újból bányaművelési jogot kaptak, minden birtokukra. Számukra tehát nem jelentett gondot a pénzveréshez szükséges nyersanyag beszerzése.[95] Ellerbach Bertold pénzverdéje a szlavóniai Verőce várában működött. Szlavóniában ekkor még egy kisebb verde működtetéséhez szükséges mennyiségű ezüsthöz hozzá lehetett jutni, részben helyi bányákból, részben talán a Magyarországgal határos balkáni területekről.[96]

Grafenecker Ulrik viszont bánya hiányában arra kényszerült, hogy kényszerbeváltással tegyen szert a szükséges nyersanyagra. Ezért 1460 elején arra szólította fel a soproni tanácsot, hogy az új pénzt hirdessék ki, illetve előírta, hogy a régi pénzt és az ezüstöt csak a soproni pénzverőházban lehet beváltani.[97]

---

[93] *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 56–57. A szerencsi lelet: uo. 167. (IX.a), *Uő:* I. Ulászló király i. m. 51. A csataji lelet: *Uő:* Die Grenzlandprägung i. m. 167. (IX.b.). A csataji lelet összetétele alapján még a kevei verde is termékenynek tűnik hét pénzérmével (3,3%).

[94] *Huszár L.:* Giskra pénzverése i. m. 54–58., *Draskóczy I.:* Kamarai jövedelem i. m. 153–154., 159–160. Giskra működéséhez V. László egyetlen aranyforintját tudjuk társítani, a CNH II. 176. típust (UG H1). Ezzel az aranyforint-verettel azonban több gond is van. Jellemzői eltérnek a magyar aranyforintokéitól, leginkább próbaveret lehet: *Ács István:* Gondolatok V. László király (1440/1453–1457) CNH. II. 176. sz. „aranyforint"-járól. Az Érem (2010: 1. sz.) 13–15.

[95] *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 71–72., *Házi Jenő:* Pozsony vármegye középkori földrajza. (Csallóközi Kiskönyvtár) Pozsony, [2000.] 72. 1339-ben Bazin környékén aranyat és ezüstöt sejthettek, ezért I. Károly jelentést kért erről a pozsonyi és a nagyszombati bírótól: uo. 55., 72.

[96] *Wenzel G.:* Magyarország bányászatának i. m. 136–141., *Pohl A.:* A délvidéki i. m. 6–7.

[97] Grafenecker Ulrik soproni ispán Sopron városához írt levele az új pénz kihirdetése és a régi pénz, valamint az ezüst beváltása tárgyában (Korneuburg, 1460. január 27.): *Házi J.:* Sopron ... I/5. i. m. 2., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 38., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 120., *Huszár*

A szintén pénzverési jogosult Baumkircher András (legkésőbb pénzverésének második szakaszában) a Szalónak környéki kisebb nemesfémbányákból biztosíthatta pénzverdéjének a nyersanyagot.[98]

A főúri pénzverési jogosultságok rendszerének anyagi értelemben a legnagyobb vesztese az esztergomi érsek volt. A pisetum révén legkésőbb a 13. század közepétől ugyanis az érsek ellenőrizhette a pénzverdék működését, illetve a pénzverési jövedelem meghatározott hányadát meg is kapta. A már korábban is működő pénzverdék esetében okkal feltételezhetjük, hogy az ellenőrzés rendszerét fenntartották: az érseki pénzfelügyelő (*pisetarius*) működését nem akadályozták, és a pisetumot az érsek számára kifizették. Az újonnan alapított pénzverőházak kapcsán viszont még csak említés sincs a pisetumról. Nyilvánvaló, hogy a főúri pénzverési jogosultak túlnyomórészt nem fizették ki az esztergomi érseknek járó jövedelmet, és nem engedtek külső ellenőrzést pénzverőházaikban.[99]

Összegzés

A középkori magyar pénzverés meghatározó szervezeti kerete a jelentős részben haszonbérlet keretében üzemeltetett kamararendszer volt. Ez a teljes tisztaságában csak I. Károly (1301–1342) uralma idején kikristályosodott pénzügyigazgatási modell csak néhány évig, legfeljebb évtizedig állt fenn, azonban meghatározó elemei közül néhány már az Árpád-korban kialakult, sokuk pedig évszázadokon keresztül tovább működött, még a középkori Magyarország bukása után is. Az 1370-es években a pénzverőkamara-ispánok hatásköre megváltozott. Elveszítették az adószedéssel kapcsolatos feladataikat, amelyeket az ekkortájt kialakított kamarahaszna-ispánságok kaptak meg (ezeknek a területe egyébként azonos volt a pénzverőkamara-ispánságokéval). A kamara haszna elvesztése hosszabb távon a bányászattal nem rendelkező kamaraispánságok elsorvadásához vezetett, mivel a szükséges nemesfémet már nem tudták működésükhöz biztosítani.[100] A hagyományos királyi kamarai szervezet tehát csak a bányavidékeken élt tovább, de a 15. században egyes, nem bányavidéki, kisebb jelentőségű verdék felemelkedését láthatjuk. Ezeknek a verdéknek két fontos jellemzőjük van: rendszerint nem bányavidékre települtek, és városi kezelésben működtek.[101]

Lajos: A középkori magyar pénztörténet okleveles forrásai. III. Numizmatikai Közlöny 76–77 (1977–1978) 72.

[98] *Csánki D.:* Magyarország történelmi földrajza II. i. m. 719–720., *Huszár L.:* A soproni pénzverés i. m. 39., *Uő.:* Magyar várak i. m. 86., *Pohl, A.:* Die Grenzlandprägung i. m. 131.

[99] Nagybánya, Nagyszeben és Kassa esetében vannak a pisetummal kapcsolatos 15. századi adatok. Minderről részletesebben: *Gyöngyössy Márton:* Kiszorult-e az „érsek embere" a pénzverésből a XV. században? Adalék a pisetumjog „hanyatlásához". A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. [Debrecen, 2003.] 109–116.

[100] *Kubinyi András:* A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Szerk.:Gedai István. Bp. 1978. 13–17., *Gyöngyössy Márton:* A középkori magyar pénzverés területi szakigazgatási szervei. A pénzverőkamara-rendszer fejlődésének vázlata. Numizmatikai Közlöny 112–113. (2013–2014) 130–131.

[101] Ezt a folyamatot egy megjelenés előtt álló külön tanulmányban mutatjuk be „Város és pénzverde a késő középkori Magyarországon" címmel.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan, részben azt megelőzve, Luxemburgi Zsigmond főuraknak is adományozott pénzverési jogosultságot. Némelyek nagy hagyományokkal rendelkező, komoly verdék birtokába jutottak, mások lehetőséget kaptak új pénzverőház berendezésére. Az érintett verdékben azonban önálló pénzfajt senki sem verethetett.

A 15. század folyamán a főúri pénzverési jogosultak négy csoportját lehet elkülöníteni. Zsigmond és közvetlen utódai a határvédelemben résztvevő főurakat igyekeztek érdekeltté tenni („határvédők"). I. Ulászló és Hunyadi János egyik fontos szövetségesüket az 1440. évi koronázáson szinte teljes létszámban megjelenő püspöki kar Ulászló-párti csoportjában vélték megtalálni, ezért őket pénzverési jogosultsággal jutalmazták („koronázó püspökök"). A szerencsétlen várnai vereség után, a király nélkül maradt országot átmenetileg főkapitányok vezették, közülük néhányan a pénzverés folytatásáról is intézkedtek. Végezetül 1459/1460-ban III. Frigyes egyes határ menti főurakat azzal igyekezett magának megnyerni, hogy pénzverési jogosultságot adományozott nekik („Paladine"). Az ötletet talán Hunyadi Jánostól vette, aki 1451-ben hasonló jogosultsággal ruházta fel egyik nyugati határszéli hívét, Lévai Cseh Lászlót.

Mátyás idején megszűnt a főúri pénzkibocsátások Zsigmond által bevezetett rendszere. A pénzügyigazgatási reform keretei között újjászervezték a teljes magyar pénzverést, a pénzverő-kamarák működése ismét szabályozottabb és hatékonyabb lett. A Mátyás király által elfoglalt, szorosabb-lazább függőségbe vont, országhatárokon kívüli melléktartományokban viszont a király megbízásából magyar főurak szervezték meg a helyi pénzverést, amely többé-kevésbé magyar mintára történt. Így bocsáthatott ki pénzeket Boszniában a bosnyák királyi címmel lekenyerezett Újlaki Miklós, Csehországban a hadvezér Magyar Balázs, Sziléziában és Bécsben a főkapitány Szapolyai István.[102]

ÉREMHATÁROZÓK

CNA I = *Bernhard Koch:* Corpus Nummorum Austriacorum. I. Wien, 1994.

CNH II = *Réthy László:* Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. II. Budapest, 1907.

Mzz. = *Artur Pohl:* Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters (1300–1540). Budapest–Graz, 1982.

UG = *Artur Pohl:* Ungarische Goldgulden des Mittelalters 1325–1540. Graz 1974.

---

[102] Újlaki Miklós boszniai pénzverése: *Gyöngyössy M.:* Újlaki Miklós i. m. 6–19. Magyar Balázs csehországi pénzverése: *Uő:* Pénzgazdálkodás i. m. 120–123., 274–275. Sziléziai magyar pénzverés: *Uő:* Mátyás király sziléziai pénzverése. Numizmatikai Közlöny 98–99. (1999–2000) 73–82. A bécsi magyar denárverés: *Uő:* A bécsi magyar denárverés. 1485–1490. In: A numizmatika és a társtudományok IV. Szerk. Torbágyi Melinda. Bp. 2002. 81–94.

ARISTOCRATS WITH COINAGE RIGHTS IN FIFTEENTH-CENTURY HUNGARY

by Gyöngyössy Márton
(Summary)

Sigismund of Luxemburg granted coinage rights to several aristocrats. Some came to possess important mints with impressive past record, while others were offered a possibility to set up a completely new minting house. Yet none was ever authorised to mint coins of his own in the mint thus obtained. Consequently, it is more correct to refer to the license granted by the king as a right of minting rather than as an autonomous right of coinage, which remained a manifestation of sovereignty, let alone as a private coinage.

In the course of the fifteenth century, four major groups groups can be distiguished among the beneficiaries of the royal licenses. Sigismund himself and his immediate successors tried to further support the lords who had a vested interest in the defense of the borders („defenders of the borders"). Wladislas I and John Hunyadi identified the bishops, who attended the king's coronation of 1440 in almost full numbers, as a crucial support group, and accordingly rewarded them with minting rights („crowning bishops"). After the tragic death of the king at Varna in 1444, the country was for some time governed by elected captains, some of whom also provided for a continuation of coinage. And finally, in 1459/1460-ban emperor Frederick III tried to win over some magnates in Western Hungary by granting them minting rights („Paladine").

The system of delegated magnate coinage, which had been introduced by Sigismund, came to an end under Matthias Corvinus. In the framework of a comprehensive financial reform, Hungarian coinage was also fundamentally reorganised, whereby the functioning of the minting chambers became both better regulated and more effective.

Nemes Gábor

PÁPAI KÖVETEK A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON

Nándorfehérvár eleste[1] — mely soha be nem gyógyuló sebet ütött Magyarország déli végvárrendszerén — Európa számára is egyértelműen jelezte: a Magyar Királyságot soha nem látott oszmán veszély fenyegeti. A kulcsfontosságú erősség török kézre kerülése után a pápaság — akinek hazánk elsősorban az oszmánok elleni harc miatt amúgy is fontos szereppel bírt — Magyarországgal mint a „kereszténység védőbástyájával" intenzívebb diplomáciai kapcsolatokra törekedett.[2] A 16. század elején még csak formálódó pápai diplomáciai képviseletek útján Róma megpróbált minél nagyobb befolyásra szert tenni a magyar királyi udvarban, és ehhez — túlzás nélkül állíthatjuk — legjobb diplomatáit küldte.

A legátus

A pápa által egy országba küldhető legrangosabb követek a legátusok, akik legtöbbször kiemelkedő képességű, tapasztalt diplomaták és rendszerint bíborosok voltak.[3]

VI. Adorján pápa már 1523. február 23-i konzisztóriumán II. Lajos király kérésére elhatározta,[4] hogy legátust küld, február 27-én pedig erre a feladatra

---

[1] *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp., 1986., 11–57., 49–52.

[2] Nándorfehérvár eleste után Zsigmond lengyel király X. Leó pápától kért segítséget Magyarország megvédésére: Consistorialia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae (1426–1605). Kiad. Tusor Péter – Nemes Gábor. (Collectanea Vaticana Hungariae I/7.) Bp.–Róma 2011. 36. n. 26. A pápa válaszleveleit l.: Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV) Arm. XLIV., vol. 5, fol. 247*rv*, reg.: *Luigi Nanni* (ed.): Epistolae ad principes. I. (Collectanea Archivi Vaticani 28.), Città del Vaticano 1992., 119. n. 707.; ASV Arm. XXXIX., vol. 36, fol. 155*r*–157*r*, ed.: *Georgius Pray*: Annales regum Hungariae V. Vindobona, 1770. 24–25. L. még erről: *Kenneth M. Setton*: The Papacy and the Levant (1204–1571). III. Philadelphia 1984. 195.

[3] A pápai legátus feladatairól, jogköreiről részletesen: *Antonín Kalous*: Plenitudo potestatis in partibus? Papežští legáti a nunciové ve střední Evropě na konci středověku (1450–1526). (Knižnice Matice Moravské 30.) Brno 2010., 20–139. A közép-európai térségbe küldött legátusok és nunciusok áttekintő táblázatát l. i. m. 172–175.

[4] 1522 szeptemberében a magyar király követei, Brodarics István és Francesco Marsuppini által jelezte, hogy küldjön őszentsége legátust vagy nunciust hozzá, l. *Stephanus Brodericus*: Epistulae. Ed. Petrus Kasza. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova 16.) Bp. 2012. 57–59., n. 10., 58.

[5] *Angelo Mercati*: Dall'Archivio Vaticano. I. Una corrispondenza fra curiali della prima meta del Quattrocento. II. Diarii di concistori del pontificato di Adriano VI. (Studi e testi 157.) Città del

Pompeo Colonna bíborost választotta.[5] A pápa az általa küldött segély összegét adók, valamint aranyneműk és hivatalok áruba bocsátásából próbálta összegyűjteni,[6] illetve levélben tájékoztatta a magyar királyt Colonna bíboros legátusi megbízatásáról és segély küldéséről, amelyet Lajos a pápának meg is köszönt.[7] Eközben a legátusi megbízatást nemcsak Colonna — aki legalább 100 000 dukát segélyt tartott volna szükségesnek —, hanem az utódnak kiszemelt Lorenzo Campeggio bíboros is visszautasította, mert annak nagyságát egyikük sem tartotta elegendőnek.[8] Végül Adorján pápa választása a tudós domonkosra, Tommaso de Vio bíborosra esett, akinek 1518/19-ben az augsburgi birodalmi gyűlésen — Luther tanainak vizsgálata mellett — egy törökellenes hadjárat szervezése volt a feladata.[9] A május 8-án megválasztott legátus július 1-jén indult Rómából az apostoli nunciussá kinevezett Giovanni Antonio Burgióval, és még e hónapban meg is érkezett Budára.[10] Az 50 000 dukátot kite-

Vaticano 1951. 101.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 39–40., n. 30–31., idézi *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 376–377. Pompeo Colonnára l. *Franca Petrucci*: Pompeo Colonna. In: Dizionario Biografico degli Italiani I–LXXVIII. Istituto della Enciclopedia Italiana. Roma 1960–2013. (a továbbiakban: DBI) vol. 27. 407–412. Colonna bíboros leghírhedtebb tette a Sacco di Roma során vállalt szerepe volt. – A kinevezést említi még: *Bárány Attila*: A szulejmáni ajánlat. Magyarország, a Török Birodalom és a Nyugat (1521–1524). Máriabesnyő 2014. 88.

[6] *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 101–102.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 41–43., n. 33–34. Márc. 23-án a küldendő legátus hatáskörét is megtárgyalták.

[7] A pápa leveléről, melyet a neves pápai diplomata, Melchior Lang adott át a magyar királynak l. Andrea del Burgo jelentését Ferdinánd főhercegnek Olmützből, 1523. ápr. 2.: *C. Tóth Norbert*: Politikatörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 50.) Bp. 2010. 208–210., n. 186., 209. Néhány nappal később felkereste Lajost Thomas Niger, a Krakkóból visszatérő pápai nuncius is, akinek legátus és segély küldését sürgette, l. i. m. 214–215., n. 1. A magyar király ápr. 9-én Olmützben kelt köszönőlevelét az ápr. 23-i konzisztóriumon olvasták fel, l. *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 95.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 43–44., n. 35.

[8] *Wenzel Gusztáv*: Marino Sanuto világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai III. Magyar Történelmi Tár 25. (1878) 274.; *Constantin Höfler*: Papst Adrian VI. 1522–1523. Wien 1880. 417.; *Artner Edgár*: Magyarország és az Apostoli Szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években (1521–1526). In: Mohácsi emlékkönyv 1526. Szerk. Lukinich Imre. Bp. 1926. 63–123., 74. Colonna bíboros döntését az április 23-i konzisztóriumon jelenthette be, amint erre Girolamo Balbi beszédében kitért: „quibus scripserat de legato designato, qui nunc legationem repudiavit", l. *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 96. A bíborost az is befolyásolhatta, hogy ezzel egy időben a cataniai érsekség adminisztrátorságát is elnyerte. *Petrucci, F.*: Pompeo Colonna i. m. 408. és *Conrad Eubel*: Hierarchia Catholica Medii Aevi sive Summorum Pontificum S.R.E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum Series. I–III. Münster 1910–1914^2. (a továbbiakban: HC) III. 159.

[9] L. *Eckehart Stöve*: Tommaso de Vio. In: DBI vol. 39. 567–578. és Bullarium Ordinis FF. Praedicatorum. Ed. Thomas Ripoll. IV. 1484–1549. Roma 1732. 360., 363., 378., 381.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 32–33., n. 21.

[10] *Mercati, A.*: Dall'Archivio i. m. 96–98., 106.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 44–45., n. 36., 38. A bíboros jövetelérőI és az 50 000 dukát segélyről a pápa brévét is küldött, amint azt II. Lajos királynak Brodarics Istvánhoz 1523. júl. 1-jén kelt leveléből megtudjuk, l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 69–71., n. 18., 70. Erről a velencei követ is beszámolt: *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 275. A legátus jún. 1-jén Perényi Ferenc váradi püspökhöz intézett ajánlólevelét l. *Ripoll, T.*: Bullarium i. m. 413–414. L. még *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkel. I–III. Bp. 1901–1903. II. 331.; *Michail Popescu*: Die Stellung des Papstthums und des Christlichen Abendlandes gegenüber der Türkengefahr vom Jahre 1523 bis zur Schlacht bei Mohács (1526). Bucarest 1887. 19–20.; *K. M. Setton*: The Papacy i. m. 219.

[11] A Chiggiktől 1523. jún. 16-án 6000, 1523. jún. 30-án a Strozziktól 4000 kamarai dukátot vett kölcsön l. ASV Camera Apostolica (a továbbiakban: Cam. Ap.), Diversa Cameralia, vol. 74, fol. 9*v* és

vő pápai segélyt — amelyet részben római bankházaktól vett kölcsön[11] — megérkezésekor letétbe helyezte a budai Fugger-faktorátusban: 33 750 forintot új magyar pénzben (*in monetis novis Hungaricalibus*), a többit aranyban (9850 *ducato largo* és 3500 *scudo di sole*).[12] Bár az összeget a magyar udvar saját kiadásaira akarta felhasználni, a bíboros — akit Lorenzo Orio velencei követ némi rosszindulattal, talán a korabeli magyar közvélekedést is tükrözve „szeszélyesnek és fösvénynek" nevezett — nyilvánvalóvá tette: csak az eredeti rendeltetésére hajlandó azt átadni.[13]

A legátus részt vett a bécsújhelyi királytalálkozón is, ahol II. Lajos király, Ferdinánd osztrák főherceg és Zsigmond lengyel király képviseletében Krzysztof Szydłowiecki kancellár a Jagelló- és Habsburg-országok diplomáciai kérdéseit voltak hivatva rendezni.[14] A bíboros október 20-án[15] elsősorban a tö-

---

Artner Edgár: Magyarország mint a nyugati keresztény művelődés védőbástyája. Kiad. Szovák Kornél – Török József – Tusor Péter. (Collectanea Vaticana Hungariae I/1.) Bp.–Róma 2004. 165–166., n. 130.

[12] *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145., 190.; Archivio di Stato di Roma (a továbbiakban: ASRoma), Fondo Camerale I, Serie IV (Diversorum del Camerlegno), Liber III (busta 369), fol. 7*v*–8*r*. Lorenzo Orio és Francesco Massaro velencei követek is beszámoltak a segélyről, l. *Balogh I.*: Velencei diplomaták i. m. xli., lxvii. Orio követ szerint az 50 000 dukátot Vio útközben váltotta be, de az így nyert 60 000 helyett akár 120 000 is lehetett volna. Hans Dernschwam, a budai Fugger-faktorátus pénztárnoka szerint Vio 60 000 dukátot helyezett el náluk, l. *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló. Közreadja Tardy Lajos. (Bibliotheca Historica) Bp. 1984. 123. L. még *Höfler, C.:* Papst Adrian VI. i. m. 417.; *Artner E.*: Apostoli Szentszék i. m. 74.; *Götz Freiherrn von Pölnitz*: Jakob Fugger I–II. Tübingen 1949. I. 541.; II. 525., 561–562.; *Bárány A.*: A szulejmáni ajánlat i. m. 92. Vincenzo Guidoto 40 000 dukátról tud, l. *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 314. Fraknói Vilmos által írott 40 000 részben erre alapszik, l. Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526. (Monumenta Vaticana Hungariae II/1.) Ed. Vilmos Fraknói. Bp. 1884. xci.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 331., részben pedig a Filippo Strozzitól e célra felvett 4000 forint félreértésén. A nova monetáról l. *Huszár Lajos*: A budai pénzverés II. Lajos korában. Tanulmányok Budapest múltjából 9. (1941) 176–193. – A Spekner Enikő a budai faktorátusban letétbe helyezett összeget tévesen Bakócz Tamás letétének véli, l. *Spekner Enikő*: A budai Fugger-faktorátus. Egy délnémet kereskedő- és bankház képviselete a késő középkori Budán 1503–1533. In: Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit. Bp. 2003. 429–434., 431.

[13] Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Szerk. Zombori István, a latin szöveget gondozta Érszegi Géza, ford. Boronkainé Bellus Ibolya. (METEM Könyvek) Bp. 2004. 19. L. még a velencei követek jelentéseit fentebb és 1524. jan. 12-én Lajos király levelét Brodaricshoz: *Kasza P.*: Epistulae i. m. 85–87., n. 27., 86. Erről szól egy 1524. jan. 28-án Várdai Ferenc erdélyi püspöknek írott missilis: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (MNL OL DL) 82 631., amelyet idéz *Kubinyi András:* A mohácsi csata előzményei. In: Kubinyi András: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára) Bp. 2007. 156–195., 174–175.; *Kubinyi András:* Szülejmán szultán 1524. évi békeajánlata. Legenda vagy tény? In: Uo. 151–155., 154.; *Bárány A.*: A szulejmáni ajánlat i. m. 113–114., 116.

[14] A konferenciáról l. Krzysztof Szydłowiecki naplója i. m.

[15] Vio bíboros 1523. okt. 4-én érkezett Győrbe, ahonnan a király után Sopronba utazott tovább. A győri káptalan halakat, kacsákat, csirkéket és kiváló minőségű bort ajándékozott neki: „Item cardinali de Urbe et legato de latere misso ad Jaurinum venienti eunti post regem ad Sopronium misimus pisces fl. I 1/2 emptos, ancas, pullos den. LX et vina peroptima den. XXXVI." – Egyházmegyei Levéltár, Győr, A győri káptalan magánlevéltára, Feudáliskori gazdasági iratok, 1. kötet. (A győri káptalan számadáskönyve 1497–1528) (a továbbiakban: GyEL GyKMLt Feudális, 1. köt.) pag. 612. Idézi: *Iványi Béla*: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Bp. 1918. 21.

rökök elleni hadjárat és a keresztény fejedelmek összefogásának — különösen a lengyelek és a Német Lovagrend közötti béke — ügyében tájékoztatta a megjelenteket a Szentszék álláspontjáról.[16] VI. Adorján ugyanis — aki szeptember 14-én váratlanul elhunyt — a płocki püspökségre a Rómában követi megbízatást ellátó Erazm Ciołek halála után nem Rafał Leszczyński przemyśli püspököt, hanem Brandenburgi János Albertnek, a Német Lovagrend nagymesterének Albert nevű öccsét nevezte ki abban a reményben, hogy ezáltal elősegítheti a két fél közeledését. Vio a legátusi kiadásait — a bíboros tudta és egyetértése nélkül — részben a püspökségben beszedett péterfillérekből kívánta fedezni, így ez erősen hátráltatta a bíboros tárgyalási pozícióit.[17] November 10-én egyébként — mikor a találkozó már Pozsonyban folytatódott — a legátus felszólalt a lutheri eretnekség terjedése ellen is.[18]

A Budán székelő legátus nemcsak diplomáciai feladatokat bonyolított le, hanem jelenléte jó alkalmat teremtett arra, hogy a különböző egyházi előírások alól kizárólag a pápa számára fenntartott felmentések ügyében hozzá forduljanak.[19] Kíséretéről keveset tudunk: titkára és ügyhallgatója Giambattista Flavio,[20] az oklevelek kiállításáért fizetendő taxák és a pecsételés ügyintézője

---

[16] Krzysztof Szydłowiecki naplója i. m. 31–32., jelenlétéről 18., 20., 25., 28., 37., 49. Mindenszentek ünnepén a szentmisén történt incidensről l. i. m. 58. Az ünnepi szentmisék után a legátusnak volt joga áldást adni, erre l. még i. m. 66. VII. Kelemen pápa megválasztásának hírére a misét maga a bíboros celebrálta, l. i. m. 93.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 332.

[17] Krzysztof Szydłowiecki naplója i. m. 73. A płocki püspökség ügyének összefoglalását l. *Kasza Péter*: Egy magyar diplomata lengyel szolgálatban. (Újabb források Brodarics István római követi működéséhez). Irodalomtörténeti Közlemények 113. (2009) 593–605., l. még: *Augustin Theiner*: Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia I–III. Roma 1860–1863. II. 411., n. 429.; 413., n. 431.; *Kasza P.*: Epistulae i. m. 61–66., n. 12–15.; 68–69., n. 17.; 71–74., n. 19.; 77–78., n. 22.; 84–85., n. 26. Rafał Leszczyński még 1525 őszén sem tudta a bíborost megillető összeget elküldeni Burgiónak, mert a káptalan ezt megakadályozta, erről l. Tomicki levelét és Burgio jelentését: *Henricus Damianus Wojtyksa*: Acta Nuntiaturae Polonae II: Zacharias Ferreri (1519–1521) et nuntii minores (1522–1553). Roma 1992. 194–196., n. 20.; Relationes oratorum pontificiorum i. m. 267–271., n. 68., 271. – VI. Adorján pápa több esetben élt ezzel a finanszírozási módszerrel, l. *Stöve, E.*: Vio i. m. 572.

[18] Krzysztof Szydłowiecki naplója i. m. 65., 88.

[19] 1.) 1523. aug. 24. MNL OL DL 74 679. és 74 763. (reg.: *Bónis György*: Szentszéki regeszták. [Jogtörténeti Tár 1/1] Bp. 1997. 609., n. 4318.) 2.) 1523. szept. 5. MNL OL DL 25 312., kiad.: *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 379. 3.) 1523. nov. 8. MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 279 847. és 279 848. 4.) 1523. nov. 15. Bayerisches Hauptstaatsarchiv (BayHStA) Hochstift Passau, Urkunden n. 2990. http://monasterium.net/mom/DE-BayHStA/HUPassau/2990/charter 5.) 1523. nov. 30. BayHStA Hochstift Passau, Urkunden n. 2995. http://monasterium.net/mom/DE-BayHStA/HUPassau/2995/charter 6.) 1523. nov. 30. BayHStA Hochstift Passau, Urkunden n. 2996. http://monasterium.net/mom/DE-BayHStA/HUPassau/2996/charter (A letöltés ideje: 2015. dec. 21.) 7.) 1523. dec. 4. MNL OL DF 218 183. 8.) 1524. márc. 11. MNL OL DL 50 506. (reg.: *Bónis Gy.*: Szentszéki regeszták i. m. 611., n. 4332.) 9.) 1524. ápr. 24. MNL OL DF 249 068., máj. 8-i kelettel említi: *Kelényi B. Ottó*: Iparosok és kereskedők Budán és Pesten a középkorban. Budapest Régiségei 13. (1943) 319–334., 326.

[20] 1482-ben született L'Aquilában, a padovai egyetemen tanult filozófiát. Majd Rómába ment, ahol Vio bíboros titkára lett. *In librum Iob commentarii* c., Rómában 1535-ben megjelent kötetében a szerző életrajzát is ő írta. Vio halála után Agostino Trivulzio bíboros szolgálatába állt, 1544-ben hunyt el Rómában. L. *Alfonso Dragonetti*: Le vite degli illustri Aquilani. Aquila 1847. 125–127.; *Paul Kalkoff*: G. B. Flavio als Biograph Kaietans und sein Berich über Luthers Verhör in Augsburg. Zeitschrift für Kirchegeschichte 33. (1912) 240–267.

Bernardo Comunelli, írnoka N. Faber, Jean Dissoncourt[21] és a később a magyar király római követeinek titkárává választott Pietro Antonio Berri volt.[22]

Vio bíborost az új pápa, VII. Kelemen visszahívta Rómába, és 1524. január 8-án Lorenzo Campeggio bíboros nyert legátusi megbízatást Németország, Magyar- és Csehország, valamint Lengyelország területére.[23] Kinevezéséről a pápa 1524. január 17-én levelet küldött a császárnak, a birodalmi fejedelmeknek, VIII. Henrik angol királynak és Wolsey bíborosnak,[24] január 22-én pedig II. Lajos magyar királyt, Vio bíborost és Giovanni Antonio Burgio nunciust értesítette.[25] VII. Kelemen Campeggiót elsősorban a nürnbergi birodalmi gyűlésre küldte, hogy a fejedelmek közötti béke ügyében közvetítsen, a lutheri eretnekségnek gátat szabjon és nem utolsó sorban Magyarország számára a török ellen katonai segítséget szerezzen.[26] Mivel Vio megbízatása Campeggio megérkezéséig szólt, így az még csaknem fél évet Budán tartózkodott.[27]

---

[21] Nevüket l. a fenti iratokon, azonosításuk további kutatásra vár.

[22] *Nemes Gábor*: Magyarország kapcsolatai az Apostoli Szentszékkel (1523–1526). Századok 149. (2015) 479–506., 491. A köztük lévő munkamegosztásra az okleveleken látható aláírásuk elhelyezkedéséből lehet következtetni, erre l. *Thomas Frenz*: Papsturkunden des Mittelalters und Neuzeit. (Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen 2.) Stuttgart, 1986. 84. Dissoncourt az oklevelek scriptoraként azonosítható, N. Faber a fogalmazvány elkészítését és az oklevélnek a fogalmazvánnyal való összevetését végezhette, az iratok regisztrálásáért pedig Berri és Faber felváltva voltak felelősek. L. még *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 378–379. Kalous Fabert tévesen taxátornak tartja.

[23] *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 47., n. 43. Életéről l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. xciv–xcvi; *Stephan Skalweit*: Lorenzo Campeggi. In: DBI vol. 17. 454–462.; *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 380–382. Bár a legátus családjának neve hivatalosan 'Campeggi', a magyar szakirodalomban meggyökeresedett 'Campeggio' mellett maradok.

[24] ASV Arm. XL., vol. 8, fol. 11*r*–19*r*, n. 20–33., l. Monumenta reformationis Lutheranae ex tabulariis secretioribus S. Sedis 1521–1525. Ed. Petrus Balan. Ratisbonae–Neo Eboraci–Cincinatii 1884. 321–322., n. 143. E napon írt VIII. Henrik angol királynak és Wolsey bíborosnak is, l. ASV Arm. XL., vol. 6, fol. 58*r*–59*v*; kiad. Letters and Papers, Foreign and Domestic, of the reign of Henry VIII. I–IV. Ed. John Sherren Brewer. London 1862–1870. IV. 15., n. 35.

[25] *Nemes Gábor* (közread.): Brevia Clementina. VII. Kelemen pápa magyar vonatkozású brévéi (1523–1523). (Collectanea Vaticana Hungariae I/12.; A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 23.) Bp.–Győr–Róma 2015. 7–12., n. 7–9.

[26] A bíborosra bízott feladatról a pápa nem feledkezett meg Burgio nuncius ajánlólevelében a magyar uralkodópárt és I. Zsigmond lengyel királyt is tájékoztatni, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 20–23., n. 19–21. II. Lajos márc. 8-án Brodaricsnak hasonlóképp összegezte Campeggio legátus feladatait, l. Diplomatarium regni Hungariae per Nicolaum Istvánffy manu propria conscriptum, Egri Főegyházmegyei Könyvtár (a továbbiakban: EFK) Y. IV. 55. fol. 45*v*, kiad. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 90–93., n. 30., 92. L. továbbá Brandenburgi Albert bíboros levelét VII. Kelemen pápához, 1525. febr. 20. ASV Archivum Arcis (a továbbiakban: A.A.) I-XVIII. n. 3285.

[27] 1524. jan. 31-én a győri káptalan neki és Albisi Bernát királyi titkárnak, egykori szentszéki követnek ajándékot küldött: „Item in dominica Sexagesima reverendissmo Thome cardinali legato de latere misso capitulum pro muneralibus misit pisces peroptimos flor. I den. LXX, libones albos den. XXXVIII et suis pro servariis dedimus ex commissione eiusdem capituli flor I den. XXV. Item Bernardo secretario regio pro muneralibus idem capitulum misit pisces pro den. XXXV emptos, vinum bonum den. VIII." – GyEL GyKMLt Feudális, 1. köt. 620. Idézi: *Bedy Vince*: A győri székeskáptalan története. (Győregyházmegye múltjából III.) Győr 1938. 293. Albisiről l. *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. Gesta 6. (2006: 1. sz.) 3–22., 18.; *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 32. – 1524. jún. közepén indult vissza, Treviso felé utazott l. *Wenzel G.:* Marino Sanuto i. m. 316–17.; *Margalits Ede*: Horvát történelmi repertórium. I–II. Bp. 1900–1902. I. 350. A legátus visszahívásáról l. még: *Bárány A.*: A szulejmáni ajánlat i. m. 117.

A nürnbergi birodalmi gyűlés berekesztése után Campeggio bíboros Ferdinánd főherceg meghívására Bécsbe utazott. Augusztus 21-én a Rómából hazarendelt követ, Brodarics István már itt tájékoztatta a magyar- és csehországi eseményekről.[28] Mivel a birodalmi gyűlés összehívására az itáliai háború kiújulása miatt nem volt esély, így Bécsből — elsősorban Burgio nuncius javaslatára[29] — Győrön át Szalaházi Tamás veszprémi püspök kíséretében[30] Budára utazott, ahová december 18-án ünnepélyes külsőségek között vonult be.[31]

Vióhoz hasonlóan ő is ellátott szentszéki bírói feladatokat, Kelemen pápa ugyanakkor a szokásos jogosítványai mellett továbbiakat is adott neki, amelyekkel a török elleni küzdelmet segíthette, így például a kereszténység ellenségeivel vívott csatában elhunytaknak teljes búcsút hirdethetett, engedélyt adhatott arra, hogy a romos egyházak követ végvárak építéséhez használhassák fel, vagy hogy a kalocsai egyházmegye jövedelmeiből a végeken szolgáló katonák zsoldjait kifizethetik.[32] Titkárságáról az általa kiadott oklevelek alapján van tu-

[28] Brodarics István VII. Kelemen pápához, 1524. aug. 21. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 99–100., n. 34. – Brodarics Mária királyné levelét is átadta Ferdinánd főhercegnek, l. *Wilhelm Bauer*: Die Korrespondenz Ferdinands I. I. Band: Familienkorrespondenz bis 1526. (Veröffentlichungen der Komission für neuere Geschichte Österreichs 11.) Wien 1912. 213.

[29] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 70–72., n. 23., 70. Nov. 16-án Salviati bíborosnak is írt Campeggio Magyarországra hívásáról, l. *Simonyi Ernő*: Flórenci okmánytár I–II. Magyar Tudonyos Akadémia Könyvtár, Kézirattár, Ms 4994. II. n. 535.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban: OSzK Kt), Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.; Le Carte Strozziane del R. Archivio di Stato in Firenze, Inventario, Serie prima, Vol. II. (R. Sopraintendenza Degli Archivi Toscani) Firenze 1891. 5.

[30] „Item sabbato ante dominicam tertiam adventus Domini reverendissimo cardinali de Urbe venienti et versus Budam ad regiam maiestatem transeunti ex commissione capituli misimus muneralia pisces peroptimos, libones, quatuor quartalia avenarum ac bona vina empta flor. III den. XXX. Item eodem die reverendissimo Wesprimiensi episcopo dictum cardinalem concomitanti similiter ex commissione capituli misimus muneralia cappones, volones, libones, leporem, vina bona et duo quartalia avenarum empta fl. II den. LXX, Viennen. IIII.” GyEL GyKMLt Feudális, 1. köt. 653. Idézi: *Iványi B.*: Számadáskönyv i. m. 22. – Szalaházi Tamás egri prépost, királyi titkár a kancellária egyik legbefolyásosabb tagjaként 1524 májusában nyert kinevezést a Várdai Pál egri áthelyezésével megüresedett veszprémi püspökségre. Szalkai László esztergomi érsek, kancellár egyik leghűbb embereként nem kizárt, hogy diplomáciai és protokolláris feladatok ellátása mellett az is feladata lehetett, hogy a legátus jóindulatát még annak Budára érkezése előtt a pápánál — a Bornemissza János által manipulált apostoli nuncius, Giovanni Antonio Burgio jelentései által — „befeketített” Szalkai számára megnyerje. Szalaháziról l. *Fazekas István*: Szalaházy Tamás, egy Habsburg-hű főpap portréja. Történelmi Szemle 49 (2007 1. sz.) 19–34., 20–21.; *Kubinyi A.*: A királyi titkárok i. m. 11–12., 15. Szalkaira l. *Nemes Gábor*: Elszalasztott lehetőségek. VII. Kelemen pápa és II. Lajos országainak belpolitikája (1523–1526). Egyháztörténeti Szemle 15 (2014 4. sz.) 3–19., 9–11.

[31] Relationes oratorum pontificiorum i. m. ci.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 345. – A magyar király meghívólevelét Nádasdi Tamás adta át a legátusnak nov. végén, bár erre a megtisztelő feladatra Brodarics is számított, l. Brodarics István VII. Kelemen pápához, 1524. nov. 22. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 103–104., n. 36. Campeggio 1524. nov. 29-én jelentette be, hogy Magyarországra utazik, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 85–88., n. 28., 86. A konzisztóriumon dec. 14-én olvasta fel levelét Innocenzo Cibo bíboros, l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 53–54., n. 54. – Röviden ismerteti: *Bárány A.*: A szulejmáni ajánlat i. m. 118.

[32] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 83–84., n. 72. – Szentszéki bíróként kiadott oklevelei: 1.) 1524. dec. 22. Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Familienarchiv Erdődy, Urkundenreihe n. 10.289. [in Privatbesitz] 2.) 1525. jan. 20. BayHStA Hochstift Passau Urkunden n. 3036. http://monasterium.net/mom/DE-BayHStA/HUPassau/3036/charter A letöltés dátuma: 2015. dec. 21. 3.) 1525. febr. 7. MNL OL DF 208 851. 4.) 1525. márc. 6. MNL OL DF 275 938. 5.) 1525. márc. 9. MNL OL DL 47 599., kiad.: *Kalous, A.*: Plenitudo potestatis i. m. 381–382. 6.) 1525. márc. 17. MNL OL DF 249 429. 7.) 1525. máj. 17. MNL OL DL 29 092. és MNL OL DF 277 791.

domásunk: titkára és ügyhallgatója Didaco de Paternina, taxátora Floriano Montini,[33] scriptora egy bizonyos Eremita és S. Canta, regisztrátora pedig a piacenzai Carolo Ciresia[34] volt.

A legátus egyházi kérdésekben is igen aktív volt. Budai tartózkodása alatt vezette a cseh katolikusok és kelyhesek uniójáról szóló tárgyalásokat,[35] megpróbált közvetíteni a pápa felé Kapisztrán János szentté avatási ügyében,[36] és sikerült meggyőznie Szalkai László esztergomi érseket, hogy végre pappá szenteltesse magát.[37]

A legátusra diplomáciai és bíráskodási feladatok mellett fontos, gazdasági jellegű tevékenység is hárult: ez pedig még a néhai VI. Adorján pápa által küldött segélyösszeg kezelését jelentette, amelyet elődje, Vio bíboros a budai Fugger-faktorátusban helyezett letétbe. Az összeg feletti rendelkezés joga már legátusi kinevezéséről értesítő levelekben szerepel; az elhelyezésről kiállított bizonylat egyik példánya is Campeggióhoz került.[38] A pénz kezelését valószínűleg Burgio nuncius végezte részben a pápa, részben pedig a legátus útmutatása szerint. Erre utal az is, hogy VII. Kelemen meghagyta Campeggiónak, hogy a segély kamarai aranydukátban lévő, 15 000 dukátot kitevő részét váltassa be Burgióval új magyar dénárra.[39]

A bíboros az összeget eredeti rendeltetésére is használta, hiszen a török ellen harcoló Tomori Pál kalocsai érseknek több alkalommal is adott nagyobb összegeket.[40] Emellett a pápa többek között ebből utaltatott ki neki a Fuggereknél 1525 februárjától havi 500 dukátot,[41] amelyet néhány héttel később 600-ra emeltetett, mivel az immáron Magyarországon tartózkodó bíboros költségei nagyobbak voltak, mint ahogy azt Kelemen pápa gondolta.[42] Ennek

---

[33] Floriano Montini ferrarrai klerikus, Campeggio titkára, 1532-től bolognai kanonok, 1533. május 13-án hunyt el Rómában. 1525-ben budai tartózkodása alatt Rotterdami Erasmusszal is levelezett, Campeggio Anglia bíboros protektoraként megszerezte neki Chisenbury és Chute prebendákat. L. *Giovanni Niccolň Alidosi Pasquali*: Li canonici della Chiesa di Bologna. Bologna 1616. 36.; *William E. Wilkie*: The Cardinal Protectors of England. Rome and the Tudors before the Reformation. Cambrigde, 1974. 214–215.; The Correspondence of Erasmus. Letters 1535 to 1657. January–December 1525. Trans. Alexander Dalzell, annot. Charles G. Nauert. Toronto–Buffalo–London 1994. 22–23., 45–50., 116–117.

[34] 1524. június 17-én a Stuttgartban tartózkodó Campeggio mellett találjuk, aki kamarásának nevezi. L. *Paul Fredericq*: Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Gent 1900. 275–278.

[35] *Nemes G.*: Elszalasztott lehetőségek i. m. 9–15.

[36] Lettere di principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578). Kiad. Bessenyei József. (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma, Fontes 3.) Roma–Bp. 2002. 52–53., n. IX/1.; *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. I. Bp. 1922. 383–384.

[37] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 166–171., n. 46., 170.; *Balogh István*: Szalkay László esztegomi érsek (†1526). Kassa 1942. 63–64.; *Kubinyi András*: Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése. In: Kubinyi A.: Főpapok i. m. 147–160., 160.

[38] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 9–12., n. 8–9.

[39] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 40., n. 35.

[40] 1524. dec. 29-én 1000, 1525. jan. 27-én 945, 1525. jún. 9-én 1928 dukátot utaltatott ki, l. *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145., 193.

[41] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 71–73., n. 64.

[42] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 78–79., n. 69. és *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145., 194. – A legátus költségeit Magyarországra érkezése előtt közvetlenül Rómából az Apostoli Ka-

ellenére távozásakor maradhattak kifizetetlen számlái, melyeket Burgiónak szintén ebből a pénzből kellett kifizetnie, amint azt a pénzzavarral küzdő Kelemen pápa neki meghagyta.[43]

Campeggiót a pápa 1525 nyarán rendelte vissza. Budáról június 16-án indult útnak az uralkodó gazdag ajándékaival megrakodva,[44] ahonnan Székesfehérvárra ment,[45] majd Zágrábig Kretschmer Lőrinc fehérvári prépost kísérte,[46] ahol Erdődi Simon püspök fogadta.[47] Innen Laibach (Ljubljana) és Portogruaro érintésével Velencébe utazott, utolsó jelentését július 10-én innen küldte.[48] Rómába — hosszabb bolognai tartózkodás után[49] — október közepén érkezett, és 20-án a városban dúló pestisjárvány ellenére nyilvános konzisztóriumon fogadták.[50]

A nuncius

Míg a legátus általában konkrét megbízatással és csak rövidebb ideig tartózkodott a számára kijelölt országokban, addig az állandó képviseletet az apostoli nuncius látta el. A pápa állandó budai követi tisztét több mint három éven keresztül a már említett Giovanni Antonio Buglio, Burgio bárója töltötte be.[51]

---

mara fedezte. A kamarai számadáskönyv szerint Campeggiónak 1524-ben rendszeresen havi 100 dukátot utaltak ki (ASV Cam. Ap., Introitus et Exitus (a továbbiakban: Intr. et Ex.), vol. 561, fol. 136*v*, 144*r*, 151*v*, 156*v*, 162*v*, 170*r*, 175*v*, 183*r*, 189*r*, 198*r*, 202*v*), mindössze két alkalommal kapott nagyobb, 1705 dukátot kitevő összeget háromhavi költségeinek fedezésére (1524. aug. 3., ill. 1524. nov. 15. ASV Cam. Ap., Intr. et Ex., vol. 561, fol. 173*r*, 194*r*).

[43] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 104–105., n. 89.

[44] II. Lajos király nyolc aranyozott ezüstserleget és 40 rőf fekete bársonyt ajándékozott a bíborosnak, l. *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadáskönyve 1525. január 12. – június 16. Magyar Történelmi Tár 22. (1877) 45–236., 203–204., idézi: Relationes oratorum pontificiorum i. m. cxxiv.

[45] 1525. jún. 18-i jelentését már Székesfehérváron keltezi, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 214–220., n. 56.

[46] Jún. 12-én Thurzó Elek kincstartó szervitora, Ferenc deák (Franciscus Literatus) vitte Fehérvárra II. Lajos levelét, melyben utasítja a prépostot, hogy készüljön a zágrábi útra, l. *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 198. Kretschmerre l. *Köblös József*: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával). (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Bp. 1994. 356.

[47] Jún. 17-én Thurzó Elek kincstartó szervitora, Lőrinc deák (Laurentius Literatus) útnak indult az uralkodó levelével a zágrábi püspökhöz, l. *Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 205.

[48] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 237–241., n. 62.

[49] Bolognában elintézendő ügyeiről még Budáról jún. 5-én küldött jelentésében ír, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 204–212., n. 54., 209. Bolognába júl. 13-án érkezett meg, l. erről 1525. júl. 21-én Wolsey bíborosnak írott levelét: *Brewer, J. S.*: Letters and Papers i. m. IV. 675., n. 1506.; *György Kurucz*: Guide to Documents and Manuscripts in Great Britain relating to the Kingdom of Hungary form the Earliest Times to 1800. London–New York 1992. 127., n. 21.987. A levélben Wolseynak megjegyzi, hogy legszívesebben egész augusztusban itt maradna, hogy pihenjen, de az államügyek és a pápa óhaja ezt megakadályozza. Aug. 18-án mégis itt találjuk, saját bevallása szerint privát ügyeinek intézése miatt kell a városban időznie (i. m. 706–707., n. 1575.).

[50] A pápa az okt. 13-i konzisztóriumon jelentette be Campeggio visszaérkezését, okt. 18-án tért vissza az Örök Városba, l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 58., n. 62–63.; *Brewer, J. S.*: Letters and Papers i. m. IV. 763., n. 1716.; *Kurucz, Gy.*: Guide i. m. 127., n. 21.988.

[51] Relationes oratorum pontificiorum i. m. Életére l. i. m. xcii.; *Gerhard Rill – Giuseppe Scichilone*: Giovanni Antonio Buglio barone di Burgio. In: DBI vol. 15. 413–417. A nuncius családneve hivatalosan 'Buglio' (latinul 'Pulleo'), de a magyar szakirodalomban meggyökeresedett bárósága-ról kapott 'Burgio' használatánál maradtam.

Burgio Vio legátussal együtt érkezett Magyarországra 1523 nyarán. Bár minden bizonnyal rendszeresen küldött jelentéseket és a legátust biztosan elkísérte a bécsújhelyi találkozóra is, de ennek írásbeli nyoma nem maradt fenn. VII. Kelemen pápává választásakor Vio bíboros Rómába küldte Burgiót, hogy az új pápát tájékoztassa a magyarországi helyzetről.[52] A nunciust 1524. január 22-én értesítették, hogy az eddigi legátust Lorenzo Campeggio bíboros váltja majd. A pápa meghagyta Burgiónak, hogy az új legátusnak mindenben engedelmeskedjen, és levélben rendszeresen tájékoztassa a magyarországi helyzetről, csakúgy, mint Giovanni Salviati bíborost, Magyarország protektorát. Meghagyta továbbá, hogy követsége ügyében ne csak Salviatival egyeztessen, hanem II. Lajos király — akit szintén értesített Burgio maradásáról[53] — követével, Brodarics Istvánnal is.[54]

Burgiót VII. Kelemen pápa 1524. február végén küldte vissza Magyarországra, hogy a leköszönő legátustól átvegye a Szentszék budai követségét.[55] Február 20-án kelt ajánlólevelei arról tanúskodnak, hogy Burgio első magyarországi tartózkodása alatt az egész magyar politikai elitet és annak erőviszonyait is feltérképezte, és véleményét az új pápával is megosztotta.[56] Ebből nyilvánvalónak tűnik, hogy Burgio a külföldi követek megtévesztésében korábban már nagy jártasságot szerzett Bornemissza János budai várnagy, II. Lajos király nevelője befolyása alá került.

A Bornemissza Jánoshoz küldött brévéből egyértelműen kiviláglik, hogy a nuncius igen elismerően nyilatkozott a magyar főúrról a pápának; erényeinek hosszas dicsérete mellett azt is elárulta a szentatyának, hogy Tomori Pál Bornemissza javaslatára lett kalocsai érsek és a déli végeket védő seregek vezetője.[57] Ugyanakkor Kubinyi András kutatásaiból tudjuk, hogy Bornemissza volt a magyar királyi udvar legnagyobb intrikusa, aki nemcsak Burgiót, hanem a velencei és a császári követeket is félrevezette.[58]

---

[52] I. m. xcv; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 333–334.

[53] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 10–12., n. 9. – Őfelsége márc. 8-án kelt levelében Brodaricsnak örömét fejezi ki, hogy Burgio visszatér. EFK Y. IV. 55. fol. 46*r*, kiad. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 90–93., n. 30., 91. L. még Relationes oratorum pontificiorum i. m. xcv.

[54] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 7–9., n. 7.

[55] 1524. jan. 22. Tommaso de Vio bíboros legátushoz, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 9–10., n. 8. Burgio nuncius visszaküldése az 1524. febr. 28-i konzisztóriumon is szóba került, l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 49., n. 46.

[56] *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 338.

[57] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 15–17., n. 14. – 1523. febr. 4-én olvasták fel a pápai konzisztóriumon II. Lajos királynak azt a levelét, melyben a kalocsai érsekséget Tomori számára kérte: *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 38., n. 29. Fraknói Vilmos csak a főkapitányságra való jelölést tulajdonítja Bornemisszának, erre és a kinevezésére l. *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete. Századok 15. (1881) 286–312., 377–396., 723–746., 309–312.

[58] *Kubinyi András:*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Ruzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 59–99., 79.; *Kubinyi A.:* Szalkai i. m. 147. Bornemissza Mária királynét sem szívlelte, erre l. *Kubinyi András:* Habsburg Mária királyné udvartartása és a politika 1521–1526. In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531. Szerk. Réthelyi Orsolya – F. Romhányi Beatrix – Spekner Enikő – Végh András. Bp. 2005. 13–23., 13.

Tomori Pálról — vitézségéről, jámborságáról és hadi tudásáról — szintén Burgio beszélt hosszasan a pápának, talán ennek is köszönhető a hozzá írott levélben olvasható szokatlanul hosszú, a diplomácia udvarias fordulatainál messze szubjektívebb, szívhez szóló méltatás.[59] Hozzá hasonlóan egy Szapolyai Jánoshoz írott brévében szintén elismeri VII. Kelemen, hogy hatalmáról és erényeiről a nuncius több ízben is beszélt neki.[60] Szalkai László egri püspök esetében pedig úgy fogalmaz, hogy az uralkodó iránti hűségéről, tudásáról és jámborságáról — mellyel az országot a helyes irányba kívánja terelni, és mely VII. Kelemen számára nagy örömet okozott — a nunciustól hallott.[61] Ismerve azonban Burgiónak Szalkai iránt táplált ellenszenvét, kétséges, hogy a főpapnak az ország irányításában vállalt meghatározó szerepét a nuncius pozitívumként jegyezte-e meg a pápának.

Az ajánlólevek arról is árulkodnak, hogy Burgio a Magyarországra vezető úton sem tétlenkedhetett. Megbízta a pápa, hogy Velencében tárgyaljon Andrea Gritti dózsével,[62] Zengg városában pedig oldja meg a VI. Adorján által a városnak küldött gabona helytelen felhasználása körüli botrányos helyzetet.[63] A nuncius Zenggből 1524 áprilisában érkezett Budára,[64] és május 7-én már a királyi tanácsban beszélt arról, hogy a pápa hogyan kívánja támogatni az ország török elleni harcát.[65] 1524. június 17-én Giovanni Matteo Giberti datárius levelében meghagyta neki, hogy az 1525. évi szentévet kihirdető bullát adja át Magyarország prímásának, az esztergomi érseknek kihirdetés végett; ha pedig Lengyelországba megy, vigye el a bullákat a gnieznói érseknek is.[66]

Az I. Zsigmond lengyel királyhoz, Piotr Tomicki krakkói püspökhöz és Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellárhoz szóló brévék[67] — amelyeket Gianmatteo Giberti datarius utasítására a nuncius magával vitt — arról árulkodnak, hogy a pápának már ekkor szándékában állt Burgiót Lengyelországba küldeni. Burgio végül 1524. július 6-án érkezett meg Krakkóba, hogy a lengyel királlyal a cseh ügyről tárgyaljon, és hogy a két szomszéd uralkodó találkozóját előkészítse.[68]

---

[59] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 26–28., n. 25.

[60] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 17., n. 15.

[61] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 25–26., n. 24.

[62] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 19., n. 18. Ez ügyben a pápa írt Tommaso Campeggio velencei nunciushoz — aki a legátus öccse — is: megkérte, hogy Burgio nunciusnak a velencei dózséval való találkozásakor legyen jelen, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 18–19., n. 17.

[63] Relationes oratorum pontificiorum i. m. xcviii.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék II. i. m. 339.; *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 57–58.

[64] Erről Vincenzo Guidoto számol be: *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 312.; Relationes oratorum pontificiorum i. m. xcviii.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 339.; *Margalits E.*: Repertórium i. m. I. 350.

[65] *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 314.

[66] *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. 153–155., n. 4. A legátusoknak és nunciusoknak bullákhoz mellékelt kísérőlevél 1524. jún. 10-én kelt, a fogalmazványát és a címzettek névsorát — köztük 'cardinale Sancti Sixti legato Vngarie' és 'archiepiscopo Gneznensi legato nato et primati regni Polonie' — l. ASV Arm. XL., vol. 8, fol. 145*rv*.

[67] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 21–25., n. 20–23.

[68] 1524. júl. 18. és 25. között Gibertinek és Campeggiónak írott jelentései, ezekről l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 3–10., n. 1–4. A királytalálkozóról l. még I. Zsigmond király levelét a

Nem időzött azonban sokat Krakkóban, mert augusztus 15-én már ismét Budán volt.[69]

Burgio jelentéseiből kiderül, hogy jóval több levelet kapott a pápától, mint ami fennmaradt. Amit ismerünk, az csak alátámasztja a reláció alapján Fraknói Vilmos által bemutatott szerteágazó tevékenységét. Burgio elsődleges feladata természetesen a diplomáciai levelezés és az információcsere volt. Rendszeresen írt jelentéseket (*dispacci*) a követekkel való kapcsolattartásért felelős *secreratius domesticus*nak, Jacopo Sadoletónak, de adott esetben magát a pápát, vagy éppen Francesco Armellini Medici camerlengót, Giovanni Matteo Giberti datáriust, Giovanni Salviati bíboros protektort, Campeggio bíboros legátust vagy Nikolaus von Schönberg bíborost is tájékoztatta egy-egy ügyben.[70] Diplomáciai tevékenységét alapjában határozták meg a Rómából kapott instrukciók. Ő adta át a Szentszék leveleit, melyeket a Kúria iránymutatása alapján kommentált is.[71] Emellett tartotta a kapcsolatot a környező uralkodókhoz küldött követekkel: a Ferdinánd főhercegnél tartózkodó Girolamo Rorariónak több ízben iratokat küldött, a Lengyelországból visszatérő Niccolò Fabrót Budán 10 napig vendégül látta.[72]

Burgio jelentései nem csak a Kúriát informálták: több esetet ismerünk, amikor a pápa külföldi uralkodóhoz írott levelekhez mellékeltette a nuncius relációinak másolatát, hogy alátámassza a levelében ismertetett, a Magyarországot fenyegető török veszélyt.[73] Emellett természetesen többen felkeresték Burgiót

---

lengyel rendekhez: *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. 158–160., n. 6. A lengyel királynéval, Bona Sforzával is tárgyalt a bari hercegség ügyéről, l. *Theiner, A.*: Vet. mon. Pol. i. m. II. 420., n. 442. – A lengyel követség összefoglalva: Relationes oratorum pontificiorum i. m. xcix.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 342–343.

[69] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 14–16., n. 6. Burgio visszatérésről 1524. aug. 24-i levelében a velencei követ is megemlékezett, l. *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai I. Bp. 1890. 271., n. 1189.

[70] Relationes oratorum pontificiorum i. m.; *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. 212–217., n. 30.; *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 122–123., n. XIX/1.; *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 533., 535–536; Le Carte Strozziane i. m. 3., 5. Sadoleto levele Burgiónak, 1524. jún. 10.: *Péter Tusor*: The Papal Consistories and Hungary in the 15th and 16th centuries. To the history of the Hungarian Royal Patronage and Supremacy. (Collectanea Vaticana Hungariae II/4.) Bp.–Rome 2012. 103–105., n. 2. Leveleinek említése a brévékben: 1524. szeptember 28. Szalkai László érsekhez (*Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 52–55., n. 49.), ill. 1525. július 1. I. Zsigmond lengyel királyhoz (*Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 103–104., n. 88.). Jelentéseit rendszeresen felolvasták a konzisztóriumon is, l. *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 57–58., n. 61.; 62–67., n. 68–78.

[71] A Magyarországról Rómába írott levelekben is többször olvashatjuk, hogy a pápa a „Báró úr" leveléből értesül erről, pl. *Artner E.*: Védőbástya i. m. 171–174., n. 134.; 183–184., n. 140.; *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 40–43., n. V/5.; 110–115., n. XV/1–2.; 118–121., n. XVII/1.; *Kasza P.*: Epistulae i. m. 101–102., 35.; 122–124., n. 50.; 126–127., n. 52.; 134–137., n. 58–60.; 138–140., n. 61–62.; 146–147., n. 66.; 155., n. 70. Burgio a levél átadása után legtöbbször külön is kitért a Szentszék álláspontjára, erre jó példa Szalkai Salviatinak írott levele: „Multis ex rebus perspexi singularem erga me benevolentiam dominationis vestre reverendissime ex hiis autem litteris, quas mihi hodie dominus Baro nuntius apostolicus dedit legendas, apertius intellexi …", *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 528.; OSzK Kt vol. Fol. Hung. 1277/6. s. n., Le Carte Strozziane i. m. 8.

[72] *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. 244–245., n. 12.

[73] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 134–144., n. 123–124. Erről leginkább Burgiónak az angol udvarba küldött másolatai árulkodnak, erről l. *Brewer, J. S.*: Letters and Papers i. m. III. 603–604., n. 1471–1472. (tévesen 1521-re datálva); IV. 883., n. 1958.; 921., n. 2048.; 924–926., n. 2056.; 1035., n.

a budai követségen, hogy járjon közbe érdekükben a Szentszéknél, például Gosztonyi János erdélyi püspök kinevezési bullái ügyében,[74] vagy a klisszai várvédők a török elleni harc támogatása érdekében.[75]

Hasonlóan fontos feladata volt a budai Fugger-faktorátusban elhelyezett pénz kezelése. 1524 márciusában — tehát még Magyarországra érkezése előtt — azt a feladatot kapta, hogy Campeggio bíboros legátusnak keresse meg azt a kereskedőt vagy bankot, ahol a kamarai aranydukátot a lehető legjobban váltják az új magyar dénárra.[76] 1525. június 22-én, mikor a Fuggerek budai faktorátusát — akikre az 1525-ben Rákos mezején ülésező nemesség haragja a spanyol zsidó Szerencsés Imre, Szalkai egyik üzletembere mellett ráirányult — támadás érte,[77] akkor Burgio személyesen tájékozódott Hans Derschwamnál, a faktorátus pénztárnokánál a letétbe helyezett összegről.[78]

Saját szükségleteinek fedezését is ebből az összegből kapta: 1524. október 1-jén a pápa meghagyta a Fuggereknek, hogy fizessenek ki a nunciusnak 380 dukátot, majd ezt követően havonta folyósítsanak neki 100 dukátot.[79] Az összeg minden bizonnyal nem volt elegendő, és a következő év februárjában a pápa még 80 dukátot utaltatott ki neki az augsburgi kereskedőkkel.[80] Valószínűleg ez sem oldotta meg Burgio pénzügyi gondjait, mert néhány hónappal később VII. Kelemen megengedte, hogy költségeit az ország védelmére elhelyezett pénzösszegből fizesse. A pápa ugyanakkor meghagyta neki, hogy erről vezessen számadást, és amint lehet, az összegnek legalább nagyobb részét pótolni fogja.[81] Költségeihez olykor a magyar udvar is hozzájárulhatott csekélyebb összegekkel.[82]

2306.; 1063–1065., n. 2380–2381.; 1098–1099., n. 2463.; *Kurucz, Gy.*: Guide i. m. 128., n. 21.992., 21.995., 21.997.; 129., n. 21.1005–1007., 21.1009.

[74] *Bessenyei J.*: Lettere di principi i. m. 122–123., n. XIX/1.

[75] ASV Segreteria di Stato, Principi vol. 2, fol. 344*r*; másolata: OSzK Kt Fol. Hung. vol. 1277/6., s. n.

[76] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 40., n. 35. L. még Burgio 1524. nov. 21-én Salviati bíborosához írott levelét: *Simonyi E.*: Flórenci okmánytár i. m. II. n. 536.; Le Carte Strozziane i. m. 6. Francesco Armellini Medici 1525. dec. 22-i utasítását: ASRoma, Fondo Camerale I, Serie IV (Diversorum del Camerlengo), Liber III (busta 369), fol. 7*v*–8*r*.

[77] Erről bővebben: *Kubinyi András*: A nürnbergi Hallerek Budán. Adalékok a késő középkori dél-német kereskedelem történetéhez. In: *Kubinyi András:* Tanulmányok Budapest középkori történetéről I–II., szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba (Várostörténeti tanulmányok), Bp. 2009. II. 705–741., valamint *Kubinyi András*: Országgyűlési küzdelmek Magyarországon 1523–1525-ben. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére. Szerk. Neumann Tibor – Rácz György (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – Analecta Mediaevalia III.) Bp.–Piliscsaba 2009. 125–148.

[78] *Dernschwam, H.*: Útinapló i. m. 123.

[79] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 55–57., n. 50.

[80] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 76–78., n. 68. és *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145., 194. – Fraknói tévesen ettől az időponttól számítja a 100 dukát fizetését: Relationes oratorum pontificiorum i. m. xcviii.; *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 339. 1084. j.

[81] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 104–105., n. 89.

[82] Bár bizonyosan többször előfordult, de erre mindössze egy adatunk van: 1525. máj. 25-én 125 forintot kapott (*Fraknói V.*: Számadáskönyv i. m. 180). A külföldi követek és legációk költségeinek fizetése bevett gyakorlat volt. IV. István moldvai vajda Tódor nevű követének és kíséretének költségeire 1525. márc. 30-tól ápr. 13-ig napi 20 forintot fizettek ki (i. m. 124–140, helyenként). A lengyel király követsége máj. 12-től jún. 10-ig heti 140 forint juttatásban részesült (i. m. 169–234, helyenként).

Campeggio legátus távozása után az összeg eredeti célra, a török elleni harcra való falhasználását már ő felügyelte.[83]

1526. július végén — amikor az ország helyzete a török fenyegetés miatt kezdett kritikussá válni — a pápa először I. Zsigmond lengyel királyhoz akarta küldeni segítségért,[84] majd nem sokkal később — valószínűleg Burgio kérésére, aki attól félt, hogy vagy a fellázadó magyarok vagy a törökök fogságába kerül[85] — Rómába rendelte vissza.[86] A nuncius végül mégis úgy döntött, hogy a hadjárat végéig Magyarországon marad,[87] mire Kelemen pápa meghagyta neki, hogy ha a királyt követve elhagyja Budát, szervezze meg kíséretét, és ne keveredjen fegyveres összecsapásba.[88] A nuncius augusztus 25-én Budán tartózkodott, majd a mohácsi csata másnapján a királyné kíséretével együtt Pozsonyba utazott.[89] Innen Bécsbe ment, ahol az Itáliába való visszatérésről döntött. Villach érintésével a Tagliamento völgyében kelt át az Alpokon; szeptember 30-i levelét az Udinétől északra fekvő Venzone városából keltezte. Innen Ravenna, Pesaro és Spoleto útvonalon tervezett az Örök Városba utazni.[90]

Burgio jelentései — és nem mellesleg Fraknói Vilmosnak ezek alapján írott értekezései — nagyban befolyásolták és alakítják ma is a Mohács előtti Magyarországról alkotott képünket.[91] Mivel a szicíliai diplomata nagy népszerűségnek örvendett,[92] így az általa festett kép megbízhatóságát csak a legutóbbi időkben kérdőjelezte meg Kubinyi András,[93] akinek az ez irányú kutatásai még folytatásra várnak.

Burgio közvetlen munkatársairól nem sokat tudunk, pedig a nuncius egész biztosan alkalmazott titkárt, írnokot vagy ügyvivőt. A magyar király ajánlólevelével Rómába utazó Antonius Hortoqhe jellemzéséből ítélve valószínűleg a

---

[83] L. Relationes oratorum pontificiorum i. m. cxlii–clix.

[84] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 163–164., n. 140–141.

[85] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 414–417., n. 111., 416., ill. cxlvii.

[86] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 164–165., n. 142. II. Lajos magyar királyhoz: *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 165., n. 143. (Ez utóbbit valószínűleg el sem küldték.) – A visszahívás valószínűleg már korábban szóba került, mert Brodarics márc. 17-én kérte a pápát, hogy semmiképpen se rendelje haza, l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 135–137., n. 59., 136. Giovanni Verzelio már júl. 22-én és 26-án Sadoletónak Burgio visszahívása ellen érvelt: Relationes oratorum pontificiorum i. m. 422–424., n. 114., 424.; 429–430., n. 116., 430.

[87] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 418–419., n. 112., 419.; 420–422., n. 113., 422.

[88] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 173–174., n. 150. – A Signoria követének 1523-ban meghagyta, hogy ha Lajos király táborba szállna, és őt is magával óhajtaná vinni, színleljen betegséget. *Óváry L.*: MTA oklevél-másolatai i. m. 268., n. 1170.

[89] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 449–453., n. 129–131., fordításuk: *Bartoniek Emma* (ford.): Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. Bp. 1926. 120–124.

[90] Relationes oratorum pontificiorum i. m. 454–455, n. 132. Ugyanezt az útvonalat követte a Mantovából a lengyel királyhoz tartó Niccolò Fabro nuncius is, l. *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. 230., n. 4.

[91] Fraknói elfogultságát jól mutatja Burgio értékelése: *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék II. i. m. 346–347.

[92] Jól mutatja Brodarics István 1524. aug. 21-én VII. Kelemen pápának írott levele, l. *Kasza P.*: Epistulae i. m. 99–100., n. 34., 100.

[93] *Kubinyi A.*: Szalkai i. m. 147–148. Erről l. még *Tringli István*: Az újkor hajnala. Magyarország története 1440–1541. (Tudomány–Egyetem) Bp. 2003. 108.

nuncius ügyintézője lehetett.[94] 1526. június 13-án érkezett Budára Sadoleto rokona, Giovanni Verzelio, aki Rómából Kelemen pápa újabb segélyét hozta, és szeptemberig Burgióval maradt.[95]

A Szentszék és Magyarország közötti kapcsolatok alakulásában nem elhanyagolható szerepet játszott a Campeggio legátus által Ferdinánd osztrák főherceghez irányított nuncius, Girolamo Rorario sem, aki rendszeresen tájékoztatta Burgiót és az 1524 decemberében Bécsből Budára érkező Campeggio legátust a főhercegről és a birodalmi történésekről.[96] Emellett továbbította a Szentszéktől érkező levélkötegeket a legátusnak és a nunciusnak.[97] 1524 decemberében VII. Kelemen úgy határozott, hogy Rorario fizetését — mely kéthavonta 106 rajnai forintot tett ki — a Fuggerek utalják ki neki a Vio bíboros által egykor elhelyezett összegből.[98] Az összeg azonban Rorario számára is kevésnek bizonyult, ezért alig több mint egy hónappal később a pápa 300 kamarai dukát kiutalását rendelte el.[99]

Eseti megbízottak

A pápa egyes konkrét ügyek elintézésére is kiküldhette megbízottait. A horvát-dalmát végek megsegítésére küldött szállítmányok elosztására például két ízben is választott megbízottat: 1524-ben Thomas Nigert,[100] 1525-1526-ban

---

[94] „vir industrius multo tempore sedulo ac diligenter servivit, curamque domus eius ac familie gessit" – *Artner E.*: Védőbástya i. m. 180., n. 138.

[95] „In questo punto è arrivato Joanne" – Relationes oratorum pontificiorum i. m. 394–398., n. 398. Érkezésének előkészítéséről: i. m. 391–393., n. 102., 391. Sadoletónak 1526. júl. 23. és okt. 7. között írott jelentéseit l. i. m. 422–424., n. 114.; 429–430., n. 116.; 437., n. 121.; 442–444., n. 124.; 446–447., n. 127.; 453., n. 131.; 455–456., n. 133.

[96] Rorario levelei Burgio és Campeggio jelentéseiben, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 63., 80., 94., 103., 113., 129., 169., 200., 230., 246., 349., 360.

[97] Burgio és Campeggio jelentéseiben, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 95., 126., 263. Rorario Sadoletónak küldött (1525. júl. 18., aug. 3.) jelentéseiben, l. ASV A.A. I-XVIII. n. 6522, fol. 53*r*–58*v* (a kiadásukból: *Balan, P.*: Monumenta reformationis i. m. 492., n. 233.; 514–515., n. 240.; 535., n. 252. e részek hiányoznak). 1525. aug. 3-i jelentése szerint levelét és a pápától Burgiónak küldött leveleket tartalmazó csomót — mely Róma felől Trentón és Innsbruckon át érkezett hozzá Bertimberch-be — titkára vitte tovább Bécs felé. Ehhez l. Burgio 1525. szept. 13-i jelentését: Relationes oratorum pontificiorum i. m. 263–266., n. 67., 263. 1525. okt. 10-én Burgio azt írta Rorariónak, hogy megkapta azt a csomó levelet, amit Rómából küldtek neki („fasciculum litterarum, que ad me date erant Rome"), l. MNL OL DF 276 094. (Érdekesség, hogy Rorario Ferdinánd főhercegnek II. Lajoshoz címzett leveleit is továbbította Budára, Burgio pedig Carl von Burgund parancsára egy levélköteget is eljuttatott Rorariónak.) Természetesen a Kúria is alkalmazott ad hoc megbízatással futárokat, a budaszentlőrinci pálosoknak például egy bizonyos Dominicus Mantuanus kézbesítette a pápa levelét. *Tusor P.*: The Papal Consistories i. m. 106–107., n. 3.

[98] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 70–71., n. 62. A bréve Budára érkezéséről 1525. jan. 22-i jelentésében Campeggio legátus számol be, l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 121–131., n. 36., 130.

[99] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 75., n. 66. – 1525. aug. 2-i jelentése szerint ez ügyben levelet küldött Burgiónak, l. ASV A.A. I-XVIII. n. 6522, fol. 55*r*. Az apanázs átváltásáról és kiutalásáról l. Relationes oratorum pontificiorum i. m. 225–228., n. 59., 227.; *Artner E.*: Védőbástya i. m. 190–196., n. 145., 194.

[100] Életére l *Kerubin Šegvić*: Obrana Klisa i zasluge splićanina Tome Crnica (Nigra) u pismu Klementa VII god. 1525. Arhivski Vjesnik 7. (1937) 35–41.; *Henryk Wojtyska*: Toma Crnić jedini

pedig Leonardo Crescit.[101] Míg ez utóbbiról csak annyit tudunk, hogy pápai familiáris, addig Thomas Niger a Szentszék régi, bevált diplomatája volt. 1519 és 1521 között többször járt Rómában,[102] 1522 decemberétől 1523 márciusáig a lengyel udvarban teljesített nunciusi szolgálatot.[103] Krakkóból április elején a magyar királyhoz utazott Olmützbe.[104] Itt II. Lajos a Rómába tartó követet azzal bízta meg, hogy Velencében — ahová augusztusban meg is érkezett[105] — nevében gratuláljon Andrea Gritti dózsének megválasztásához.[106] Decemberben már ismét az Örök Városban találjuk.[107] Scardonai püspöksége jövedelmeit szinte állandó távolléte miatt nehezen tudta élvezni, nem is beszélve arról, hogy már széke elfoglalása[108] is az akkori velencei dózse, Antonio Grimani ellenállásába ütközött. Követi megbízatásai alatt pedig egy sebenicói klerikus — természetesen velencei támogatással — elfoglalta püspöki jövedelmeit, a diplomata csak a Sacra Romana Rota ítélete és VII. Kelemen pápának Andrea Gritti velencei dózséra gyakorolt nyomása miatt kaphatta vissza őket.[109] Csekély főpapi jövedelmeit magyarországi javadalommal is kiegészíthette, hiszen — minden bizonnyal Magyarország érdekében végzett diplomáciai tényked ése elismeréseképp — Szatmári György esztergomi érsek egy kanonoki stallumot és a szentgyörgymezei prépostságot adományozta neki.[110]

Nigert sikeres, főleg Klissza megvédésénél tanúsított diplomáciai tevékenységének köszönhetően 1524 szeptemberében a pápa traui püspökké nevezte ki,[111] októberben viszont már újra követségbe küldte, és a horvát végekre

---

Sloven nuncije u Poljskoj (1522–1523). Radovi 21. (1988) 35–44.; *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. xi–xii.; *Stanko Josip Škunca*: Toma Niger Mrčić. Diplomat i humanist. Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43. (2001) 255–273., diplomáciai szereplésére 259–266.; *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 58–60., 63.

[101] Róla l. *Nemes G.*: VII. Kelemen i. m. 61–62.

[102] *Tusor P. – Nemes G.*: Consistorialia i. m. 33–34., n. 23. (Beriszló Péter bán követeként); *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 164., 175., 203.

[103] E követségéről l. *Wojtyksa, H.*: Toma Crnić i. m.; *Wojtyksa, H. D.*: Acta Nuntiaturae Polonae i. m. xxxix–xl.; 137–147., valamint *Škunca, S. J.*: Toma Niger i. m. 264–265.

[104] *C. Tóth N.*: Politikatörténeti források i. m. 214–215., n. 191.

[105] *Wenzel G.*: Marino Sanuto i. m. 273.

[106] EFK Y. IV. 55. fol. 50*rv*. A levél datálatlan, Andrea Grittit 1523. május 20-án választották dózsének.

[107] Brodarics I. Zsigmond lengyel királyhoz 1523. dec. 15-én írott levelében azt írja, hogy Niger Rómába érkezett: *Kasza P.*: Epistulae i. m. 84–85., n. 26., erről l. még *Fraknói V.*: Magyarország és a Szentszék i. m. II. 333.

[108] Az 1520. jan. 11-i konzisztóriumon pápai reláció révén került a scardonai püspöki székbe, l. ASV Archivio Concistoriale (a továbbiakban: Arch. Concist.), Acta Vicecancellarii (a továbbiakban: Acta Vicecanc.), vol. 2, fol. 138*v*; HC III. 294.; *Wojtyksa, H.*: Toma Crnić i. m. 38., a kinevezésről értesítő bréve: *Škunca, S. J.*: Toma Niger i. m. 271.

[109] *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 28–30., n. 26. Az ajánlólevelek tanúsága szerint Burgio nunciusnak — miközben Magyarországra tartott — Velencében tárgyalnia kellett Andrea Gritti dózsével, ahol valószínűleg ez az ügy is szóba került, emiatt a pápa írt Tommaso Campeggio velencei nunciushoz is, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 18–19., n. 17–18.

[110] 1524. febr. 23. Szatmári György esztergomi érsekhez, *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 33–35., n. 32.

[111] 1524. szept. 5. Thomas Niger traui püspökhöz, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 51–52., n. 48. VII. Kelemen pápa a kinevezésről ugyanezen a napon Andrea Gritti velencei dózsét is értesítette, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 50–51., n. 47. Thomas Niger propozíciójára csak a levél

szánt segélyek elosztásával bízta meg.[112] 1525 júniusában újabb diplomáciai megbízatást kapott,[113] és valószínűleg gyakori kiküldetései is közrejátszottak abban, hogy traui püspökségéről lemondott unokaöccse, Christophorus javára.[114]

***

Az Apostoli Szentszék a 16–17. század folyamán alakította ki a világegyházat behálózó nunciatúrák hálózatát a pápaság érdekeinek lehető leghatékonyabb képviselete érdekében.[115] Bár a pápa 1523 és 1526 között Magyarországra küldött követei nem alkottak a szó modern értelmében vett nunciatúrát, de — különösen a legátus és a nuncius együttes jelenléte esetén — annak minden funkcióját ellátták. Míg az általunk vizsgált korszakban az Apostoli Szentszék érdekeinek érvényesítését, az információk beszerzését és továbbítását, az egyházi bíróság működtetését, a pápai segélyek kezelését és elosztását mind a pápa által küldött legátus, nuncius és különböző eseti megbízottak — későbbi szóhasználattal élve internunciusok — esetlegesen végezték, addig a 17. században ezt már egy hierarchikusan szervezett, a nuncius személyének alárendelt modern hivatal, az apostoli nunciatúra látta el.[116] A mohácsi csata után sajnos már nem Budán, hanem Bécsben.

PAPAL LEGATES IN HUNGARY BEFORE THE BATTLE OF MOHÁCS

by Nemes Gábor
(Summary)

The highest ranking envoys that the Pope could send to a certain country were the legates, who usually were persons of outstanding abilities, experienced diplomats and mainly cardinals. In May 1523 Pope Adrian VI sent the learned Dominican cardinal, Tommaso de Vio to Hungary, who were staying in Buda for almost a year. A new legate, Cardinal Lorenzo Campeggio was appointed in January 1524 and arrived at the Hungarian court at the end of the year after having stayed in Nürnberg and Vienna. He remained in Buda for about half a year. In addition to the diplomatic representation the legates supervised the money of the papal financial aid that was deposited in the Fugger Factory of Buda and acted as judges in lawsuits concerning the Holy See. During his stay in Buda, Campeggio lead the discussions preparing the union of the Czech Catholics and Utraquists, tried to mediate in the canonisation of John of Capistrano towards the Pope and managed to persuade the Archbishop of Esztergom: László Szalkai to have himself consecrated to a priest. While

---

kelte után egy héttel, a szept. 12-i konzisztóriumon került sor, a relációt maga a pápa végezte. A kinevezést addigi javadalmai megtartásával nyerte el, erről a bréve nem tesz említést. ASV Arch. Concist., Acta Vicecanc., vol. 3, fol. 49*v*; HC III. 316.

[112] 1524. okt. 13-án kelt oltalomlevelét, valamint a Frangepán családhoz érkezéséről írott levelét l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 64–65., n. 56–57.

[113] 1525. jún. 25. VII. Kelemen pápa Andrea Gritti velencei dózséhoz, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 102–103., n. 87.

[114] 1525. jún. 9. VII. Kelemen pápa Christophorus Niger választott traui püspökhöz, l. *Nemes G.*: Brevia Clementina i. m. 99–101., n. 84. A kinevezésről l. még HC III. 316., ill. ASV Arm. XL., vol. 19, fol. 23*r*–24*r*. – Az oklevél digitális felvételéért Rácz Györgynek tartozom köszönettel.

[115] A nunciatúrák kialakulásáról és működéséről l. *Tusor Péter*: A barokk pápaság 1600–1700. Bp. 2004. 185–194.

[116] *Tusor P.*: A barokk pápaság i. m. 188.

the legates stayed at their destination for a specific mission and for shorter periods of time, the standing representation was the duty of the apostolic nuncios. The office of the standing envoy's duty of the Holy Father in Buda was fulfilled for more than three years by Giovanni Antonio Burgio who arrived in Hungary together with Legate Vio in the summer of 1523. The operations of Nuncio Burgio were basically determined by the instructions he received from Rome. His primary duty was the diplomatic correspondence and the information provision, so he regularly sent reports (*dispacci*) to Jacopo Sadoleto, who was responsible for contacting with the envoys. Burgio handed the letters of the Holy See while commenting them according to the instructions of the Curia. He also maintained contacts with the papal envoys staying at the neighbouring courts (especially with Nuncio Girolamo Rorario having been sent to the Austrian Arch-Duke, Ferdinand) and interfered at the Holy See in the interest of Hungarian applicants. Burgio's reports have not ceased to strongly influence and shape the general picture of Hungary before the Battle of Mohács. It was András Kubinyi, who first observed that Burgio, the papal diplomat of Sicily, was often misinformed by János Bornemissza, the biggest intriguing of the time, so this study also contributes to the study of the reliability of the picture having been provided by the papal nuncio.

The Pope might have sent his deputies to arrange any specific matters. He sent two deputies to distribute the supplies having been sent to support the Croatian-Dalmatian frontier: Thomas Niger, the Bishop of Trau in 1524 and Leonardo Cresci in 1525-1536. While the latter is known only as a familiar of the Pope, Thomas Niger was an old, experienced diplomat of the Holy See.

Pósán László

A MAGYARORSZÁGI JAGELLÓK ÉS A NÉMET LOVAGREND BRANDENBURGI ALBERT NAGYMESTER IDEJÉN (1511–1525)

Amikor 1510-ben meghalt Szász Frigyes, a Német Lovagrend nagymestere, a lovagrend néhány vezetője által utódnak kiszemelt Brandenburgi Albert mellett igen komoly politikai támogatói kör sorakozott fel. Köztük volt Jagelló Ulászló magyar–cseh király is, aki aktív diplomáciai tevékenységével jelentős szerepet vállalt az új nagymester megválasztásában. Több levelet is írt a lovagrend főbb tisztségviselőinek, és Albert támogatására kérte őket.[1] Albert nagymesterré választásáról öccsével, Zsigmond lengyel-litván uralkodóval szintén levelezett,[2] sőt 1511. március 17-én személyesen is találkoztak Sziléziában, Breslau (Wroczław) városában.[3] Abban, hogy a magyar–cseh uralkodó ennyire aktívan részt vett a Német Lovagrend új nagymesterének megválasztásában, több tényező is szerepet játszott. Egyrészt családi oka volt: a jelölt, Frigyes brandenburgi őrgróf és Ulászló testvérének, Zsófiának a házasságából született, azaz anyai ágon a magyar király (és egyúttal a lengyel király) unokaöccse volt.[4] Ulászló másik unokaöccse, Albert testvére, Brandenburgi György már 1505-ben Magyarországra jött, és a királyi udvar egyik legbefolyásosabb személyévé vált. A király fogadott fiának is nevezték.[5] A Brandenburg-ház I. Miksa császár elkötelezett híve volt, így nem véletlen, hogy Brandenburgi György éppen abban az évben érkezett Magyarországra, amikor Ulászló király a Habsburgokkal való megbékélésre törekedett, hogy ellensúlyozza a hatalomra törő főúr, Szapolyai János körül kialakult nemesi tábort. Szapolyai feleségül kérte Ulászló lányát, az ekkor még gyermek Annát, s amikor kikosarazták, nyíltan szembefordult a királlyal. Ulászló a császár segítségét kérte, aki 1505 nyarán

---

[1] Regesta Historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars I: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Regesten zum Ordensbriefarchivs Vol.: 3: 1511–1525. Bearb. Erich Joachim, Hg. Walther Hubatsch, Göttingen 1973. (a továbbiakban: Regesta I,3.) Nr. 19376., 19381.

[2] Regesta I,3. Nr. 19397.

[3] Regesta I,3. Nr. 19400.

[4] *Maike Sach*: Hochmeister und Grossfürst: die Beziehungen zwischen dem Deutschen Orden in Preußen und dem Moskauer Staat um die Wende zur Neuzeit. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 62) Stuttgart 2002. 170–171.; *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Budapest 1989. 104–106.

[5] *Zoltán Csepregi*: „… ich will kain fleis mit sparen…" – Königin Maria von Ungarn und das Haus Brandenburg. In: Martina Fuchs – Orsolya Réthelyi (Hgg.): Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin. (Geschichte in der Epoche Karls V. Bd. 8.) Münster 2007. 59–72. itt: 60.

csapatokat vonultatott fel a magyar–osztrák határra, és elfoglalt több várost és várat. Ekkor került Budára Brandenburgi György. Ulászló 1506 tavaszán szerződést kötött I. Miksával: lánya, Anna, ha felnő, a császár unokájának a felesége lesz, születendő fia pedig Miksa lányunokáját, Máriát veszi majd feleségül. Halála esetén a gyermekei feletti gyámság a császárra száll, és megerősítette az 1491. november 7-én a Habsburgokkal megkötött pozsonyi béke legfőbb pontját, nevezetesen, hogy törvényes fiúörökös hiányában a magyar és a cseh koronát a Habsburgok öröklik.[6] Maga Brandenburgi Albert 1509-ben részt vett a császár Velence elleni hadjáratában, ahol súlyosan meg is sérült. Felépülése után Magyarországra utazott, hogy meglátogassa a bátyját, aki ebben az évben vette feleségül Hunyadi Mátyás fiának, Corvin Jánosnak az özvegyét, Frangepán Beatrixet, s ezzel a magyar arisztokrácia tagjává vált. Magyarországi tartózkodása alatt nagybátyjával, Ulászló királlyal is találkozott.[7] De annak, hogy Ulászló komoly diplomáciai aktivitást fejtett ki Brandenburgi Albert nagymesterré választása érdekében, politikai okai is voltak. A Szapolyai János körül szerveződött, s hatalomra törő nemesi tábor ellensúlyozására szüksége volt a Habsburgok támogatására, ami a legkönnyebben családi szálakon keresztül, azaz a Brandenburg-ház révén volt megvalósítható. A Miksával kötött 1506. évi megállapodásnak külpolitikai vetülete is lett. A Habsburgok és a lengyelországi Jagellók (Sándor, majd Zsigmond király) közötti konfliktusban, melynek során a császár megkérdőjelezte, hogy Danzig (Gdańsk) és Elbing (Elbląg) a lengyel korona fennhatósága alá tartoznak, és 1497. június 5-én birodalmi átokkal sújtotta őket,[8] egyértelműen a Német Lovagrend támogatójaként lépett fel, annak birtokait a Birodalomhoz tartozó területeknek tekintette, Ulászló király 1506 után Miksa oldalára állt.[9] A magyar-cseh király már Frigyes nagymester idején diplomáciai téren kiállt a Német Lovagrend mellett, és a lovagrendi-lengyel konfliktusban igyekezett közvetíteni a felek között. A lengyelországi Posenben (Poznań) 1510 júliusában rendezett tanácskozásra a császár, Zsigmond lengyel-litván király és a szász herceg (Frigyes nagymester testvére) mellett Ulászló is elküldte követeit.[10] Azzal, hogy Ulászló és Miksa szövetséget kötöttek egymással, a császár pedig a Német Lovagrenddel együtt szemben állt a lengyel-lit-

---

[6] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 82., 106.; *Pósán László*: Németország a középkorban. Debrecen 2006. 361.

[7] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 170–171.

[8] *Ernst Hoffmann*: Danzigs Verhältnis zum Deutschen Reich in den Jahren 1466–1526. In: Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins 53 (1911) 1–49., itt: 11–14.; Acta Stanów Prus Królewskich T. I–VIII. (= ASPK) wydali Karol Górski, Marian Biskup, Irena Janosz-Biskupowa, Warszawa-Toruń 1955–1993. itt: ASPK V,3. Nr. 370.; Christoph Beyers des älteren Chronik, In: Scriptores Rerum Prussicarum Bd. V. Hg. Theodor Hirsch – Max Toeppen – Ernst Strehlke, Leipzig 1874. (a továbbiakban SRP V.) 443–491., itt: 464.

[9] *Maike Sach*: Hat Karl V. „Die Brieff" wirklich erhalten? Überlegungen zu den Hintergründren eines russis chen Schreibens im Königsberger Ordensbriefarchiv. In: Eckhard Hübner, Ekkehard Klag, Jan Kusler (Hgg.): Zwischen Christianisierung und Europäisirung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 51.) Stuttgart 1998. 335–466., itt: 344.

[10] *Paul Pole*: Preussische Chronik. In: SRP V. 271–288.

ván uralkodóval, a krakkói udvar szükségképpen a magyarországi belső ellenzékkel, Szapolyai János híveivel keresett kapcsolatokat. Szapolyai 1510 őszén újból megkérte Ulászló lányának, Anna hercegnőnek a kezét, de ismét kikosarazták.[11] Zsigmond lengyel király számára Albert személye a Német Lovagrend élén a rokoni kapcsolat ellenére inkább fenyegetést jelentett, mert jóval kiterjedtebb politikai háttérrel, támogatói körrel rendelkezett, mint elődje. A Lukas Watzenrode ermlandi püspöknek 1511. január 17-én írt levelében katonai fellépéssel fenyegetőzött, ha a megválasztandó új nagymester nem ismeri el az 1466. évi thorni békét, és mozgósította a határterületek csapatait.[12] A Német Lovagrend és a lengyelek által fegyveres erővel is támogatott Porosz Szövetség közötti 13 éves háborút (1453–1466) lezáró thorni békét,[13] melynek következtében a lovagrend elveszítette uralmi területeinek közel felét, s el kellett fogadnia a lengyel király fennhatóságát, sem a pápa, sem pedig a császár nem ismerte el soha. A pápaság számára kánonjogilag elfogadhatatlan volt, hogy a Német Lovagrend, mint egyházi, szerzetesi közösség, világi hatalom vazallusa legyen, a császár pedig a Birodalomhoz tartozó területként tekintett Poroszországra.[14] A thorni béke elismerésének kérdése politikai szempontból kulcsfontosságú volt a lovagrend és Lengyelország közötti viszonyban. 1511. január 27-én az a négyfős régenstanács, amit még Frigyes nagymester nevezett ki 1510-ben, mielőtt Németországba utazott volna (ott is halt meg 1510. december 14-én),[15] tájékoztatta Kelet-Poroszország rendjeit az új nagymester megválasztásával kapcsolatos tárgyalásokról.[16] Zsigmond lengyel király a sógorához, Frigyes brandenburgi őrgrófhoz írt levelében is azt hangsúlyozta, hogy unokaöccse, a lovagrend leendő nagymestere ne tagadja meg a thorni béke elismerését és a lengyel korona előtti hűségeskü letételét.[17] Politikai támogatásának bizonyságául Miksa császár 1511. május 3-án kiadott oklevele felhatalmazta az északi német fejedelmeket, hogy abban az esetben, ha a hűségeskü és a thorni béke elismerésének megtagadása miatt Lengyelország megtámadná a Német Lovagrendet, katonai erővel lépjenek fel a lovagrend mellett.[18] A császár és a Birodalom egyértelmű politikai kiállását látva, egy esetleges katonai konfliktus lehetőségét számba

---

[11] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 115.

[12] Acta Tomiciana I–II. Ed. V. Pociecha, Wrocław 1966., itt: I. Nr. 165.

[13] Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert. Bd. II. Hg. Erich Weise, Marburg 1955. Nr. 403.

[14] *Marian Biskup*: Das Ende des Deutschordensstaates Preußen im Jahre 1525. In: Josef Fleckenstein – Manfred Hellmann (Hgg.): Die geistliche Ritterorden Europas. Sigmaringen 1980. 403–416., itt: 408.; *Ottokar Israel*: Das Verhältnis des Hochmeisters des Deutschen Ordens zum Reich im XV. Jahrhundert. Marburg 1952. 32., 52.; *Pósán László*: „… quod terra ipsa sub monarchia imperii est". Az Imperium Romanum és a Német Lovagrend állama a középkorban. In: Frank Tibor (szerk.): Németföldről Németországba. Magyar kutatók tanulmányai a német történelemről. Budapest 2012. 17–38.; *Wojciech Hejnosz*: Der Friedensvertrag von Thorn (Toruń) 1466 und seine staatsrechtliche Bedeutung. Acta Poloniae Historica XVII. (1968) 105–122.

[15] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 171.

[16] Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens 1458–1525. Bd. V. (a továbbiakban: ASP V.) Hg. Max Toeppen, Leipzig 1886. Nr. 202.

[17] *Erich Joachim*: Die Politik des letzten Hochmeisters in Preußen Albrecht von Brandenburg. Bde. I–II., itt: I. Regesten Nr. 20.

[18] *Joachim, E.*: Politik I. Nr. 30.

véve a Német Lovagrend poroszországi káptalana 1511. május 9-én Königsbergben úgy döntött, hogy a várakat megerősítik, a helyőrségek létszámát megnövelik, élelmiszer- és hadianyagraktárakat állítanak fel.[19] 1511. június 28-án a császár arról tájékoztatta a leendő nagymestert, hogy ismét birodalmi átokkal sújtotta Danzig és Elbing városát, s ezzel megtiltotta a német Hanza-kereskedőknek, hogy ezekkel a városokkal kereskedjenek.[20] Mivel Brandenburgi Albert másik bátyja, Kázmér, közvetlenül a császári udvarban szolgált,[21] Miksa Lengyelország ellenes lépései mögött Krakkóban a Brandenburg-ház mesterkedését látták, és Brandenburgi György magyarországi szerepét, Ulászló udvarában meglévő befolyását is ebből a megközelítésből értelmezték.

Albertet hivatalosan 1511. július 6-án választották meg a Német Lovagrend nagymesterévé, de csak jóval később, 1512 őszének végén érkezett meg a lovagrend poroszországi székhelyére, Königsbergbe. Előtte látogatást tett Miksánál, hogy megerősítse a császár pártfogását, és Németországban még több támogatót szerezzen. Ebből a célból Szászországba, Brandenburgba és Frankföldre utazott, s egyúttal igyekezett elodázni, kikerülni a lengyel király által követelt hűségesküt is.[22] Albert már megválasztása előtt készült arra, hogy német fejedelmi támogatókat szerezzen a lovagrendnek, ezért még 1511. február 14-én a lovagrendi területek kormányzásával megbízta Simon von Drache nagykomtúrt, Job von Dobeneck pomesaniai és Günther von Bünau samlandi püspököket.[23] 1512 februárjában a nagymester a nürnbergi birodalmi gyűlésen vett részt, hogy fejedelmi támogatókat keressen a lovagrendnek.[24] 1512 májusában a mainzi választófejedelemség rendjeivel tárgyalt a Német Lovagrend támogatásáról,[25] majd a trieri birodalmi gyűlésen azzal a kéréssel fordult a birodalmi rendekhez, hogy Poroszország katonai megsegítésére egy évig finanszírozzanak egy 5000 főnyi zsoldos sereget. Elképzelése szerint a birodalmi rendek, a császár és a Német Lovagrend együttesen 20000 főnyi hadsereget állítana ki, és azzal támadna Lengyelország ellen.[26] Ugyanekkor a császár újból felhatalmazta Brandenburg, Szászország és Pomeránia fejedelmeit, hogy egy lengyel–porosz háború esetén a nagymestert támogassák.[27] De Albert nemcsak nyugatra, hanem kelet felé is tekintett, és kapcsolatokat keresett a moszkvai

[19] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 179.

[20] Regesta I,3. Nr. 19444.

[21] *Theodor Hirsch*: Casimir, Markgraf von Brandenburg. In: Allgemeine Deutsche Biographie. Bd. 4. Leipzig 1876. 43–53.

[22] *Grischa Vercamer*: Ein Hochmeister wird zum Herzog: Reaktionen und Schicksal der letzten Ordensbrüdern in Preussen um das Jahr 1525. In: Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten. (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica XVI. (2011) Hg. Roman Czaja – Jürgen Sarnowsky, Toruń 2011. 213–240., itt: 216.

[23] Regesta I,3. Nr. 19392.

[24] *Marian Biskup*: Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweite Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts. In: Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter (Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica V.) Hg. Zenon Hubert Nowak, Toruń 1990. 101–125., itt: 116.; *Joachim, E.*: Politik I. Nr. 46, 47.

[25] Regesta I,3. Nr. 19636.

[26] *Joachim, E.*: Politik I. Nr. 51.; *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 185–186.;

[27] *Joachim, E.*: Politik I. Nr. 48.

nagyfejedelemmel, aki 1511. szeptember 21-én egy Lengyelország ellenes szövetség tervéről írt a nagymesternek.[28] Albert ténykedése, a császár és az északi német fejedelmek egyértelmű politikai támogatása a lengyel udvarban sem volt ismeretlen, így egyre feszültebbé vált a viszony Lengyelország és a Német Lovagrend között.[29] Zsigmond lengyel király helyzete erősítése érdekében szorosabbra fűzte kapcsolatát a Habsburgokkal kiegyező testvérének, Jagello Ulászló magyar–cseh királynak magyarországi belső ellenzékének vezéralakjával, Szapolyai Jánossal, s 1512 februárjában feleségül kérte annak húgát, Borbálát.[30] Zsigmond házassága tovább rontotta a viszonyt a császárral, mert Miksa az Ulászlóval kötött 1506-os egyezség veszélyeztetését látta benne.[31]

A politikai megfontolások mellett más oka is volt annak, hogy a nagymester megválasztása után nem utazott azonnal Poroszországba. Nem lehetett ugyanis biztos abban, hogy a lengyel király nem próbálja-e megakadályozni beutazását a lovagrendi területekre. Igaz ugyan, hogy megválasztása után egy hónappal, 1511. augusztus 4-én Zsigmond király menlevelet állított ki számára, amelyben ígéretet tett, hogy Lengyelországon keresztül szabadon Poroszországba utazhat,[32] de Albert bizalmatlan volt. Nyílt háborút azonban a nagymesteren kívül ténylegesen egyik fél sem akart. Zsigmond lengyel királynak már 1511 májusában a Litvániát fenyegető tatár veszéllyel kellett foglalkoznia, a következő évben pedig újból kitört a lengyel–orosz háború, ami 10 évig tartott.[33] A császár figyelmét az itáliai háború, a franciákkal folytatott küzdelem kötötte le. 1511-ben alakult meg a Franciaország ellenes szövetség, az ún. Szent Liga, mely Itália francia uralom alóli felszabadítását tűzte ki célul.[34] A politikai támogatás kinyilvánítása mellett Miksa és a birodalmi fejedelmek egyaránt arra bíztatták a nagymestert, hogy tárgyalásokkal rendezze a lovagrend és Lengyelország viszályát. A trieri birodalmi gyűlésen úgy döntöttek, hogy a lovagrend katonai megsegítésének érdemi tárgyalását a következő birodalmi gyűlésre halasztják.[35] A császár csak arra vállalkozott, hogy levelet írt a lengyel királynak a nagymesterrel folytatandó tárgyalások előmozdítása érdekében. A birodalmi katonai segítség hiányát látva Brandenburgi Albert kénytelen volt tárgyalásokat kezdeni a krakkói udvarral, s többszöri levélváltás után végül abban állapodtak meg, hogy 1512. június 24-én Krakkóban fognak érdemben tárgyalni a vitás kérdésekről. Ezt azonban a lengyel fél néhány héttel későbbre ha-

---

[28] Regesta I,3. Nr. 19479.

[29] *Ezechiel Zivier*: Neuere Geschichte Polens I.: Die letzten zwei Jagellonen (1506–1572). Gotha 1915. 72–73.

[30] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 115.; *Zombori István*: Jagelló-Habsburg rendezési kísérlet 1523-ból Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból. Sajtó alá rendezte Zombori István, Bp. 219–328., itt: 224.

[31] *Hoffmann, E.*: Danzigs Verhältnis i. m. 27.

[32] Regesta I,3. Nr. 19558.

[33] *Norman Davies*: Lengyelország története. Bp. 2006. 125.; *Jerzy Topolski*: Lengyelország története. Bp. 1989. 106.; *Paul Srodecki*: Antemurale Christianitatis. Zur Genese der Bollwerksrethorik im östlichen Mitteleuropa an der Schwelle vom Mittelalter zur Frühen Neuzeit. Husum, 2015. 294.; *Pavel Jasienica*: Jagiellonian Poland. Michigan, 1978. 291.

[34] *Pósán László*: Németország a középkorban. Debrecen 2003. 374.

[35] Regesta I,3. Nr. 19635.

lasztotta, mert a király úgy döntött, hogy 1512 novemberében, a Petrikauba összehívott lengyel országgyűlés keretein belül fog tárgyalni a lovagrenddel, ezzel is érzékeltetve azt, hogy Kelet-Poroszország és a Német Lovagrend a lengyel korona fennhatósága alá tartozik, így a vele kapcsolatos kérdéseket a szejm előtt kell tisztázni.[36] Albert nagymester azonban ezt nem volt hajlandó elismerni, ezért nem a lovagrend valamelyik tisztségviselőjét, hanem a császár szolgálatában álló testvérét, Kázmért hatalmazta fel 1512. november 2-án, hogy Petrikauban az ő nevében a lengyel királlyal tárgyaljon.[37] A petrikaui tárgyalás a Német Lovagrend és Lengyelország közötti konfliktus megoldására tett utolsó olyan próbálkozás volt, amely még az 1466. évi toruńi béke alapján próbálta rendezni a vitás kérdéseket. Az 1512. december 17-én elfogadott megállapodás jelentős befolyást biztosított a lengyel királynak a jövőbeni ermlandi püspökválasztásba, megerősítette a toruńi békében meghúzott határokat, Lengyelország viszont elállt a békeszerződés azon cikkelyétől, mely előírta, hogy a lovagrendbe lengyel nemeseket is fel kell venni, mert 1466 óta erre nem is volt példa. Zsigmond király a lengyel korona vazallusának számító Német Lovagrend katonai kötelezettsége terén is engedett: a lovagoknak keresztény uralkodó ellen csak abban az esetben kell hadba vonulniuk, ha Lengyelországot érné támadás. Mindemellett a király a lovagrendnek adományozta a Lembergtől északra fekvő Sokal várát a hozzá tartozó uradalommal együtt, valamint Miechów és Koprzywnica ciszterci apátságok bevételeiből évi 2000 aranyforintot, hogy a lovagok Podóliában a törökök és tatárok ellen harcolhassanak.[38] A petrikaui megállapodás Lengyelországban azt a reményt ébresztette, hogy a porosz kérdést sikerült megoldani. Fabian Luzjański, az új ermlandi püspök 1512. december 4-én úgy fogalmazott, hogy a tárgyalások vége felé úgy tűnik mindkét fél megelégedésével sikerül „örök békét" kötni.[39] A lengyel oldalon megnyilvánuló optimizmus arra épült, hogy Kelet-Poroszországban a Német Lovagrend tisztségviselői közül is sokan a tárgyalásokon elfogadott feltételek megtartását szorgalmazták.[40] Ugyanakkor Miksa, aki a lovagrendi területeket a Birodalom részének tekintette, megtiltotta a nagymesternek, a lovagrend tisztségviselőinek, sőt Kelet-Poroszország rendjeinek is a petrikaui egyezmény elfogadását.[41] Albert nagymester brandenburgi rokonai a császárhoz hasonlóan a megállapodás visszautasítása mellett foglaltak állást.[42] Az elutasítás nyílt szembefordulást jelentett a lengyel királlyal, ezért Albert szempontjából különösen fontossá vált családtagjainak pozíciója, befolyása, politikai súlya. Éppen ezért volt jelentősége Ulászló magyar-cseh király 1512. december 20-án Krakkóba írt levelének,

[36] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 186.

[37] Regesta Historico-Diplomatica ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525. Pars II.: Regesta Privilegiorum Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Mit einem Anhang: Papst- und Konzilsurkunden. Bearb. Erich Joachim, Hg. Walther Hubatsch (a továbbiakban: Regesta II.) Göttingen 1949. Nr. 3926.

[38] *Biskup, M.*: Das Ende des Deutschordensstaates i. m. 411–412.

[39] ASPK VI. Nr. 22.

[40] Acta Tomiciana II. Nr. 164.

[41] Acta Tomiciana II. Nr. 229.; Regesta I. Nr. 19702.

[42] *Biskup, M.*: Das Ende des Deutschordensstaates i. m. 212.; *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 190.

amelyben arról tájékoztatta testvérét, a lengyel uralkodót, hogy hamisak azok a híresztelések, miszerint udvara legbefolyásosabb tagját, Brandenburgi Györgyöt baleset érte volna.[43] Személyének fontosságával a krakkói udvar nagyon is tisztában volt, ezért 1513. január 4-én levélben újabb megerősítést kértek Magyarországról az állapotát illetően.[44]

1512 nyarán III. Vaszilij, moszkvai nagyfejedelem hadat indított a lengyel–litván állam ellen. A Német Lovagrend livóniai tartományi elöljárója (Landmeister) 1513. február 13-án arról tájékoztatta a nagymestert, hogy az orosz sereg Mihail Glinski herceg vezetésével ostrom alá vette Szmolenszket.[45] A Poroszországgal kapcsolatos politikai célokat szem előtt tartva, de tekintettel a katonai helyzetre, a petrikaui tárgyalások után Zsigmond már nem sürgette a nagymester hűségesküjét, hanem a lovagrend katonai támogatását kérte az orosz háborúhoz.[46] A nagymester kényes helyzetbe került. A Német Lovagrend, amit egykor a kereszténység, a katolicizmus ellenségeivel szembeni küzdelem vállalásának jegyében alapítottak, nem utasíthatta vissza az ortodox, a skizmatikus Moszkvával szembeni hadakozást. Ugyanakkor egy ilyen lépés tönkre tette volna a formálódó Lengyelország ellenes porosz–orosz kapcsolatokat. De politikai szempontból is elfogadhatatlan volt a lengyel király kérése, mert a háborúban való részvétellel a nagymester elismerte volna a petrikaui megállapodást, s ezzel együtt az 1466. évi békeszerződést és a lengyel korona fennhatóságát. A nagymester, hogy időt nyerjen, azt válaszolta, hogy a lengyel segítségkérés teljesítése érdekében össze kell hívni a lovagrendi állam rendi gyűlését,[47] ami 1513. áprilisában össze is ült.[48] Előtte azonban lázas egyeztetéseket folytatott a kialakult helyzetről Brandenburg és Szászország fejedelmeivel, a lovagrend livóniai tartományi mesterével és az elzászi rendtartomány (Ballei) elöljárójával (Landkomtur).[49] Ennek a kényes politikai szituációnak a lovagrend szempontjából elfogadható megoldására a Szentszék segítségét is kérte, hiszen a pápaság a toruńi békét soha nem ismerte el. 1513. április elején X. Leo pápa levélben kérte Zsigmond lengyel királyt, hogy rendezze a viszonyát a lovagrenddel,[50] majd a hónap végén mindkét felet arra szólította fel, hogy vitás ügyeik megoldása érdekében haladéktalanul üljenek ismét tárgyalóasztalhoz.[51] A nagymester a császári udvarban szolgáló testvére, Kázmér révén igyekezett megtudni, hogy az adott ügyben milyen álláspontot képvisel Miksa. Kázmér őrgróf 1513. április 25-én írt levelében számolt be Albrechtnek arról, hogy a császár hogyan viszonyul a korabeli Európa fő politikai kérdéseihez, így a Német Lovagrend ügyéhez, és arról is írt, hogy ura megbízásából találkozott Ulászló magyar-cseh királlyal.[52] A nagymester másik testvére, Brandenburgi György 1513. június

[43] Regesta I,3. Nr. 19626.
[44] Regesta I,3. Nr. 19653.
[45] Regesta I,3. Nr. 19685.
[46] Regesta I,3. Nr. 19676., 19677., 19688., 19704., 19722., 19723.
[47] Regesta I,3. Nr. 19713.
[48] ASP V. Nr. 204.
[49] Regesta I,3. Nr. 19723., 19724., 19725., 19727.
[50] Regesta I,3. Nr. 19729.
[51] Regesta I,3. Nr. 19750.
[52] Regesta I,3. Nr. 19745.

6-án a magyarországi hírekről számolt be.[53] Mivel Zsigmond lengyel király továbbra is megkérdőjelezte a Habsburgok örökösödési jogát a magyar és a cseh koronákra, a császár határozottan Lengyelország ellenes álláspontot képviselt, aminek egyértelmű bizonyságát is adta. 1513. június 6-án újból birodalmi átok alá helyezte a lengyel koronához, de ugyanakkor a Hanza szövetséghez is tartozó Elbing és Danzig városokat.[54] Ezzel együtt meg kívánta újítani III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelemmel azt a szövetséget, amit még 1490-ben kötött annak apjával, III. Ivánnal. Ennek egyértelműen Lengyelország ellenes tartalma volt. Az 1513. augusztus 11-én írt levelében Miksa arról tájékoztatta a nagymestert, hogy Georg Schnitzenpaumer személyében követet küld Moszkvába. Közölte, hogy Moszkvával, Dániával, Szászországgal, Brandenburggal és a Német Lovagrenddel (azaz Kelet-Poroszországgal) nagy szövetséget akar létrehozni a lengyel-litván állammal szemben.[55] 1513. szeptember 21-én megtiltotta a lovagrendnek, hogy tudta és beleegyezése nélkül bármiféle tárgyalást folytasson, vagy megállapodást kössön a lengyel királlyal.[56] Zsigmond a litván területekre betört orosz hadak megállítására, és a formálódó lengyel ellenes szövetség ellensúlyozására 1513 szeptemberében szövetséget kötött a krími tatárok kánjával, Mengli Girájjal. Ennek hírére viszont a nagymester azzal érvelt, hogy a pogányokkal szövetkező lengyel uralkodó megsegítése már nem kötelessége a lovagrendnek.[57] 1513 őszén a tatárok betörtek a rjazanyi területekre, és az orosz erők jelentős részét elvonták Litvániából. Ezt követően Zsigmond egyértelműen a hűségeskü letételére szólította fel Brandenburgi Albertet, és november 11-ét szabta meg határidőnek.[58] Miksa határozott álláspontját látva azonban a nagymester nem tette le az esküt a megszabott határidőre, így megnőtt a veszélye annak, hogy a lengyel király esetleg fegyveres erővel lép fel a Német Lovagrend ellen. Emiatt a császár 1513. december 24-én ígéretet tett arra, hogy tűzfegyvereket, ágyúkat készíttet a lovagrend számára.[59] Az 1514. január 29-én kelt levelében újból felhatalmazta Brandenburg, Mecklenburg és Pomeránia fejedelmeit, hogy támadás esetén katonai segítséget nyújtsanak a nagymesternek.[60] Diplomatáin keresztül elérte, hogy Dorpat (Tartu) és Reval (Tallin) kereskedői ismét megnyithatták a III. Iván által bezárt novgorodi Hanza-kontort. Az erről szóló szerződésnek egyértelműen lengyel ellenes tartalma volt, mert a Hanza szövetséghez tartozó Danzig, Elbing és Thorn városok kalmárait kizárta a kontor használatából, azaz a novgorodi kereskedelemből.[61] Azt követően, hogy a tatárokat visszaverte, Vaszilij nagyfejedelem újabb hadjáratot indított a lengyel-litván állam ellen, s 1514 júliusában elfoglalta Szmolenszket. Alig másfél

---

[53] Regesta I,3. Nr. 19783.
[54] Regesta I,3. Nr. 19782.
[55] Regesta I,3. Nr. 19852.
[56] Regesta I,3. Nr. 19885.
[57] Acta Tomiciana II. Nr. 312.
[58] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 190.
[59] Regesta I,3. Nr. 19950.
[60] Regesta I,3. Nr. 20012., 20013., 20014., 20015., 20016.
[61] *Joel Raba*: Russisch-livländische Beziehungen am Anfang des 16. Jahrhunderts: Partnerschaft oder Konfrontation. Zeitschrift für Ostforschung 27 (1978) 577–587., itt: 579.

hónappal később, szeptember 8-án azonban Zsigmond király serege súlyos vereséget mért az oroszokra Orša mellett.[62] Erről a tényről, nyilvánvaló politikai célzattal, nyomásgyakorlási szándékkal, a lengyel király és megbízottja, Fabian ermlandi püspök az elsők között tájékoztatta a Német Lovagrendet.[63] Jóllehet ez a győzelem a hadi helyzetet egyáltalán nem változtatta meg, s Szmolenszk továbbra is orosz kézen maradt, a lengyel királynak jelentősen megnőtt a tekintélye Európában, amit igyekezett kihasználni. Birodalmát a törökökkel, tatárokkal és a szakadár oroszokkal szemben a kereszténység védőbástyájának állította be (*antemurale Christianitatis*), X. Leo pápa pedig a győzelem tiszteletére ünnepi misét tartott Rómában.[64] 1514. október 29-én a lengyel király újabb oroszokkal szembeni katonai sikerekről tájékoztatta a nagymestert.[65] Az orosz hadszíntérről jövő rossz hírek mellett Brandenburgi Albert arról kapott hírt, hogy nagybátyja, Ulászló magyar–cseh király, a lovagrend támogatója, nagyon beteg, és közel a halála. Ragnit (Nyeman) komtúrja értesítette, hogy a magyar király betegségének hírére Zsigmond otthagyta a litvániai hadszínteret, és visszatért Krakkóba.[66] Meg akarta akadályozni, hogy Ulászló halála esetén Miksa legyen a kiskorú örökös, Lajos gyámja, és érvényesíteni akarta befolyását a Jagellók magyar és cseh területein. Kétségtelennek látszott az is, hogy ha Ulászló meghal, a magyar rendek az 1514. évi parasztfelkelést leverő Szapolyai Jánost, Zsigmond sógorát választják meg Magyarország kormányzójává. Az Ulászló betegségéről szóló híresztelések azonban túlzónak bizonyultak, mert a király hamarosan jobban lett.[67] Mivel Ulászló felépülésével szertefoszlott annak a lehetősége, hogy Zsigmond kiterjessze befolyását Magyarországra és Csehországra, az orosz háborúban az Orša melletti győzelem nem hozott érdemi fordulatot, s továbbra is fennállt a császár és a moszkvai nagyfejedelem szövetsége, a Német Lovagrend pedig császári és birodalmi fejedelmi támogatással a háta mögött továbbra sem mutatott hajlandóságot az 1466. évi béke elfogadására, a lengyel udvarban egyre inkább kezdtek hajlani arra, hogy tárgyalásokat kezdjenek Miksával. A császár figyelmét és erőit alapvetően az itáliai háború kötötte le, s mivel keleten nem sok reményt lehetett fűzni az oroszok gyors sikeréhez, szintén kész volt tárgyalóasztalhoz ülni, hogy Magyarországon és Csehországban érvényesíthesse érdekeit. A Habsburgok magyarországi helyzetének megszilárdítása a Fuggerek számára is fontossá vált, mert itteni érdekeiket veszélybe sodorták az 1514. évi országgyűlési végzések. Miksának csak azzal a feltétellel folyósították az itáliai háborúhoz szükséges pénzt, ha tárgyalóasztalhoz ül a lengyelországi Jagellókkal.[68] Az előzetes tárgyalások, amelyen a császár, a lengyel–litván és a magyar–cseh uralkodók követei vettek részt, Pozsonyban folytak, azokon sem a Német Lovagrend, sem pedig a moszkvai nagyfejedelem nem képvi-

---

[62] *Manfred Hellmann*: Grundzüge der Geschichte Litauens. Darmstadt 1976. 62.

[63] Regesta I,3. Nr. 20209., 20215., 20219.

[64] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 212–213.; *Srodecki, P.*: Antemurale Christianitatis i. m. 297.

[65] Regesta I,3. Nr. 20251.

[66] Regesta I,3. Nr. 20289.

[67] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 151.

[68] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 152–154.

seltette magát.[69] A pozsonyi egyeztetések után került sor 1515 nyarán a bécsi tárgyalásokra. A július 22-én aláírt megállapodásban Miksa és Zsigmond kölcsönösen jelentős engedményeket tettek eddigi politikájukhoz képest. A császár elismerte az 1466. évi toruńi békét és az abból következő status quót. A lovagrend és Lengyelország közötti vitás ügyekben egyfajta „oltalmazói jogot" kapott a Német Lovagrend felett, ami azt is jelentette, hogy a nagymester a jövőben nem folytathat önálló diplomáciai tárgyalásokat, csak a császáron keresztül; ugyanakkor ezzel fenntartotta a lovagrendi területek Birodalomhoz tartozásának elvét, s ezzel együtt annak a lehetőségét, hogy a nagymesternek mégse kelljen hűségesküt tenni a lengyel király előtt. A bécsi szerződésben Zsigmond elismerte a Habsburgok jogát a magyar és a cseh koronára, és ezzel együtt a lengyel befolyás végét s a császári befolyás kizárólagosságát Ulászló országaiban. A Habsburg–Jagelló szerződést az 1506. évi megállapodás szerinti kettős házasságkötéssel erősítették meg.[70]

1515. július 22. után Miksa lengyel politikája a Jagellókkal kötött béke megőrzésére irányult, mert az itáliai hadszíntéren nem különösebben álltak jól az ügyei, de a császári trón utódlásának kérdése ugyancsak lekötötte figyelmét. A Habsburgok utódlásához szüksége volt a cseh választói méltóságot birtokló Ulászló támogatására, ehhez azonban elengedhetetlen volt, hogy Lengyelország ne támogassa Magyarországon Szapolyait és híveit.[71] A magyar–cseh és a lengyel–litván uralkodók közötti jó viszony helyreállását jelezte, hogy 1515. augusztus elején mindkét király egy Derer von Zedlitz nevű nemesembert ajánlott a nagymester figyelmébe, hogy az illetőt vegyék fel a Német Lovagrendbe.[72] Az 1515. évi Habsburg–Jagelló békeszerződés nyilvánvalóvá tette a nagymesternek, hogy a császártól érdemi, katonai segítséget ezek után nem várhat. Az 1515. szeptember 13–14-ki marignano-i csata után, amikor a franciák visszafoglalták Lombardiát, ez még egyértelműbbé vált. A helyzet ilyen irányú megváltozása azonban nem óvatosságra, hanem sokkal inkább a moszkvai kapcsolatok szorosabbra fűzésére ösztönözte Brandenburgi Albertet, hiszen tényleges katonai fellépést egyedül innen remélhetett. Az orosz szövetség erősítését leginkább Dietrich von Schönberg, a nagymester Szászországból származó barátja és legfőbb bizalmasa szorgalmazta.[73] Arról azonban nem tett le a nagymester, hogy támogatókat találjon a német fejedelmek körében. Erről árulkodik Frigyes szász herceg 1515. december 4-én írt levele is, amelyben megköszönte a lovagrendnek az ajándékba küldött sólymokat.[74] 1516. január 10-én a császár meghívta a nagymestert az augsburgi birodalmi gyűlésre, hogy a birodalmi ren-

[69] *Sach, M.*: Hat Karl V i. m. 350.

[70] *Xaver Liske*: Der Congreß zu Wien im Jahre 1515. Eine kritisch-historische Studien. In: Forschungen zur Deutschen Geschichte 7 (1867) 463–558.; *Xaver Liske*: Der Wiener Congreß von 1515 und die Politik Maximilians I. gegenüber Preußen und Polen. Forschungen zur Deutschen Geschichte 18 (1878) 445–465.; *Vercamer, G.*: Ein Hochmeister wird zum Herzog i. m. 218.; *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 229.

[71] *Sach, M.*: Hat Karl V i. m. 353.

[72] Regesta I,3. Nr. 20550., 20552.

[73] *Sach, M.*: Hat Karl V. i. m. 353–354.

[74] Regesta I,3. Nr. 20646.

dek előtt demonstrálhassa: a Jagellókkal kötött békével nem mondott le a Német Lovagrendről, azt a birodalom részének tartja, a nagymestert pedig a birodalmi fejedelmek egyikének.[75] Albert azonban nem utazott Németországba, hanem a moszkvai kapcsolatot igyekezett építeni, de a császár és a lengyel király felé is aktívabb diplomáciát kezdett.[76]

1516. március 13-án meghalt Ulászló király. Utóda kiskorú fia, Lajos lett, akinek az udvarában továbbra is a nagymester testvére, Brandenburgi György volt a legbefolyásosabb ember. A Habsburg–Jagelló szerződés azonban Szapolyai hatalmi törekvéseivel szemben a magyarországi Jagellók érdekeit, II. Lajos koronájának stabilitását szolgálta, ezért még Brandenburgi György sem akart a Német Lovagrend oldalán állva oly mértékben elköteleződni, ami konfliktust okozott volna Krakkóval. A lovagrend ugyanis egyre nyíltabb katonai előkészületeket tett. Albert nagymester 1516. április 13-án pl. azt írta Heinrich Reuss von Plauen-nek, Bartenstein (Bartoszyce) komturjának, hogy a közelgő háború miatt szerelje fel erőit, erősítse meg a falakat és fegyverkészleteit.[77] A nagymester tudtával és beleegyezésével Kelet-Poroszország területéről portyázó-rabló betörések indultak a lengyel korona közvetlen fennhatósága alatt álló ermlandi püspökségbe. Az ún. Királyi Poroszország (az 1466 után Lengyelországhoz került lovagrendi területek) prelátusai, méltóságviselői és rendjei 1516. május 31-én kelt levelükben panaszt tettek a nagymesternél az ermlandi határvidékeken folyó rablások miatt.[78] Egy hónappal később már maga a lengyel király írt levelet a nagymesternek, hogy a Poroszországból jött rablók milyen károkat okoztak.[79] 1516 júliusában Fabian ermlandi püspök több erőszakos rablóakcióról számolt be.[80] A portyázásokról a lovagrendi tisztségviselők is tettek jelentést. Balga (Veszelnoje) elöljárója például 1516. július 13-án azt jelentette, hogy Kelet-Poroszországból martalócok támadtak Mehlsack (Pieniężno) vidékére.[81] Tovább élezte a helyzetet az ermlandi püspök és egy ermlandi földbirtokos nemes, Hippolyt Wedel közötti, régóta folyó magánharc (Fehde), mert a püspök azt feltételezte (s nem ok nélkül), hogy ellenfelét a lovagrend támogatja.[82] Az ermlandi határvidéken annyira feszültté vált a helyzet, hogy 1516. október végén egy lengyel küldöttség kereste fel a nagymestert, hogy a helyzet rendezéséről tárgyaljanak.[83] A háborús előkészületeket szolgálta az is, hogy 1516. november 9-én a nagymester megtiltotta a poroszországi lovak exportját.[84] A közelgő háborúra történő felkészülés és az oroszokkal folytatott egyeztetés természetesen a lengyel udvar előtt sem maradt titok. A számos forrásból származó infor-

---

[75] Regesta I,3. Nr. 20726.
[76] Regesta I,3. Nr. 20792., 20802.
[77] Regesta I,3. Nr. 20827.
[78] Regesta I,3. Nr. 20877.
[79] Regesta I,3. Nr. 20908.
[80] Regesta I,3. Nr. 20938., 20939., 20946.
[81] Regesta I,3. Nr. 20947.
[82] *Joseph Kolberg*: Ermland im Kriege des Jahres 1520. Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands 15 (1905) 209–390., itt: 215.
[83] Regesta I,3. Nr. 21062.
[84] Regesta I,3. Nr. 21090.

mációk mellett arra is volt példa, hogy a litván nagyfejedelemség területén áthaladó, Moszkvába tartó lovagrendi futárokat sikerült elfogni.[85] A porosz–lengyel viszonyt migrációs kérdések is nehezítették. Zsigmond király például 1516 őszén több levelében is sérelmezte, hogy a lovagrend befogadta a lengyel és litván területekről elszökött jobbágyokat.[86] Ilyen külpolitikai körülmények között némileg hűvösebbé vált a magyarországi Jagellók és a Német Lovagrend közötti kapcsolat. Érzékelhetően megritkult a Buda–Königsberg közötti levelezés, és ezek a levelek már nem politikai kérdésekkel foglalkoztak. Az ifjú Lajos király, vagy Brandenburgi György például 1516 májusában csak azért írt a nagymesternek, hogy egy Sigmund Daniel von Henningdorf nevű német nemest vegyék fel a lovagrendbe.[87] 1517 márciusában a Német Lovagrend és a moszkvai nagyfejedelem katonai szövetséget kötött a lengyel–litván állam ellen.[88] 1517. augusztus végén a nagymester megtiltotta, hogy Kelet-Poroszországból bármiféle élelmiszert exportáljanak Ermlandba. A kelet-poroszországi Balga és Heiligenbeil (Mamonovo) térségéből lovas portyázók törtek be Ermland földjére, ahol felperzselték Mehlsack (Pieniężno) elővárosát, a Braunsberg (Braniewo) melletti püspöki birtokról pedig elhajtották a ménest.[89] Az 1517. év végén a Hohenzollern-ház nagy családi gyűlése Berlinben úgy határozott, hogy segíteni fogják Albertet és a lovagrendet a Lengyelország elleni háborúban. Ugyanezt ígérte Frigyes szász herceg, a mainzi érsek és a lovagrend livóniai ága is.[90] A német fejedelmek jóindulatát a nagymester — ahogyan korábban is tette — ajándékokkal igyekezett megnyerni. 1516 novemberében testvérének, a brandenburgi őrgrófnak lovakat, feleségének pedig kutyákat és macskákat küldött ajándékba.[91] 1516 decemberében Frigyes szász herceg és Hermann kölni érsek, 1517 januárjában pedig Richárd trieri és Albert mainzi érsek köszönte meg az ajándékba küldött sólymokat.[92]

Az 1517-re vagy 1518-ra tervezett és előkészített Lengyelország elleni háborúból azonban semmi sem lett. 1517 márciusában X. Leo pápa egy török elleni keresztes háború tervét vetette fel, amit a császár fő ellenfele, a francia király a kezdetektől támogatott. Emiatt Miksa is felkarolta a keresztes háború ügyét, s ennek érdekében mindent megtett a lovagrend és Lengyelország közötti béke fenntartására. A török elleni közös keresztény fellépés lehetősége arra késztette a pápát, hogy felállítson egy bíborosokból álló küldöttséget. Ennek volt a feladata, hogy az 1518. március 6-ki „*Considerantes ac anime revolventes generale Consilium*" kezdetű pápai bulla alapján békét teremtsen Európában, és pénzt mobilizáljon a tervezett hadjárathoz.[93] Ezek a fejlemények meghiúsí-

[85] Regesta I,3. Nr. 20952., 20990.
[86] Regesta I,3. Nr. 21083., 21092., 21101.
[87] Regesta I,3. Nr. 20868., 20870.
[88] *Sach, M.*: Hat Karl V. i. m. 354.
[89] *Kolberg, J.*: Ermland im Kriege des Jahres 1520. i. m. 217–218.
[90] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 375.
[91] Regesta I,3. Nr. 21088., 21089.
[92] Regesta I,3. Nr. 21114., 21153., 21198., 21208.
[93] *Setton*: The Papacy and the Levant 169–170.; *Georg Wagner*: Der letzte Türkenkreuzzugsplan Kaiser Maximilians I. aus dem Jahre 1517. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 77 (1969) 314–353. itt: 321.

tották a nagymester terveit, hiszen nem remélhette, hogy a keresztény összefogás időszakában bárki érdemi támogatást adna egy Lengyelország elleni háborúhoz. Miksa császár halála (1519. január 12.) azonban új helyzetet teremtett. A császári trónra pályázók, Miksa unokája, Károly, illetve Ferenc, francia király a német választófejedelmek megnyerése érdekében egyaránt ígéretet tett arra, hogy megválasztása esetén támogatni fogja a Német Lovagrendet az 1466-ban elveszített területei visszaszerzésében.[94] Ezek az ígéretek természetesen a lengyel király előtt sem maradtak ismeretlenek, ezért V. Károly császárrá választása (1519. január 28.)[95] után felszólította a nagymestert a hűségeskü letételére, és a toruńi béke elismerésére. Brandenburgi Albert azonban a császár és a választófejedelmek ígéreteiben, valamint a Moszkvával kötött szövetségben bízva határozottan megtagadta azt. 1519 nyarán orosz és tatár csapatok támadtak a lengyel-litván államra. Moszkva támadása megakadályozta a krakkói udvart, hogy a nagymester nyílt ellenszegülése miatt erőszakkal lépjen fel Kelet-Poroszországban, de az is igaz, hogy a lengyel vezetés katonai értelemben ekkor még nem tartotta komoly fenyegetésnek a lovagrendet.[96] Véleménye akkor változott meg, amikor 1519 őszén tudomást szerzett arról, hogy a nagymester megbízottai zsoldosokat toboroznak Németországban. A porosz kérdést Zsigmond még az előtt meg akarta oldani, mielőtt a zsoldosok megérkeztek volna, ezért 1519 novemberében csapatokat vonultatott fel a Királyi Poroszország területére, Thorn városában pedig összehívta az ottani rendek gyűlését, akik a lovagrend elleni háború támogatásáról döntöttek.[97] 1519. december 21-én megérkezett Königsbergbe a lengyel hadüzenet, és ezzel egyidejűleg Sandomierz sztarosztája 1000 lovasból és nagyszámú gyalogosból álló seregével betört Kelet-Poroszországba, Riesenburg (Prabuty) vidékére.[98] Nem sokkal később, 1520. január 1-én a lovagrend csapatai foglalták el az ermlandi püspökségben Braunsberg (Braniewo) városát.[99] Ezekkel az eseményekkel kezdetét vette a Német Lovagrend és Lengyelország közötti utolsó, ún. „lovas háború”, ami váltakozó szerencsével folyt, és óriási pusztítást okozott Kelet- és a Királyi Poroszországban, valamint a határos lengyel területeken.[100] V. Károly császárrá választását követően visszatért Spanyolországba, és csak 1521 nyarán lépett ismét német földre,[101] így az uralkodó távollétében a lovagrendet támogató német fejedelmek nem kockáztattak tényleges katonai segítségnyújtást, hanem igyekeztek békeközvetítőként fellépni. A mainzi, a szász és a brandenburgi választófejedelmek már 1520. február 24-én arról tájékoztatták a nagymestert, hogy a felek közötti közvetítés és a béke helyreállítása érdekében követeket küldenek Poroszor-

---

[94] *Sach, M.*: Hochmeister und Grossfürst i. m. 379.

[95] *Walther Peter Fuchs*: Das Zeitalter der Reformation. (Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte Bd. 8.) München 1979. 77.

[96] *Zivier, E.*: Neue Geschichte Polens i. m. 211–214.

[97] ASPK VII. Nr. 148.

[98] Aufzeichnungen zur Geschichte des letzten Hochmeisters, des Markgrafen Albrecht von Brandenburg. SRP V. (a továbbiakban: Aufzeichnungen) 315–339. itt: 330.

[99] Uo. 331.

[100] *Marian Biskup*: Wojny polski z zakonem krzyżackim (1308–1521). Danzig 1993. 260–328.

[101] *Fuchs, W. P.*: Das Zeitalter der Reformation i. m. 79.

ságba.[102] Egy 1520 áprilisában kelt levél szerint maga a nagymester is szeretett volna fegyverszünetet kötni, de nem azért, hogy tárgyalásokkal rendezzék a vitás kérdéseket, hanem időt akart nyerni ahhoz, hogy Németországból jelentősebb pénzügyi támogatást szerezzen és még több zsoldost fogadjon fel.[103] Ebből a célból már április 5-én a Birodalomba küldte Claus von Bach nagykomtúrt.[104] Egy 1520. április 22-én írt levélben például az olvasható, hogy Szászországban toboroztak zsoldosokat a Német Lovagrend számára.[105] De nem csak a német fejedelmek, hanem a pápa is a lengyel–porosz konfliktus diplomáciai megoldását szorgalmazta, és szintén követeket küldött Lengyelországba.[106] 1520 májusában a pápa és a fejedelmek követei is megérkeztek Thorn városába, hogy közvetítsenek a hadakozó felek között.[107] A háború kirobbanása óta Albert nagymester a testvére, Brandenburgi György révén igyekezett ismét szorosabbra fűzni kapcsolatait a Habsburgok fő szövetségesével, II. Lajos magyar–cseh királlyal. Ennek köszönhetően a magyarországi Jagellók is bekapcsolódtak a közvetítői tárgyalásokba, és követeik 1520 májusában ugyancsak megjelentek Thorn városában.[108]

A lengyelek katonai fölénye a háború kezdetétől nyilvánvaló volt. Egy korabeli, minden bizonnyal a Királyi Poroszországban írt költemény szerint Zsigmond király 30000 főnyi hadsereget vonultatott fel, és 7 hét alatt tervezte a lovagrend legyőzését („*In VII wochen und nicht furttan / Wollen wir das landt gewynnen*").[109] Ereje tudatában Krakkó még fegyverszünet megkötésére sem mutatott hajlandóságot, nemhogy a konfliktus tárgyalásos rendezésére. A nagymester 1520 májusában és júniusában több levelében is beszámolt erről. Írt a német fejedelmeknek, a magyar királynak és a pápának.[110] A katonai helyzet súlyosságát mutatta, hogy 1520. május végén a lengyel hadak már csak másfél mérföld távolságra voltak a nagymesteri székhelytől, Königsbergtől.[111] Némi reményt III. Vaszilij nagyfejedelem május 17-ki levele jelentett, amelyben arról értesítette Albertet, hogy három megbízottja pénzt visz Königsbergbe a lengyelek elleni küzdelemhez.[112] A nagyfejedelem követei június 6-án érkeztek meg a Német Lovagrend livóniai területeire.[113] Az oroszoktól kapott pénzt a nagymester zsoldosai fizetésére és újabb csapatok toborzására fordította. Georg samlandi püspök 1520. június 14-én arról számolt be, hogy Georg Anger és Moritz Knebel zsoldoskapitányok vezetésével Németországból 2000 Landsknecht érkezett hajókkal Kelet-Poroszországba.[114] Azt követően, hogy a német választófejedel-

[102] Regesta I,3. Nr. 23239.
[103] Regesta I,3. Nr. 23629.
[104] Regesta I,3. Nr. 23513.
[105] Regesta I,3. Nr. 23584.
[106] Regesta I,3. Nr. 23534.
[107] Regesta I,3. Nr. 23641., 23643.
[108] Regesta I,3. Nr. 23654.
[109] Aufzeichnungen 341.
[110] Regesta I,3. Nr. 23679., 23680., 23681., 23828.
[111] Regesta I,3. Nr. 23756.
[112] Regesta I,3. Nr. 23709.
[113] Regesta I,3. Nr. 23792.
[114] Regesta I,3. Nr. 23816.

mek, a magyar–cseh király és a pápa közvetítői kísérlete csődöt mondott, a birodalmi fejedelmek szorgalmazására 1520. június végén V. Károly császár is beavatkozott az eseményekbe. Június 26-án levelet küldött a lengyel királyhoz, amelyben közölte, hogy császári követeket küld Lengyelországba a háború beszüntetése érdekében.[115] A császári fellépés hatására a lovagrend és a lengyel udvar között közvetlen fegyverszüneti tárgyalások kezdődtek,[116] de érdemi előrelépés most sem történt, a harcok tovább folytatódtak. Zsigmond király a lengyel hadi sikerek,[117] a nagymester pedig Moszkva pénzügyi és katonai támogatásra vonatkozó ígéretei[118] miatt vonakodott a megegyezéstől. 1520. október 21-én V. Károly emiatt levelet is írt Königsbergbe, amelyben kérte a nagymestert, hogy kössön fegyverszünetet Lengyelországgal, amíg a békeközvetítéssel megbízott követei megérkeznek.[119] A fegyverszünet elérésében II. Lajos magyar–cseh király továbbra is aktív szerepet vállalt. Megbízottja, Ákosházi Sárkány Ambrus 1520. október végén részletesen tájékoztatta a nagymestert a lengyel féllel folytatott tárgyalásairól.[120] Albert november végén levélben köszönte meg Lajos királynak, hogy közvetítőt küldött Lengyelországba.[121] A császári küldöttség 1521 elején érkezett meg Thorn városába, de csak annyit tudott elérni, hogy április 7-én a felek a status quo alapján négy évre szóló fegyverszünetet kötöttek. Ennek értelmében a vitatott kérdéseket egy döntőbíróságnak kell majd rendezni, amelyben V. Károly császár, vagy elfoglaltsága esetén a Birodalom helytartója, a császár testvére, Ferdinánd főherceg mellett II. Lajos magyar-cseh király, a szász herceg, valamint több német és magyar főpap kapna helyet.[122] Egy 1521. március 21-én kelt levél tanúsága szerint a fegyverszüneti tárgyalásokon a császár megbízottai mellett a magyarországi Jagelló uralkodó követe is részt vett.[123] Abban, hogy a tárgyalásokon, illetve a létrehozandó döntőbíróságban kitüntetett szerep jutott II. Lajos királynak, minden bizonnyal közre játszott az 1515. évi bécsi egyezmény realizálódása. 1521 nyarára várták Lajos feleségének, Máriának (V. Károly császár húgának, Ferdinánd főherceg nővérének) Budára érkezését, s vele együtt újabb németek Magyarországra jövetelét, ami még jobban megnövelte a nagymester testvérének, Brandenburgi Györgynek a szerepét a magyar politika formálásában.[124] A moszkvai nagyfejedelem pénzbeli támogatással igyekezett megakadályozni a fegyverszünetet és a lovagrendet a háború folytatására bírni. 1521. május 27-én azt írta a nagymesternek, hogy a Lengyelország elleni küzdelemhez szükséges pénz már Pleskauban van.[125] Az orosz támogatás, valamint a császár és a magyarországi Ja-

[115] Regesta I,3. Nr. 23842.
[116] Regesta I,3. Nr. 23869., 23887., 23922.
[117] Regesta I,3. Nr. 23957., 23981., 24049., 24087., 24269.
[118] Regesta I,3. Nr. 23865., 23981.
[119] Regesta I,3. Nr. 24265.
[120] Regesta I,3. Nr. 24266.
[121] Regesta I,3. Nr. 24355.
[122] Regesta II. Nr. 4051.
[123] Regesta I,3. Nr. 24728.
[124] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 180.
[125] Regesta I,3. Nr. 24872.

gellók lovagrend melletti politikai kiállása azt a reményt keltette a nagymesterben, hogy a fegyverszünet után kezdődő béketárgyalásokon sikerül majd a Német Lovagrend érdekeit érvényesíteni. 1522 elején Brandenburgi Albert úgy döntött, hogy személyesen keresi fel V. Károly öccsét, Ferdinánd főherceget, és rokonát, II. Lajos királyt, hogy vessék latba befolyásukat a lovagrend érdekében.[126] 1522 áprilisában, amikor a magyar-cseh királyi pár Prágában tartózkodott, a nagymester Csehországba utazott, hogy Lajos segítségét kérje. Zsigmond lengyel király azonnal tiltakozott, hogy háborús ellenfelét rokona, II. Lajos király szívélyes fogadtatásban részesítette. 1522 augusztusában a nagymester Bécsbe utazott, ahol Ferdinánd főherceggel tárgyalt. Azt szerette volna elérni, hogy a Német Lovagrend katonai támogatásának kérdését a birodalmi gyűlés elé terjesszék. Ferdinánd azonban, tekintettel a Habsburgok Franciaország ellen vívott háborújára, nem akarta a lovagrend ügyének birodalmi szintre emelésével kiélezni a viszonyt Lengyelországgal. Azt mondta a nagymesternek, hogy a kérdést illetően egyeztetnie kell sógorával, II. Lajos királlyal.[127] Emiatt Brandenburgi Albert Bécsből visszatért Prágába, ahol megpróbálta rávenni a magyar-cseh királyt a Német Lovagrend hathatósabb támogatására. 1522. január 1-én írt levelében arról tájékoztatta Georg von Polenz samlandi püspököt (aki távollétében a lovagrendi területeket kormányozta), hogy közölte Ferdinánd főherceggel a lovagrend panaszait, és kinyilvánította, hogy a porosz kérdés rendezését követően a lovagrend kész részt venni egy török elleni hadjáratban. Egyúttal beszámolt arról is, hogy 1522. április 27-én a császári csapatok Bicocca mellett győzelmet arattak a franciák és a svájciak felett.[128] A Magyarországot fenyegető török veszély miatt azonban II. Lajos sem volt abban a helyzetben, hogy érdemben támogathatta volna a lovagrendet, sőt ő maga is sógorainak, a Habsburgoknak a segítségét kérte. A magyar kérés teljesítésének megvitatását, amit Ferdinánd főherceg a birodalmi rendek elé terjesztett, elnapolták őszre, a Nürnbergbe összehívott Reichstag ülésére.[129] Októberben a nagymester is megjelent Nürnbergben, de a német fejedelmek érdemben sem a Német Lovagrend támogatásának kérdésével, sem pedig a Magyarországot fenyegető török veszély kérdésével nem foglalkoztak. Ennek ellenére Albert Németországban maradt, és pénzügyi támogatást próbált szerezni a fejedelmektől. A fegyverszünetet a lovagrend katonai képességének erősítésére igyekezett kihasználni, és zsoldosok toborzására adott megbízásokat. Mivel ezt nem lehetett titokban tartani, Albert tartott attól, hogy a lengyel király felrúgja a fegyverszünetet, és rátámad Kelet-Poroszországra. 1523. március 23-án minderről beszámolva azt írta a samlandi püspöknek, hogy a lengyel csapatok bármikor betörhetnek a lovagrendi területekre, ezért erősítse meg a várakat.[130] 1523. augusztus 2-án Keresztély dán király arról tájékoztatta a brandenburgi választófejedelmet, hogy a

---

[126] Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogthums Preußen. Bd. I. Hg. Paul Tschackert, Leipzig 1890. (a továbbiakban: Urkundenbuch I.) Nr. 55.

[127] *Fuchs, W. P.: Das Zeitalter der Reformation* i. m. 94–95..; *Zombori I.*: Jagelló-Habsburg rendezési kísérlet i. m. 251.

[128] Geheimes Staatsarchiv PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Ordensfolianten 49, Bl. 28r-29r.

[129] *Kulcsár P.*: A Jagelló-kor i. m. 174.

[130] Regesta II. Nr. 348.

nagymester 600 lovas zsoldos járandóságával tartozik neki.[131] Brandenburgi György unszolására 1523. augusztus végén II. Lajos (aki március közepén Prágából visszatért Budára)[132] levélben fordult nagybátyjához, Zsigmond lengyel királyhoz, hogy az őszre tervezett találkozójukon, ahol a moldvai helyzetről akartak tárgyalni, a lengyel–porosz kérdést is vegyék napirendre.[133] 1523 októberében a dán király már azt írta, hogy a nagymester 37926 guldennel tartozik neki a zsoldosok toborzásáért.[134] Albert súlyos pénzügyi gondjain családja enyhített valamit: 1523. november 25-én testvére, Joachim, brandenburgi választófejedelem 4600 gulden kölcsönt adott neki.[135] 1523 végén Nürnbergben a nagymester és Achac Czeme, Stargard lengyel sztarosztája informális megbeszélést folytatott,[136] mert Krakkóban úgy tudták, hogy Albert az érdemi segítségnyújtás hiánya miatt visszavonulásra, lemondásra készül.[137] Achac Czeme a lengyel kancellár és több magas méltóság nevében közölte, hogy lemondása esetén Zsigmond király földbirtokadományokkal gondoskodna Albertről.[138] 1524. február 21-én Joachim őrgróf arról tájékoztatta öccsét, Albertet, hogy a birodalmi gyűlésen képviselni fogja a Német Lovagrend ügyét, mert egyre jobban közeledett a négyéves fegyverszünet vége.[139] Ugyanilyen okból 1524 októberében a nagymester ismét Magyarországra utazott, hogy II. Lajos támogatását is kérje. Talán azt remélte, hogy a Brandenburg-ház budai befolyásának erősödésével a lovagrend ügye mégis pártfogóra talál a magyarországi Jagelló udvarban. 1523 novemberében ugyanis Magyarországra érkezett másik testvére, Vilmos is, aki 1525. május végéig ott is maradt, és bátyjával, Györggyel együtt nagyon komoly befolyást gyakoroltak a királyi párra.[140] II. Lajos azonban egyértelművé tette, hogy minden diplomáciai, közvetítői segítséget megad a porosz–lengyel konfliktus békés rendezéséhez, de a török fenyegetés miatt nincs abban a helyzetben, hogy katonai vagy pénzügyi eszközökkel támogassa a Német Lovagrendet a Lengyelország elleni háborúban.[141]

A Jagelló-ház magyar és cseh ága tevékeny szerepet vállalt a porosz–lengyel béketárgyalások lebonyolításában. 1525 elején hivatalos tárgyalások kezdődtek Budán a Német Lovagrend és Lengyelország között, amelyen a pápai megbízott, a Birodalom követei és hat magyar egyházi méltóság is részt vett.[142]

---

131 Regesta II. Nr. 4100.

132 *Václav Bužek*: Saját országában idegen (Jagelló Lajos és Habsburg Mária csehországi tartózkodása 1522–1523 fordulóján). In: Habsburg Mária, Mohács özvegye. Szerk. Réthelyi Orsolya, F. Romhányi Beatrix, Spekner Enikő, Végh András, Bp. 2005. 57–58.

133 *Zombori I.*: Jagelló-Habsburg rendezési kísérlet i. m. 231.

134 Regesta II. Nr. 4105

135 Regesta II. Nr. 4106.

136 Urkundenbuch I. Nr. 248.

137 *Zivier, E.*: Neuere Geschichte Polens i. m. 270.

138 *Peter Meier*: Die Ursachen der Säkularisation Preußens und ihre Beziehungen zur Lutherischen Reformation. In: 450 Jahre Reformation. Hg. Leo Stern, Max Steinmetz, Berlin 1967. 170–185. itt: 175.

139 Regesta II.Nr. 4108.

140 *Csepregi, Z.*: „… ich will kein fleis nit sparen…" i. m. 66.

141 Urkundenbuch I. Nr. 316.

142 Urkundenbuch I. Nr. 265., 284., 285., 286., 287., 288.

A tárgyalásokon Albert–nagymester 1525. február 12-ig személyesen is részt vett, utána bizalmasa, Friedrich von Heydeck, testvére, György, és sógora, Frigyes, Liegnitz hercege tárgyalt Zsigmond király követeivel.[143] Ezek a tárgyalások az 1523 végén Nürnbergben folytatott informális megbeszélésekre alapozódtak, annak továbbgondolása mentén formálódtak a javaslatok. A körvonalazódó megegyezés tartalmát illetően nagy jelentőségű volt a kelet-poroszországi rendek 1524. december 6–7-én tartott gyűlése Bartensteinben, ahol Poroszország szekularizálása mellett foglaltak állást.[144] A magyar-cseh király közvetítésével tető alá hozott megállapodás alapján 1525. április 10-én Krakkóban megkötötték a Német Lovagrend és Lengyelország közötti békét, ami teljesen átírta, felforgatta az eddigi viszonyokat. Brandenburgi Albert lemondott a nagymesteri tisztségről, de ezzel együtt lutheránus hitre is tért, ami egyet jelentett a Német Lovagrend szekularizációjával, és Kelet-Poroszország protestáns világi hercegséggé alakításával. A volt nagymester „*dux in Prussia*" címet nyert, elismerte a lengyel király hűbéri fennhatóságát és a békeszerződés aláírásakor 56 lovagrendi hívével együtt hűségesküt tett Zsigmond előtt.[145] 1525. május 29-én a porosz rendek is megerősítették az április 10-diki szerződést.[146] Létrejött Európa első protestáns fejedelemsége, a Porosz Hercegség. Azok a lovagok, akik továbbra is katolikusok és szerzetesek akartak maradni, elhagyták Poroszországot, és Németországba távoztak.[147]

THE JAGIELLON KINGS OF HUNGARY AND THE TEUTONIC ORDER

by Pósán László
(Summary)

The study explores the relations between the Jagiellon kings of Hungary and the Teutonic Order from the election of Albert of Brandenburg as Grand Master until the end of the the Order's territorial state (1510-1525). Wladislaw Jagiellon played an active diplomatic role in the election of Albert as Grand Master, as the latter, born from the marriage of margrave Frederick of Brandenburg and Sophie Jagiellon, was a cousin of the kings of both Hungary-Bohemia and Poland-Lithuania. For Sigismund of Poland, however, despite the close relationship, Albert of Brandenburg as head of the Order rather posed a menace, as he enjoyed a much wider political background, and a more considerable network of supporters, than the previous incumbent of the position. By forging an agreement with emperor Maximilian in 1506, Wladislaw clearly positioned himself in the conflict between the Habsburgs and the Polish Jagiellons on the side of the former, while the emperor evidently regarded the Eastern Prussian territories of the Order (which had been subjected to the Crown of Poland since the peace of Torun of 1466) as belonging to the empire. The Jagiellons of Hungary had thus necessarily approached the Polish-Teutonic problem from this perspective already before the election of Albert as Grand Master. The latter merely confirmed this situation, as the

143 Urkundenbuch I. Nr. 333, 334.

144 *Meier, P.*: Die Ursachen der Säkularisation i. m. 179.

145 Regesta II. Nr. 4128.; Die Staatsverträge des Herzogtums Preussens. Hg. Stephan Dolezel, Heidrun Dolezel (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz 4) Köln 1971. 12–30.; Relation, wie der abfall in Preussen geschehen, beschrieben von herrn Philipp von Creutz, gewesten Teutschen ordensritter. SRP V. 360–384.

146 Regesta II. Nr. 4132.

147 *Vercamer, G.*: Ein Hochmeister wird zum Herzog i. m. 214.; *Walther Hubatsch*: Protestantische Fürstenpolitik in den Ostseeländern im 16. Jahrhundert. Historische Zeitschrift 192 (1961:2) 282–294., itt: 283.

House of Brandenburg was a stallwart supporter of emperor Maximilian. With such a foreign political background, the new Grand Master resolutely aimed at regaining the Western Prussian territories lost in 1466, and reestablishing the political independence of the Order's state. This, however, meant open war with Poland, in which he could hope for no support from either the Imperial princes or the Jagiellons of Hungary. Moreover, after the Habsburg-Jagiellon treaty of 1515 no military support from the emperor himself was likely to come either. Thus, the Grand Master entered into an alliance with the Principality of Moscow, then in war against Poland-Lithuania (1517). In the same year, the Prince Electors of Brandenburg, Saxony and Mainz likewise engaged themselves to support the Order, and Maximilian's grandson Charles, aspiring to the Imperial throne, also promised help in case he succeeded. Building on such promises and on the Russian alliance, Grand Master Albert started to muster mercenaries in Germany, whereupon the armed forces of the Polish king invaded Eastern Prussia in December 1519. Thus broke out the last stage of the conflict between the Order and Poland, the so-called „Mounted War" (1520-1521). Instead of providing the promised military and financial support, the Imperial Princes and the Emperor, but also the Pope and the King of Hungary urged for a settlement of the conflict by way of diplomacy. Alongside the imperial envoys, the delegate of king Louis II of Hungary, Ambrus Sárkány of Ákosháza, also played an important role in the peace negotiations. The truce, concluded on 7 april 1521 for four years, wanted to entrust the settlement of disputed issues to an arbitrating committee, in which king Louis II, who had already played an active role in launching and maintaining the peace negotiations during the truce, would have received an eminent part. Official negotiations began early in 1525 at Buda, with six Hungarian prelates also sitting on the mediation board. On the basis of the agreement forged through the mediation of Louis II, the peace was concluded between the Teutonic Order and Poland on 10 April at Krakow. This resulted in the secularisation of the Order, and in the transformation of Eastern Prussia into a secular, Protestant Duchy.

Novák Veronika

MEGSZENTELT ÚTVONALAK – MEGSZERZETT ÚTVONALAK

Körmeneti térhasználat és hatalom a 15–16. századi Párizsban

Virágokkal behintett utca, drága szőnyegekkel borított házak, díszruhába öltözött papság és városi előkelők, gyertyák és templomi zászlók, arany ereklyetartók, Krisztus teste egy baldachin alatt, harangzúgás, hatalmas tömeg az utca két oldalán és a szigorúan elrendezett menetben – a középkor végét és a kora újkort szokás a „körmenet civilizációjának" is nevezni.[1] A körmenet alapvetően vallásos ceremónia, az egyházi év sokféle ünnepének jellegzetes alkotó része, ám egyrészt a körmeneti formát számos világi ünnep is alkalmazta,[2] másrészt pedig maga a liturgikus esemény is beleilleszthető az általánosabb kulturális és társadalmi gyakorlatok kontextusába, és ez a fajta, nyitottabb szemléletű tanulmányozása rendkívül hatékonyan világíthatja meg a korszak fontos átalakulásait.[3] A jelenségkör társadalomtörténeti szándékú vizsgálata a magyar történeti kutatásban is új lendületet kapott, hiszen historiográfiai áttekintő, problémafelvető írások és városi esettanulmányok is születtek az ezredforduló óta a vallásos életet általánosabban vizsgáló eddig irodalom nyomában.[4] Mind a magyar, mind a nemzetközi kutatásokban a rekonstrukció, vagyis a körmeneti gyakorlatok megjelenésének, átvételének kronológiája és csatornái, a körmenet formai jellegzetességei és ezek átalakulásainak tanulmányozása mellett óriási szerepet kap a körmenet szimbolikus tartalmának, társadalmi, politikai üzenetének vizsgálata. Szinte már közhelyszerű elmondani, hogy az alapvető vallási tartalom mellett[5] a körmenetek az adott közösség harmonikus egységét, rendezett hierarchiáját, egyszóval idealizált képét jelenítik meg az egész la-

[1] *Jean Delumeau*: Rassurer et protéger. Le sentiment de sécurité dans l'Occident d'autrefois. Paris 1989. 90.

[2] Moving subjects. Processional performance in the Middle Ages and the Renaissance. Ed. Kathleen Ashley – Wim Hüsken. Amsterdam–Atlanta 2001.

[3] *Charles Zika*: Hosts, processions and pilgrimages. Controlling the sacred in fifteenth-century Germany. Past and Present 118. (1988: 1. sz.) 26.

[4] *Goda Károly*: „Ecce panis angelorum" A középkori bécsi és budai úrnapok és körmenetek közép-európai kitekintésben. Történelmi Szemle 57. (2015: 2. sz.) 183–218.; *Fedeles Tamás*: Vallásos áhítat, közösségtudat, reprezentáció. A késő középkori körmenetek főbb jellemzői. Aetas 22. (2007: 3. sz.) 59–82.; *Majorossy Judit*: A Krisztus Teste Konfraternitás helye a középkori pozsonyi polgárok életében. Történelmi Szemle 46. (2004: 1-2. sz.) 69–111.; *Majorossy Judit*: A polgári térhasználat elemei a késő-középkori Pozsonyban. Urbs 4. (2009) 93–97.

[5] *Zika, Ch.*: Hosts i. m.; *Stijn Bossuyt*: The liturgical use of space in thirteenth-century Flanders. In: Defining the holy. Sacred space in medieval and early modern Europe. Ed. Andrew Spicer – Sarah Hamilton. Aldershot 2005. 187–206.

kosságot mozgásba lendítő nagy ünnepek, mint az Úrnap vagy a város védőszentjének emléknapja alkalmából; hogy ugyanezek a ceremóniák a városi közösséget alkotó világi és egyházi testületek, családok és politikai csoportok rivalizálásának, erőviszonyainak leképeződései is lehetnek ezzel egy időben;[6] és hogy a városi közösség mellett a fejedelmek, területi hatalmak is befolyásolni próbálják a szimbolikus üzenet megfogalmazását és hasznosítását saját tekintélyük és aktuális céljaik közlése érdekében.[7]

A szimbolikus tartalmak sokfélesége azzal is magyarázható, hogy a processziók igen rugalmas ceremóniák, szervezőik, szereplőik, útvonalaik, időtartamuk, ünnepélyességük és az alkalmazott kiegészítő eszközök tárháza számtalan variációs lehetőséget kínálnak.[8] Bernard Guenée 1400 körüli párizsi körmenetek leírásai alapján vizsgálja például, hogy milyen elemek hozzáadásával lehetett a körmenet ünnepélyességét, hatékonyságát biztosítani. Rámutat, hogy a körmenetben kötelezően hordozott keresztek mellett az egyházi zászlók, különféle szentek ereklyéi, a résztvevők által vitt gyertyák és fáklyák száma, az egyházi és világi szereplők ünnepélyes ruházata vagy éppen vezeklő öltözete, a harangzúgás és az éneklés emelik ki a ceremóniát a „rendes" körmenetek sorából.[9] Külön hangsúlyt helyez az egyházi és világi menetekben alkalmazott fények hatására és üzenetére Élodie Lecuppre-Desjardin, amikor a burgundi hercegek és a flamand városok részvételével zajló processziók politikai felhasználását vizsgálja – véleménye szerint a középkorban különlegesen erős a kivilágítás, a ragyogás szimbolikája, a vallásos tartalom mellett egyértelműen a világi hatalmat, a gazdagságot jeleníti meg a gyakran félhomályba, sötétségbe burkolódzó hétköznapokkal szemben. A körmenetekben, hercegi bevonulásokban alkalmazott fáklyák, gyertyák, arany- és ezüstdíszítések, anyagok így a bemutatott történetek, egyéb vallási és uralkodói szimbolika mellett vagy éppen azokat ellensúlyozva jelenítik meg a különféle szereplők erőviszonyait.[10] Különösen változékony lehet a körmenetek térbelisége, amely a konkrét helyszínek azonosítása mellett az egyes térformák kirajzolódását, a helyszínek alapjelentésének vizsgálatát is szükségessé teszi.[11] A processziók tere hordozhat általá-

[6] *Pascal Collomb*: Les processions des Rogations à Lyon au Moyen Âge: les parcours, le mythe et l'auctoritas cathédrale (XIIe–XVIe siècle). Sources. Travaux historiques 51-52. (2000) 80. passim; *Jean-Marie Le Gall*: Porter le dais du Saint-Sacrement à Saint-Jacques-de-la-Boucherie au XVIe siècle. In: Etre Parisien. Éd. Claude Gauvard – Jean-Louis Robert (Paris et Ile-de-France. Mémoires 55.) Paris 2004. 493–517.; *Sabine von Heusinger*: The topography of sacred space and the representation of social groups: confraternities in Strasbourg. In: Politics and reformations: Communities, polities, nations, and empires. Ed. Christopher Ocker et al. Leiden–Boston 2007. 74–77.

[7] *Goda K.* „Ecce..." i. m. 187., 216–218.

[8] *Wim Blockmans – Esther Donckers*: Self-representation of court and city in Flanders and Brabant in the fifteenth and early sixteenth centuries. In: Showing status. Representation of social positions in the late Middle Ages. Ed. Wim Blockmans – Antheun Janse. Turnhout 1999. 84.

[9] *Bernard Guenée*: Liturgie et politique. Les processions spéciales à Paris sous Charles VI. In: Saint-Denis et la royauté. Paris 1999. 35–37.

[10] *Élodie Lecuppre-Desjardin*: Les lumières de la ville: recherche sur l'utilisation de la lumière dans les cérémonies bourguignonnes (XIVe–XVe siècles). Revue Historique 301. (1999: 1. sz.) 23–43.

[11] *Majorossy J.*: A polgári térhasználat i. m. 86–91., *Miri Rubin*: Corpus Christi. The eucharist in late medieval culture. Cambridge 1991. 267–269., *Laurence Fritsch-Pinaud*: La vie paroissiale à Saint-Jacques-de-la-Boucherie au XVe siècle. Paris et Ile-de-France. Mémoires 33. (1982) 78–79.

nos üzenetet a bejárt útvonal megszentelésével, a valós helyek spirituális átlényegítésével, amikor a város vagy a templom a mennyei Jeruzsálemmé válik;[12] kijelölheti egy közösség határait, és megvédelmezheti azt a fenyegető veszélyektől, például az Úrnapi körmenetben, amely gyakran a lehető legpontosabban körüljárja az egyházközség területét, vagy a Keresztjáró napokon (*Rogations*) tartott processziók során, amelyek a város vagy falu belső tereit a kapuk és egyéb határok hangsúlyos átlépésével összekötik a közösség külső területeivel, szántóföldekkel, külvárosi szentélyekkel;[13] illetve kiemelhet, felértékelhet, jelentéstelivé tehet egyes városi helyszíneket, épületeket, és ezáltal hozzájuk kötődő személyeket és testületeket is, hogy rámutasson ez utóbbiak erejére, a közösséget megosztó határvonalakra, bizonyos értékekre.[14]

Ez a változatosság, sokszínűség maguknak a rítusoknak a működésére, előállítására is fényt vet. A rítusok kutatása néhány évtizeddel ezelőtt megpróbált egyértelmű jelentéseket, rendkívül kötött formákat társítani a középkori és kora újkori hatalmi ceremóniákhoz. Erre válaszul azonban olyan irányzatok alakultak ki, amelyek egy szkeptikusabb hozzáállást vallanak magukénak: megkérdőjelezik az egyértelmű jelentéseket, és megpróbálják feltárni a különféle társadalmi csoportok szemében gyakran különböző szimbolikát.[15] Jacoba van Leeuwen egy a szimbolikus kommunikációt körüljáró kötet előszavában néhány hívószó köré csoportosítja a rítusok dinamikusabb vizsgálatát. Az első ilyen a változás, állandó átalakulás problémája, amely azt jelenti, hogy a magukat gyakran hagyományosnak, állandónak beállító ceremóniák valójában folyamatos újraértelmezések, régi elemeket hasznosító „barkácsolások" termékei, amit a kutatásnak észre kell vennie. A másik a recepció kérdése, vagyis hogy a különböző társadalmi csoportok milyen eltérő módokon fordulnak ugyanazon rítusok felé. A harmadik pedig a forrásokban való megjelenítés problémája, azaz annak figyelembe vétele, hogy a középkori szerzők által előállított leírások válogatás eredményei, a szelekció mögött ideológiai megfontolások is tetten ér-

---

[12] *Bossuyt, S.*: The liturgical i. m. 192–196.

[13] *Noël Coulet*: Procession, espace urbain, communauté civique. In: Liturgie et musique IX–XIVe siècle. (Cahiers de Fanjeaux 17.) Toulouse 1982. 381–397.; *Marc Venard*: Itinéraires de processions dans la ville d'Avignon. Ethnologie française 7. (1977: 1. sz.) 55–62.; *Collomb, P.*: Les processions i. m. 71–79.; *André Vauchez*: Liturgie et culture folklorique: les Rogations dans la „Légende dorée" de Jacques de Voragine. In: Les laïcs au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses. Paris 1987. 151.; *Ludolf Kuchenbuch – Joseph Morsel – Dieter Scheler*: La construction processionnelle de l'espace communautaire. In: Écritures de l'espace social. Éd. Didier Boisseuil et al. Paris 2010. 167–175.

[14] *Marc Boone*: Urban space and political conflict in late medieval Flanders. Journal of Interdisciplinary History 32. (2002: 4. sz.) 621–640.; *Natalie Zemon Davis*: The sacred and the body social in sixteenth-century Lyon. Past and Present 90. (1971: 1. sz.) 40–70.; *François Bordes*: Une perception de l'espace urbain: cortèges officiels et processions générales à Toulouse du XIVe au XVIe siècle. Mémoires de la Société d'Archéologie du Midi de la France 64. (2004) 135–153.

[15] *Jean-Marie Moeglin*: Performative turn, communication politique et rituels au Moyen Age. Le Moyen Age 113. (2007: 2. sz.) 393–406.; *Philippe Buc*: Dangers of ritual: between early medieval texts and social scientific theory. Princeton 2001.; *Gerd Althoff*: The variability of rituals in the

hetők, és az így kapott rítusleírás igen gyakran idealizált, azt mutatja be, milyennek kellett volna lennie a ceremónia lezajlásának.[16]

Párizsi körmenetek és források

Jelen tanulmányban éppen ilyen változó, átalakuló körmeneti gyakorlatokat veszek vizsgálat alá a 15–16. századi Párizsban, hogy rávilágítsak, milyen módon vették használatba a rítusok megszervezői a városi tér jelentéssel bíró elemeit, hogyan „sajátították ki" ezt a már meglévő jelentést a saját céljaikra, hogyan használták ki a körmeneti forma rugalmas keretét, hogy abba igen sokféle tartalmat töltsenek. Vizsgálódásaimban nem a liturgikus év rendje szerint, évente ismétlődő rendes processziókra összpontosítok,[17] hanem a különleges körmentekre, azoknak is arra a fajtájára, amelyek az aktuális problémákhoz, időjárási katasztrófákhoz, a királyság válságához, a király betegségéhez vagy éppen fontos, pozitív eseményekhez, győzelmekhez, békekötésekhez kapcsolódtak.[18] Ezek a rendkívüli körmenetek, mivel kiemelkednek a megszokott, hétköznapi események közül, nagy eséllyel jelennek meg a helyi krónikák feljegyzései között. Szerencsére a 15–16. századi Párizsban számos olyan szerzetest, jogászt, plébánost találunk, akik akár a maguk örömére, akár közösségük, intézményük emlékezetének megőrzése miatt lejegyezték a jelentősnek ítélt történéseket – műveiket régóta ismeri és használja a modern historiográfia, ám a műfaj képlékenysége miatt igen változatos címek alatt (krónika, napló, feljegyzések) néven.[19] A körmenetekért felelős párizsi vallási és világi testületek soka-

---

Middle Ages. In: Medieval concepts of the past: ritual, memory, historiography. Ed. Gerd Althoff – Johannes Fried – Patrick J. Geary. New York 2000. 71-87.

[16] *Jacoba van Leeuwen*: Introduction. In: Symbolic communication in late medieval towns. Ed. Jacoba van Leeuwen. Leuven 2006. XI–XVI. Elméleti megfontolásokra lásd még: *Lawrence M. Bryant*: Configurations of the community in late medieval spectacles: Paris and London during the dual monarchy. In: City and spectacle in medieval Europe. Ed. Barbara A. Hanawalt – Kathryn L. Reyerson. Minneapolis–London 1994. 3–33.

[17] *Fritsch-Pinaud, L.*: La vie paroissiale i. m.; *Le Gall, J.-M.*: Porter le dais i. m. 516–517. Általánosságban lásd: La Religion civique à l'époque médiévale et moderne. Éd. André Vauchez. Roma 1995.; *Charles Pythian-Adams*: Ceremony and the citizen: the communal year at Coventry, 1450-1550. In: The medieval town. A reader in English urban history. Ed. Richard Holt – Gervase Rosser. New York 1990. 106–128.

[18] *Guenée, B*: Liturgie i. m.

[19] A felhasznált narratív források: Journal de Nicolas de Baye, greffier du Parlement de Paris 1400–1417. I-II. Publié par Alexandre Tuetey. Paris 1885–1888. (Baye); Journal d'un bourgeois de Paris 1405–1449. Publié par Alexandre Tuetey. Paris 1881. (Journal d'un Bourgeois 1405–1449); Journal de Clément de Fauquembergue greffier du Parlement de Paris 1417–1435. I-III. Publié par Alexandre Tuetey – Henri Lacaille. Paris 1903–1915. (Fauquembergue); Journal parisien de Jean Maupoint, prieur de Sainte-Catherine-de-la-Couture 1437–1469. Publié par Gustave Fagniez. Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France 4. (1877) 1–114. (Maupoint); Journal d'un Bourgeois de Paris sous le règne de François Ier 1515–1536. Publié par Ludovic Lalanne. Paris 1854. (Journal d'un Bourgeois 1515–1536); Livre de Raison de Me Nicolas Versoris, avocat au Parlement de Paris 1519–1530. Publié par Gustave Fagniez. Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France. 12. (1885) 99–222. (Versoris); Chronique parisienne de Pierre Driart, chambrier de Saint-Victor 1522–1535. Publié par Fernand Bournon. Mémoires de la Société de

sága és változatos forrásadottságaik miatt az intézményi adminisztratív iratok, regisztrumkötetek, jegyzőkönyvek alapján is csak töredékes képet alakíthatunk ki a város konkrét ünnepi alkalmairól,[20] ezért a kutatás alapvető forrásként tekint a korszak narratív szövegeire.[21]

A 15. század eleji Párizsban a körmenetek legpontosabban két egymást követő parlamenti írnok (Nicolas Baye és Clément de Fauquembergue) naplójában jelennek meg, mivel a bíróságnak hivatalból részt kellett vennie a különleges körmenetek jelentős hányadában, így a jegyzők lelkiismeretesen számot adtak az elmaradt bírósági munka okairól. A 15–16. századi többi napló kevésbé megbízható módon számol be a körmenetekről és azok térbeli kereteiről – számos ceremóniát megemlítenek, de néha csak a körmenet megtartásának tényét rögzítik. Bár több 16. századi naplóírónk (Nicolas Versoris, Pierre de l'Estoile) is a párizsi királyi bíróságok jogászai közé tartozott, írásaik nem a bírósági működés keretei között születtek, mint a két 15. századi jegyző feljegyzései, így kevésbé kötődnek a bíróságok hivatalos tevékenységeihez, nem automatikusan jegyezték tehát fel a körmeneteket, amelyeken testületileg vettek részt. Ugyanez igaz a többi szerzőre is, írásaikban szubjektív módon válogatnak az események között, csupán képlékeny tendenciákat fedezhetünk fel érdeklődésükben, de a feljegyzéseik nyilván nem statisztikai módon mutatják be a párizsi körmeneteket. Az egy időmetszetre vonatkozó szövegek, valamint más forrásműfajok adatainak összevetéséből kiderül, hogy egyik forrás sem tarthat igényt teljességre. Amit így megkísérelhetünk, az a tájékozott, közügyek iránt érdeklődő városlakók figyelmét és érdeklődését felkeltő ceremóniák számba vétele, és az ezekben megfigyelhető arányok, jelenségek értelmezése.

A korszak és a városi tér

Az aktualitás és a liturgia kapcsolódása miatt nem érdektelen a vizsgált korszak legfontosabb problémáinak, jellegzetes vonásainak rövid felsorolása. A százéves háború második fele, vagyis a 15. század eleje rengeteg katonai eseménnyel, békekötéssel, vereséggel és győzelemmel járt, miközben a királyi hatalom is megingott: 1392 és 1422 között VI. Károly király őrülési rohamokkal küzdött, ami miatt az 1410-es évekre az ország nyílt polgárháborúba süllyedt,

---

l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France 22. (1895) 67–178. (Driart); Jehan de la Fosse: Les Mémoires d'un curé de Paris (1557–1590) au temps des guerres de religion. Publié par Marc Venard. Genève 2004. (La Fosse); Pierre de l'Estoile: Registre-journal de Henri III. (1574–1589). Publié par Jacques-Joseph Champollion-Figeac – Aimé Champollion. In: Nouvelle collection de mémoires pour servir à l'histoire de France. Joseph-François Michaud – Jean-Joseph-François Poujoulat. Série II, tome I/1. Paris 1837. (Estoile); Journal de François bourgeois de Paris, 23 décembre 1588 – 30 avril 1589. Publié par Eugène Saulnier. Paris 1913. (François)

[20] A Notre-Dame székeskáptalanának iratanyagát hasznosítja például *J. Emmanuel des Graviers*: „Messeigneurs du chapitre" de l'église de Paris à l'époque de la guerre de Cent Ans. In: Huitième centenaire de Notre-Dame de Paris. Paris 1967. 185–222. és *Michèle Fogel*: Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au XVIIIe siècle. Paris 1989. A párizsi egyetem iratgyűjteménye alapján állította össze az egyetemi körmenetek listáját 1393 és 1492 között *Antoine Destemberg*: L'honneur des universitaires au Moyen Age. Étude d'imaginaire social. Paris 2015. 165–168. és 178–182.

majd északi része a burgundi herceggel szövetséget kötő, hódító angol király kezébe került. 1422-től így V. Henrik angol király fia, a csecsemő VI. Henrik volt Anglia és Franciaország királya, akinek az uralmát az ország északi területein, így Párizsban is elfogadták; az 1420-as években az angol hadi győzelmeket itt is megünnepelték. Az angol–burgundi uralommal szemben eleinte kevés, majd 1429-től egyre több sikerrel lépett fel VI. Károly kitagadott fia, VII. Károly, aki 1436-ban visszaszerezte Párizst, majd hosszú csatározások során 1453-ra apránként kiszorította az angolokat a francia területekről. A 15. század első éveiben gondot jelentett még az egyházszakadás is, amelyet az egymást követő egyetemes zsinatok oldottak végül meg.[22] Ezek a válságos és megosztott évtizedek tükröződnek vissza a különleges körmenetekben.

A 16. századi naplókban hasonló események, a század elején az itáliai háborúk, a század második felében a polgárháborús megosztottságot eredményező vallásháborúk nyomait fedezhetjük fel, tartós betegség helyett Habsburg fogság, rövidebb ideig tartó egészségügyi problémák, gyermektelenség sújtják az uralkodókat. Az előző századi helyzettel összevetve még intenzívebben jelent meg a vallási megosztottság, ami többek között konfliktusok forrásává és a felekezeti identitás egyik kulcsténye zőjévé tette a katolikus egyház által szervezett körmeneteket, amelyeket a kortársak szembeállítottak az istentiszteletre igyekvő protestánsok meneteivel.[23] Mindkét évszázadban kínálkoztak tehát alkalmak, mégpedig meglehetősen hasonló válságos helyzetek a király személyéért, hadi sikeréért, az ország egységéért, virágzásáért, békéjéért, az egyház megosztottságának feloldásáért könyörgő menetek számára, ahogy diplomáciai megegyezések, egyértelmű és a pártviszályok szerint eltérően értelmezhető katonai események is bőven akadtak, melyek megünneplésére az uralkodók és a városi testületek a közösségi ceremóniák eszközeihez nyúltak. A sok elemében hasonló kontextus mellett azonban a rítus formai, térbeli lejátszódásában átalakulásokat figyelhetünk meg.

Ezeknek a térbeli változásoknak a megértéséhez szükséges előzetesen felvázolnunk a korabeli párizsi városi, elsősorban egyházi tér jellegzetes alapvonásait.[24] Párizs azért rendkívül izgalmas terepe a vallásos rítusok tér-szempontú vizsgálatának, mert igen széles a ceremóniák szervezőinek választási lehetősége. Kisebb városokban néhány, esetleg tucatnyi egyházi célpont közül választhattak a szervezők, Párizsban körülbelül 34 plébánia, ennél is több szerzetesrendi templom és kápolna kínálkozott erre a szerepre – a korszakban elter-

---

[21] *Jacques Chiffoleau*: Les processions parisiennes de 1412. Analyse d'un rituel flamboyant. Revue Historique 284. (1990: 1. sz.) 43.

[22] Franciaország története I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig. Szerk. Georges Duby. Bp. 2005. 437–450., 454–456.; *Novák Veronika*: Hírek, hatalom, társadalom. Információáramlás Párizsban a középkor végén. Bp. 2007. 37–50.

[23] *Duby, G.*: Franciaország története i. m. 490–502., 533–538.; *Natalie Zemon Davis*: Az erőszak rítusai. In: Uő.: Társadalom és kultúra a kora újkori Franciaországban. Bp. 2001. 154–155.; *Jérémie Foa*: An unequal apportionment. The conflict over space between protestants and catholics at the beginning of the Wars of religion. French History 20. (2006: 4. sz.) 369–386.

[24] A párizsi topográfiáról lásd: *Philippe Lorentz – Dany Sandron*: Atlas de Paris au Moyen Age. Paris 2006.; *Jean Favier*: Paris au XVe siècle. (La nouvelle histoire de Paris) Paris 1974.; *Jean-Pierre Babelon*: Paris au XVIe siècle. (La nouvelle histoire de Paris) Paris 1986.

jedt mondás alapján a városban száz templomtorony látszott. A város plébániahálózata 1300 körül rögzült, vizsgált korszakunkban így gyakorlatilag változatlan keretek között zajlott a párizsiak vallásos élete.

A város három eltérő részre tagolódott mind társadalmi szerkezet, mind egyházi topográfia szempontjából: a központi területet a Cité szigete jelentette, melyet a Szajnán átívelő két-két híd kötött össze a város jobb- és balparti negyedeivel. A Cité szigetén állt a Notre-Dame katedrális, a város egyházi központja és a körülötte álló káptalani épületcsoportok. Vele átellenben, a sziget másik részén terültek el a királyi intézményeknek otthont adó *Palais* (Palota) változatos épületszárnyai; ezek mintegy körülzárták a királyi vallásosság központját jelentő Sainte-Chapelle kápolnát, amelyet Szent Lajos király építtetett és látott el csodálatos ereklyékkel a 13. században. A két pólus közötti zegzugos kis utcákban sok templom és kápolna állt, közülük 12 plébániaként működött, amelyek néhány háztömbnyi hívővel rendelkeztek csupán.

Egyházi intézmények szempontjából igen jellegzetes volt a bal parti egyetemi negyed, az *Université*: itt a hét plébániatemplom mellett a koldulórendek rendházait találhatjuk meg, amelyek egymástól tisztes távolságot (kb. 450 m) tartva telepedtek meg: az Ágoston-rendiek a Szajna partján, a ferencesek (*Cordeliers*) és a domonkosok (*Jacobins*) a folyótól távolabb, a falak közvetlen közelében, a karmeliták pedig a városrész közepén.[25] A főpapi rezidenciák is nagyrészt az egyetemi negyedben álltak. A bal part legmagasabb részén, egy dombon állt Párizs második legfontosabb temploma, a város védőszentjéről, Szent Genovévától elnevezett, annak ereklyéit őrző Sainte-Geneviève apátság, melyben reguláris kanonokok éltek. Ugyanígy a bal parton találjuk az egyetem félszáz kollégiumát is, amelyek kevés kivétellel meglehetősen szerény méretűek voltak csupán, és általában egyszerű lakóházakat foglaltak el. Az egyetem tehát nem rendelkezett központi, reprezentatív épülettel, az *universitas* gyűléseit korszakunkban leggyakrabban a városrész közepén található Mathurinusok (Trinitárius vagy Szentháromság rabkiváltó rend) templomában tartotta.[26] Az egyetemi negyed 1200 körül épült városfalain kívül, az egyre népesebbé váló balparti külvárosokban helyezkedett el néhány a várossal szoros kapcsolatokat ápoló nagyhírű rendház és templom: a Saint-Germain-des-Prés apátság nyugatra, a Saint-Victor apátság keletre, délen pedig a Notre-Dame-des-Champs Mária kegyhelye.

A legnépesebb jobb part lakosságán 13 változó nagyságú plébánia osztozott. A legnagyobbak közülük, mint a 16. századi királyi rezidencia, a Louvre mellett álló Saint-Germain-l'Auxerrois (ekkoriban a király plébániatemploma) vagy a város kereskedelmének szívét, a Halles vásárcsarnokot magába foglaló Saint-Eustache a városközponttól egészen a 14. század közepén felépített új falakig nyúltak és több tízezer hívőért feleltek.[27] A leggazdagabb polgárok a jobb part középpontjában elhelyezkedő Saint-Jacques-de-la-Boucherie plébánia területén laktak, a polgárok politikai életének központját jelentő, a mindenkori

[25] *Lorentz, P. – Sandron, D.*: Atlas de Paris i. m. 127–129., 132–153.
[26] *Simone Roux*: La rive gauche des escholiers au XVe siècle. Paris 1992.
[27] *Lorentz, P. – Sandron, D.*: Atlas de Paris i. m. 126–129.

városháznak otthont adó Grève tér azonban ettől kissé távolabb helyezkedett el, ennek közelében állt a Saint-Jean-en-Grève plébániatemplom. Az 1200 körül épült falakon túl, ám a 14. században emelt, tágasabb falrendszeren belül itt is nagy múltú szerzetesrendek épületeit találjuk: egymástól nem messze állt a város északi végén a Saint-Martin-des-Champs perjelség és az ekkoriban már az ispotályosok kezén lévő Temple fallal körülzárt birtoka. Keletre, a Bastille-Saint-Antoine erődjének közelében, a 15. században királyi rezidenciaként működő Saint-Pol és Tournelles paloták falai mellett emelkedett egyrészt a Celesztinusok rendháza, amelyben a 15. századtól kezdve számos arisztokrata választott sírhelyet magának, másrészt pedig a Sainte-Catherine-du-Val-des-Écoliers perjelsége és temploma.

A párizsi egyházi körkép tehát igen változatos, a plébániatemplomok, rendházak, az egyetemi kollégiumok egy rendkívül telített, ereklyékben és hagyományokban gazdag teret hoztak létre, melynek még egy plusz dimenziót adott a 17. századig fennmaradt egyházi (és világi) földesuraságok létezése, mert ez pénzügyi és igazságszolgáltatási függőségek kusza halmazává tette a városi utcák és térfelosztások egyébként is komplex rendszerét.[28]

Politikum és a körmenetek gyakorlata

A vizsgált korszak tehát számos alkalmat biztosított az aktuális események és a körmeneti forma összekapcsolására. Valójában azt is látnunk kell, hogy az ilyen különleges körmentek rendszeres alkalmazása a 15. század elején még nagyon friss keletűnek számított. A középkor végének évszázadai egyébként is a körmeneti kultúra felvirágzását hozták, a ceremónia színesedése, gazdagodása mellett új műfajok megjelenésével vagy gyakorivá válásával: a vezeklő menetek divatjával vagy éppen az eucharisztia megünneplésének (Úrnap) processziós formájával.[29] Ilyen újonnan elterjedt műfajnak tarthatjuk a speciális, aktualitáshoz kötődő körmeneteket is.

Ezeket a ceremóniákat az eseményekhez való kapcsolódásuk alapján két csoportba tudjuk osztani. Az első csoportba azok tartoznak, amelyekhez veszély esetén folyamodtak, mint egy ostrom, hadjárat, a király betegsége vagy éppen a királyság általános válsága: ezek az isteni irgalomért könyörgő körmenetek, amelyek Párizsban a 14. század végétől váltak gyakoribbá. A különleges körmeneteket vizsgáló Bernard Guenée a hivatalos processziók nagy részét szervező Notre-Dame székeskáptalanának káptalani feljegyzéseit vizsgálta át, és arra az eredményre jutott, hogy míg a 14. században 1380 előtt egyetlen könyörgő körmenetet rendeltek el, addig VI. Károly uralkodásának (1380–1422) évtizedei alatt évente átlagosan 4 körmenetet tartottak, vagyis a vizsgált forrás által lefedett 29 év alatt összesen 110-et.[30] Az egyes válságos helyzetekben tar-

[28] Erről lásd: *Simone Roux*: Bornes et limites dans Paris à la fin du Moyen Age. Médiévales 28. (1995: 1. sz.) 129–137.; *Boris Bove et al*.: Közel és távol: kísérletek a késő középkori megélt tér rekonstrukciójára. Korall 45. (2011) 9–14.

[29] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 43.

[30] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m. 26.

tott menetek száma igen látványos mennyiségű is lehetett, mint 1412-ben: Jacques Chiffoleau történész „körmenetőrületről" beszél, hiszen a király, VI. Károly vezetésével elinduló két hónapos hadjárat alatt minden nap tartottak könyörgő meneteket a távollévő királyért és a sereg sikeréért, melyek közül a krónikák összesen 54-et jegyeztek fel.[31] Ilyen több napos-hetes sorozatok korszakunkban ritkán ugyan, de más alkalommal is előfordultak, így 1412 mellett 1417-ben, 1423-ban, 1427-ben, 1461-ben, 1528-ban, 1530-ban, 1583-84-ben és 1589-ben is.[32] Jóval gyakoribb jelenség, hogy a menetek megsokszorozódása egy adott ritmust vett fel: tudunk olyan körmenetekről, amelyeket hetente háromszor vagy éppen egymást követő több vasárnapon tartottak.[33]

A második csoportba a hálaadó körmenetek tartoztak, amelyeket egy adott esemény után rendeztek meg, ezeket nem ismételték. Ez a körmenettípus újabb keletű, hiszen Párizsban az 1410-es években vált gyakorlattá. A kétféle processzió vonatkozhatott ugyanazon eseménysorra is: Meulan 1423-as ostroma alatt a párizsi plébániákon két héten át tartottak könyörgő meneteket, majd a város bevételének hírére egy hálaadó körmeneten vettek részt.[34] A két típus kialakulása tehát időben elkülönül: míg a „királyság javáért és üdvéért" tartott könyörgő menetek már a 14. század végén, VI. Károly uralkodásának elején gyakorivá váltak, a hálaadó körmenetek valamivel később, az 1410-es évek polgárháborús viszonyai között születtek és az 1420-as évek angol-burgundi uralom alatt álló Párizsában váltak általánossá. Mindkét körmenettípus, szinte változatlan intenzitással, továbbélt egészen a 16. század végéig.[35] Antoine Destemberg az egyetem által szervezett különleges (illetve speciálisan az egyetemi élethez kötődő) körmenetekből 330-at gyűjtött össze 1393 és 1492 között.[36] Michèle Fogel a 17. században összeállított gyűjtemények alapján összeállította a 16. században a hatóságok által elrendelt párizsi rendkívüli körmenetek listáját, és 287-et számolt össze.[37] Ez azt mutatja, hogy a körmeneti kedv nem lankadt, sőt, Michèle Fogel szerint a 16. század közepén egyfajta „szimbolikus offenzíva" ment végbe a királyság részéről: megnövekedett a ceremóniák alkalmazása.[38]

A hálaadó körmenetek különlegessége az aktualitáshoz, mégpedig a politikai és katonai természetű hírekhez való rendkívül szoros kötődése. A naplók és feljegyzések pontos datálása lehetővé teszi, hogy észrevegyük, milyen rövid idő telt el a hír megérkezése és a körmenet lezajlása között. Általában két, néha egyetlen nap kellett ahhoz, hogy a városi vezetéshez és a Parlamenthez beérkező hírt követően a körmenet elinduljon – így az egyházi ceremónia valódi tájékoztató funkciót is betöltött.[39] A gyors reagálás igénye megragadható egy másik

---

[31] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 48–53.

[32] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 46–47.; *Denis Crouzet*: Recherches sur les processions blanches – 1583-1584. Histoire, économie et société (1982: 4. sz.) 511–563.

[33] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m. 38–39.

[34] Fauquembergue II. 88–91.

[35] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m.; *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m.

[36] *Destemberg, A.*: L'honneur i. m. 166.

[37] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 434–441.

[38] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 146. „L'offensive symbolique de la monarchie" fejezetcím.

[39] *Novák V.*: Hírek, hatalom i. m. 194–197.

liturgikus forma, a Te Deum alkalmazásában, amelyet gyakran a jó hír érkezésének órájában megtartottak, mint afféle előzetes szertartást az igazi, nagy nyilvánosság előtt zajló hálaadó ceremónia, a körmenet előtt.[40]

A Te Deum és a körmenet kapcsolata azonban a gyorsaság és tájékoztatás kérdése mellett egy új problémakört is beemel a vizsgálódásba. Michèle Fogel elemzése szerint egy idő múlva a Te Deum nem csupán előzetese, hanem riválisa is lett a körmenetnek, és a 16. század végén, III. Henrik kezdeményezésére ki is szorította azt a hálaadó ünnepi formák közül. Ennek a szerző véleménye szerint az lehetett az oka, hogy a körmeneti forma túl általános üzenet hordozója volt, hiszen a királyság győzelmeinek hirdetése mellett vonatkozott meteorológiai eseményeken keresztül egyházi alkalmakon át válságos politikai helyzetekre is. A Te Deum, mint hálaadó ünnepség alkalmazásával ezt a többértelműséget sikerült kiküszöbölni.[41]

Ez az elemzés általánosabb módon felveti azt a kérdést is, hogy vajon milyen más módokon próbálta a körmeneti formát saját céljaira felhasználó uralkodói vagy éppen városi hatalom alakítani, tökéletesíteni az alkalmazott propagandaeszközt. Ebbe a kérdésfelvetésbe illeszkedve jelen esetben a városi tér dimenzióját, vagyis a körmenet útvonalát, célpontját vizsgáljuk meg az általa hordozott lehetséges üzenetek és ezek átalakulása szerint. Először a 15. századi krónikás beszámolókban tükröződő helyzetet elemzem, majd ehhez képest igyekszem feltárni a 16. század változásait.

A középkor végi körmeneti tér – sokszínű paletta

A körmenetek megszervezésében a világi hatóságok, mint a királyi tanács és a Parlament együttműködtek a város legfontosabb egyházi intézményeivel, a Notre-Dame káptalanjával, az egyetemmel vagy a párizsi püspökkel. Ez utóbbiak döntöttek a körmenet útvonaláról és végcéljáról, amelyek, a műfajból fakadóan, ennek a ceremóniának a legjelentősebb összetevői.[42]

Az útvonalválasztás üzenetének egyik legbeszédesebb példája egy 1426-ban rendezett körmenet, amely az árvíz veszélyétől kívánta megmenteni a várost. A menet a Cité szigetéről, a katedrálistól indult, a Kis hídon átment a bal partra, ahonnan a Saint-Michel hídon át tért vissza a szigetre, majd továbbhaladva a jobb part irányában átkelt a Nagy hídon, hogy végül a Notre-Dame hídon át térjen vissza a székesegyházhoz. Az alkalmazott térbeli forma üzenete világos: a lehetséges összes hídon való áthaladással mintegy körbevették, medrébe szorították a folyót.[43]

---

[40] Békekötés hírének napján Te Deum éneklés és/vagy örömtüzek a városban, másnap vagy harmadnap körmenet: Baye II. 83–87. 1412. aug. 27–29.; Fauquembergue I. 306–308. 1419. júl. 12–13.; Registres des délibérations du bureau de la ville de Paris. I. 1499–1526. Publié par François Bonnardot. Paris 1883. 151–152. 1509. március 22–23.; 211. 1514. aug. 16–17.; II. 1527–1539. Publié par Alexandre Tuetey. Paris 1886. 374–376. 1538. júl. 25–26.

[41] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 133–174.

[42] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m. 29–32.

[43] Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 208.

Az 1426-os árvíz elleni processzió azért is jellegzetes, mert beleillik a zárt körformát leíró, területkijelölő, határokat bejáró körmenetek közé – ilyennek tarthatjuk a plébániai keretben zajló, a liturgikus év rendes ünnepeihez kötődő körmeneteket is. Első alapvető megállapításunk azonban a Párizsban megszervezett rendkívüli körmenetek térbelisége kapcsán, hogy ezek többnyire nem ezt a modellt követték, hanem két pólus között jártak be egy utat: egy adott templomtól indultak el, és egy másik templomhoz érkeztek, ahol a körmenetet szentmisével, prédikációval „koronázták meg".[44] Akkor is igaz ez, ha a részletezőbb leírásokból az derül ki, hogy a menet tagjai (vagy egy részük) visszatértek a kiindulási pontra, sőt, néha az is nyilvánvalóvá válik, hogy visszafelé haladva eltérő útvonalat követtek. A gyakorlati megszervezésre is figyelő források, mint például a párizsi városi tanácsi jegyzőkönyvek 1499-től megőrzött anyaga egyes esetekben kitérnek a két végpont között bejárt útszakaszra is, például azért, mert elrendelik, hogy ezeket az utcákat tisztítsák meg az ünnep előtt: így történt például 1538. július 3-án és 1538. július 26-án.[45] Az általunk felhasznált 15. és 16. századi krónikák leírásaiban viszont szinte kizárólag a kiindulás helye és különösen a célpontként választott szentély jellemzi a körmenetek térbeliségét, és semmi sem utal egy esetlegesen zárt körként felfogott ceremónia képére.

Az ilyen két pólus között ingázó körmenetek esetében tehát másfajta jelentést kell keresnünk, a felfedezhető térbeli logika pedig leginkább a körmeneti célpontok kiválasztásában ragadható meg.[46] A már említett, Jacques Chiffoleau által elemzett 1412-es több hónapos körmenet-sorozat sokféle kezdeményezői és szereplői például jól láthatóan megpróbáltak minél több helyszínt bejárni (összesen 12), mind a népszerű központi plébániatemplomok és apátságok közül (Saint-Jean-en-Grève, Saint-Antoine-le-Petit), mind a város perifériáján, falakon kívül vagy belül található nagynevű apátságok és templomok közül (Saint-Martin-des-Champs, Sainte-Geneviève, Saint-Germain-des-Prés és a Sainte-Catherine-du-Val-des-Ecoliers; Saint-Marcel). Természetesen indultak menetek az olyan különleges központi szentélyek, mint a Notre-Dame és a Sainte-Chapelle felé is, illetve tartottak rendkívül hosszú körmeneteket a Párizs környéki nagy zarándokközpontokba is (Saint-Denis, Boulogne-la-Petite, Montmartre). A legjellemzőbb útvonalak a katedrálist kötötték össze egyik irányban a bal parti Sainte-Geneviève, a másik irányban pedig a jobb parti Saint-Martin-des-Champs apátsággal.[47]

Ezek a helyszínek szinte mind szerepeltek a következő évtizedek körmeneteiben is, és csatlakozott melléjük néhány újabb templom is, plébániatemplomok, szerzetesi közösségek rendházai, városon kívüli szentélyek is: a 15. század rendkívüli körmeneteiben legalább húszféle egyházi intézmény szerepelt a

---

[44] Rubin, M.: Corpus i. m. 267-268.; *Chiffoleau, J.*: Les processions i.m. 60.

[45] Registres des délibérations i. m. II. 369–372. Saint-Jean-en-Grève és Notre-Dame között; 374–376. Saint-Jehan-en-Grève és a Saint-Germain-l'Auxerrois templom között.

[46] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m. 38. Guenée itt csak általánosságban sorolja fel az 1380–1420-as évek körmeneti célpontjait, kiemeli, hogy lefedték a városfalakon belüli teret, ám nem bocsátkozik részletes fejtegetésekbe.

[47] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 53–61.

rendkívüli körmenetek célpontjai között. Látványosan csekély helyet kapnak ezen a listán a balparti koldulórendi templomok, amelyek a krónikás leírásokba ritkán kerülnek bele, viszont az egyetem által szervezett különleges körmenetek kedvelt célpontjai voltak.[48]

A könyörgő és hálaadó körmenetek nem arányosan oszlottak el a vizsgált évtizedek során: a legtöbb feljegyzés az 1410-es és 1420-as évekre vonatkozik (40-50 körmenet mindkét évtizedben). A szintén teljes egészében lefedett 1430-as, illetve 1440-es évekből viszont csak 6-10 ceremónia tűnik fel a városi naplók beszámolóiban. Az 1410-es évtized telítettségében természetesen szerepet játszik az 1412-es nagy hullám, az 1420-as évek eredménye mögött pedig az angol–burgundi kormányzat rendkívül tudatos és erőteljes propagandatevékenységét fedezhetjük fel, amely merített az angliai ceremóniák eszköztárából is.[49] Érdemes szétválasztani a könyörgő és a hálaadó menetek műfaját: ez utóbbiak mindig jóval csekélyebb számban jelennek meg, mint az előbbiek – az 1410-es, 1430-as és 1440-es évtizedek mindegyikében három-három ilyen processzióval találkozunk a krónikákban.[50] Az 1420-as évek jelentették korszakunkban a hálaadó körmenetek aranykorát, feltehetően az ekkoriban hatalmon lévő angol–burgundi párt aktív (és sikeres) katonai tevékenységének, illetve legitimitásért vívott harcának köszönhetően.[51] Az ebben az évtizedben feljegyzett körmenetek nagyobb részét a királyság javáért, a békéért, az időjárás viszontagságai miatt rendezték, kilencet azonban konkrét katonai események megünneplése miatt, 1421 és 1425 között, hálaadó körmenetként tartottak – ebben az öt évben tehát annyi hálaadó körmenetet tartottak, mint a fennmaradó három és fél évtizedben összesen. Az arányokat mutatja, hogy az összesen feljegyzett 102 körmenet közül 18 hálaadó, 84 pedig könyörgő menet.

A kétféle körmenet-típus meglehetősen hasonló módon válogatott a templomok közül. A legnépszerűbbek mindkét esetben a Notre-Dame (20), a Sainte-Catherine (17) és a Sainte-Geneviève (12). A könyörgő és a hálaadó menetek különbsége talán a koncentráltságuk mértékében ragadható meg. A könyörgő körmeneteknek kicsit több mint harmada (36) irányult a legnépszerűbb templomok hármasa felé (Notre-Dame 17, Sainte-Catherine 11, Sainte-Geneviève 8), a maradék 66 pedig tizenöt jóval ritkábban meglátogatott körmeneti célpont között oszlik meg. Ugyanez a decentrálás figyelhető meg az egyes plébániák területén egy időben tartott processziók szokásában, ami valójában a rendes évközi körmenetek, például az Úrnapi menetek mintáját követi: ezzel a

---

[48] A 15. századi egyetemi körmenetek célpontjai nagy vonalakban hasonlítanak a krónikákból kibontakozó listára, azzal a különbséggel, hogy az egyetemi körmenetek célpontjai között nagy szerepet kapnak a bal parti koldulórendi és bencés templomok, amelyek szinte teljesen hiányoznak a krónikás leírásokból; hiányzik viszont az egyetemi célpontok közül a Saint-Jean-en-Grève templom. *Destemberg, A.*: L'honneur i. m. 179–181.

[49] *Bryant L. M.*: Configurations i. m. 12–18. Ugyanezt az angol hatást emeli ki a temetési szertartások átalakulásában *Ralph E. Giesey*: Modèles de pouvoir dans les rites royaux en France. Annales ESC 41 (1986: 3. sz.) 584–588.

[50] 1412-ben és 1419-ben sikeres békekötésért, 1414-ben Soissons bevételéért, 1430-ban VI. Henrik angol-francia király franciaországi partraszállásáért, 1436-ban Párizs visszavételéért (kettő), illetve az 1449-es év katonai sikereiért (három) tartottak hálaadó körmeneteket.

[51] *Novák V.*: Hírek, hatalom i. m. 47–49.

megoldással négyszer találkozunk az 1412-es nagy sorozatban, és ezt a modellt alkalmazták 1423-ban, Meulan ostroma idején is.[52]

A hálaadó körmenetek koncentráltabbak: tizennyolcból tizenhárom a három legfontosabb templom felé irányult (Notre-Dame 3, Sainte-Catherine 6, Sainte-Geneviève 4), a többi öt templomot (Saint-Jean-en-Grève, Saint-Magloire, Saint-Martin-des-Champs, Saint-Germain-l'Auxerrois, Sainte-Chapelle) csupán egy-egy alkalommal választották ki arra, hogy az isteni segítségért hálát adjanak.

Az évtizedek során észrevehető bizonyos szentélyek csökkenő vagy hullámzó népszerűsége: a Saint-Martin-des-Champs, az 1410-es évek nagyon kedvelt célpontja (5 említés) csupán négy alkalommal szerepel az összes többi évtizedben, míg a Saint-Jean-en-Grève a vizsgált időszak közepén teljességgel hiányzik a repertoárból. A választások motivációit a szentélyekhez kapcsolódó jelentések alapján próbálhatjuk felderíteni. Vegyük először a Saint-Jean-en-Grève templomot, amely különleges ereklyéje miatt igen népszerű volt a párizsiak körében: itt őrizték ugyanis azt a szentostyát, amit az elterjedt történet szerint 1290-ben egy zsidó először tőrrel megszúrt, majd forró vízbe dobott. Az ostya erre csodás módon vérezni kezdett, majd lebegett a víz fölött. A szentostyát átszúró kést a bűnös zsidó néhány utcával messzebb álló, majd lerombolt háza helyén felépített kápolnában helyezték el (később ez lett a Billettes néven ismert kolostor temploma).[53] Bár a Saint-Jean-en-Grève általánosan népszerű körmeneti és zarándokhely volt a középkor folyamán,[54] 1418 és 1444 között egyáltalán nem jelent meg a feljegyzett körmenetek célpontjaiként, mintha az angol uralom (1420–1436) mellőzte volna ezt a szentélyt. Az okokat nem ismerjük, de esetleg szerepet játszhat az a tény, hogy a templom a Grève téren álló városházához közel állt és a városi hatalom vallási központját jelentette.

Ha a többi jelentős szerepet játszó szentélyhez kapcsolható alapjelentéseket áttekintjük, arra jutunk, hogy például a Notre-Dame jelenléte a hármas listában nem meglepő, hiszen ez a székesegyház a város fő temploma, amely ráadásul a város közepén helyezkedett el, és így az egész közösséget megjelenítheti. Az egyházi év nagy ünnepein tartott rendes körmenetek is erről tanúskodnak: a Virágvasárnapi körmenet alkalmából az összes párizsi templom képviselői a Sainte-Geneviève apátságnál gyűltek össze, ez jelentette a processzió kiindulópontját. Innen vonultak le ünnepélyesen, ereklyékkel és énekszóval a Cité szigetére vezető Kis híd végén álló erőd kapujáig, majd ezen keresztül a Notre-Dame székesegyházba. Ez az útvonal jelképezte Jézus jeruzsálemi bevonulását: az apátság jelentette a Jeruzsálemen kívüli helyet, a híd erődje a szent város kapuját, a sziget és a katedrális pedig magát a szent várost.[55] Számos egyházi és világi hivatalos ceremóniának is a katedrális volt a helyszíne.[56] Emellett

---

[52] Fauquembergue II. 88–90.

[53] *Miri Rubin*: Gentile tales. The narrative assault on late medieval Jews. New Haven–London 1999. 40–49.

[54] Egy részletes leírás egy több tízezres tömeget vonzó körmenetről: Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 20–21.

[55] *Des Graviers, J. E.*: „Messeigneurs..." i. m. 217.; *Bossuyt, S.*: The liturgical i. m. 192–195.

[56] *Albert Mirot – Bernard Mahieu*: Cérémonies officielles à Notre-Dame au XVe siècle. In: Huitième centenaire de Notre-Dame de Paris. Paris 1967. 223–290.

nem elhanyagolható tény az sem, hogy a nem a Notre-Dame felé tartó különleges körmenetek legnagyobb része éppen innen, a katedrálistól indult el ebben a korszakban, itt gyülekeztek össze az egész városból a résztvevők, hogy a kijelölt célpont felé közösen megkezdjék a processziót.[57] A Notre-Dame felé tartó különleges körmenetek tehát a legfontosabb egyházi intézmény presztízsét és a közösség vallási egységét építhették be a saját ceremóniájukba.

A második legnépszerűbb szentély, a Sainte-Catherine-du-Val-des-Écoliers perjelség esete egészen speciálisnak látszik. A Val-des-Écoliers szerzetesközösség eleve is az egyetemhez és az oktatáshoz kötődött, a patrónus, Alexandriai Szent Katalin pedig több más szerepe mellett a diákok védőszentje is volt.[58] Az intézmény kapcsolódása az egyetemhez a ceremóniákban is nyilvánvalóvá vált, például az 1412-es körmenetek alatt, amikor június 4-én az oktatók és a diákság az egyetemi gyűléseknek otthont adó Mathurinusok templomától indult és a Sainte-Catherine perjelségbe érkezett meg.[59] Ez a kapocs azonban nem volt kizárólagos, hisz az egyetem is változatos helyszíneket vont be a körmeneti gyakorlatába. A 15. századi egyetemi körmenetek térhasználatuk szempontjából nagyon hasonlítanak a krónikákban feljegyzett, általános processziókra: a legnépszerűbb helyszínek között mindkét listán a Sainte-Catherine templom mellett ugyanúgy (és ugyanolyan sorrendben) a Notre-Dame katedrálist és a Sainte-Geneviève apátságot találjuk meg.[60] Ez azt is jelzi, hogy az egyetemi kötődés önmagában nem elég magyarázat a templom korabeli szereplésére. A templom alapítástörténete egy egészen eltérő irányultságra mutat: a bouvines-i csatában (1214) a királyi testőrök fogadalmat tettek a király megmenekülésért, és ezt teljesítve járultak hozzá a templom építéséhez 1229-ban, majd a testőrök konfraternitását is ide telepítették 1376-ban.[61] Ez egyfajta harcias színezetet adott az intézménynek, hiszen Fülöp Ágost az ellene szövetkezett német-római császári és angol csapatokat győzte le egy a korszakban nagy visszhangot kapott ütközetben.[62] Ráadásul a 14-15. századi uralkodók személyes devóciójukkal is kötődtek Szent Katalinhoz (V. Károly), illetve a rezidenciáik közelében álló szentélyhez, számos adománnyal támogatták azt és itt vettek részt a vallási ünnepeken.[63] Az 1400-as évek elejétől kezdve tartottak a templomban a király jólétéért körmeneteket, és itt, a királyi testőrök kápolnájában őrizték azt a liliomokkal hintett kék baldachint is, amelyet a bevonulásokon az uralkodó feje felett vittek.[64] Mind az 1431. december 1-jén VI. Henrik angol–francia királynak, mind pedig az 1437. november 12-én VII. Károly francia királynak rendezett bevonulás leírásában külön hangsúlyt kap a templom és az

[57] *Guenée, B.*: Liturgie et politique i. m. 33.
[58] *Catherine Guyon*: Les écoliers du Christ. L'ordre canonial du Val des Écoliers 1201-1539. Saint-Étienne 1998.
[59] Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 21.
[60] *Destemberg, A.*: L'honneur i. m. 179.
[61] *Guyon, C.*: Les écoliers i. m. 95., 258.; *Lorentz, P. – Sandron, D.*: Atlas de Paris i. m. 139.
[62] *Georges Duby*: Le dimanche de Bouvines. 27 juillet 1214. Paris 1973.
[63] *Guyon, C.*: Les écoliers i. m. 258
[64] *Guyon, C.*: Les écoliers i. m. 265.

alapítói: a király fenségét kifejező baldachint az ünnep végén a testőrök vették át, „mivel ehhez joguk van", hogy átadják azt a Sainte-Catherine perjelének.[65]

Mindezek az egymásra rakódó jelentések még mindig nem magyarázzák önmagukban, hogy a templom 1418-tól kezdődően látványosan előretört az ünnepi helyszínek között, és ez a népszerűsége 1425-ig töretlenül folytatódott. Az 1420-as évek angol katonai győzelmekben gazdag első felében a Sainte-Catherine perjelség lett a különleges körmenetek egyik fókuszpontja (9 körmenettel, miközben a Notre-Dame 8, a Sainte-Geneviève 4, két másik templom pedig csupán 2-2 alkalommal jelent meg), majd ezután eltűnt a naplókból, és a következő ide irányuló körmenetet már ismét speciálisan az egyetem tartotta 1436-ban hálaadásként Párizs újbóli francia kézre kerüléséért.[66] Az angol–burgundi uralom alatt itt tartott körmenetek tematikája is jellegzetes: itt adtak hálát négy katonai győzelemért (1423, 1423, 1424, 1425), a könyörgő menetek pedig a királyság általános jóléte mellett Párizs városának a javáért is imádkoztak két alkalommal; ezzel a kitétellel egyetlen egy másik esetben találkozunk. A perjelség az angol-burgundi korszak legfontosabb szakrális központjának tűnik, hiszen az időszak hét nagy győzelméből négyet itt ünnepeltek meg.[67] A szentély angol uralom alatti kedveltsége kapcsolódhatott az angol-burgundi párthoz rendkívül lojális egyetem szerepéhez,[68] de az itt tartott körmenetek meríthettek a királyi hatalomhoz kötődés presztízséből, vagy akár az alapításhoz kötődő győzelem nimbuszából is – ez utóbbit némiképp bizonytalanná teszi, hogy a bouvines-i csatában az angolok a vesztes oldalon álltak.

A harmadik népszerű szentélyhez, a Sainte-Geneviève templomhoz kötődő körmenetekben az a különleges, hogy tulajdonképpen kétféle ceremóniát takarnak. Az egyikben a templom egyszerűen egy körmenet végpontja, a másikban viszont valójában egy speciális ceremóniáról, a szent ereklyetartójának a városi körbehordozásáról, „lehozataláról" van szó (*descente de la châsse de Sainte Geneviève*). Ennek során Szent Marcellus püspök Notre-Dame-ban őrzött ereklyéje ünnepélyesen „feljön" a bal parti dombokra, és „lehívja" Szent Genovéva ereklyéjét a Cité szigetére, a Notre-Dame katedrálisba, majd az ott tartott illő imádságok és szertartások után Marcellus egy darabon „elkíséri" Genovévát (a Szajnán átvezető Kis hídig), majd mindkét szent relikvia hazatér.[69] Míg 15. századi forrásainkban az apátság felé irányuló körmenetek voltak többségben, az ereklyetartó lehozatala pedig csak 1412. június 10-én és 1436.

---

[65] Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 276.; Maupoint 24.; a bevonulásról lásd: *Lawrence M. Bryant*: La cérémonie de l'entrée à Paris au Moyen Age. Annales ESC 41. (1986: 3. sz.) 513–542.

[66] Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 320.

[67] Az egyes évekhez kötődő hadi sikerek és a hálaadó körmenet célpontja: 1422 Meaux: Sainte-Geneviève; 1423 Meulan: Sainte-Catherine; 1423 Pont-sur-Seine: Sainte-Catherine; 1423 Cravent: Notre-Dame és Saint-Germain-l'Auxerrois; 1424 Crotoy: Sainte-Catherine; 1424 Verneuil: Notre-Dame; 1425 Mans: Sainte-Catherine.

[68] *Favier, J.*: Paris i. m. 229–232.; *Guyon, C.*: Les écoliers i. m. 261.

[69] Lásd *Maria-Carmen Gras*: Les processions en l'honneur de Sainte Geneviève. Miroir d'une société (XVe–XVIIIe siècles). Histoire Urbaine 32. (2011: 3. sz.) 5–30.; *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 57.; *Jacques Dubois – Laure Beaumont-Maillet:* Sainte-Geneviève de Paris. Paris 1982.; *Moshe Sluhovsky*: Patroness of Paris. Rituals of devotion in early modern Paris. Leiden–New York–Köln 1998. 101–105.

április 22-én jelent meg,[70] Nicolas Versoris 16. század eleji feljegyzéseiben általában ez a második típusú ceremónia dominált. Moshe Sluhovsky adatai szerint is a Szent Genovéva tiszteletére rendezett körmenetek igazi korszaka a 16. század, amelyet csak felvezet a szent 15. századi növekvő népszerűsége.[71]

A Sainte-Geneviève mint helyszín tehát egyrészt egy speciális tematikájú és különleges formájú szertartást jelentett a párizsi körmeneti palettán, másrészt pedig szerepet kapott néhány, az egész várost megmozgató ceremóniában is. Ebben szorosan kötődött a központi székesegyházhoz, hiszen a már említett, egész várost érintő Virágvasárnapi körmeneten a két templom együtt jelenítette meg a szent várost, az apátság a külső, a katedrális pedig a belső végpont képében. Ugyanezt állapíthatjuk meg a Keresztjáró napok kapcsán is; ezek utolsó, harmadik, azaz legfontosabb napján a Notre-Dame székesegyháztól a Sainte-Geneviève apátságig vonult a menet.[72]

Az apátság a székesegyházhoz való rituális kötődése mellett mindig erősen hangsúlyozta különállását, mentességét a párizsi püspök hatalma alól, illetve ereklyéinek kiemelkedő rangját – Szent Genovéva ereklyetartója csak akkor hagyta el az apátságot, ha egész Párizs kérte, Szent Marcellus ereklyéjével együtt. Ezek az ereklyék például nem szerepeltek azon a ceremónián sem, melynek során az összes párizsi egyházi intézmény és ereklyéik „köszöntötték" az 1239-ben Szent Lajos király által a városba hozott töviskoszorút.[73]

Szent Genovéva egyébként a város hagyományos védőszentje, már Attila támadásától is ő mentette meg annak idején a közösséget, később pedig az apátságban őrzött ereklyékről azt tartották, hogy kedvezőtlen időjárás esetén garantált a hatásuk.[74] Logikus, hogy a szent ezért alapvetően védelmező szerepben tűnt fel, ám a könyörgő körmenetek mellett mégsem szorultak háttérbe a hálaadó menetek. A vallásos formában megjelenő aktualitás azonban alapvetően békés maradt: az általánosan a királyság javáért tartott könyörgő menetek mellett témaként feltűnt V. Henrik király egészsége, több alkalommal az időjárás; míg a hálaadó körmenetek okai között katonai esemény csupán egy akadt, Meaux behódolása 1422-ben, a többi processzió békekötésért (1412), VI. Henrik megérkezéséért (1430) és Párizs vértelen átadásáért (1436) mondott hálát.

Párizs körmeneti térképe a 15. század elején tehát változatos képet mutatott, egyes helyszínek divatossá váltak, mások háttérbe szorultak, a Notre-Dame katedrális szerepe semmiképpen sem mondható túlnyomónak. A kormányzat, például az 1420-as években kormányzó angol–burgundi rezsim láthatólag hatékony eszközként tekintett az egyházi liturgiára a háborús propaganda terén. Ezekben a háborús évtizedekben formálódott ki a politikai üzenetet hordozó körmenetek gyakorlata, amelyek a párizsi egyházi intézményekre, vagyis a vá-

---

[70] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 57.; Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 320–321.

[71] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 92–93.

[72] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 77. A Keresztjáró napok első napján a menet a Notre-Dame és a Montmartre közötti utat járta be. *Kuchenbuch, L. et al.* : La construction i. m. 172.

[73] *Chiffoleau, J.*: Les processions i. m. 60.; *Gérard Dubois*: Historia Ecclesiae parisiensis I- II. Paris 1690–1710. II. 351.

[74] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 217–221.

rosi tér speciális elemeire támaszkodva hívták fel a figyelmet a királyság ügyére, a király hadjárataira, a győzelmekre és a békekötésekre, fogták össze a közösséget az időjárás viszontagságaival és a válságos politikai helyzettel szemben. Az egyes kiemelkedő fontosságú, a többinél gyakrabban alkalmazott körmeneti célpontok saját speciális adottságaikkal — központi szerepükkel, nagy múltukkal, védőszentjük képességeivel, esetleg alapításuk körülményeivel vagy éppen a központtól való tisztes távolságukkal — magukhoz vonzották a világi és egyházi hatóságok szervezésében megtartott körmeneteket, és ezzel maguk is speciális, új jelentést nyerhettek az itt lezajlott ceremóniák emléke révén. A körmenetek valójában az egész várost behálózták, támaszkodtak régi hagyományokra és maguk is megszentelt, rögzült útvonalakat hoztak létre a város számos pontján.

Központosítás a 16. században?

A 16. században a körmeneti kedv nem lankadt, és az elemzett naplók és városi krónikák a 15. századihoz hasonló módon jegyezték fel a hivatalos ceremóniákat: a feljegyzések minden esetben töredékesen, pontatlanul, kihagyásokkal tanúskodnak az ünnepi eseményekről, az egyes források, beleértve a hivatalos, intézményekhez kötődő dokumentációt is, csupán részben tudják lefedni a körmeneti gyakorlatot. Igen bőséges anyagot dolgoz fel Michèle Fogel a tájékoztatás ceremóniáiról szóló nagy hatású monográfiájában. Véleménye szerint a körmenetek és a királyság győzelmeiről tudósító más ünnepi formák kulcsszerepet játszottak az uralkodói hatalom és a társadalom kapcsolatában, mind időbeliségük, mind beszédmódjuk és az alkalmazott szimbólumok, mind térbeliségük részét képezték a propaganda ekkoriban egyre hatékonyabb működésének. Vizsgálódásai kiterjednek a propagandagépezet átalakulására, az uralkodói hatalom alátámasztását célzó „szimbolikus offenzívára”.[75] Fogel más ceremóniák (például a hivatalos rendeletek kikiáltása és kiplakátolása[76]) mellett röviden kitér a rendkívüli körmenetek térbeliségére is: meglátása szerint ezek néhány kivétellel egy rendkívül szűk központi térbe íródtak csupán, a Sainte-Chapelle-től indultak és a Notre-Dame katedrálishoz érkeztek.[77] A szerző leírása alapján kiáltó az ellentét a 15. század elejének sokszínűsége és a 16. század uniformizált gyakorlata között. A 16. századi krónikás beszámolók segítségével ezt az átalakulást vizsgáljuk meg többféle szemszögből – vajon valóban egyszerű egységesülésről, a központ felértékelődéséről lenne csak szó?

A Fogel által kiemelt központi útvonalat mutatta be a század elején egy parlamenti tanácsos, Germain Chartelier, amikor rendkívül alaposan leírta, milyen utat járt be kollégáival a Palota és a Notre-Dame templom között 1509 tavaszán: először március 23-án egy békekötés megünneplése alkalmából, majd április végén a velenceiek felett aratott győzelem miatt, végül egy hónappal ké-

[75] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m.
[76] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 29–50., 102–111.
[77] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 137–138.

sőbb, május végén ugyancsak ez okból. Mindhárom alkalommal más módon járták be a különben nem túl bonyolult utat a Cité szigetén, az egymástól 3-400 méter távolságra fekvő két helyszín között. Az első alkalommal a parlamenti bírák elgyalogoltak a székesegyházba, majd innen indult a körmenet „a Cité körül" (*autour de la cité*): a templom nyugati nagy kapuján kilépve egyenesen elindultak a Kalendre utcán, és beérkeztek a Palota udvarára, ahol imádkoztak a Sainte-Chapelle kitett ereklyéi előtt. Visszafelé a sziget másik, párhuzamos utcáján, a Vieille Draperie (Régi Posztós) utcán haladtak, majd bevonultak a katedrális melletti kolostor épületei közé és innen kanyarodtak vissza a Notre-Dame főkapujához.[78] Egy hónappal később a parlament és a Számvevőszék tagjai a Sainte-Chapelle-től indultak el, „Fülöp király nagy lépcsőinél", áthaladtak a Palota nagy kapuján és a Vieille Draperie utcán át eljutottak a Notre-Dame kolostorba, majd innen a székesegyházba. Visszafelé pedig a Kalendre utcán át közelítették meg a Palotát.[79] A megfordított sorrend ellenére úgy tűnik, hogy a székesegyháztól a Palotáig mindig a Kalendre utcán, a másik irányban viszont a párhuzamos Vieille Draperie utcán haladt a menet. A harmadik feljegyzett körmenet azonban rácáfol erre a szabályra: ennek ugyanis csak a köztes állomása volt a Notre-Dame, ahova a bírák a Kalendre utcán végigsétálva jutottak el, majd egy kis oldalajtón bevonultak a templomba, egészen a kórusba. Innen indultak ugyanis tovább az ereklyékkel felszerelkezve a Kis hídon és a Saint-Jacques utcán végighaladva a Sainte-Geneviève apátságig.[80] A távolról nézve központosított térbeliség is jelenthetett tehát változatos mikrotereket, az útvonal állandó variálását.

A körmenetek részletes útvonala azonban általában nem jelenik meg a narratív forrásokban, térbeli utalásokkal csak akkor találkozhatunk, ha a szertartás közben valamilyen botrány történt, mint Szent Genovéva ereklyetartójának lehozatala alkalmából 1524. május 24-én, amikor a ceremónia során, a Notre-Dame székesegyház felé vezető úton összekülönbözött egymással Párizs püspöke és a Sainte-Geneviève apátság feje, hogy ki haladjon az előkelőbbnek tartott jobb oldalán az utcának.[81]

A 16. századra vonatkozó vizsgált naplók az általuk lefedett 52 évben 86 különleges körmenetről számolnak be – a Fogel-féle hivatalos összeírásban 123 körmenet jelenik meg erre az időszakra, ám nem feltétlenül ugyanezek a ceremóniák, hiszen ő a városi hatóságok, a Parlament, a Számvevőszék és a Notre-Dame káptalanja által elrendelt vagy rendezett körmeneteket vette számba,[82] így kimaradhattak az egyetem vagy a plébániák, rendek szervezésében megtartott processziók. Ez azt jelenti, hogy számos hivatalos körmenet nem keltette fel eléggé a naplóírók érdeklődését, ám más alkalmakkor valamiféle figyelmet mégiscsak fordítottak a jelenségre.

---

[78] *Paul Guilhiermoz:* Mémorial de Germain Chartelier, conseiller au Parlement (1503–1511). Bulletin de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Ile-de-France 15. (1888) 171.

[79] *Guilhiermoz, P.*: Mémorial i. m. 172.

[80] *Guilhiermoz, P.*: Mémorial i. m. 176–177.

[81] Versoris 140–141.

[82] *Fogel, M.*: Les cérémonies i. m. 473. a forrásokról, 434–441.

A naplókban megjelenő körmenetek térbelisége egyáltalán nem annyira egyöntetű, ahogyan azt a Fogel által bemutatott körmenetek alapján gondolhatnánk. A legnépszerűbb központok esetében akár vélhetnénk azt is, hogy nincs nagy változás a 15. századi helyzethez képest: a Notre-Dame székesegyházba irányuló 21 körmenet mellett 12 ment a Sainte-Geneviève apátságba, és emellé még odavehetjük a Szent Genovéva ereklyetartóhoz kötődő speciális szertartást, amely az apátságból indult, a Notre-Dame-ban tartott szentmisével érte el a csúcspontját és végül az apátságba tért vissza – korszakunkban ebből 13-at jegyeztek fel a szerzőink. Ez a két szentély tehát magához vonzotta az összes feljegyzett körmenet felét. A Saint-Martin-des-Champs apátság már csak öt alkalommal vált célponttá, és ebből kétszer az egyetem szervezte a ceremóniát. A Palota és a területén álló Sainte-Chapelle két-két ízben szerepel a naplókban, és kétszer jelenik meg a Saint-Jean-en-Grève templom is. A többi egyházi intézmény (a korábban oly népszerű Sainte-Catherine-du-Val-des-Écoliers, a Saint-Germain-l'Auxerrois, a ferencesek és a karmeliták, valamint néhány újonnan felbukkanó plébániatemplom) csupán egy-egy alkalommal kerültek bele a naplókba körmenetek célpontjaként.

Gyakoribbá vált viszont a 15. században is ismerős szokás, az egyéni plébániák területén egy időben tartott, a liturgikus évtől azonban független menetek rendszere: míg az 1412-es sorozatban, vagy akár 1524-ben is ezek egymástól elkülönült napokon zajlottak, 1530-ban és a 16. század végén már heteken át követték egymást. Így történt ez az 1583-1584-es évek „fehér körmenetei" (*processions blanches*) idején, amelyek egész Észak-Franciaországban elterjedtek,[83] és így az 1589-es válságos év elején, amikor Párizs szembehelyezkedett a zsarnoknak ítélt III. Henrik királlyal, és hosszan gyászolta a király által meggyilkoltatott vezetőit, a Guise testvéreket.[84] Ezek a valamennyi plébánián zajló körmenet-sorozatok egyfajta pánikhangulat szimptómái voltak, és nem a hatalom utasítására, annak képviseletében, hanem spontán közösségi vagy helyi papi kezdeményezésre indultak el és folytatódtak igen sokáig. Az ismétlődés és a plébániai keretek előtérbe helyezése mellett különlegessé tette ezeket a meneteket a résztvevők kiléte (egyházi intézmények helyett gyermekek, majd laikus felnőttek is), időszaka (éjjel, fáklyafénynél), a résztvevők önsanyargatása (télvíz idején egy szál ingben, mezítláb gyalogolnak).[85]

Első közelítésben tehát elmondhatjuk, hogy a körmenetek valóban koncentráltabbak lettek a térbeliségüket tekintve, de nem tűntek el teljesen a különféle periferikus helyszínek sem, illetve a naplók alapján nem egy, hanem két pólus rajzolódik ki: a Cité szigetén álló székesegyház, amelyhez nyilvánvalóan kapcsolódik a Palota és a Sainte-Chapelle is, valamint a bal parti dombokon, a

---

[83] *Crouzet, D.*: Recherches i. m. 156.

[84] *Denis Crouzet*: Les guerriers de Dieu: la violence au temps des troubles de religion, vers 1525 – vers 1610. I-II. Champ Vallon 1990. II. 379–389.

[85] „Ugyanezen a napon [1589. február 3.] igen szép körmenetek, ahol rengeteg teljesen meztelen ember vett részt, akik igen szép kereszteket hordoztak; néhányan azok közül, akik részt vettek ezen a meztelen körmeneten, a kezükben vitt gyertyájukhoz vagy viaszfáklyájukhoz [...] az elhunytak [a király által meggyilkolt Guise testvérek] címereit rögzítették; a rajtuk lévő ingen vagy fehérneműn nagy rózsafüzéreket viseltek." François 47.

város peremén elhelyezkedő, a város hagyományos védőszentjének ereklyéjét őrző apátság.

A körmenetek tematikája némiképp tisztázhatja a két központ, sőt a többi helyszín szerepét is. A 21 körmenet közül, amely a Notre-Dame székesegyházba indult, 7 hálaadó körmenet volt, a Sainte-Geneviève apátságba ezzel szemben egyetlen ilyen célú processzió irányult. Az apátság így, a természeti katasztrófák – ekkoriban jellemzően a szűnni nem akaró nyári esőzések – miatt körbehordozott ereklyetartóval és a számos egyéb könyörgő menettel, eltérő funkciót töltött be a válságos évtizedekben, az isteni irgalmasság és segítség egyik legfőbb forrása lett, és ezzel egyöntetűbb szerepet vett fel, mint a 15. század elején, amikor békekötések és dinasztikus események megünneplése is kötődött ide. A királyság dicsőítése pedig hasonlóképpen egyre kizárólagosabban kötődött a Notre-Dame-hoz és környékéhez.

A ritkán szereplő templomok előtérbe kerülése is magyarázatot kap a körmenetek okainak vizsgálata révén. A nyolc egyetlen alkalommal szereplő templom közül öt (Sainte-Catherine, Saint-Germain-l'Auxerrois, Saint-Médard, Saint-Gervais és Saint-Barthélemy), valamint a kétszer feljegyzett Saint-Jean-en-Grève is egy ízben engesztelő körmenetek célpontjaivá váltak, mivel protestánsok által elkövetett képrombolás, szentostya-megszentségtelenítés történt falaik között vagy a közelükben. A leghíresebb ilyen botrány 1528 júniusában esett meg, amikor a Sainte-Catherine-du-Val-des-Écoliers közelében fekvő utcában egy éjjel összetörtek egy nyitott falfülkében álló Szűz Mária szobrot: a következő napokban összesen három engesztelő körmenet indult a környékre, egy a Sainte-Catherine templomba, kettő viszont egyenesen a bűntett helyszínére, egy polgári házhoz.[86] A szentségtörés helyrehozatala, reparációja megkövetelte, hogy a gaztett helyszínén történjen az engesztelés is,[87] így a protestantizmus erősödése és a katolikus képek és dogmák ellen tiltakozó protestánsok fellépése új helyeket emelt be a körmeneti térképre (például hétköznapi utcarészleteket), de emellett a hagyományos körmeneti logika másfajta átrendeződésének a lehetőségét is felvetette.

Moshe Sluhovsky munkájában a Sainte-Geneviève apátsághoz kötődő rítusok kapcsán vizsgálta a 16. századi átalakulásokat, és arra mutatott rá, hogy a reformáció fenyegetése és emellett a királyi hatalom megerősítésének az igénye valóban változásokat eredményezett a város rituális terében, ám ez nem egyszerűen a központ, vagyis a Notre-Dame és a Sainte-Chapelle felértékelődését jelentette.[88] Éppen egy más helyszínre irányuló engesztelő körmenet, az 1535. január 21-én tartott, az egész várost megmozgató ceremónia világíthat rá az átalakítás jellegére. A körmenetet azért rendezték, mert 1534 októberében a szentmisét és az oltáriszentséget gyalázó pamfletek jelentek meg az egész városban, sőt az ország több pontján is, amelyekből még a király lakosztályába is jutott. Ezt a botrányos eseményt erőteljes protestánsüldözési hullám követte.[89]

[86] Versoris 207–208.

[87] *Élisabeth Crouzet-Pavan*: „Sopra le acque salse" Espaces, pouvoir et société à Venise à la fin du Moyen Age. I–II. Roma 1992. 916.

[88] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 114.

[89] *Owen Chadwick*: A reformáció. Bp. 1997. 146.

A januári körmenet kimondott célja az oltáriszentség felmagasztalása, kiengesztelése volt, és ehhez összegyűjtötték a város összes jelentős relikviáját, így a Sainte-Chapelle-ből a Krisztus szenvedéséhez kapcsolódó töviskoszorút, az Igaz Keresztet és Krisztus vércseppjét, valamint Szent Lajos király fejereklyéjét.[90] Megjelentek a szertartáson Szent Genovéva ereklyéi is, ami azért különleges, mert ahogy már láttuk, az apátság addig mereven ragaszkodott ahhoz, hogy a szent maradványai a legértékesebb relikviák Párizsban, így semmilyen más ereklye előtt nem kell hódolniuk – Szent Lajos királynak a 13. században még nem sikerült megváltoztatni ezt a hozzáállást.[91] Ezen a napon azonban, 1535. január 21-én Szent Genovéva ereklyéi is csatlakoztak a többi egyházi intézmény kincseihez a Notre-Dame székesegyházban, majd innen vonultak át együtt a Louvre közelében álló Saint-Germain-l'Auxerrois templomba, a király plébániatemplomába, „mert a király itt volt".[92] I. Ferenc mellett az oltáriszentség is itt „várta" a menetet, majd baldachin alatt, a király és az egész nemesség kíséretében így vitték el a Notre-Dame katedrálisba. A korabeli városi vezetés meg is jegyezte, hogy ez volt az első alkalom, amikor Szent Genovéva átkelt a Szajna jobb partjára – az eddigi kötöttnek számító útvonal ugyanis mindig a Notre-Dame-ig vezetett csupán.[93] Az oltáriszentség új fenyegetettsége és a király jelenléte tehát kellő nyomást gyakorolt az eddig hagyományos szokásaihoz és különállásához ragaszkodó apátságra.

A különféle szentélyek ereklyéi mellett a párizsi identitás csodatörténete is helyet kapott a menetben: a Notre-Dame hídon eljátszották a Saint-Jean-en-Grève templomban őrzött, tőrrel megsebzett ostya történetét. Ez a misztériumjáték már feltűnt egy processzióban a 15. század folyamán is: 1444-ben egy békéért könyörgő menet haladt a Sainte-Catherine perjelség felé, és ennek során, a csodás ostya és a tőr közszemlére tétele mellett megjelenítették a szentostyára támadó zsidó megbűnhődését is.[94] Ebben az esetben az eucharisztikus történet csupán egy volt a körmenet fényét emelő sokféle ereklye sorában. A 16. századi színjáték viszont kifejezetten a körmenet főszereplőjére, a felmagasztalt szentostyára irányította a figyelmet. Ennek a processziónak azonban volt egy másik kedvezményezettje is: a király, akinek a kedvéért Szent Genovéva ereklyéje átlépte a Szajnát, hogy a saját plébániatemplomában csatlakozhasson a menethez; illetve akinek a dicséretét a Notre-Dame hídon felállított borostyánlugasban aranyozott szalagokra írt szövegek hirdették.[95] A király bírói hatalma nyilvánult meg az ünnepélyes napot és a körmenetet lezáró, a város több helyszínén zajló csoportos kivégzésekben is.[96] A királyi hatalom tehát régi tárgyakat, történeteket és emellett hagyományosan használt helyszíneket épített be

---

[90] Driart 175.; Journal d'un Bourgeois 1515–1536. 442–444.

[91] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 95.; *Chiffoleau, J.*: Les processions i.m. 60.

[92] Journal d'un Bourgeois 1515–1536. 443.

[93] Registres des délibérations II. 196.

[94] Journal d'un Bourgeois 1405–1449. 372.

[95] Registres des délibérations II. 196.

[96] Registres des délibérations II. 199.; Journal d'un Bourgeois 1515–1536. 444. Lásd: *Novák Veronika*: Az elítélt teste és a város szövete. Kivégzés, hatalom és térhasználat a 15–16. századi Franciaországban. In: A test a társadalomban. Budapest 2015. 330.

egy újfajta konfiguráció szerint elrendezett ceremóniába, amely nem csak a meggyalázott oltáriszentség felmagasztalását, hanem az ezt előmozdító, a körmenetben személyesen, jámbor hívőként résztvevő király dicsőítését is elérte.[97]

Az elkövetkező évtizedekben a korábban sosem tapasztalt utazás megismétlődött, 1549-ben a szintén jobb parti Saint-Paul templomba, az 1550-es és 1580-as évek között pedig több ízben is a Sainte-Chapelle-be vitték Szent Genovéva ereklyéit a protestánsok ellen tartott körmenetek során.[98] Sluhovsky értelmezésében a királyi hatalom „újrarajzolta" a város katolikus terét, hiszen engedelmességre szorította az egyházi szertartásokat, a városi hatóságokat és az ereklyéket is.

Átrendeződő terek – ellenőrzés és széttagozódás

A változásokat összegezve egy meglehetősen komplex képet rajzolhatunk fel. Megritkult a hagyományos, várost átszelő, a központtól a falak felé haladó, a város területét nagymértékben érintő menetek mintázata, ám a 16. századi, krónikások által jelentősnek tartott körmenetek még mindig többféle helyszínt emeltek be a ceremóniák célpontjai közé. A motivációk és alkotóelemek alaposabb vizsgálata azonban arra mutatott rá, hogy végbement egyrészt egyfajta specializálódás a különféle célpontok között, az uralkodói hálaadás helyszínei egyre jobban elkülönültek a természeti katasztrófák elleni könyörgések helyétől; másrészt pedig az egyes szentélyek nem saját tekintélyük, jellegzetességeik miatt váltak célponttá, hanem időnként csak azért, mert éppen a közelükben történt valami konkrét esemény. Ugyanígy a periferikus templomok körmeneti értékének csökkenéséről tanúskodik hagyományaik áthágása, ereklyéik és legendáik felhasználása a 16. század „főszereplői", az oltáriszentség és az uralkodó felmagasztalása érdekében.

A 16. századi átalakuló körmeneti térképet tehát nem írhatjuk le egyszerűen a központosodással, bár tény, hogy a 15. század eleji sokszínűség, a város perifériáján elhelyezkedő templomok (Sainte-Catherine-du-Val-des-Écoliers, Saint-Martin-des-Champs és Sainte-Geneviève) óriási súlya helyett a különleges körmenetek a város központjába koncentrálódnak. Megjelent a koncentrálódás a Sainte-Chapelle-től induló és a Notre-Dame-ba érkező körmenetek gyakorlatában, de ide tartozhat Szent Genovéva ereklyéjének ekkoriban egyre gyakoribbá váló lehozatala is, hiszen ez is a Notre-Dame-ban tartott misében érte el csúcspontját. A Notre-Dame-ban összpontosultak a győzelmekért és békekötésekért hálát adó körmenetek is, amelyeket aztán a század utolsó évtizedeitől egy másik szertartás, a királyság által könnyebben ellenőrizhető, a vegyes ügyekért könyörgő menetektől tisztán elkülönülő és szinte kivétel nélkül a Notre-Dame-ban tartott Te Deum kezdett el kiszorítani.

---

[97] Hasonló stratégia jelenik meg Hunyadi Mátyás 1489-es budai úrnapi körmeneti szereplésében is – *Goda K.*: „Ecce..." i. m. 186. és 213.

[98] *Sluhovsky, M.*: Patroness of Paris i. m. 114.

A kormányzat és a városi intézmények által kézben tartott specializálódó és kétpólusú rendszert bontották meg időnként a tér szétforgácsolódását hozó körmenetsorozatok, amelyek az 1580-as évek folyamán (1583-1584 és 1589), a korábbi gyakorlattól eltérve, valójában a meggyengülő királyi hatalommal szemben felemelkedő ultrakatolikus Liga és az általa befolyásolt, pánikba esett párizsiak többé-kevésbé spontán (de semmiképpen sem hivatalos) kezdeményezéseinek tarthatók.[99] A központi, intézményes, hivatalos formákkal szemben ezek a körmenetek a város valamennyi negyedét érintették, és a kisebb közösségek vezetői, a királlyal elégedetlen plébánosok, a városnegyedek elöljárói mozgatták a szálakat. Denis Crouzet elemzései szerint a közösség által szervezett körmenetek a mennyei Jeruzsálemhez tették hasonlóvá Párizst.[100]

Elizabeth Crouzet-Pavan a velencei köztér vizsgálatánál állapította meg, hogy a városi hatalom olyan sikeresen tette saját központi tereit (Szent Márk tér és Rialto) a városi élet megkérdőjelezhetetlen központjává a 14-15. században, hogy az ezzel szembeszegülő megmozdulások is ugyanezeket a helyszíneket választották a tiltakozás kifejezésére, mivel a helyi közösségek központjai elveszítették szimbolikus jelentőségüket.[101] A 16. századi Párizsban láthatólag nem ez a helyzet: az egyre egyértelműbben kirajzolódó központ és a régi szentélyek tekintélyvesztése mellett a körmenetek válságos időszakokban (természeti katasztrófák és a Sainte-Geneviève apátság, szentségtörés és az érintett templomok engesztelő felkeresése) más helyszíneket is láthatóvá tettek, a királlyal szembehelyezkedő városi erők pedig saját tereiket, plébániai körmeneteiket tudták igen erős szimbolikus tartalommal megtölteni.

CONSECRATED ITINERARIES – CONTROLLED ITINERARIES. PROCESSIONAL SPACE AND POWER IN FIFTEENTH-SIXTEENTH CENTURY PARIS

by Novák Veronika
(Summary)

The study explores the changing uses of space in Parisian processions during the fifteenth and sixteenth centuries. The analysis is based on local narrative sources, chronicles and diaries, and thus encompasses the most visible part of the processional practices, the extraordinary processions imploring divine help for actual meteorological or political crises and also the thanksgiving processions reflecting on victories, peace treaties and dynastic events.The end of the Middle Ages experienced a multifaceted and colourful processional culture, with a great variety of itineraries adopted in the Parisian urban space. Concerning the early modern era and the tentatives of strenghtening royal power, a certain uniformisation of the practices is described in modern historiography.

---

[99] Ennyiben talán párhuzamba hozhatók az éppen ekkor, 1588. május 12-én „feltalált" barikádokkal is, lásd *Denis Richet*: Les barricades à Paris le 12 mai 1588. Annales ESC 45. (1990: 2. sz.) 383–395.

[100] *Crouzet, D.*: Les guerriers i. m. II. 361., 382.

[101] *Élisabeth Crouzet-Pavan*: Cultures et contre-cultures: à propos des logiques spatiales de l'espace public vénitien. In: Shaping urban identity in late medieval Europe. Ed. Marc Boone – Peter Stabel. Leuven–Apeldoorn 2000. 89–108.

Analysing the destinations and itineraries of the processions, together with the possible motivations for the choices of ecclesiastical institutions, and the very details of the ceremonies, the paper tries to draw a more complexe picture of the changes, nuancing the simple uniformisation thesis. In fact, several churches preserved their role as processional destinations, but the changing processional practices transformed the message linked to the choice of the different institutions. At the same time, the extraordinary processions at the single parishes acquired a new importance at the end of the sixteenth century.

Sudár Balázs

AZ ÁRPÁDOK, ATTILA ÉS A DINASZTIKUS HAGYOMÁNYOK

Vitathatatlan tény, hogy a hun hagyomány jó néhány évszázada, legkésőbb az 1200-as évek óta részét képezi a magyarság önképének. Úgy is mondhatjuk, hogy a hun elődök tudata, az Attilára való emlékezés a magyar történelmi hagyomány része. Sokan töprengtek már azon, hogy lehetett-e ennek bármiféle alapja: a válaszok a szerző vérmérsékletétől vagy beállítottságától függően a teljes elutasítástól a teljes elfogadásig terjedtek és terjednek.

A 19. század közepéig többé-kevésbé természetesnek tekintették, hogy a hunok a magyarok elődei.[1] Később elsősorban Hunfalvy Pál nyomán kialakult egy szkeptikus álláspont.[2] Ezzel szemben Hóman Bálint hozott fel érveket, aki mégis elfogadhatónak vélte a hagyomány állításait.[3] A 20. század második felében Szűcs Jenő, Győrffy György és Kristó Gyula teljes mértékben elutasító érvelése volt meghatározó.[4] Szerintük a magyaroknak nincsen korai hun hagyománya, hanem azt nyugat-európai hatásokra kreálták a 12–13. században nyugati egyetemeken végzett értelmiségiek. A jelenség mögött voltaképpen egy kisebbségi érzés állna: a korszak elfogadott történészi irányzata szerint kellett valamiféle megfogható múltbeli ős, természetesen a Bibliából – de máshonnan is. A franciák úgy tudták, hogy Trójából érkeztek, az írek szkítáknak vélték magukat. Ezek hatására a magyaroknak is kreálniuk kellett valamiféle elődöket, hogy a nyugati-keresztény világ követelményeinek megfeleljenek. Újabban Veszprémy László a 11. századig visszamenően igazolhatónak látja a hun elődökről való tudás létét, ami alaposan meggyengíti a korábbi feltevéseket a vi-

---

[1] A hun–magyar rokonság kérdésének rövid áttekintése: *Kordé Zoltán*: Hun–magyar rokonság. In: KMTL 274–275.

[2] *Hunfalvy Pál*: Magyarország ethnographiája. Bp. 1876. 299–303. A korai nézetekre lásd: *Pintér Jenő*: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1930. I. 62–71.

[3] *Hóman Bálint:* A magyar hún-hagyomány és hún-monda. Bp. 1925.; *Németh Gyula:* Hunok és magyarok. In: Attila és hunjai. Szerk. Németh Gyula. Bp. 1940. 265–270. (Reprint, 1986) Németh elméleteinek alakulására: *Berta Árpád:* Németh Gyula első őstörténeti nézetének kialakulása. In: Őstörténet és nemzettudat, 1919–1931. Szerk. Kincses Nagy Éva. Bp. 1991. 23–30.

[4] *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1974. 420–427.; *Györffy György*: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések – új válaszok. Bp. 1993. 126. („… azt a feltevést, hogy a magyarság a krónikákban lefektetett hun eredet gondolatát keletről hozta volna magával — mint bizonyíthatatlant — el kell vetnünk. […] A hun–magyar azonosság gondolata bizonyíthatóan Európában keletkezett a X. században."); *Kristó Gyula*: Volt-e a magyaroknak ősi hun hagyományuk? In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. 313–329.

szonylag kései átvételt illetően.[5] Szabados György pedig egyértelműen a hun hagyomány autentikus léte mellett foglal állást.[6]

A fent említett elemzések döntő mértékben nyugati források alapján, nyugati kontextusban értelmezték az Attila-hagyományt. Sokkal kevesebb figyelem esett arra, hogy egyáltalán lehet-e keleti eredetű, sztyeppéről hozott örökségünk a hun nagykirály tisztelete. Ecsedy Ildikó bizonyította, hogy az Attila temetésére vonatkozó mondákat hozhattuk magunkkal keletről, hiszen Kínában is ismertek voltak, a folyómederbe való temetés keleti példáit pedig Lezsák Gabriella gyűjtötte össze legutóbb.[7] Mindezek arra figyelmeztetnek, hogy az sem vehető bizonyosra, hogy az Attilához kötődő legendák mindenestül a nyugati írásbeliségből kerültek volna hozzánk.

Attilára, mint valós ősre mutatott rá Hóman Bálint, aki szerint az összekötő kapcsot a bolgárok jelentették. Róna-Tas András ugyan nem fejtette ki nézeteit, de több helyen állította, hogy a magyar Attila-hagyomány mögött egy sztyeppei legitimációs igény állhatott. Szerinte a mongolok előtti sztyeppén Attila hasonló szerepet töltött be, mint a későbbiekben Dzsingisz kán.[8] Így a hagyomány keletről értelmeződik, a keleti közegben való legitimációt szolgálja, s végül is másodlagos, hogy igazságtartalma van-e.

Úgy gondolom, a kérdés részletesebb vizsgálatot igényel, ennek magam most csak az alapvonulatait tudom felvázolni. Attilára többféle, egymásnak ellentmondó hagyomány utal a magyar krónikás anyagban. Anonymus sok esetben, egyértelműen állítja, hogy „Ügyek fia Álmos fejedelem … Attila királynak a nemzetségéből való".[9] De vajon Álmos dinasztiája tekinthette-e ősének, a dinasztikus legitimáció sarokpontjának Attilát? (E szempontból mindegy, hogy a kapcsolat valós vagy fiktív-e.) Két problémát kell végiggondolnunk. Egyfelől azt, hogy mit tudunk Attila legitimációs sarokpont voltáról a tények szintjén. Másodjára pedig azt, hogy általában a sztyepperégióban kit és miért volt szokás a dinasztikus hagyományokban ősként kiemelni.

I. Attila mint a dinasztikus legitimáció jogforrása

Az írott források meglehetősen kevés fogódzót nyújtanak a kérdéshez. Mindössze három hagyomány esetében merül fel — már a középkorban — az Attilára való hivatkozás: a bolgároknál, a székelyeknél és a magyaroknál. A szé-

---

[5] *Veszprémy László*: A magyarországi hun hagyomány legkorábbi írott forrásai és európai kapcsolatuk. Acta Historica 135. (2013) 25–43.

[6] *Szabados György*: Identitásformák és hagyományok. In: Magyar Őstörténet. Tudomány és Hagyományőrzés. Szerk. Szentpétery József – Sudár Balázs – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. Bp. 2014. 298–299.

[7] *Ecsedy Ildikó*: A magyarországi „Attila sírja"-hagyomány keleti hátteréről: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 3. Mitosz és történelem. Szerk. Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. Bp. 1978. 64–77.; *M. Lezsák Gabriella*: Attila sírja – a folyómederbe temetés motívuma. In: Tanulmányok Tomka Péter 70. születésnapja tiszteletére. Szerk. Takács Miklós et al. Győr 2015. s. a.

[8] *Róna-Tas András*: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1996. 21., 63., 238–239., 326–329.

[9] Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Bollók János – Veszprémy László. Bp. 2004. 15.

kely hagyomány azonban nem dinasztikus célzatú, sokkal inkább a magyar hun hagyománnyal rokonítható, és a népcsoport eredetét hivatott magyarázni.[10]

A bolgár hagyományt egy középkori uralkodói lista örökítette ránk.[11] Az ószláv nyelvű szöveg három kéziratban maradt fenn, egy a 15., kettő pedig a 16. században keletkezett. A nagy időtáv ellenére egészen biztos — pl. az uralkodási idők régi török datálása alapján —, hogy a szövegek hitelesek. A lista a bolgár uralkodók sorát — uralkodási idejük megadásával — Umor trónra lépéséig, 766-ig adja meg. Aszparuchtól — vagy talán Kuvrattól — e sor többé-kevésbé megfelelőnek tűnik, baj az első két uralkodónál van. Az első, Avitokhol állítólag 300 évig uralkodott, utódjának, Irniknek „csak" 150 év jutott. Ha ettől eltekintünk is, kérdés marad bőven. A kulcsszereplő Irnik, akit általában Attila Ernák (Hernac) nevű fiával szokás azonosítani. Kérdés persze, hogy két hasonló nevű személy azonosítható-e. Belátható, hogy csupán ez meglehetősen gyenge érvet jelent. Problémát okoz az is, hogy ha az azonosítás megáll, akkor az apát miért Avitokholnak hívják, és miért nem Attilának. Harmadrészt mindkettejük a Dulo dinasztiából származik, ilyenről viszont Attila kapcsán sosem hallunk. Mindezek persze az adatok szegényességével akár magyarázhatóak is, de az egyetlen ténylegesen létező névhasonlóság kevés a bizonyossághoz. Tovább rontja a helyzetet a nevek történeti személyekkel való egyeztetése. A lista második fele többnyire a bizánci forrásokból ismert uralkodókkal azonosítható, s amennyiben Kurt valóban Kuber/Kuvrattal azonos, akkor ő a 7. század közepére datálható. Gosztun a maga 3 évével nem jelentős tényező, és amennyiben őelőtte valóban Irnik, előtte pedig Avitokhol uralkodott, akkor ők a 6. század végén, a 7. század első harmadában élhettek, 150–200 évvel a hun birodalom felbomlása után. Ebben az esetben tehát nem sok közük lehet Attilához és fiához, Ernákhoz. Ha a nyilvánvalóan hihetetlen uralkodási idők felől közelítjük a kérdést, akkor gondolhatunk arra, hogy az évek nagy száma a régiségre utal, arra, hogy ezen személyek esetleg jóval régebben éltek, mint Gosztun. (Másképpen fogalmazva: a lista készítője számos szereplőt kihagyott, és csak az ősökre emlékezett.) Ebben az esetben Irnik tényleg az 5. század közepére kerül, Avitokhol viszont a 2. századba. A forrást értelmezve Omeljan Pritsak úgy gondolta, hogy ez utóbbi információ így esetleg egy ázsiai hun san-jüre vonatkozhatna. Ez esetben viszont Attila kimarad a listából. Sajnos minden efféle konstrukcióval parttalan és bizonyíthatatlan találgatásokba bonyolódunk, ami legjobb esetben is az Attilától való leszármazás gyenge feltételezésére adhat módot, bizonyítékként viszont nemigen használható. Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy Avitokhol nem dinasztiaalapító, hanem mindössze egy olyan tagja a családnak, akit a lista elsőként sorol fel, ennek okát azonban nem ismerjük. Maga a család az egyébként ismeretlen Dulóra vezeti magát vissza. (Egyes nézetek szerint Dulo Mao-tunnal, a nagy

[10] A kérdés mindamellett további elemzéseket igényelne. A székely hun-hagyományokról: *Kordé Zoltán*: Gondolatok a székely eredetkérdésről. Aetas 1997: 2–3, 21–30.; *Uő*: Néhány gondolat a Csaba-problémáról. Acta Historica 103. (1996) 57–65.

[11] *Steven Runciman*: A history of the First Bulgarian Empire. London 1930. 272–281.; *Omeljan Pritsak*: Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden 1955.; *Peter Dobrev*: Universum Protobulgaricum: Inscriptions and Alphabet of the Proto-Bulgarians. I. Dublin 1996. http://www.kroraina.com/pb_lang/pbl_3_1.html

ázsiai hun — hsziungnu — uralkodóval [Kr.e. 209–174] azonosítható.) Mindezek fényében a bolgár fejedelmi lista aligha lehet erős érv a kelet-európai Attila hagyomány egykori megléte mellett. A helyzet éppen fordított: amennyiben tudnánk ilyenről, akkor érvelhetnénk amellett, hogy a bolgárok is ide sorolhatók.

Név	uralkodási időtartama	kikövetkeztethető uralkodási idő	történeti adatok
Avitokhol	300 év	146–437	
Irnik	150 év	437–582	
Gosztun	3 év	582–584	
Kurt	60 év	584–642	632–665
Bezmer	3 év	642–643	
Aszparuh	61 év	643–701	681–701
Tervel	21 év	701–718	701–721
Ismeretlen		718–724	
Szevar	15 év	724–739	
Kormiszos	17 év	739–756	721–738
Vinek	7 év	756–761	756–762
Telec	3 év	761–764	762–765
[Szabin]			765–766
Umor	40 nap	766	766

II. Dinasztikus ősök a sztyeppén

A keleti kultúrákban az ősök tiszteletének nagy fontossága van. Már-már megdöbbentő, ahogy a török céhek a 17. században például a maguk alapító mestereit sorolják fel.[12] De ugyanígy tesznek a közép-ázsiai furúszijja-irodalom szövegei is, az íjászat alapítója például maga az első ember, Ádám.[13] Dzsingisznek pedig külön kultusza támadt. Ősnek tehát lennie kell. A leszármazási láncokat nagyon komolyan számon tartják, az iszlám misztikusai pl. külön szertartás keretében sorolják fel az egymást követő mesterek láncolatát (*szilszile*). A dinasztikus hagyományokban is rendkívül fontos az a személy, akire a család visszavezeti, vagy aki által meghatározza magát. A kérdés az, hogy ki lehet ilyen „sarokpont" a sztyeppei népek körében. A következőkben a három alaptípust mutatom be.

1. A távoli alapító – az első lépések megtevője

Az e csoportba tartozó dinasztikus ősök gyakran még csak viszonylag kis hatalmi körzeteket hoztak létre, mégis ők azok, akik egy folyamat — a későbbi

[12] Az isztambuli céhek 1638. évi felvonulása kapcsán Evlia cselebi felsorolja az alapító mestereket (pír) is. *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 1. Kitap. Haz. Robert Dankoff – Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı. İstanbul 2006. 253–294.

[13] Lásd pl. *Sudár Balázs*: Az íjászat tudományának könyve. Egy XIV. századi mameluk kézikönyv az íjászatról. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010:1–2) 342.

uralomhoz vezető folyamat — kezdeteinek számítanak. Velük kapcsolatban a dinasztia meghatározása és megnevezése kései fejlemény, a már létrejött hatalmi helyzetből nyúlnak vissza hozzájuk és nevezik meg a dinasztiát róluk. (Ennyiben esetleg fiktív szereplők is lehetnek.) Számos efféle példát ismerünk.

A Transzoxániát uraló számánídák esetében a névadó Számán egyetlen települést alapított meg a 8. század első felében, és ami még fontosabb, áttért az iszlámra. A dinasztia azonban majd csak a 9. században, Iszmáil bin Ahmed (892–907) idején nyeri el a szultáni címet, és válik önálló hatalommá.[14] Szeldzsuk valamikor a 10. század végén kiszakítja törzsét a tokuzoguz szövetségből, a birodalmat azonban majd csak unokája, Togrul bég alapítja meg 1037-ben.[15] Oszmán Gázi egy kicsi nyugat-anatóliai államocska vezetője volt, aki azonban függetlenítette magát a szeldzsukoktól. Utódai több nemzedék alatt, szívós munkával építették az államot, míg az már komolyan vehető hatalmi helyzetbe jutott.[16] Némiképp hasonlít hozzájuk a szafavidák felemelkedése is, azzal a különbséggel, hogy Sejh Szafijuddín nem politikai dinasztiát, hanem dervisrendet alapított a 13–14. század fordulóján, amelyet csak Sah Iszmáil (1501–1524) alakított át politikai formációvá a 16. század elején.[17] Esetükben tehát a dinasztia névadója, a „sarokpont" a birodalomalapítás előtt élt.

Ugyanilyen logika alapján neveztek el számos másféle közösséget, pl. dervisrendet is a keleti világban. Mevláná Dzseláleddín Rúmít (1207–1273) a mevlevi dervisrend alapítójának tekintik, jóllehet ő valójában nem hozott létre tényleges szervezetet: azt majd csak tanítványai és fia, Baháuddín Veled fogják megtenni.[18] Hadzsi Bektas Veli a 13. század közepe táján érkezett Anatóliába Közép-Ázsiából, életrajza tulajdonképpen ismeretlen, csupán legendáriuma maradt fenn. Neve majd csak a 15. század második felétől fog jelölni egy vallási közösséget, a bektasi névvel illetett dervisrendet pedig csak a rend második alapítója, Bálim Szultán fogja létrehozni a 16. század legelején.[19]

2. Birodalomalapítók

Egy másik lehetőség, amikor a vonatkozási pontot a birodalom alapítója képezi. Ő lényegében a semmiből egy komoly hatalmi pozíciót hoz létre, amelyet utódai örökölnek, akik majd az alapítóra fognak hivatkozni. A legnagyobbak között említendő Dzsingisz kán és Timur Lenk.[20] De számos kisebb muszlim di-

---

[14] *Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer an-Narşahî*: Târîh-i Buhârá. Haz. Erhan Göksu. Ankara 2013. 87–89.; *Vámbéry Ármin*: Bokhara története. Dunaszerdahely 2010. 93–94.

[15] *Tufan Gündüz*: Bozkırın Efendileri. Türkmenler Üzerine Makaleler. İstanbul 2009. 10–17. *Claude Cahen*: Le Malik-nameh et l'histoire des origines Seldjukides. Oriens 2. (1949: 1) 41–45.

[16] *Necdet Öztürk*: Osmanlî kroniklerine göre Ertuğrul Gazi. In: Osmanlı İmperatorluu'nun kuruluş meselesi sempozyumu. Bilecik 2011. 22–49.

[17] *Reşat Öngören*: Safiyüddın-i Erdebılı. In: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 35. İstanbul 2008. 476–478.; *Faruk Sümer*: Safevı Devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü. Ankara 1976. 1–42.

[18] *Abdülbaki Gölpınarlı:* Mevlânâ'dan sonra Mevlevîlik. İstanbul 1983. 29–64.

[19] *John Kingsley Birge*: The Bektashi order d Dervishes. London 1965. 22–78.

[20] Dzsingisz leszármazottaira: *Gizat Zholdangarovich Tabuldin – Marat Askenovich Nabiyev*: World Genealogy of Chingizids. Paris 2015. Timur legitimációs rendszere: *Beatrice Forbes Manz*:

nasztia alapítója is ide tartozik: a táhirídákat (821–873) Táhir bin Huszajn, az ajjubida birodalmat Nadzsmaddín Ajjúb (–1173) alapította. Ugyanígy nevezik meg magukat az előkelő klánok is az oszmán birodalomban. A Mihalogluk arról a Kösze Mihálról veszik a nevüket, aki az oszmánok szolgálatában futott magasra, a 17. századi Köprülüzádék pedig a birodalmat megmentő nagyvezír melléknevével azonosították magukat. Ebben az esetben a sarokpontnak számító személy azonos a birodalom megalapítójával.

3. A családfák elágazási pontjai

Egy közösség persze nem mindig csupán egyetlen őst tart számon. Jól megfigyelhető ez a szúfi mesterek leszármazási rendszerében. Az alapító mester tanítványi láncolatát rendre Mohamedhez vagy Alihoz vezetik vissza, a sorozat pedig őutána tanítványain keresztül folytatódik tovább. Ha azonban a tanítványi láncban egy karizmatikus személy bukkan fel, aki valamilyen módon átformálja a tanítást, akkor immár ő is sarokpontként tűnik fel. Nézzük pl. a halvetík esetét. A rendet Herátban alapította Sejh Ömer el-halvetí a 14. században. Utána elágazott a tanítás, Sejh Jahja Sirvání vitte tovább az egyik ágat. Az ő vonalának egyik későbbi tagja Dzsemál el-halvetí (?–1506?), akitől a rend dzsemálijje ága származik. Ebből viszont a Szünbül Szinán (–1529) alapította szünbülijje szakadt ki a 16. században. Saban-i Velí (–1569) indítja a sabanijje ágat, Sejh Szejjid Ahmed el-Harírír el-Asszálí (–1639) az asszálijjét, Szejjid Muhammed el-Bahsí (–1687) pedig a bahsijjét. A rend tagjai általánosságban halvetínek tekintik magukat, de gyakorlatilag az utolsó sarokpont, azaz saját águk mestere szerint nevezik meg rendjüket szünbülijjeként vagy bahsijjeként.[21] **[1. ábra]**

Ugyanez figyelhető meg a dinasztiák esetében is. Dzsingisz után a család azonnal négy ágra szakad, s az lesz referenciapont, hogy melyik fiútól származik valaki: dzsocsida vagy csagatajida-e például. De a Dzsocsi-ág is több ágra szakad, az egyik csoportosulás Tokatemüridának határozza meg magát, azon belül pedig léteznek a Dzsánidák — más néven Asztarhanidák — Dzsán Muhammad kán nyomán.[22] **[2. ábra]** Természetesen az elágazási pontok csak az „elágazókat" érintik és érdeklik, akik az eredeti vonalat viszik tovább, azok számára ezek nem érdekesek. Tehát például egymás mellett létezik a halvetí rend dzsemálijje ága és az abból kivált szünbülijje.

Mindez arra utal, hogy egy leszármazási lánc szempontjából alapvetően a legutolsó elágazási pont érdekes, amellett természetesen, hogy az elődök tiszte-

---

Temür and the problem of a conqueror's legacy. Journal of the Royal Asiatic Society 8. (1998:1) 21–41. Timur viszonya a Dzsingiszidákhoz, és kísérlete a saját „sarokpont"-voltának felépítésére: *Beatrice Forbes Manz*: Tamerlane and the Symbolism of Sovereignty. Iranina Studies 21. (1988: 1/2) 105–122. Timurra, mint viszonyítási pontra: *Sholeh A. Quinn*: Notes on Timurid Legitimacy in Three Safavid Chronicles. Iranian Studies 31. (1998: 2) 149–158.

[21] *Nathalie Clayer*: Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours. Leiden 1994.; *Süleyman Uludağ*: Halvetiyye. In: Türkiye Diyanet Vakfi İslam Ansiklopedisi. XV. İstanbul 1997. 393–395.

[22] *Audrey Burton*: Who were the first Ashtarkhanid rulers of Bukhara? Bulletin of the School of Oriental and African Studies 51 (1988:3) 482–488.

lete is fennmaradt, de persze némiképp halványult. A sarokpontnak tartott személy tehát a birodalom létrejötte után élt, és valójában a belső, dinasztián belüli küzdelmek szempontjából jelentős.

Figyelemre méltó, hogy nem feltétlenül a „nagy hódító" lesz a sarokpont. Amennyiben vele együtt a családban nincs törés, akkor e tekintetben nem érdekes. Így például hiába Bábur volt az, aki az indiai mogul államot megalapította, a család magát továbbra is timuridának tekintette: rajtuk kívül nem is volt más, aki a hagyományt továbbvihette volna.

*

Kérdés a fentiek fényében, hogy Attila milyen szerepet tölthetett be az Árpádok életében. A távoli, szerény, vérszerinti ős aligha lehetett, hiszen óriási birodalmat hozott létre, amelynek a Magyar Fejedelemség nem folytatása. Attila nem volt honfoglaló, s nem hozott létre új államot sem. Egyetlen olyan feltételezett eseménysor köthető hozzá, ami a dinasztikus emlékezet szempontjából lényeges lehet: a hun királyi egyeduralom megteremtése. Ez valóban minőségi változást jelentene, az általunk ismert történeti források elemzése azonban kétségessé teszi — ha ki nem is zárja — egy efféle folyamat lezajlását.[23] Attila halála és az Árpádok megjelenése közötti nagy időbeli távolság és a hatalmi helyzet folyamatosságának hiánya pedig kétségessé teszi, hogy egy rövidéletű hatalmi koncentráció sok száz évvel később érdekes, figyelemre méltó lett volna.

Róna-Tas András a birodalomalapító típusba tartozó Dzsingisszel állítja párhuzamba Attilát, pedig a két személy történeti szerepe meglehetősen különböző. Dzsingisz maga hozza létre a birodalmát, ezzel szemben Attila „csak" továbbfejleszti az előzményeket. Dzsingisz után a mongol birodalom tovább növekszik, majd lassan felaprózódik – Attila után szinte nyomtalanul, jelentősebb utódállamok nélkül eltűnik. Dzsingisz után a család tagjai évszázadokig ténylegesen hatalomban maradnak, Attila után nem tudunk erről.[24] Azaz Attila a legitimációs rendszerben nem tölt be olyanfajta sarokponti helyzetet, mint amilyen Dzsingiszre jellemző.[25]

Attila nem látszik elágazási pontnak sem, e tekintetben sokkal logikusabb lenne, ha Attila fiai töltenének be ilyen szerepet. (E tekintetben például a székelyek Csaba-hagyománya sokkal jobban illeszkedik a sztyeppei hagyományhoz: a hajdani sarokpontot fogja meg, azt a személyt, aki után már nincsen újabb elágazás. És e tekintetben mindegy, hogy mi is volt Csaba szerepe, vagy hogy hogyan is viszonyult Attilához: a közösség számára ő a meghatározó.) Amennyiben a bolgároknak van bármi köze Attilához (azaz Avitokhol azonosítható Attilával), akkor ez a láncolat is elgondolkodtató. Egyrészt a dinasztiát

[23] A hun hatalmi fejlődés ilyen útja: *E. A. Thompson*: A hunok. Szeged 2003. 55–59., 166–168. A hun királyi intézmény elemzése: *Schäfer Tibor*: A hun királyi intézmény és hatalom. In: A Kárpát-medence és a steppe. Szerk. Márton Alfréd. Bp. 2001. 19–27.

[24] *Schäfer Tibor*: A hun birodalom felbomlása. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs. Bp. 2001. 25–35.

[25] A dzsingiszi legitimáció továbbélése: *David Morgan*: The Decline and Fall of the Mongol Empire. Journal of the Royal Asiatic Society 19. (2009:4) 427–437.

nem Attilától vezetik le, hanem az egyébként ismeretlen Dulótól. (Ahogy nálunk Nimród vagy Magóg az ős.) Attila a lánc tagja, és nyilván nem véletlenül szerepel benne, hanem azért, mert Ernák apja, és így ismét ki lett jelölve az elágazási irány – már, ha ez esetben tényleg a hunokról van szó. (Az elágazási pontot jelző személy apja gyakran megjelenik a leírásokban, de másodlagos fontosságú. Az Árpádok listájában azonban Attila ilyen szerepet sem tölt be.)

Mellesleg a magyar hagyomány pontosan ismeri az elágazás fontosságát: a Hunor és Magyar legendájában nem az apa — Nimród/Ménrót — a lényeges, hanem a két fiú, akitől a két nép elkülönül. Magyartól vannak a magyarok, Hunortól a hunok: csakúgy, mint feljebb láttuk az elkülönülési példákban. (És az sem elképzelhetetlen, hogy ez a magyarázata az Árpád-ház alapítója körüli bizonytalanságnak: Álmos lehetne az első fejedelem, Árpád pedig az elágazási pont.)

A fent említetteken kívül azonban számba vehető még egy lehetőség: a család belső hagyománya, felmenőinek tudata, ami ez esetben nem hatalmi szempontból érdekes, hanem egyszerűen az ősök ismerete. Elvben lehetséges, hogy ilyen módon maradt volna fenn Attila emléke, és talán európai hatásra értékelődött fel. A Dzsingisz-utódokat máig számon tartják, lassan 800 évvel a nagykán halála után. Ezt a tudást azonban egyértelműen a hatalmi helyzet, illetve az óriási presztízs indokolta. Hasonlóképpen máig jegyzik — igen szigorúan — Mohamed vérszerinti leszármazottait is, itt viszont az iszlám vallás képezi a folyamatos hátteret. Mint láttuk, Attila után ilyesmi nem igazolható. E tekintetben tanulságos a bolgár fejedelmi lista: a valós adatokkal dolgozó emlékezet kb. 130 évet ölel fel (Gosztumtól Umarig), a korábbi időszakra megbízhatatlan, szakadozott.[26] A sztyeppei népeknél ismert hét ős ismerete is kb. 150–200 évet fog át, esetleg valamivel messzebbre mutat. Árpád és Attila között kb. 450 év feszül: amennyiben Attilának nincs kiemelt szerepe a hagyományban, akkor ez túlságosan nagy időtávnak tűnik.

Röviden összefoglalva: pillanatnyilag nem látszik semmilyen olyan körülmény, amely az Árpád-ház számára fontossá tenné Attilát a sztyeppei dinasztikus hagyományok szempontjából. Másképpen fogalmazva ez annyit jelent, hogy Attila — s most csak róla, a történeti Attiláról beszélünk! — tiszteletét az Árpádok aligha hozhatták magukkal Keletről.

---

[26] A magyar szakirodalomban igen elterjedt nézet, hogy az emlékezet határa 70 év. Valójában úgy tűnik, hogy olyan társadalmakban, ahol az emlékek megőrzését „profik" — például énekmondók — végzik, ott ez az időtáv jóval nagyobb lehet. Más kérdés, hogy ez a fajta emlékezet nem feltétlenül az általunk fontosnak tartott/vélt politikai eseményeket tekinti megőrzendőnek. Minderről egy konkrét példa kapcsán: *Sudár Balázs*: Ádil szultán és az igricek „csácsogó éneke". Egy nogáj epikus ének történeti hátteréről. In: Folklór és történelem. Szerk. Szemerkényi Ágnes. Bp. 2007. 240–267. Vö még: *Szabados György*: Az állami emlékezet emberi határai. A korai magyar gesták irányultságáról és időrétegeiről. In: Margonauták. Írások Margócsy István 60. születésnapjára. Szerk.: Csörsz Rumen István – Hegedüs Béla – Vaderna Gábor. Bp. 2009. 476–482.

MELLÉKLETEK

1. ábra

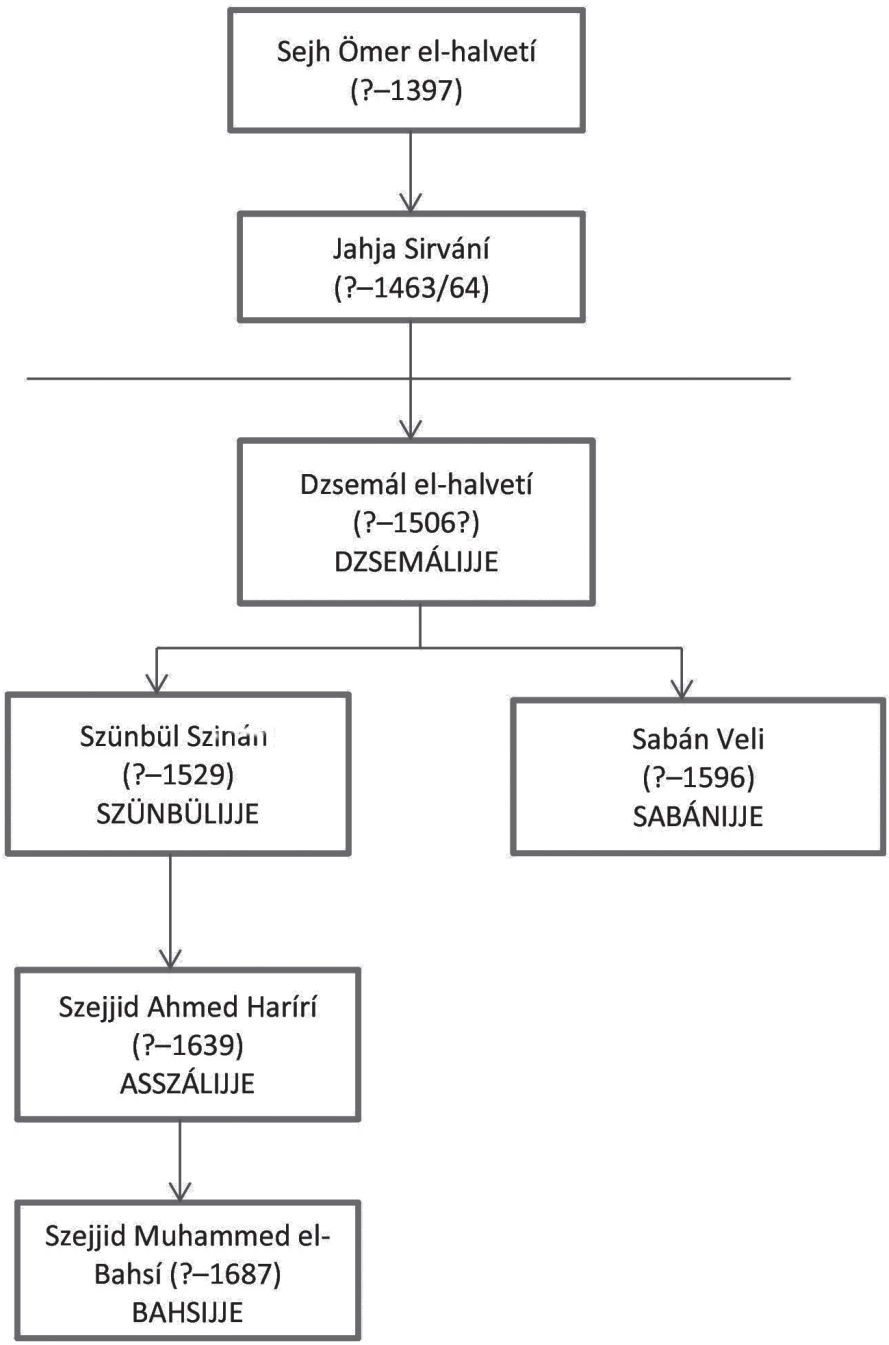

2. ábra

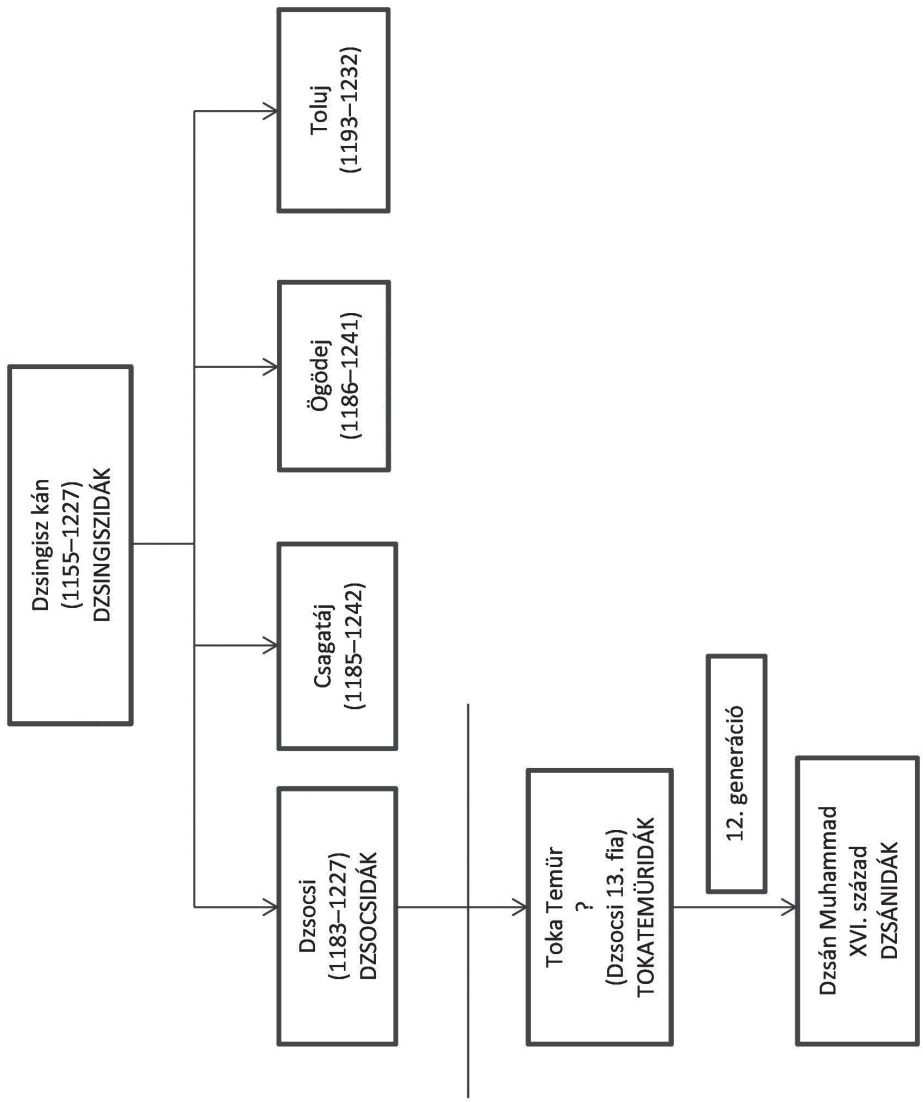
Dzsingisz kán
(1155–1227)
DZSINGISZIDÁK
Toluj
(1193–1232)
Ögödej
(1186–1241)
Csagatáj
(1185–1242)
Dzsocsi
(1183–1227)
DZSOCSIDÁK
Toka Temür
?
(Dzsocsi 13. fia)
TOKATEMÜRIDÁK
12. generáció
Dzsán Muhammad
XVI. század
DZSÁNIDÁK

THE ÁRPÁDS, ATTILA AND DYNASTIC TRADITIONS

by Sudár Balázs
(Summary)

The memory of Attila and the Huns as their ancestors has been part of the Hungarians' self-image for several centuries, at least since the 1200s, and the legends attached to them are part of the Hungarian historical heritage. Obscurity only lingers over the origins of this tradition: was it taken from the East, or rather an intellectual construction elaborated by men of letters trained in Western Europe? While Hungarian scholarship has traditionally favoured the latter version, some recent results have at least partially undermined its validity. Thus, in the present study I explore the question of whether the image of Attila as reflected by the Hungarian chronicles can indeed be an eastern inheritance, and so in accordance with the concepts that dominate the ways in which the dynasties of the steppe traditionally remember their ancestors. In my view, these ancestors can basically be ranged into three groups: 1. the „remote ancestor", who had made an important step towards raising his family to greatness, but still failed to secure a real position of power. 2. The founder of empire, who creates a position of power himself. He is regarded by his heirs as a point of legitimation 3. The point of junction: in the case of an already existing power situation, the order of inheritance is determined by respective positions on the family tree, whence the necessity to keep account of exact points of junction. On the basis of the present state of our knowledge, however, Attila cannot be ranged into any of these groups, which seems to attest that it was not by way of eastern dynastic thinking that he became part of the Hungarian historical tradition.

Péterfi Bence

A LAJTÁN INNEN, AZ INNEN TÚL

*Kanizsai János pályafutása a Magyar Királyságban és a Szent Római Birodalomban a 15–16. század fordulóján**

„Kanisay azonban a nyugati feudalismus szellemében mint kiskirály élt, a ki félvállról vette saját törvényesen megkoronázott királyát és idegen uralkodónak tett szolgálatokat. Székesfehérvár 1490. évi ostrománál igen vitézül harczolt, de mint Miksa császár katonája; támogatta őt 1506. évi betörésénél is és — a mikor egy esztendő mulva a mostani események után, 1515-ben, a kifáradt Jagellók házassági szerződéssel erősítették meg a Habsburgok örökösödési igényeit, — Miksa császártól római szentbirodalmi grófsággal jutalmaztatta meg a maga német hűségét. De ő, a ki nem akart szolgálni természetes urának, megbüntette azt, ki őneki nem akart szolgálni" – olvashatjuk Márki Sándor több mint száz éve született megállapítását[1] egy bizonyos Kanizsai Jánosról. E név hallatán, ha majdnem mindenkinek a Luxemburgi Zsigmond uralkodásának első három évtizedében működő, méltán híres esztergomi érsek jut is eszébe, kétség sem férhet a Márki által említett, a Mátyás- és Jagelló-kori okleveles anyagban jól dokumentált János létéhez.

Kanizsai János szerényebb hazai pályafutása esetében ugyanakkor korántsem arról volt szó, hogy idejekorán meghalt volna, sokkal inkább arról, hogy testvéreihez, Lászlóhoz (dalmát–horvát–szlavón, majd jajcai bán), Istvánhoz (pohárnokmester), unokatestvéréhez, Györgyhöz (pohárnokmester, dalmát–horvát–szlavón, majd nándorfehérvári bán, zalai, vasi ispán), illetve annak fiához, Lászlóhoz (rendi kincstartó, vasi ispán) képest némileg eltérő karriert futott be. Érdeklődésemet épp ez a csavar, nevezetesen János 1491 utáni birodalmi pályafutása keltette fel. A történteket, különösképpen Neuburg am Inn-i birtokszerzését, grófi címének kiharcolását meglehetősen sok forrással lehet ábrázolni, ami a késő középkori magyar történelemben meglehetősen szo-

* A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontjának fiatal kutatója és az ugyanott működő „Lendület" Középkori Magyar Gazdaságtörténet Kutatócsoport (LP2015-4/2015) tagja. – Jelen munka a 2015 őszén leadott disszertációm egyik, javított és rövidített fejezetén alapul. Köszönöm a szöveg formálása során nyújtott segítségét Draskóczy Istvánnak, Lakatos Bálintnak, Neumann Tibornak és Skorka Renátának. – Ausztriában és Németországban az Osztrák–Magyar Akció Alapítvány 2012. évi Ernst-Mach-Stipendiumának, a Balassi Intézet különféle ösztöndíjainak (Campus Hungary, 2013 [B1/1R/2822]; Klebelsberg Kunó-ösztöndíj 2014; Collegium Hungaricum, Bécs, 2015) és az OTKA K 105 916. sz. projektjének köszönhetően kutathattam.

[1] *Márki Sándor*: Dósa György. Bp. 1913. (Magyar történeti életrajzok 59.) 405–406.

katlannak mondható. A felvázolható életpálya[2] alapján világosan látszik, hogy hősünk politikusi ügyesség vagy dörzsöltség terén semmiben sem maradt el a többi, belpolitikában edződött Kanizsaitól. Ha Márki szemrehányó sorait nem is kívánom „igazolni" vagy éppen megcáfolni, már csak amiatt sem, mivel a sarokpontok — a vitriolos tálalásmódtól eltekintve — teljesen helytállóak, annak mégis érdemes utánajárni, hogy mi bírhatta Kanizsait e kalandos pályafutásra és miféle úton-módon próbált boldogulni a magyarországi mellett a birodalmi környezetben.

Egy országváltás története

A Kanizsai családnak a német-római császárral, illetve a Birodalom, egészen konkrétan az Osztrák Főhercegség területén honos családokkal meglévő üzletei, kapcsolatrendszere jóval korábbra nyúlik vissza, bár az érintkezések 15. századi vagy az azt megelőző fejezeteiről igen keveset tudunk. A határhoz közel fekvő uradalmaik révén — elegendő csak az 1364-től tulajdonukban lévő Szarvkőre, az 1388-tól bírt Borostyánkőre vagy a 1390-tól birtokolt Lékára gondolni — a 14. század második felétől számolnunk kell a határon átívelő összeköttetéseikkel. Elsősorban házasságok utalnak arra, hogy a határ két oldalán birtokos családok közötti kapcsolat élénk lehetett. A magyar király iránti hűségükhöz — Kanizsai László rövid ideig tartó, III. Frigyeshez való átállását kivéve[3] — azonban aligha férhetett kétség.

E Kanizsai László fia volt a jelen tanulmány főszereplője, János is. Ő és fivérei, az ifjabb László, valamint István első említésüktől — amely János, László esetében 1468-ra, Istvánnál 1471-re tehető[4] — egészen az 1480-as évek második feléig nem játszottak különösebb szerepet, csupán helyi érdekű ügyekben, perekben, hatalmaskodásokban találkozunk a nevükkel. Mivel azonban az 1490-es években már országos tisztségekben fordulnak elő, klasszikus, udvari források híján is feltételezhetjük, hogy már azelőtt otthonosan mozoghattak az udvarban, illetve a legbefolyásosabbak között. János és István 1487–1489 között az esztergomi érsek, Estei Hippolit magyarországi udvarában mutathatók ki, mint *aulicus*ok,[5] az ifjabb Kanizsai László pedig csatatereken gyarapította

---

[2] *Reiszig Ede*: A Kanizsaiak a XV. században. Turul 55. (1941) 74–75., ill. *V. Molnár László*: Adalékok a Kanizsai-család és névadó váruk Mohács előtti történetéhez. Hadtörténelmi Közlemények 34. (1987) 434–435. (Reiszig megállapításainak és adatainak megismétlése).

[3] Kanizsai László 1458–1459. évi működésének legújabb értékelését l. *Pálosfalvi Tamás:* Szegedtől Újvárig. Az 1458–1459 esztendők krónikájához. Századok 147. (2013) 354., 370–376.

[4] *Engel Pál*: Középkori magyar genealógia. In: Arcanum DVD könyvtár IV. Családtörténet, heraldika, honismeret. [Bp.] 2003. „Osli nem, 5. tábla, Kanizsai" családfa.

[5] „XIV–XVI. századi magyar történelmi és irodalmi források Olaszország levéltáraiban és könyvtáraiban" OTKA-projekt (K 81 430., PPKE BTK, vezető kutató: Domokos György) online adatbázisa (http://olaszirodalom.hu/vestigia/ – utolsó letöltés: 2015. dec. 7.), Infocus 364. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Budapest [a továbbiakban: MTA KIK], Kézirattár, Történeti másolatgyűjtemény, Ms. 4996, 3. tétel), 457. (= uo. 9. tétel), 501. (= uo. Ms. 4997, 2. tétel), 503. (= uo. 4. tétel), 829. („Expensa et solutio pro nobilibus aulicis, videlicet domini reverendissimi, facta 1488", eredeti jelzet: Archivio di Stato di Modena, Amministrazione dei principi 752.), 2036., 2156. Az első négy Infocus-számmal jelölt találat a Modenában őrzött eredeti források (Archivio

érdemeit. Bonfini szerint részt vett Bécsújhely ostromában (1486–1487), majd — véleményem szerint a város elfoglalása után rögtön[6] — ugyanott városi kapitány lett.[7] Sőt, városi házhoz is jutott, amelyet csak 1498-ban adott el.[8]

Mátyás király feltehetőleg szerepet szánt a Kanizsaiaknak törvénytelen fia, Corvin János trónra juttatásában, pozícióinak biztosításában is. A család ugyanis egészen a csontmezei ütközetig (1490. július 4.) — ahol Corvin és Ulászló cseh király hívei ütköztek meg, és az utóbbiak győzedelmeskedtek — Corvin hívének számított. 1490 júliusában egy követjelentés Kanizsai Lászlót a herceg emberei között említi, Cécei Kis Mátéval együtt beszámolva állítólagos halálhírükről (mely az utóbbi személy esetében igaznak is bizonyult). A jelentésből az is kiderül, hogy Kanizsai Lászlón kívül Corvin ügyét támogatta két fivére is, akik az ütközet után fogságba estek.[9] Ahogy más Corvin-híveknél, úgy az ő esetükben is elmondható, hogy útjuk ezután nem a cseh király, Ulászló, hanem a Habsburgok trónigényét támogatók táborába vezetett. I. Miksa 1490 nyarán a frissen visszafoglalt Alsó-Ausztriába, majd onnét Stájerországba, egészen Grazig sietett, ahol — részben talán ő maga személyesen, részben megbízottai révén — többeket megnyert a Habsburg-trónöröklés ügyének.[10] Számos magyar nemesről tudunk, aki ekkor köteleződött el. Alapos a gyanúnk, hogy a Kanizsaiak is közéjük tartoztak. Az egyik „átállóval", Bánfi Miklóssal folyta-

---

di Stato di Modena, Amministrazione dei principi 682. és 689.) 19. századi másolata, illetve e másolatok dupluma. A jelzetek egytől egyig az adatbázisból származnak, a későbbi visszakereshetőség miatt azonban fontosnak tartottam az eredeti őrzési helyet is közölni. Egyedül az Infocus 829. számú iratot volt módom ellenőrizni.

[6] Ezzel ellentétben a város monográfusa a „magyar korszak" második kapitányának tekinti (*Josef Mayer:* Geschichte von Wiener Neustadt. I/1. Wiener Neustadt 1924. 63–64., 68.), az elsőnek véleményem szerint nem meggyőzően Kövendi Székely Jakabot tartja.

[7] A bécsújhelyi bevonulásra: *Antonio Bonfini*: A magyar történelem tizedei. Ford. Kulcsár Péter. Bp. 1995. 885. (IV. VIII. 77–85.). Bécsújhelyi kapitányságára l. *J. Mayer*: Geschichte i. m. 64. és *Kubinyi András*: Mátyás király ausztriai kormányzata. Levéltári Közlemények 63. (1992) 118. 84. j. Mind a két szerző a bécsújhelyi városi levéltár egyik oklevele nyomán (1488. márc. 3.) hivatkozik Kanizsaira, mint e tisztség betöltőjére: Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MNL OL), Fényképgyűjtemény, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 286 451.

[8] *J. Mayer*: Geschichte i. m. 68–69. Vö. még: *J[ohann] E[vangelist] Schlager*: Wiener-Skizzen aus dem Mittelalter. Neue Folge. S. l. [Wien], 1839. 108. (1492. jún. 7.).

[9] „Beusi afferma, che era pare et forse superiore de numero, pugnatum est equo marte per bono spazio, tandem li Ducali forono rotti et cacciati, molti ne forono morti, fra li quali de extimatione ce sono Chis-Matheo et Ladislao Canigiai, molti anchora ce sono stati presi, fra li quali de extimatione et sono doi Canigiai fratelli de dicto Ladislao, uno chiamato Edirbo et molti capi, che non ho per nome, sono state anche presi tutti si cariagi del exercito et parte delle carette del Duca Giovanne, in le quale erano drapi di lana et de seta et de brochati." – Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. IV. Szerk. Nagy Iván – Nyáry Albert. Bp. 1878. (Monumenta Hungariae historica IV/4.) 239–240. 164. sz. (A közlés írásmódját változatlanul hagytam.) A Tuberónál szereplő, a csontmezei csatában fogságba eső Michael Canasius (*Ludovicus Tubero*: Kortörténeti feljegyzések [Magyarország]. Közread. Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Szeged 1994. [Szegedi középkortörténeti könyvtár 4.] [a továbbiakban: Tubero] 100. [I/18.], 102. [I/19.]) mögött kétségkívül egy Kanizsai lehet, ám melyik, nem tudjuk, mivel ilyen keresztnevű, jelentősebb politikai szerepet vivő családtag a korban nem élt. E személyt Reiszig Ede — jobb ötlet híján — Kanizsai Lászlóval azonosítja (*Reiszig E.*: A Kanizsaiak i. m. 73.).

[10] Vö. *Péterfi Bence*: Egy székely két élete. Kövendi Székely Jakab pályafutása. Pécs–Bp. 2014. (Sziluett. Modern történelmi életrajzok.) 71–73.

tott tárgyalásokra készített, keltezetlen, ám kétségkívül ebben az időszakban keletkezett instrukció fogalmazványának a végére tett utólagos feljegyzésből világosan kiderül, hogy Kanizsai Lászlót és atyafiát, Miklóst egyaránt „be akarták szervezni".[11] Kanizsai Lászlót — Tubero szerint — végül Székely Jakab térítette a Habsburgok trónigényét támogatók táborába.[12]

I. Miksa római király külön figyelmet fordított Corvin János megnyerésére. Az ezzel kapcsolatos, szintén datálatlan instrukcióban egy Kanizsai Lászlóra vonatkozó passzust is találunk, akinek megkörnyékezése a Corvinhoz küldött követek feladata lehetett. Mindez a család, de különösen László stratégiai fontosságára utalhat. Nemcsak a határhoz közeli uradalmai jelenthettek — a Felsőlendvai Szécsiekhez, az Alsólendvai Bánfiakhoz vagy másokhoz hasonlóan — vonzó tényezőt, hanem az általuk kiállítani tudott katonák is.[13] A római király megbízottainak sikerét jelzi egy 1490. augusztus 7-én Grazban kelt oklevél. Ebben I. Miksa garantálta, hogy Kanizsai László részére — miután az elismerte magyar királynak és kilátásba helyezte várainak megnyitását előtte — Ulrich von Grafenegg özvegyének, Katharina von Pottendorfnak az összes jószágát és ahhoz kapcsolódó jogait odaadományozza.[14] A Kanizsaiak számára mindez azért volt fontos, mivel így az 1457-ban a határ túloldalán birtokos, vagyonos és befolyásos osztrák nemesnek, Georg von Pottendorfnak elzálogosított,[15] majd azután a politika sodrásában Habsburg-zálogba került, így végérvényesen elveszettnek tűnő Szarvkő visszaszerzésére is felcsillant némi remény. Az uradalmat III. Frigyes akaratából bíró Georg von Pottendorf 1484-ben utód

---

[11] Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichskanzlei (a továbbiakban: ÖStA HHStA RK), Maximiliana Kt. 46, Konv. XVI/3, fol. 22v. („Iterum alia similis instructio ~~auff herczog Cristoffen~~ Mangen von Hagsperg und Diepolten Haracher an hern Lasla von Kanyssa zu werben etc."; „Instructio ~~herczog Cristoffs von Baiern~~ Mangen von Habsperg, Heinrichen von Waldenfels und Diebolten Harracher an hern Niclansen von Kanissa") (Ez esetben megtartottam a forrásszövegben kihúzott részeket. Ugyanakkor az alábbiakban, mivel az általam használt iratanyag jelentős részét fogalmazványok tették ki, az egyértelműség kedvéért a beszúrásokat és kihúzott szavakat nem jelzem.).

[12] Tubero 145. (III/4.).

[13] „Item mit Ladislaus von Kanissa zuhanndlen, das er sich welle mitsampt seinen slossern zu der ku. mt. tun und mit aller seiner macht zu ross und fuess, so maist er ymmer mag zu der ku. mt. in dienst komen. So will in die ku. mt. gnedigklichen halten mit phlegen und amptern versehen im auch seinen schaden ablegen und dartzu all seine dienstlewt, sovil er der unndter oder uber tausennt zu ross und fuess aufbringen mag mit sold und schaden, als annder der ku. mt. dienstlewt gnedigklich halten, das er gnad und fordrung by der ku. mt. in ewig zeit emphunden sol." – ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 46, Konv. XVI/3, fol. 25r. A Corvin megnyerésére kiadott instrukció („Instruction an meinen gneidgen herrn hertzog Johannsen Corvin, hertzogen zu Liptonien etc. lautennde auf hern Cristoffen Myndorffer, hern Balthazaren Thaunhawser, hern Lienhardten Colnitzer, Hannsen von Reichemburg und doctor Wilhelmen Kretzl") két példányban is megmaradt. Igaz, a második csak töredékesen (ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 46, Konv. XVI/3, fol. 23r–26r, ill. fol. 41r–42v).

[14] *Friedrich Firnhaber*: Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526. Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 3. (1849) 409–410. 9. sz. (a DF 258 549., fol. 26r–v, 32. sz. nyomán).

[15] MNL OL, Mohács előtti gyűjtemény, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 24 962., fol. 4r–5r, *Mohl Adolf*: Szarvkő és urai. Századok 37. (1903) 627.; Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes. I–III. Eisenstadt 1954–1993. (a továbbiakban: ALB) II/1. 71. A szarvkői uradalom 1440–1460-as évekbeli, több pontján zavaros történetére egy másik tanulmányomban fogok kitérni.

nélkül meghalt. 1483. évi végrendeletében úgy határozott, hogy fiú utód híján vagyona szálljon a császárra.[16] Ez viszont sógorának,[17] a 15. századi „zsoldos nemesség" egy kiemelkedő figurájának, a sváb Ulrich von Grafeneggnek, aki ekkor már a magyar király oldalán harcolt, aligha nyerhette el a tetszését. Miután a magyar hadak Pottendorf halála után Szarvkőt elfoglalták, bejelentette igényét a birtokra. Sikerrel járt: 1486-ban Mátyás királytól adománylevelet nyert rá,[18] ami természetesen a Kanizsaiak heves tiltakozását váltotta ki. Elképzelhető, hogy Grafenegg nemcsak Szarvkőre, hanem még két másik, annak idején ugyanúgy a Kanizsaiak által birtokolt, majd szintén Habsburg-zálogba került uradalomra, Borostyánkőre és Kismartonra is lecsapott.[19] Ezeket azonban talán nem is foglalta el Grafenegg.[20] Élvezni pedig végképp nem tudta hosszan Szarvkőt sem, mivel Grafenegg 1487 nyarán, a III. Frigyes és Mátyás király között dúló háború során, a Bécsújhelytől délre fekvő Schottwien ostro-

[16] *Brigitte Haller-Reiffenstein*: Ulrich von Grafeneck und seine Nachkommen. Ein Parallelfall? In: Andreas Baumkircher. Erben und Nachfolger. Symposium im Rahmen der Schlaininger Gespräche vom 20.–24. September 1989 auf Burg Schlaining. Hrsg. Ulrike Döcker – Rudolf Kropf. Eisenstadt 1992. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland 88.) 145. (az ÖStA HHStA Urkundenreihen, Allgemeine Urkundenreihe [a továbbiakban: UR AUR] 1483 XI 21 nyomán), 149.

[17] Ulrich von Grafenegg második felesége Katharina von Pottendorf, aki nem más, mint Georg von Pottendorf lánytestvére. *Haller-Reiffenstein, B.*: Ulrich von Grafeneck i. m. 139., 145., *Christiana Haider*: Die Herren von Pottendorf. Uni.-Phil. Diss. Wien 1970. 150. (családfa), *Christiana Buzzi*: Die Herren von Pottendorf. Jahrbuch der Heraldisch-Genealogischen Gesellschaft „Adler" Folge 3, 11. (1982–1983) 144. (családfa).

[18] A katonai foglalás ténye („cum ipso Georgio obeunte tum vero iure belli castrum ipsum ad nostram maiestatem est redactum") is az adománylevélben maradt fenn: DL 19 146., amelynek 16. századi másolata: DF 258 602. Ez utóbbi nyomán: ALB) II/1. 72., ahol annyi szerepel (véleményem szerint helytelenül), hogy Grafenegg csak az uradalom felét kapta meg.

[19] A Kanizsaiak tiltakozása: Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron 1889–1891. (a továbbiakban: Sopron megye) II. 548. 336. sz. (a DL 19 199. nyomán). Borostyánkő és Kismarton 1488. novemberi eladományozására: *Haller-Reiffenstein, B.*: Ulrich von Grafeneck i. m. 145., akinek a forrását (ALB III/3. 334.) nem tudtam ellenőrizni. (Nagyon is elképzelhető, hogy azon állítás is e tiltakozásra megy vissza.).

[20] Ugyanezen a véleményen részletes indoklás kifejtése nélkül: *Haller-Reiffenstein, B.*: Ulrich von Grafeneck i. m. 145. Kismarton 1488-ig biztosan nem volt magyar kézen (Kismarton és Kabold 1488. febr. 6-i átadása: *Teleki József*: A Hunyadiak kora Magyarországon. XII. Pest 1857. 395–397. 766. sz., Tichtel naplójában 1488. febr. 14. szerepel: ALB II/1. 111.), de utána sem Grafenegg utódaihoz került, hanem előbb Corvin Jánoshoz, majd mintegy ideiglenes jelleggel Mátyás király halála után Beatrix és az országnagyok Szapolyai Istvánnak 17 ezer forintért adták zálogba (teljes szövegű kiadása: *Ferdo Šišić*: Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima. I. Starine JAZU 37. [1934] 290. [a DL 19 657. nyomán]). Ami Borostyánkőt illeti, Ulrich von Grafenegg valószínűleg azért formált jogott rá, mivel 1484-től Georg von Pottendorf bírta azt III. Frigyes császár jóváhagyásából *pfleger*ként (*Harald Prickler*: Die Herrschaft Bernstein unter den Königsbergern. Uni.-Phil. Diss. Wien 1956. 12., valószínűleg az ÖStA HHStA UR AUR 1484 II 8 jelzeten őrzött források nyomán). Valószínűleg csak az 1480-as évek legvégére került magyar kézre. 1487. okt. 23-án adta parancsba, hogy Baumkircher Vilmos, Bajnai Bot András és Egervári László hadaik élén megostromolják a várat – még azelőtt, hogy Albert szász herceggel megkötött fegyverszünet okt. 28-án életbe lépne (DL 103 935.). A magyar foglalással kapcsolatos, jóval később, egy évszázad távlatából keletkezett elbeszélésekre: *Prickler, H.*: Die Herrschaft i. m. 12–13.

[21] 1487. július 18-i dátummal: *Haller-Reiffenstein, B.*: Ulrich von Grafeneck i. m. 119. 146. (kifejezetten dátum nem említve, csak a halálát elbeszélő források elősorolása), amivel szemben a helyes időpont 1487. júl. 12. Erre l. *Horváth Richárd*: Itineraria regis Matthiae Corvini et reginae Beatricis de Aragonia (1458–[1476]–1490). Bp. 2011. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 12. = Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 2.) 87. 1075. j.

mánál elesett.[21] Mindezek után 1490 nyarán úgy tűnt, hogy a Kanizsaiak számára eljött az alkalmas idő a visszavágáshoz.

A Kanizsaiak jól titkolhatták az 1490 nyarán Miksával folytatott tárgyalásokat, máskülönben nem biztosítottak volna a cseh országnagyok 1490 augusztusának végén szabad utat Kanizsai László és más nemes urak számára, akik néhány héttel korábban még birtokok, udvari szolgálat reményében a riválisa trónkövetelővel vagy embereivel egyeztettek.[22] Az elkövetkező egy hónap során azonban gyökeres változások következtek be. A római király birodalmi csapatai élén megindult a Magyar Királyság elfoglalására. A Kanizsai család férfitagjai közül László, János és István Bruck an der Leithánál — azaz még azelőtt, hogy I. Miksa magyar földre lépett — 1490. szeptember 28-án meghódoltak.[23] Nem tudjuk, milyen harci tevékenységet folytattak, bekapcsolódtak-e a harcokba, történtek-e önkényes birtokfoglalások nevükben. Egyetlen esetről maradt fenn forrásunk, amikor egy ismeretlen nemes — Kanizsai László közvetítésével — bocsátott volna 50 lovast I. Miksa római király rendelkezésére.[24] Ezen kívül két apró részlet ismert még, majd negyedszázaddal későbbről. Kanizsai János 1515. évi grófi diplomájáról van szó, ahol érdemei között azt is megemlítik, hogy a Magyar Királyságban, különösképpen Székesfehérvár bevételénél, valamint Szlavóniában harcolt vitézül.[25] Bárhogy is történt, a három fiútestvér nevét ugyanúgy szükségesnek tartották belevenni az 1491. évi pozsonyi béke amnesztiát hirdető cikkelyébe, mint mindegyik más, elvileg a Habsburgok ügyét támogató magyar és horvát nemesét (23. §). A békeszerződés egy másik, szintén a családot érintő pontja az volt, amelyben — többek között — a korábban a Kanizsaiakhoz tartozó Kismartont és Szarvkőt is osztrák zálogban hagyta (7. §). Részben Szarvkőre vonatkozik az a pont is, amely többek között előírta, hogy a néhai Georg von Pottendorf jószágait a császárnak kell visszaszolgáltatni (32. §).[26] A szarvkői uradalom — hiába minden kísérlet — végleg elveszett a Kanizsaiak számára.[27]

---

[22] *Šišić, F.*: Rukovet I. i. m. 301–302. 64. sz. (a DL 37 671. nyomán).

[23] *Firnhaber, F.*: Beiträge i. m. 418–419. 19. sz. Az eredeti példány: DF 287 323. Korabeli másolata: DF 258 549., fol. 37v, 49. sz.. 1490. okt. 11-én Kanizsai Lászlót már az ország ellenségének címezik, és a vele tartó Béllyei Tamás birtokait Béllyei Péter kapja meg (DF 261 919.). Köszönöm Neumann Tibornak, hogy megosztotta velem ezt az adatot.

[24] DL 19 727.

[25] *Körmendi Tamás*: Az Osl nemzetség címerváltozásai a középkorban. Turul 83. (2010) 11. (a DL 22 713. nyomán).

[26] *Köblös József – Süttő Szilárd – Szende Katalin*: Magyar békeszerződések (1000–1526). Pápa 2000. 249., 255., 260.

[27] Konrad Auer – Kanizsai László bosnyák avagy jajcai bán kérésére – 1497. nov. 10-én tanúsította, hogy a magyar–osztrák háborúk előtt a szarvkői „grófság" („die grafschafft Hornstain") Cseke/Wimpassing és Pordány/Leithaprodersdorf („Winpaissing unnd Proderstorff") tizedével együtt nem másé, mint a Szent György-lovagrendé volt (ÖStA AVA FHKA AHK Niederösterreichische Herrschaftsakten [a továbbiakban: NÖHA] H/74/A, fol. 612). 1504-ben I. Miksa arról ad ki oklevelet, hogy — ha nem ígérte oda Kanizsai Lászlónak Szarvkőt — Szarvkőt Matthäus Langnak, Ulrich von Weispriachnak és Benesch von Ebersdorfnak bocsátja rendelkezésre (1504. aug. 1.: RI XIV. 19 021. sz.). Ulrich von Grafenegg azonban ekkorra már az 1504. márciusi szerződéskötés (ÖStA AVA FHKA AHK NÖHA H/74/A, fol. 37–40) után 1504. júl. 1-jén túladott az uradalmon (uo. fol. 6–11, valószínűleg az ÖStA HHStA UR AUR-beli példány alapján kiadva: *Josef Lampel*: Hundert Jahre aus der

A három testvérrel szemben a család más tagjai 1490–1491 folyamán a Jagellók mellett köteleződtek el. 1491 októberében, a pozsonyi tárgyalások második fordulójával egy időben II. Ulászló király a szintén a Habsburgok mellé álló, és ezért hűtlennek nyilvánított Bornemissza János kincstartó bizonyos — állítólag eredetileg is a Kanizsaiakat illető — zalai jószágait adományozta el Kanizsai Miklós részére, hű szolgálataira való tekintettel.[28] Az 1492. március 7-én, a budai országgyűlésen kibocsátott magyar rendi hitlevelekbe sem az amnesztiában részesített, az 1490–1491 folyamán a Habsburgokat támogató három Kanizsai-fivér neve került bele, akiknek a pozsonyi béke betartásával vagy éppen a trónörökléssel kapcsolatban aligha lett volna ellenvéleménye, hanem az Ulászlóhoz hű Kanizsai Miklósé és Györgyé. Igaz, Neumann Tibor szerint még az is elképzelhető, hogy az ő beleegyezésüket szimbolikusan megtestesítő egyetlen pecsétet végül nem is ők, hanem — a pecsétszalag felirata szerint — Kanizsai János nyomta a viaszba. II. Ulászló Kanizsai János és István számára végül csak 1492 júniusában bocsátott ki kegyelemlevelet. Kanizsai László ekkorra már visszanyerhette a magyar király kegyét, hiszen minden jel szerint az 1492. márciusi országgyűlés idején, Budán is feltűnt.[29]

Az ezt követő időszakban a Kanizsai családból egyedül Kanizsai Jánosról mutatható ki, hogy továbbra is szoros kapcsolatban maradt a Habsburg-uralkodókkal. Magyarországi adataink legnagyobb részéből egy „átlagos" nemes alakja bontakozik ki, akinek a neve leginkább különféle, a szomszédos birtokosok és jobbágyaik kárára elkövetett hatalmaskodások során bukkan fel.[30] Néhány magyarországi oklevél, főként ausztriai adatok alapján azonban mintha egy teljesen másik Kanizsai János képe is kirajzolódna. A furcsa kettősséget fokozza, hogy egészen 1509-ig semmilyen ausztriai birtokkal nem rendelkezett, így bizonyosan magyarországi rezidenciát tartott fenn. Nem tudjuk, hogy az 1493. évi, nagy családi birtokosztály[31] után a testvéreivel közösen bírt váruradalmakkal kapcsolatban miként állapodott meg, megállapodtak-e abban egyáltalán, hogy ki melyik birtokot használja majd lakóhelyként.

Geschichte von Scharfeneck am Leithagebirge [1470 bis 1570] mit einigen Vorbemerkungen über die Scharfenecker. Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich NF 34. [1900] 109–110. 4. sz.). A Grafeneggek örökébe lépő Fürst és a szintén Szarvkőre jogot formáló Zinzendorf család közötti nagy pereskedésre l. ÖStA AVA FHKA AHK NÖHA H/74/A, fol. 14–121., ill. az alapján nagy vonalakban, de nem minden pontját érintve: ALB II/1. 73–75.). A vevő Veit von Fürstöt I. Miksa is megerősítette Szarvkő birtokában (ÖStA AVA FHKA AHK NÖHA H/74/A, fol. 12–13. = ÖStA HHStA UR AUR 1506 II 24, ez utóbbi nyomán kiadva: *J. Lampel*: Hundert Jahre i. m. 110–111. 5. sz.).

[28] DL 19 757. Kanizsai György már 1491. máj. 22-én II. Ulászló *aulicus*aként mutatható ki: DF 245 139. Erre az adatra Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök neki.

[29] Vö. *Neumann Tibor*: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). II. Századok 145. (2011) 319–321. Név szerint nem említi, hogy pontosan mely Kanizsai családtagok neve szerepel a hitlevélben. Erre l. az oklevél kiadását: *Firnhaber, F.*: Beiträge i. m. 511. 84. sz. A Neumann Tibor által is idézett II. Ulászló-féle kegyelemlevél: DL 19 851.

[30] E hatalmaskodási ügyekre éppen ezért nem fogok kitérni.

[31] Kanizsai János és testvérei, István és László megkapták Lékát Csepreggel együtt, Kanizsa és Kapu várak felét, Kanizsa és Kapu másik fele, illetve Sárvár vára viszont unokatestvéreiknek, Kanizsai Györgynek és az ő fiának, Lászlónak jutott. DL 20 032. Vö. *Horváth Richárd:* Források a csepregi erősség középkori történetéhez. Vasi Szemle 60. (2006) 431. 29. j.

Noha Kanizsai János nem rendelkezett a magyarországihoz fogható rezidenciával a Birodalomban, ez a körülmény nem gátolta meg abban, hogy Habsburg-szolgálatba lépjen. Még III. Frigyes császár halála előtt (1493. augusztus 19.) kellett keletkeznie annak a listának, amely az udvari katonai kíséret tagjairól ad kimutatást (40 fő, 132 ló), és amelyen [Vilmos] zagorjei gróf (6 ló) mellett Kanizsai János (7 ló) is feltűnik.[32] Szintén a Habsburgok oldalán való elköteleződést támasztja alá egy 1493 októberéből származó forrás. Az oszmán csapatoknak a horvátországi Udbinánál Derencsényi Imre dalmát–horvát–szlavón bán seregei felett aratott győzelme (1493. szeptember 9.) után óriási ijedtség lett úrrá a szomszédos Habsburg-tartományokban, és az éppen akkor az örökös tartományokban tartózkodó I. Miksán is, aki a horvát rendek számára 1493 októberében — szükség esetére — birodalmi segédcsapatokat ajánlott fel. A sereg irányítását Sigmund von Welsperg mellett Kanizsai Jánosra bízta volna a római király.[33] Kanizsai személyére talán nem véletlenül eshetett a választás: egyrészt nyilván rendelkeznie kellett katonai tapasztalatokkal, másrészt az is mellette szólhatott, hogy az udbinai csatában elhunyt Derencsényi helyére — legkésőbb 1493. november 22-ig[34] — testvére, László került. Aligha képzelhető el, hogy a két testvért egymástól függetlenül bízták volna meg az oszmánok elleni védekezéssel.

Ha 1493-ban vagy később Kanizsai János nem is harcolt birodalmi segédcsapatok élén az oszmánok ellen, más formában ő is kivette részét a délvidéki védekezésből: 1505 körül egy rövid ideig jajcai báni megbízást kapott.[35] E tiszt-

---

[32] Tiroler Landesarchiv, Innsbruck (a továbbiakban: TLA), Ms. 2470, fol. 74–75. („Item das hoffgesind, so yetz pey der ky. mt. ist, das noch nit an weeg zuziechen geordnett ist"). Mind a két személy a fol. 74r-on található („grauff vom Säger: VI", „grauff Hans von Kannyschen: VII"). A fol. 74v-on 5 lóval egy bizonyos „Schargo Andree" is megtalálható, aki e korai keltezés miatt nem lehet Sárkány Ambrus (ha esetleg még a keresztnév elírását is feltételezzük). A III. Frigyes korára való datálást több körülmény indokolja: egyrészt egyértelműen *császári* kíséretről van szó. I. Miksa esetében ez csak 1508. évi császárrá választása után volna lehetséges. Azonban azutánra azért nem keltezhetjük, mivel akkorra Vilmos zagorjei gróf (1501. aug. 28-án még életben: Regesta Imperii XIV. Ausgewählte Regesten des Kaiserreiches unter Maximilian I. (1493–1519). I–IV. Hrsg. Hermann Wiesflecker. Wien–Köln 1990–2004. [a továbbiakban: RI XIV.] 12 395. sz.; 1504. máj. 31-án néhaiként említve: RI XIV. 18 817. sz.), illetve a listán 6 lóval feltüntetett „turkisch kayser", azaz II. Murádnak a gyermekkorában Európába menekült, megkeresztelkedett, a Habsburg-udvarban menedékre lelt fia, Callixtus Ottomanus (†1496) is megtalálható.

[33] RI XIV. 76. sz. Teljes szövegű kiadása: *Ferdo Šišić:* Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima. II. Starine JAZU 38. (1937) 209–210. 153. sz. (az ÖStA HHStA RK Reichsregisterbücher [a továbbiakban: RRB] Bd. II, fol. 27r nyomán).

[34] DF 287 362. Regeszta: RI XIV. 2850. sz. Teljes szövegű kiadása: *Firnhaber, F.*: Beiträge i. m. 545–546. 108. sz. Valószínűleg nem sokkal ezelőtt kerülhetett a dalmát–horvát-szlavón bánság élére és nyilván egyik első teendőjének kellett lennie, hogy e hitlevelet kiállítsa.

[35] 1505. júl. 18. és 1505. aug. 29: DL 21 455. További, általam ismert adatok jajcai bánságára (az előbbi keltezetlen, a másik csonka): Jajcza (bánság, vár és város) története 1450–1527. Írta: *Thallóczy Lajos*. Oklevéltárat szerk. Horváth Sándor. Bp. 1915. (Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 40. = Magyarország melléktartományainak oklevéltára 4.) (a továbbiakban: Jajca) 151. 95. sz. (a DL 21 002. nyomán), DL 22 100. („Lehet, hogy ez is 1504. július 28. és 1505. szeptember 29., esetleg 1509. január 30. és 1511. július 11. között lett kiállítva" – *Reiszig E.*: A Kanizsaiak i. m. 74. 188a. j.). Ugyanúgy Kanizsai jajcai bánságára vonatkozhat egy jóval későbbi, 1517. évi említés (Jajca 261. 172. sz., a DL 25 587. nyomán).

séggel egy időben soproni ispán is volt,[36] a tisztet vélhetően kétszer is viselte. Ispánságával kapcsolatban egy különös körülmény érdemel figyelmet: Kanizsait II. Ulászló elmozdította a megye éléről, és 1506. június 24-én Ostfi Ferencet nevezte ki a helyére. Nagyon is valószínű az a magyarázat, amely Kanizsainak 1506-ban, a rákosi végzés és Szapolyai János házassági tervei miatt indított osztrák–magyar háborúban játszott szerepével hozza összefüggésbe a leváltást.[37] A rövid háborúban való részvételének régóta ismert bizonyítéka az 1506. évi bécsi béke, amelyben az amnesztiában részesülők között — Pozsony és Sopron városán, valamint Frangepán Jánoson és Korbáviai Jánoson kívül — Kanizsai János szerepel név szerint.[38] Egy, a római király által bírt zálogterületen, Kismartonban éppen a háborús konfliktus idején megforduló névtelen személy beszámolójából azt is megtudjuk, hogy a magyar főúr állítólag egy ezerfős, nyilván nem csak saját maga által kiállított seregnek parancsolt.[39] Háborús szerepéről ennél többet nem tudunk. Ellenséges akcióival valószínűleg kimerítette a felségárulás fogalmát, hiszen magyarországi birtokai révén a magyar királynak tartozott engedelmességgel, amit az sem írhatott felül, hogy 1506. március 20-án I. Miksa római király — az éppen II. Ulászlóval Bécsújhelyt folytatott dinasztikus tárgyalások során — Kanizsait 12 lóval évi 400 rajnai forintos zsolddal szolgálatába vette.[40]

Az 1493. évi birodalmi segédcsapatok kapitányi tisztségén, a jajcai bánságon, a soproni ispánságon kívül Kanizsai Jánosnak a magyar–birodalmi kapcsolatrendszerben elfoglalt, meglehetősen sajátos helyzetét az is jól kifejezi, hogy — nyilván birtokai nagysága és a Kanizsai család befolyása alapján[41] — Kanizsai László és György mellett János is szerepel azon urak között, akik saját zászlajuk alatt vonulhatnak hadba (1498: 22. tc.). Az 1498. esztendő volt

---

[36] Jajca 151. 95. sz.

[37] *Horváth R.*: Sopron megye i. m. 84. Kanizsai János soproni ispánságával kapcsolatban a tanulmány lezárása után fogalmazott meg C. Tóth Norbert doktori értekezésemhez fűzött opponensi véleményében újszerű és számos ellentmondás feloldó észrevételeket, azonban ezeket már csak az általam megfogalmazottak finomítására tudtam felhasználni. Itt köszönöm meg, hogy megosztotta velem a meglátásait.

[38] *Köblös J. – Süttő Sz. – Szende K.*: Magyar békeszerződések i. m. 271.

[39] „Item graf Hanns Geynissla hat, dieweyl ich dabey gewesen bin, Mo man mit im hinabgen, ze Yfforn gefurdt und hat er auch ain michel anzall volgkhs unden, aber nuer lanntwer." – Státní oblastní archiv v Třeboni, Třebon, Historica inv. č. 3979, sign. 3308. Az irat kivonata: *Franz von Krones*: Bericht über die Ergebnisse einer archivalischen Reise im Herbste 1896 mit einem Anhange von Urkunden-Regesten und Auszügen sammt Erläuterungen. Graz 1897. (Veröffentlichungen der Historischen Landes-Commission für Steiermark 3.) 30–31. 36. sz. (A keltezetlen forrás dátuma a cseh levéltári nyilvántartással és az ezzel egybecsengő Krones-féle datálással szemben nem 1490, hanem 1506. Legfőbb érv emellett az, hogy I. Miksa fiát, Fülöpöt már királyként említik, ami csak Kasztíliai Izabella 1504. novemberi halála után volt lehetséges.).

[40] ÖStA HHStA UR AUR 1506 III 20.

[41] Mindamellett, ha saját kapcsolatrendszerük nem lett volna elegendő, bizalommal fordulhattak unokatestvérük, Kanizsai Dorottya férjéhez, Perényi Imre nádorhoz. Erre l. Perényi Imrének hitveséhez, Kanizsai Dorottyához intézett levelét (1504. máj. 28., Buda): „Ceterum, domini Iohannes et Stephanus Kanysay, fratres nostri bona una nobiscum fruuntur sanitate, quorum negotia adeo bono modo iam favente Omnipotente disposuimus et sibi levavimus, ut numquam dominus condam palatinus predecessor, frater ipsorum tot ipsorum causa fecerit, sicuti nunc nos amore vestri perfecimus, quos una nobiscum, ut optatis, erga vos ducemus." – DL 25 432.

ugyanakkor az az év is, amikor I. Miksa állandó udvari familiárisává fogadta (*familiarem domesticum nostrum et continuum*) Kanizsai Jánost.[42] Tekintélyének, helyi nagybirtokosi voltának szólt, hogy 1504-ben — tudomásom szerint először és utoljára — a győri püspök, Kanizsai György és Horváth Márk mellett felmerült az ő neve is, hogy az osztrák követekkel együtt a Sopronban tartott tanácskozásokon a legfontosabb ügyekről eszmét cseréljen.[43] Ugyancsak a család nyugat-dunántúli birtokaival és tekintélyével lehet összefüggésben, hogy 1503-ban a két Kanizsai, György és János a vörösvári és császárvári uradalmak miatt a Stubenbergek és Bakóc (avagy az Erdődi család) között valamiféle közvetítői szerepet vállalt.[44] A közbenjárás azonban aligha járhatott sikerrel: mondhatni egyenes út vezetett innen a stájer család 1504. évi kisemmizéséig.[45]

Ha Kanizsai János az 1506. évi hadjárat során ismét meg is égette magát a politikával, az amnesztiarendeletnek köszönhetően az különösebb következmény nélkül maradt. Bár látszólag mindene megvolt — pénz, paripa, fegyver —, csak nem nyugodott: 1506 után igyekezett még szorosabbra fonni a szálakat a Habsburg-udvarral. Ahogy közel tíz évvel később Kanizsai egyik szolgája I. Miksának elmondta: a magyar főúr annak ellenére, hogy a Szlavóniában, Horvátországban, Dalmáciában és másutt vállalt tisztségeit barátok és támogatók révén sikerre vitte, nagy dicsőséget hozott őfelségének és famíliájának is, mégis elhagyta a hercegeket, püspököket, nagy urakat és a barátokat, csak, hogy Miksához csatlakozzon.[46]

---

[42] DL 20 769. Különben az I. Miksa-kori udvarral foglalkozó szakirodalomban az udvari *familiaris*okra semmi felvilágosítású magyarázatra nem leltem. Amit viszont találtam, az a Zsigmond-korra koncentrált (pl. *Martin Kintzinger*: Westbindungen im spätmittelalterlichen Europa. Auswärtige Politik zwischen dem Reich, Frankreich, Burgund und England in der Regierungszeit Kaiser Sigmunds. Sigmaringen 2000. [Mittelalter-Forschungen 2.] 143–228.). Amennyi magából az oklevélből — a szolgálatba való felvétel tényén kívül — még megállapítható, hogy *familiaris*sal szemben csak rendes bíró (*iudex ordinarius*) hozhatott ítéletet. Máskülönben annyi sejthető, hogy nem közvetlen udvari szolgálatról volt szó, ezért fizetést valószínűleg nem kapott rendszeresen. Kanizsait hiába kerestem az 1500–1501. évi udvari számadáskönyvben (tartalmának válogatott ismertetése: RI XIV. 11 291. sz. = Österreichisches Staatsarchiv, Bécs, Allgemeine Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Alte Hofkammer, Gedenkbücher [a továbbiakban: ÖStA AVA FHKA AHK GB] 10). A magyar vonatkozásoknak egy része a múlt századfordulón készült, teljes szövegű másolatban is olvasható: MNL OL, Magyar kincstári levéltárak, Magyar Kamara archivuma, A bécsi Udvari Kamarai Levéltárban őrzött segédkönyvek és iratok másolatai (a továbbiakban: MNL OL E 239), 14. köt., 134–135. p. (= MNL OL Mikrofilmtár, X 10310, MF 47 715., az alábbiakban a mikrofilm-tekercs számát nem idézem; eredeti: ÖStA AVA FHKA AHK GB 10, fol. 18r, 21r, 22r, 54v).

[43] DF 243 243. Idézi: *Házi Jenő*: Határszéli viszályaink az osztrákokkal a Jagellók uralkodása alatt. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 1. (1931) 55.

[44] „… magnificentiam vestram pro nostro cum dominis de Stwmberg unacum magnifico Iohanne de Kanysa, fratre suo fatigiis non parcendo interfuisse illicque omnem diligentiam suam adhibuisse…" – DL 25 424. A tárgyalásokat Komjátiban, Forgács Péternél rendezhették meg (vö. DL 25 422.).

[45] Vö. *Hermann Zsuzsa*: Keseregjenek vétkük büntetésén. Ítélet Vörösvárról és végzés Rákoson. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 84–87.

[46] „… so er kay. mt. nutz unnd frumen nit so embsigklich betracht hette, benanter mein genediger herr die drew lannd, nemblich das Windischlannd, Krhabaten unnd Dalmacien, desgleichn die ambter zu Thamischwer, Kriechischen Weissenburg und an vil anndern mer orten, so mein genediger herr durch annder gut herren, frunth unnd gunner, die ime dartzu verhilflich gewest, zuwegen bringen mogen und durch welhe ambter er alle seiner genaden names unnd stames in

Kanizsai 1510. május 13-án Miksától — tekintettel szolgálataira — engedélyt nyert arra, hogy „ugyanazon örökös hercegségünkben és tartományunkban egy uradalmat, várat vagy mást, ahogy neki tetszik, vásároljon, azt [ki]építse, használja és igényei szerint, miként azt más, ugyanazon örökös hercegségünkben és tartományunkban honos embernek szabad, mindentől szabadon”.[47] A már-már közhelyszerű „hűséges szolgálatok” csak a császári adományozás apropóját szolgáltatják. Valójában azonban Kanizsai kérése lehetett a perdöntő, miként azt a császár oklevelében is hangsúlyozta: „miután értesültünk azon akaratáról és kívánságáról, hogy javaival közénk, a mi örökös hercegségünkbe és tartományunkba költözne és ugyanott saját erejéből élne”.[48] Az áttelepedés nem volt az minden előzmény nélkül. Nemcsak ebben az oklevélben, hanem már fél évvel korábban, 1509. december 6-án Kanizsait orthi *pfleger*nek nevezte I. Miksa.[49] Orth a Duna bal partján, Bécstől légvonalban mintegy 20 kilométerre található kis település, amelynek legfontosabb vonzerejét részben a Bécshez való közelség, részben az ott lévő vár jelenthette. Jóllehet a Kanizsait *pfleger*ré kinevező oklevél nem maradt fenn, abban minden bizonnyal a szokásos formulák alapján egy előre megállapított, a császárnak fizetendő járadékról olvashatnánk.[50] A bevételekről el kellett számolnia, vagyis — miként a tisztség német neve is jelzi — gondját viselte, irányította az uradalmat (*pflegen*), máskülönben szabadon használhatta. Gyakorlatilag birtokkiuta-

---

hohes vermugen erhebt worden, dartzu fursten, bischoven, grosgraven unnd annder sein mechtig herren unnd freundt all verlassen und ausgeslagen unnd sich gentzlich an e. kay. mt. ergeben unnd in kay. mt. genedig vertrawen, ist mein genediger herr von Unngern unnd seinem haimwesen aus mit seiner genaden gemahl bewegt worden und gen Ort, wie er sich dann hinauf geen Newburg zutzihen willenns ist getzogen…” – ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 35, Konv. 1516 März, fol. 20r–v. Maga a panaszirat datálatlan, viszont a másolati füzetben lévő egyik (egyébként ilyen tekintetben egyedüli) irat 1516-os dátumot visel (uo. fol. 26v).

[47] „… das er in dem bestimbten unnsern erblichen furstenthumben und lannden ein herrschafft sloss oder was annders so im gefellig ist, kawffen, dieselben pawen, gebrawchen und damit nach seinen notdurfften in massen, wie annder unsrer lanndtlewt derselben unnser erblichen furstenthumb und lannde hanndeln mag und sol, von allermenigklichen unverhindert…” – DL 22 029.

[48] „… als er [Kanizsai János – P. B.] unns bericht, willens und begirig ist, sich mit seinen hab und guetern hinder unns in unnser erbliche furstenthumb und lannde zuziehen und daselbs mit aigen rugkh zuwonen…” – DL 22 029.

[49] DL 25 529. (A DL–DF adatbázisban helytelenül 1509. dec. 16. szerepel dátumként.).

[50] Franz Kral Wißgrill ellenőrizhetetlen értesülése szerint (*Franz Karl Wißgrill*: Schauplatz des landsässigen Nieder-Österreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem 11. Jahrhundert an, bis auf jetzige Zeiten. III. Wien, 1797. 466.) 1509-ben Johann (Chrisostomus) von Guttenstein bírta zálogként, amit át is vett a szakirodalom: Topographie von Niederösterreich. Alphabetische Reihenfolge und Schilderung der Ortschaften in Niederösterreich. Wien 1877–1927. (a továbbiakban: TNÖ) VII. 508., *Hans Willinger*: Orth an der Donau. Ein Grenzlanschicksal. Orth an der Donau ²1989. 54. Érdekességképpen jegyzem meg, hogy a legújabb régészeti és műemlékvédelmi kutatás szerint létezik egy a 15–16. század fordulójára, de mindenféleképpen a nagy, Salm-féle építkezések (1529) előttre keltezhető építési periódus, amit a feltáró nem tudott (zálog)birtokoshoz kötni (*Nikolaus Hofer*: Orth an der Donau. Von der Wasserburg zum Renaissanceschloss. Horn 2011. [Fundberichte aus Österreich, Materialhefte, Reihe A, Sonderheft 15.] 27–30.). Persze nem zárható ki, hogy maga Kanizsai János építkezett volna ott, de ennek legkisebb nyomát sem találtam az írott forrásokban.

lásról, elvileg azonban alhűbérbe adásról[51] volt szó: talán a Kanizsai irányában felhalmozott adósságokat fizethette közvetve a császár a bevételekből. Az orthi uradalom révén a magyar főúr megvethette lábát a határ túlsó oldalán, a Magyar Királysághoz mégis nagyon közel. Miksa 1510. évi engedélyét megelőzően, még nem osztrák hercegi alattvalóként, „különös kegyből" (*aus sonndern gnaden*)[52] a Bécstől néhány kilométerre, délre fekvő Himbergen[53] előbb megvásárolt, majd hűbérbe kapott egy udvarházat (*hof*) tartozékaival együtt.[54] A császár további kegyet is gyakorolt Kanizsaival. Míg 1509. december 9-i oklevelében még zöld, addig 1510. május 22-én már vörös viaszpecsétet használt — talán nem merészség azt feltételeznünk, hogy valamikor (esetleg 1510 májusában) erre is engedélyt kapott. Ez pedig a Birodalomban a világiak között a legelőkelőbbek, az úri rendbe (*Herrenstand*) tartozók kiváltsága volt.

A császár — nyilván azon túl, hogy egy újabb „magyar-ügyi szakértőt" nyert — elsősorban hadi szolgálatokra számított a magyar főúrtól. Nem tartom kizártnak, hogy részben ezzel, részben az orthi pflegerséggel állhat kapcsolatban, hogy Kanizsai egy Csepregen, 1509. december 9-én kelt oklevelében magát „határvidéki kapitánynak" nevezte.[55] Mivel ugyanebben az oklevélben egyúttal császári tanácsosi (*cesaree maiestatis consiliarius capitaneusque in confinibus*) titulust is viselt,[56] az együttes címhasználatból következően valószínűleg nem a magyar király szolgálatában töltött be ilyen, a nyugati határszélen — egyetlen,

---

[51] Orth an der Donau felett ugyanis nem az Osztrák Főhercegség tartományura volt a főhűbéres, hanem a regensburgi püspök. A témához l. még: *Joseph Rudolph Schuegraf*: Geschichte des Domes von Regensburg und der dazu gehörigen Gebäude. II. Regensburg 1849. 280–281. I. Miksa német-római császár 1511. szept. 23-án nyerte el hűbérként a regensburgi püspökség örökös marschalli tisztségét (*Erbmarschallamt*), amelyhez az orthi uradalom is hozzá volt kapcsolva. Erre l. Sammlung Chorinsky, Bd. 39 (Archiv-Protokoll für Nieder-Österreich bis 1618 (Archiv des k.k. Ministeriums des Innern) 72. (A bécsi Österreichische Nationalbibliothek litografált példányának digitalizált verzióját használtam: http://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?&aid=chs&datum=0039, utolsó letöltés: 2016. febr. 3.). A mondottak értelmében: ha nem megerősítésről van szó, csak ezután beszélhetünk alhűbérről. Minden addigi, nem a regensburgi püspök akaratából megtörtént kiutalás vagy hűbérbe adás jogtalan volt.

[52] DL 25 529.

[53] Vö. TNÖ IV. 253–262. (Sem Kanizsairól, sem az őt megelőző Kaspar Grasser birtoklásáról nem tud.).

[54] 1509. december 16., Bolzano, I. Miksa német-római császár: „etlich stuckh und guter zu Hymperg gelegen, so von unns und unnserm furstenthumb Osterreich unnder der Enns zulehen ruren und gedachter graff Hanns von Kanisa, als er unns bericht, yetzo erkhaufft hat" – DL 25 529. 1510. augusztus 6-án Kanizsai és örökösei hűbérbe kapják a Himpergben, Kaspar Grassertől megvásárolt javakat („unnser getrewr Casper Grasser ainen hof bey Hynperg und vier phundt und sechs schilling und zwen phening gellts jerlicher gullt auf behausen guettern und uberlennden daselbs zu Hymperg gelegen mit irer zuegehorung" – NÖLA Hs. 17/10 (Lehenregister „H" niederösterreichisches Gesamtland 1497–1510), fol. 168v.

[55] DL 21 974. A bécsi házaira vonatkozó, 1516. évi, két telekkönyvi bejegyzésben (Wiener Stadt und Landesarchiv, Bécs [a továbbiakban: WStLA], Grundbücher B 29 [Grundbuch Schotten], Bd. 23, fol. 179v), illetve az azokról készült korabeli másolatban (DL 38 737.) is előkerül e tisztség német változatban („romisch kaiserlicher maiestat ratt und obrister haubtman an der grennytz"). E kapitányság utolsó, számomra ismert említése 1517. dec. 17-ről származik (DL 89 117.) Ez utóbbira C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

[56] A császári tanácsosságnak első nyomát egy három nappal korábban (1509. dec. 6.) kelt I. Miksa-kiadványból ismerem: DL 25 529.

1447. évi, birodalmi vonatkozású párhuzamot leszámítva[57] — a késő középkorban tudomásom szerint ismeretlen tisztséget.[58]

1510. május 22-én Kanizsait I. Miksa 50 könnyűfegyverzetű lovassal (fejenként havi négy magyar forintos zsolddal, magának a magyar főúrnak havi 50 rajnai forintos fizetéssel) a velencei háborúban harcoló császári csapatok közé vette fel.[59] Kanizsainak tehetőssége okán a csapatok zsoldjának megelőlegezésére is futhatta, ha a német-római császárnak nem tellett katonára. Márpedig ilyen sokszor előfordult: kifejezetten Kanizsai kifizetése kapcsán is van ilyen kósza adatunk.[60]

Út a grófi diplomáig

Kanizsai birodalmi pályafutásának következő lépcsőfokáról néhány évvel később hallunk hírt. Vinzenz Rocker császári titkár 1514. április 1-jén Welsben megírt, Zyprian von Serntein tiroli kancellár számára elküldött levelében a következőket olvashatjuk: „Ami Kanizsai grófot illeti, őfelsége meg akarta őt szóban hallgatni. Ezért őfelsége parancsa és akarata az, hogy közöljük vele: békében menjen hozzá hat lovassal, de ne csütörtök este előtt; őfelsége tárgyalni akar vele és megígérte, hogy szán rá időt, de azon a csütörtökön és ne előbb jöjjön a császári felséghez."[61] Meglehet, hogy már ekkor is szóba került Neuburg am Inn birtokba vétele, hiszen tudjuk, hogy már 1514 augusztusa előtt folyt egyeztetés Kanizsai és I. Miksa császár között ez ügyben. A cél az volt, hogy a magyar főúr méltó lakhelyet kaphasson. Az uralkodó választása végül a Kanizsai neve és családja számára egyaránt „megfelelő" Neuburg am Inn várára esett.[62] A megállapodás tárgya a Passautól néhány kilométerre délre, az Inn bal

---

[57] Sigmund von Ebersdorfot a Magyarország határai felé eső részek és Győr kapitányának nevezik. 1447. aug. 10.: „haubtmanschafft an der grenitzen gen Ungern und zu Raab" – NÖLA Privaturkunden 2626. Vö. *Josef Sokoll*: Die Herren von Eberstorf. Ein Beitrag zur österreichischen Adelsgeschichte. Staatsprüfungsarbeit am Österreichischen Institut für Geschichtsforschung. Wien 1933. 27.

[58] C. Tóth Norbert doktori disszertációmhoz írt opponensi véleményében Kanizsai János soproni ispánságával kapcsolatban kifejtett, figyelemre méltó érvei e különös címhasználatra is részleges, ám sajnos nem teljeskörű magyarázot adnak.

[59] ÖStA HHStA UR AUR 1510 V 22. Az I. Miksa számára a Kanizsai János által kiállított reverzális szövege alatt más írással és kicsit világosabb tintával: „Johans graf czu Kanysa aigen handt geschrift". A szolgálatba vevő *Bestallungsbrief* nem maradt meg.

[60] „Ewr ku. mt. hat auch den graffen van Canissa ir tzerung eysgetann myt eym Ł, darmyt myr solchs nit gelacht ist worden, darumb kan ich nun nicht zerung heym geben." – s. l., s. d., ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 43, Konv. VI/1, fol. 37r.

[61] „Von wegen des grafen von Kanysa hat ir mt. verwilligt, in zuhorn mundlich, und ist ir mt. bevelch und maynung, im zustigen, dan er ungeverlich mit VI pherden heruber zu ir mt. kume, aber nicht ee, dann auf den donrstag zu abent, welle ir mt. mit im hanndeln, dann ir mt. sei die zeit versprochen, das mag im e. g. anstigen lassen, dan er auf bestimbten donrstag und nicht ee hieher zu k. mt. kume." – TLA Maximiliana XIII/256, Konv. X/1, fol. 32. A forrás teljes szövegű közlése: *Hans Moser*: Die Kanzlei Kaiser Maximilians I. Graphematik eines Schreibusus. I–II. Innsbruck 1977. (Beiträge zur Kulturwissenschaft. Germanistische Reihe 5/1–2.) II. 121–122. 19. sz.

[62] „Als unns derselb graf Johanns zu Kanissa am zeit heer meermals anzaigen und zuerkennen geben lassen, wie er aus sonnderm unndertenigen willen, so er zu unns und unnserm haws Oster-

partján feküdt, és I. Miksa egyik friss szerzeményének számított.[63] A vár és uradalom a Wittelsbachok két ága között lezajlott landshuti örökösödési háborúig (*Landshuter Erbfolgekrieg*, 1504–1505) György bajor hercegnél volt zálogban. Visszavétele után a kis grófság a Habsburgok előretolt bástyája lett a Bajor Hercegségbe beékelődve, egy roppant fontos stratégiai helyen: az Inn mentén, a passaui püspöknek a dunai hajózás szempontjából kulcsfontosságú székhelyének közvetlen közelében, a püspöki várost és közvetlen környékét nyugatról és délről szinte teljes mértékben határolván.

A Kanizsai János és I. Miksa között Neuburg am Inn ügyében folytatott tárgyalások 1514 augusztusában vettek nagyobb lendületet. Erre bizonyíték két, egyaránt 1514. augusztus 15-én kelt instrukció.[64] Az egyik utasítás Wilhelm von Rappoltstein udvarmesternek, felső-elzászi főkapitánynak és tartományi bírónak (*Landrecht*)[65] és Vinzenz Rockner császári titkárnak szól, a másik pedig Hans Heinrich Armsdorfer tanácsosnak, hagenaui avagy alsó-elzászi kincstartónak (*Zinsmeister*). Mind a kettő Kanizsai ügyében kelt. Míg az előbbiben magával Kanizsaival kellett volna tárgyalniuk a címzetteknek, a második voltaképpen Sigmund von Haag meggyőzése révén a terepet kívánta előkészíteni a magyar főúr számára. Neuburg uradalmát ugyanis a császár már korábban elzálogosította 7 ezer rajnai forintért az említett Haagnak.[66] A Haaghoz küldendő császári megbízottal közölt információk egyértelműen Kanizsait jelölik meg, mint ötletgazdát, ezzel pedig egyúttal a császárt is mentesítik a visszavételből adódó kellemetlenségek alól. Kanizsai e forrás szerint maga kérte ezen uradalmat, vagyis szó sem volt arról, hogy a császár döntött volna az uradalom kiválasztásáról. Ezzel szemben a Kanizsaihoz küldött megbízottaknak írtak szerint a császár hozta meg a döntést Neuburg am Inn elzálogosításá-

---

reich trueg genaigts willens und des gemuets were, sich mit seiner person hinder unns und dasselb unnser haws Osterreich zubegeben und mit wesen underzulassen und zusetzen mit unndertenigem ersuechen und begern ine mit ainer eerlihen wonung zu fursehen. Auff sölhs haben wir in bewachung der getrewen nutzlichen und redlichen dienst, so derselb graf Johans zu Kanissa unns und unnserm haws Osterreich bisherr getan und furtet woll tun mag und soll und sonnderlichen umb seiner guetwillig ehir(?), darinnen er sich gegen unns erzaiget, gnedigklihen bedacht, demselben graf Johannsen also mit ainem eerlichen ansehlichen wesen, so seinem namen und stamen eerlichen sein unns, als nemlich mit unnser herrschafft und sloss Newnburg am Yn gelegen." – ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 32, Konv. 1514-VIII, fol. 143r–144r (a fogalmazvány itt közölt átiratából száműztem a kihúzott részeket, a kevés számú beszúrást viszont jelzés nélkül beemeltem a szövegbe).

[63] Igaz, csak abban a tekintetben tarthatjuk új szerzeménynek, hogy ismét közvetlenül Habsburg-kézben volt a grófság. Ugyanis — (zálog)birtokostól függetlenül — a 13. század végétől kezdve egészen 1803-ig a Habsburgokat illették a grófságban a tartományúri jogosítványok (*Landeshoheit*). A grófság történetére a legjobb munka: *Josef Hofbauer*: Die Grafschaft Neuburg am Inn. München 1969. (Historischer Atlas von Bayern. Teil Altbayern, Heft 20.). Mivel Hofbauer használta a bécsi császári könyveket, a *Reichsregisterbuch*okat, tud Kanizsai megjelenéséről és birtokszerzéséről (uo. 61–62.), azonban az azokban található bejegyzéseken kívül más forrásokat nem idéz.

[64] ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 32, Konv. 1514-VIII, fol. 143–150. és fol. 153–156. Az alábbiakban külön nem hivatkozom rájuk.

[65] 1514 októberében már nem *Landrecht*nek, hanem helytartónak (*Landvogt*) nevezik a Kanizsaival folytatott tárgyalások következő, őszi körében: ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 226v.

[66] A család monográfiája (*Rudolf Münch*: Das grosse Buch der Grafschaft Haag. II. Greipel 1987. 154., ill. 155. 5. j.) úgy tudja, hogy Sigmund von Haag 1515 és 1518 között bírta Neuburg am Innt.

ról, amiről ezután Kanizsait értesítette. A magyar főúr pedig Marx Gold császári káplánnal üzente meg, hogy egyetért a javaslattal. Gold azt is helyeselte, hogy a záloglevél 40 ezer rajnai forintról[67] szóljon. Az uradalmat a megállapodás szerint Kanizsai haláláig bírhatta, és egyúttal a császár azt is garantálta, hogy azt a magyar főúr életében nem engedi kiváltani. Az egyetlen kikötése az volt, hogy Kanizsai halála után viszont utódaitól az eredeti zálogösszeg feléért, azaz 20 ezer rajnai forintért megválthatók lesznek a jószágok. Ugyanez a „logika" figyelhető meg a birtokon folytatott esetleges építkezések költségei (*Baugeld*) esetében, amelynek feléből, 2 ezer forintból lehetett volna az építkezéseket fedezni, a másik felét azonban nem kellett volna visszajuttatni. Azaz összesen 44 ezer rajnai forintról volt szó. Ugyanekkora összeg szerepel a Haaghoz küldendő követ utasításában is.

Nem lehet véletlen, hogy a rendkívüli intézkedések okaként a birtokból kiforgatott Haag előtt a császár szorult anyagi helyzetét kellett taglalni. A befolyó pénz — szól az instrukció — az ausztriai háznak igen nagy szolgálatot fog tenni, hiszen a (velencei) háborúra lehet majd használni.[68] Ezért sürgette a császár Haagot, hogy 1514 Szent Márton napjáig adja át a várat Kanizsai számára, hiszen Haag ekkorra már biztosan birtokában lesz a 7 ezer rajnai forintos zálogösszegnek. A birtokból történő eltávolításáért természetesen szabadkozott a császár, és okként egyértelműen a szükséghelyzetet jelölte meg.[69]

Minden látszat ellenére[70] a két instrukció csak a tárgyalások megkezdését jelezte, még messze volt a megállapodás. Mivel I. Miksának égető szüksége volt

---

[67] A 15. század második felében – a rajnai forint romló tendenciája közepette – egy magyar forint mintegy harmadával erősebb lehetett egy rajnai forintnál. Míg egy rajnai forintért Ausztriában 240 dénárt adtak, addig egy magyar forintért 310–330 dénárt (*Dányi Dezső – Zimányi Vera*: Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. A „Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban" című tanulmányt *Huszár Lajos* készítette. Bp. 1989. 44.). Ez azt jelenti, hogy a 44 ezer rajnai forint mintegy 33 ezer magyar forintnak felelhetett meg. Az alábbiakban a rajnai forintban szereplő összegeket nem váltom át magyar forintra.

[68] „… so welle er uns dargegen an barem gelt darlechn und uberantworten XL^{M} gld. r., dartzu IIII^{M} gld. r. an solhem sloss verpauen und uns halben tail desselben gelts, nemlich XXII^{M} gld. r. frey zuestellen und aignen und allein die anndern XXII^{M} gld. r. auff berueret herschafft und sloss Newburg haben, die wir ime darauff verschreiben sollen, und dieweil wir dan mit allain bey uns sollen, sonnder auch in treffenlichen rat erfunden haben, das dise sach uns und unserm haws Osterreich fur uns und unser haws Osterreich nutzlich und guet sein mag, und nit allain dise summa gelts, die uns dan der gegen[b]u[r]tig unserrer kriegsleuff halbn zu gueten statten kemmet und damit well etwas tappffers ainrichten und auß was […] hanndlen, sonnder mitt der zeit etwas weitterts von ime, wie uns nit zweilffeln, erlanngn mugen." – ÖStA HHStA RK Maximiliana, Kt. 32, Konv. 1514-VIII, fol. 156r–v.

[69] ÖStA HHStA RK Maximiliana, Kt. 32, Konv. 1514-VIII, fol. 154–155. (Az instrukció kiegészítésén kívül ugyanezen ügyben egy Sigmund von Haaghoz szóló parancslevél is található itt.).

[70] A tárgyalások előtt vagy azzal egy időben a császári könyvekbe bemásolva több, az ügyben keletkezett irat — két nyugta (közülük egy eredetiben fennmaradt [1514. aug. 8.]: ÖStA HHStA UR AUR 1514 VIII 8), két, az átadást-átvételt megkönnyítő parancslevél — őrződött meg (1514. aug. 8., ill. egy részük s. d.: ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 226r), sőt az első, Neuburg am Inn 40 ezer rajnai forintos zálogbavételéről szóló oklevél is ekkor keletkezett (1514. aug. 9.: ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 224r–226r.). A Kanizsai Jánostól első körben kért 17 ezer rajnai forintnak is lett volna helye: 7 ezer rajnai forintot Haag kifizetésére, míg a nagyobb összeget, 10 ezer rajnai forintot a Velence ellenében vívott háborúban a Friaulban állomásozó császári hadakra fordították volna (ÖStA HHStA RK Maximiliana, Kt. 32, Konv. 1514-VIII, fol. 145v–147r).

minden bevételi forrásra, Kanizsai további, meglehetősen merész kéréssel állt elő: a császár tegye meg őt és utódait Neuburg am Inn grófjának. I. Miksa ettől — tekintettel Kanizsai előkelő származására, eddigi szolgálataira — egyáltalán nem zárkózott el. Sőt, még ahhoz is hozzájárult, hogy az uradalom visszaváltása után ő vagy utódai továbbra is használhassák a neuburgi grófi címet.[71] De számos más aprósággal kapcsolatban is volt észrevétele Kanizsainak: így a záloglevélre vonatkozóan, amelyet a kérésének megfelelően módosítottak. Ezenkívül olyan kívánságai voltak, mint hogy a Márton-napi adó őt, és már ne Haagot illesse, illetve hogy jószágai Neuburgba szállítására menlevelet bocsássanak ki számára. A 40 ezer rajnai forint kifizetése az akkori ütemezés szerint egy október 28-i (10 ezer rajnai forint), valamint egy karácsony körüli fordulóból (az összeg maradéka) állt volna. I. Miksa érdekei azonban úgy kívánták, hogy Kanizsai karácsony előtt fizessen, mivel Haag számára a Neuburgért kifizetendő zálogösszeget nem karácsonyig, hanem Luca napjáig (december 13.) kellett volna a császárnak törleszteni.[72] I. Miksa Kanizsai kéréseinek eleget is tett: nemcsak a különféle pontokra adott, konstruktív válaszaiból vehető ez ki, hanem például abból, hogy ténylegesen menlevelet állíttatott ki Kanizsai holmijainak vámmentes szállítására. Mint majd még látni fogjuk, nem egy ilyen szabad közlekedést, illetve szállítást garantáló menlevél fennmaradt, de ezek mit sem értek, ha a legfőbb feltétel, a zálogösszeg nem érkezett meg teljesen egészében. A császár egy másik emberét Neuburg átadása ügyében Sigmund von Haaghoz küldte, Rocknernek pedig megparancsolta, hogy a Kanizsaitól kapott pénzt az ausztriai *vizedom*nak, Lorenz Saurernek adja át.[73]

1515. január elején a császár újabb három követet, Albert von Wolfstein császári tanácsost, Sankt Pölten-i és aggsteini *pfleger*t, Roman Staudinger császári titkárt, valamint szolgáját, Ulrich von Westerstettent menesztette a magyar főúrhoz. Feladatul azt kapták, hogy fizetésre serkentsék Kanizsait, mivel I. Miksa az ilyen módon folytatott tárgyalásokkal „elnyert" pénzt teljesen biz-

---

[71] 1514. okt. 12., Innsbruck. I. Miksa Vinzenz Rocknerhez: „Ferrer als der gemelt graf von Kanissa begert, ime auf die herschafft Newburg zu grafen unnd ime dabey zuvergonnenn, denselben namen zugebrauchen, auch desselben schillt unnd helm zufueren. Magst du darauf dem jetz gedachten von Canissa anzeigen, daz wir darin bedacht haben, sein allt gut herkumen, auch die undertenigen gehorsamen und willigen dinst, darinne er sich alzeit gegen unns unnd den beruerten unnsern erblichen furstenthumben und lannden erzaigt unnd bewisen, unnd wir demnach gnedigclich bewilligt haben, ine auf solh unnser herschafft Newburg zu grafen, ime unnd seinen eerlichen erben auch zuvergonnenn, sich desselben namens zubrauchen unnd derselbn schillt und helmt zufueren, doch daz unns und unnser erben die bestimbt grafung unnd vergonnung ain(?) der losung der beruerten unnser herschafft Newburg unschedlich sey. Doch wann durch uns oder unnser erben von ime oder seinen erben abgelost wurdet, daz sich dannocht derselb graf und sein erben den namenn grafen zu Neuburg und desselben wappen, schilt und helm gebrauchen mugen, und seiner ime dem grafen solhs also anzunemenn gefellig sein, well ime anzeigest, daz er unns dasselb zueschreib." – ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 228r–228v. Vélhetően ez nem ugyanaz a tárgyalási kör volt, amelyen Rockner is részt vett, de a szóhasználatból nem lehet egyértelműen erre következtetni. Vö. ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 230r (credentionales a Kanizsai Jánoshoz küldött Vinzenz Rocknerrel kapcsolatban, amelyből kiderül, hogy korábban csak Rappoltstein tárgyalt vele).

[72] ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 226v–229v.

[73] ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 230r–v, 274r.

tosnak gondolta.[74] Állítólag mindaddig Kanizsai csak 4 ezer forintot fizetett ki, az október 28-i teljesítési határidő esetében 6 ezer, a karácsonyinál a teljes 30 ezer forinttal tartozott. A Kanizsai által megígért pénzre nagy szükség lehetett, nemcsak egyszerűen csak a császár és tanácsosai retorikai fogásáról volt szó. Egy sor olyan ígérvényről vagy utalványról tudunk ugyanis, amelyet mind-mind a Kanizsai-féle pénzből fizettek volna.[75] A várva várt pénz azonban csak nem jött: valószínűleg egyetlen további forintot sem fizetett Kanizsai. Egyértelműen erről tanúskodik Miksának egy 1515. május 15-én kelt instrukciója, amelyben a Sigmund von Haaghoz küldendő Georg Mosbacher császári titkár számára szedték össze a fizetés elmaradása miatt fellépő legfőbb dilemmákat. Szorult helyzetében végül I. Miksa utasította titkárát, hogy kérjen Haagtól 12 vagy 14 ezer rajnai forintnyi kölcsönt, amit hamarosan megadna.[76]

Arra a rejtélyre, hogy Kanizsai miként is kívánta megoldani e hatalmas, még ha több részletben is fizetendő összeg törlesztését, voltaképpen nem tudjuk a biztos választ. I. Miksa zsoldjában eltöltött hadi pályafutása nem lehetett olyan hosszú, hogy annak során meg tudta volna nagyon szedni magát. Egyetlen lehetősége maradhatott: magyarországi birtokaiból kellett pénzt kinyernie. 1514–1515 fordulóján járunk: ekkorra elhárult a veszély, hogy a Magyar Királyságban fekvő jószágait elveszítse, amelyek legfőbb hátországát és támaszát jelentették magyarországi vagy éppen birodalmi tevékenykedése során. 1513 júniusában ugyanis embereinek hatalmaskodása miatt — meglehetősen példátlan módon — a magyar király hűtlenség vétségében találta Kanizsait bűnösnek, birtokait a Pálóciak és az Erdődiek kapták meg.[77] Az eset hátterében húzó-

---

[74] „Das wir unns demnach genutzlichen versehen, er solt obangetzaigter seiner verwilligung unnd zusagen nachkomen sein und darinn in ansehung, das wir solch gelt nach gestallt berürter hanndlungen ganntz fur gewiß geacht, auch unnser kriegsfolckh gegen den Venedigern ligend enntlich darauf verwisen, wie wir im dann auch zuerkennen geben lassen, kainen vertzug gemacht haben. Dieweil uns nu an berurtem gelt nicht wenig, sonder mercklich und gross gelegen, unns auch genntzlich darauf verlassen haben und zubesorgen ist, wo solchs nicht furderlich, noch erlegt werde, das dardurch unns unnd unnsern lannden unnd leuten unuberwynntlicher nachtail und schaden entsteen mocht." – ÖStA HHStA UR AUR 1515 VII 31 (1515. jan. 6., Innsbruck, „Instruction, was unnser getrewen lieben Albrecht von Wolffstain, unnser rat und phleger zu Sannd Polten und Achstain, Roman Staudinger, unnser secretary und Ulrich von Wesstersteten, unnser dienner von unnsern wegen mit dem edlen unnserm lieben getrewen Johann grafen zu Kanyssa, unnserm rate hanndlen sollen", fol. 1v). Az 1515. januári követségre vonatkozó többi adat (parancslevelek, menlevél) mind az idézett jelzeten találhatóak.

[75] Vinzenz Rocknernek összesen 300 rajnai forintot rendelt I. Miksa, amelyből 180-at adósságai rendezésére, 120-at pedig esküvőjére utaltak ki (ÖStA HHStA RK RRB Bd. Y, fol. 7r). Hans von Auersperg krajnai tartományi főkapitány a velencei háborúban felhalmozott adósságaiból 700 rajnai forintos törlesztést kapott volna (ÖStA HHStA RK RRB Bd. Y, fol. 107ar–v). Georg von Herberstein részére 100 rajnai forint, Hans von Auersperg stájer lovasai részére egy hónapos meranói szolgálat után 600 rajnai forint kifizetését rendelték el (Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kézirattár, Cod. Germ. 66, fol. 23r–v). Frangepán Kristóf a magyar királyi udvarban apja ügyében folytatott tárgyalásokra kapott volna pénzt (ÖStA HHStA RK RRB Bd. Y, fol. 88r–v).

[76] ÖStA HHStA RK Maximiliana Konv. 1515 April–Juni, fol. 12–15. Kanizsai János valószínűleg ugyancsak Neuburg am Inn miatt küldte embereit 1515 tavaszán Bécsújhelybe, hogy azok Matthäus Lang bíborrossal, gurki püspökkel tárgyalásokat folytassanak (DL 37 189., fol. 11r–v).

[77] DL 22 442. Kiadva: *Horváth R.*: Források i. m. 434–435. Mivel az Erdődiek is feltűnnek, ezért Bakóc valamilyen szintű beavatkozását sem zárnám ki. Azt nem tudom megmagyarázni, hogy a hűtlenség kinyilvánítása után miért csak teljes jószágvesztéssel járt az ítélet, a fővesztéstől miért tekintettek el.

dó eseményeket — elképzelhetetlennek tűnik ugyanis számomra, hogy nem voltak ilyenek — egyáltalán nem ismerjük. Nem zárható ki teljesen, hogy valamilyen más konfliktusban vállalt szerepe után ez az eset kínálhatta a vele való leszámoláshoz az apropót. Annyi azonban bizonyos, hogy a kegyvesztettség nem sokáig állt fenn. 1514 nyarán a keresztesektől tartó és ellenük szervezkedő, Csepregen összegyűlő Sopron megyei nemesek nem mást emelnek kapitánnyá, mint az eredetileg ott birtokos Kanizsait.[78] Pozíciója legkésőbb akkorra tehát biztosan helyreállt, és ebben talán I. Miksa császár közbenjárására is számíthatott.[79]

A főúr Sopron, Vas és Zala megyei jószágai — legalábbis az óriási, 40 ezer rajnai forintos összeghez képest — korántsem voltak olyannyira jövedelmezőek, hogy az onnét évről évre befolyó jövedelmekből ennyi pénzt félretehessen. Ezért talán két gondolat munkálhatott benne: vagy az őt illető családi jószágok áruba bocsátásával, vagy azok elzálogosításával vághatta át a gordiuszi csomót. 1515 februárjában Kanizsai János unokatestvérének fia, László nevében előbb a budai káptalan, majd néhány nappal később a fehérvári keresztes konvent előtt tiltakoztak az ellen, hogy osztályos atyafia, Kanizsai János el akarja idegeníteni — többek között — Léka várát, Csepreg *castellum*ot, valamint Kapu és Kanizsa várának felét. A felsorolás voltaképpen Kanizsai János magyarországi birtokainak felelt meg.[80] A családi viszály néhány hónapon belül megoldódott: a birtokok egy részét Kanizsai László és anyja, Rozgonyi Klára vette zálogba 12 ezer magyar forintért.[81] Nem kizárt, hogy erre az 1515 májusában–júniusában Pozsonyban tartózkodó magyar király környezetében került sor, ahol már javában folyhattak az alig másfél-két hónappal később megkötött Habsburg–Jagelló-szerződés tárgyalásai. Erre következtethetünk Kanizsai Lászlónak Pozsonyból anyjához küldött soraiból, amelyben atyafiával, Jánossal való küszöbön álló kibékülésről is ír.[82] A Pozsonyból Bécsbe utazó, a I. Miksa német-római császár-

[78] Monumenta rusticorum in Hungariam rebellium anno MDXIV. Maiorem partem collegit *Antonius Nagy Fekete*. Edd. *Victor Kenéz – Ladislaus Solymosi*, in volumen redig. *Geisa Érszegi*. Bp. 1979. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 12.) 153–154. 115. sz. (a DL 24 872. nyomán). Vö. még: *Márki S.*: Dósa György i. m. 404–406. (itt szól Kanizsai János és saját parasztjai kapcsolatáról, ami kissé tendenciózus), ill. *Barta Gábor*: Az 1514. évi parasztháboru és a Dunántúl. Vasi Szemle 27. (1973) 232., 239., *Barta Gábor – Fekete Nagy Antal*: Parasztháboru 1514-ben. Bp. 1973. 155. Legutóbb e kérdést érintette: *Nógrády Árpád*: „Az elakadt fejlődés". In: Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2015. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések) 28.

[79] A Jagelló-korból igen sok, Kanizsai (vagy emberei) által elkövetett hatalmaskodásról tudunk, ami nyilván csak az érem egyik oldala volt, hiszen az ő kárára is követtek el erőszakos cselekményeket. Egyik alkalommal I. Miksa közbenjárására II. Ulászló megparancsolta egy megye (vélhetően Sopron megye) nemeseinek, hogy ne háborgassák a főúr jószágait. A keltezetlen, címzés nélküli, korabeli másolat: DF 282621., fol. 107r.

[80] DL 22 656., DL 22 658.

[81] DL 22 698., DL 26 162. (*Reiszig E.*: A Kanizsaiak i. m. 75. helytelenül 15 ezer forintról beszél.). A 12 ezer magyar forint különben mintegy 16 ezer rajnai forintnak felelhetett meg. Kanizsai Lászlót és Rozgonyi Klárát 1516 októberében vezették be a zálogjogon szerzett jószágokba (DL 22 816.). Az oklevélben egy szó sem esik arról, hogy kitől és milyen összeg felében jutottak hozzá a birtokokhoz.

[82] „Hoc perscripseram vestre magnificentie, sed iam pro certo, ut intellexi a domino Palocy, quod quoquomodo nos etiam sue maiestati nostrum negotium ad scitum et etiam illum terminatum

ral, Zsigmond lengyel királlyal tartandó találkozón résztvevő II. Ulászló ünnepi kíséretében kimutatható Kanizsai László is,[83] de Kanizsai János is bizonyosan Bécsben tartózkodott.[84] A bécsi királytalálkozó idején folytatott háttértárgyalások következtében nagyot lendült Kanizsai János ausztriai lakhatásának ügye. 1515. július 31-én I. Miksa császár ígéretet tett arra — miután a magyar főúr korábban 10 ezer,[85] illetve Bécsben további 11 ezer rajnai forintot kifizetett —, hogy négy héten belül elfoglalhatja Neuburgot. Igaz, olyan feltétellel, hogy amíg a teljes összeget rendelkezésre nem bocsátotta, teljes körű földesúri jogokat nem gyakorolhat, a bevételeket továbbra is Sigmund von Haag szedheti be.[86]

1515. augusztus 3-án a magyar főúr végre megkapta Miksától a neuburgi grófi címet.[87] Ellentétben a Jagelló-korban hasonló címet elnyerő más, bárói vagy hercegi címet elnyerő magyar urakkal — Sárkány Ambrus (1510, Ónod bárója), Korlátkövi Péter (1515), Szécsi Tamás (1516, Felsőlendva bárója), Perényi Imre (1517, Siklós hercege) — Kanizsai címe nem magyarországi uradalomra vonatkozott.[88] Jóllehet egy a konstanzi zsinatról szóló leírásban már

---

diem, quando primo solutio erit cum domino Iohanni de Kanysa, quod ad negotium nostrum et ad illum terminatum diem domum ire peroptime possumus, si exigerit hec voluntas, venire et redire per optime poterimus ad servitia serenissimi domini nostri…" – DL 25 563. Kanizsai János a tárgyalások során Lászlónak — valószínűleg név nélkül — olyan, egyébként őket illető várakról is említést tett, amelyeket a császár tart kezén. A fiatal főúr azonban nem volt tájékozott ez ügyben, és édesanyjától kért információt erre vonatkozólag (DL 25 565.). (Valószínűleg Szarvkőről eshetett szó.)

[83] Krónikáink magyarul. I. Vál. és ford. Kulcsár Péter. Bp. 2006. (Történelmi források 3/1.) 149. (X. §).

[84] Tévedésből Bartholinus Kanizsai Jánost II. Ulászló kíséretének tagjaként tünteti fel: „Regni Pannoniae Bohemiaeque Nomenclatura: […] Principes viri ac Proceres: […] Joan[es] Comes de Canitscha […]" – *Ricardus Bartholinus*: Hodoeporicun, id est, itinerarium reverendissimi in Christo patris et domini, d. Matthaei S. Angeli cardinalis Gurcensis, coadjutoris Saltzburgensis, generalisque Imperii locumtenentis, quaeque in conventu Maximiliani caes[aris] aug[usti] serenissimorumque regum, Vladislai, Sigismundi, ac Ludovici, memoratu digna gesta sunt. In: Rerum Germanicarum scriptores varii, qui res in Germania et Imperio sub Friderico III., Maximiliano I. imp[eratoribus] memorabiliter gestas illo aevo litteris prodiderunt. II. Ex bibliotheca Marquardi Freheri consiliarii palatini, primum editus, nunc denuo recognitus curante Burcardo Gotthelffio Struvio. Argentorati 1717. 654. A Kanizsaiak pozsonyi és bécsi jelenlétére l. még: *Kubinyi András*: Bárók a királyi tanácsban Mátyás és II. Ulászló idején. Századok 122. (1988) 205.

[85] Valószínűleg az 1514 augusztusában készített különféle dokumentumok közül azért maradt meg eredetiben csak a 10 ezer rajnai forintról szóló igazolás (ÖStA HHStA UR AUR 1514 VIII 8), még ha nem is 1514 nyarán került sor a törlesztésre, hanem valamivel később, mivel egyedül emögött volt tényleges kifizetés. Igaz, miként láttuk azt a már említett 1515. januári forrásokban (ÖStA HHStA UR AUR 1515 VII 31), a 40 ezerből csak 4 ezer forintot fizetett ki Kanizsai, azaz az első, 10 ezer forintos törlesztési forduló is legalább két részletből tevődött össze.

[86] ÖStA HHStA UR AUR 1515 VII 31 (I. Miksa júl. 31-i ígérvényével, ill. a 40 ezerből 21 ezer rajnai forintról szóló, aug. 1-jén kelt nyugtájával), TLA Maximiliana XIII/466. Köszönöm Tringli Istvánnak, hogy megszerezte számomra e fontos forrás másolatát.

[87] Kiadása: *Körmendi T.*: Az Osl nemzetség i. m. 11–12. (helyesen – a DL–DF-adatbázissal szemben – aug. 3-i dátumot megadva; a DL 22 713. nyomán). Nem ismeri az oklevelet, és Kanizsai János grófi címének elnyerését a fentebb már idézett, 1510. évi I. Miksa-féle engedélyhez (DL 22 029.) köti a 2004–2008 között működő, K 47 001. sz. OTKA-projekt („A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században", vezető kutató: Péter Katalin) máskülönben igen informatív és hasznos honlapja: http://archivum.piar.hu/arisztokrata/12rangemelesek.htm#grofbir (utolsó letöltés: 2015. aug. 29.).

[88] Thurzó Elek bárósága (Pless/Pszczyna, Szilézia) szintén külföldi, de személye családja miatt roppant különleges.

egy másik, Kanizsai János, a neves esztergomi érsek neve előtt is láthatjuk a gróf szócskát,[89] ez még valószínűleg inkább tiszteleti címként értendő.[90]. A különösen fontos jogbiztosító iratokban Kanizsai címében szerepeltetett uradalmak között egy állandó sorrend is létezhetett, amelyre a legkorábbi adatot a grófi oklevél nyújthatja: a neuburgi birodalmi grófság mellett Kanizsa grófsága szerepel egyenrangúként, majd utána Léka és Kapu bárósága következik. De hogy a Neuburgon kívüli többi uradalom miért pontosan olyan minőségben és rangban tűnik fel e sorban, nem tudok választ adni. Kanizsa kiemelt volta mellett esetleg az szólhatna, hogy mivel a földrajzi melléknév családnévként állandósult, ezért az nagyobb presztízsnek örvendett.[91] A *spectabilis et magnificus* összetett tiszteleti cím is megjelent Kanizsai János neve mellett, ami csak a legelőkelőbbeknek járhatott.[92] A grófi armálison ráadásul a korábbi családi címer, az Osl nemzetség szárnyas saslába mellett további elemek tűntek fel: egyrészt egy csillag és egy holdsarló,[93] másrészt viszont Kanizsai János címere szerkezetében is átalakult. Valószínűleg birodalmi hagyomány követve négyeltté vált a címerpajzs. Azonban nemcsak az említett, szárnyas sasláb volt jelen, hanem az első és a negyedik címernegyedben egy mindeddig a Kanizsaiak körében ismeretlen címert (fekete mezőben balra futó nyúlra lecsapó, arany és vörös griff) pillanthatunk meg, ami valószínűleg a grófság első uraitól, Formbach grófjaitól hagyományozódott az utódokra.[94] Kanizsai minden szempontból felért a csúcsra: ezután a császári udvarban a birodalmi grófok közé sorolták. Miként az a Miksa 1519. januári halála után Welsben összeírt

---

[89] *Körmendi T.*: Az Osl nemzetség i. m. 5.

[90] Arra azonban nem tudok választ adni, hogy a lehetőségek, a bárói (*Freiherr*), grófi (*Graf*) továbbá esetleg a talán túlontúl előkelő hercegi (*Herzog*) cím közül miért a grófi titulust preferálták.

[91] Korábban, különösen a német nyelvű forrásokban Szarvkő grófjainak is nevezték a Kanizsaiakat és ők is saját magukat. Csak a Szarvkői/Hornsteini előnévről szól (a grófságról nem): ALB II/1. 67., ill. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). I–II. Bp. 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) II. 122. („néha Szarvkői/Hornsteini"). Az ALB által idézett forrás 1373. márc. 30-ról származik („Nicolao, Johanni, Laurencio et Stephano filiis magistri Johannis filiis Laurencii de Zarwkew" – Sopron megye I. 407–408. 286. sz. [a DL 6106. nyomán]). Az első, számomra ismert, német nyelvű említés ennél is árulkodóbb, hiszen ott szarvkői grófokról esik szó (1378. jan. 13. – 1378. máj. 1-jei dátummal a DL–DF-adatbázisban): „graff Niclas von dem Herrenstain und […]" – *Eveline Brugger – Birgit Wiedl*: Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. III. Innsbruck–Wien–Bozen 2015. 247. 1553. sz. (a teljes szövegű kiadást, a Magyar–Zsidó Oklevéltár. I. Bp. 1903. 92–93. 61. sz. oklevelet az eredeti, a DL 6527. nyomán javítva). Vö. még: 1392. ápr. 10.: „graf Niclas von dem Harrnstain" – DL 7781. Ezzel szemben a DL 7912. jelzetű oklevelet a DL–DF-adatbázissal ellentétben nem egy bizonyos „Harrensteini Péter grófː", hanem többedmagával egy bizonyos Péter szarvkői várnagy („Peter di zeit pürcraf zu dem Harrenstain") bocsátotta ki.

[92] A grófi–hercegi címadományozással kapcsolatban Neumann Tibor osztotta meg tapasztalatait. Ugyancsak ő hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Kanizsaiak már Szarvkő megszerzésétől ottani grófoknak mondják magukat, másrészt az említett tiszteleti jelzők is fontos szerepet játszottak (1517. dec. 17.: DL 89 112.), harmadrészt pedig az uradalmak sorrendje is számíthatott. Önzetlen segítségét ezúton is köszönöm. A többek között a grófi címereslevélben is olvasható sorrend persze a főúr díszes „nagypecsétjének" köriratán is megjelent (ÖStA HHStA UR AUR 1519 V 12).

[93] *Körmendi T.*: Az Osl nemzetség i. m. 9., 11.

[94] Vö. ehhez még Kanizsainak fentebb már idézett, 1514 őszén kelt kérését, amelyben többek között Neuburg am Inn uradalmának címerét és címersisakját kérte maga számára („ime auf die herschafft Newburg zu grafen unnd ime dabey zuvergonnenn, denselben namen zugebrauchen, auch desselben schillt unnd helm zufueren" – ÖStA HHStA RK RRB Bd. QQ, fol. 228r"). Köszönöm Skorka Renátának, hogy e szempontra felhívta a figyelmemet. Továbbá a grófi diplomának e másik

udvartartásból kitűnik: az akkor az udvarban tartózkodó három birodalmi gróf közül ő volt az egyik.[95]

A Neuburg am Inn-i megtelepedés: terv vagy valóság?

A grófság tényleges birtokba vételére utalhatna, hogy 1515. augusztus 20-án I. Miksa Kanizsainak engedélyt adott 70 hordónyi magyar bornak Neuburgba való, vám nélküli elszállítására.[96] Valójában azonban semmi nem az eltervezettek szerint alakult, a neuburgi megtelepedés legfeljebb csak szándék maradhatott. Haag egy, csak említésből ismert levelében 1515 decemberében tájékoztatta a császárt, hogy miért nem adta még át az uradalmat. Valószínűleg a zálogösszeget félthette, és mivel — ahogy maga a császár is megjegyezte — nem szívesen mondott volna le az uradalomról, arra törekedett, hogy pénzét minél hamarabb megkaphassa. Ehhez az új parancs szerint Kanizsaival kellett tárgyalnia.[97] Az egyik oldalon tehát Haag a pénzét akarta minél hamarabb, a másik oldalon pedig Kanizsai, ha már nem kevés pénzt és energiát áldozott az uradalomra, majd grófságra, természetesen az átvételt sürgette. Két megbízottja, Marx Gold és Wilhelm Hausner lékai várnagy másfél hónappal később keletkezett levele szerint azonban e törekvését nem koronázta siker. Az átadással és annak részleteivel (a megfizetett zálogösszegről szóló nyugta kiállításával) kapcsolatban Hans Perger neuburgi *pfleger*hez intézett kérésüket a címzett — a hozzá el nem jutott információkra, parancslevelek hiányára hivatkozva — elhárította. Ez ügyben inkább urához, Sigmund von Haaghoz irányította a megkeresést.[98]

---

címer részletes leírása előtt tett megjegyzését, miszerint a Kanizsaiaknak a grófi címen, illetve Neunburg am Inn grófságán kívül a neunburgi grófság címerét, amely a korábbi grófok kihalása után az uralkodóra szállt, szintén odaadta. Erre utal még: „dartzu derselben Grafschafft Newnburg Wappen vnd clainat, die vnns uvnd dem heiligen Reich, nach abganng der Grauen daselbst, ledig worden vnd haim geuallen" – *Körmendi T.*: Az Osl nemzetség i. m. 12. (az átíráson és a központosításon nem változtattam).

[95] „Stat des hofgesinds, so nach absterben der kais. mt. etc. hochlöblicher gedachtnus zu Welss im monat januari des 1519. jar gemacht worden ist, wie hernach volgt. […] Grafen und herrn: […] Graf Hannss von Canischa" – *Thomas Fellner*: Die österreichische Zentralverwaltung. I/2. Bearb. und vollendet *Heinrich Kretschmayer*. Wien 1907. (Veröffentlichungen der Kommission für neuere Geschichte Österreichs 6.) 139., 142. Másodközlés: *Christine Niederkorn*: Der Hof Maximilians I. und das höfische Leben. Ein Beitrag zur höfischen Kulturgeschichte. Uni.-Phil. Diss. Graz 1985. 351., 354.

[96] WStLA Hauptarchiv, Urkunden 6080.

[97] 1516. jan. 27., Innsbruck. I. Miksa Sigmund von Haaghoz. TLA Maximiliana XIII/466. Az 1515. július 31-én kelt megállapodást pedig egy részletes kivonat formájában csatolták a tárgyalást elrendelő a császári parancslevélhez. Valamikor ekkor, 1516 elején keletkezhetett a Marx Gold számára kibocsátott, datálatlan instrukció, amelyben a különféle, Kanizsai Jánost érintő panaszok között természetesen első helyet foglaltak el a Neuburg körül fennálló visszásságok. ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 35, Konv. 1516 März, fol. 20r–22v.

[98] 1516. márc. 10., Neuburg am Inn. ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 35, Konv. 1516 März, fol. 27r–v.

Az 1515. július 31-i megállapodás tehát egyik felet sem elégítette ki. Haagnak egyértelművé vált, hogy az általa megtartani kívánt uradalomtól el kell búcsúznia, ráadásul meg nem határozott ideig „társbirtokost" is kapott a nyakára. A kialakult felemás helyzet Kanizsai számára sem lehetett kellemes, hiszen újsütetű birodalmi grófként saját, névadó grófságában[99] aligha tűrhetett meg mást. A helyzet tehát csak olyan módon oldódhatott meg, ha a magyar főúr kifizeti a maradék összeget. Mindez azt jelentette, hogy — a régi, így például jajcai bánságával keletkezett adósságainak behajtásán kívül[100] — a Magyarországon hátra maradt jószágait is pénzzé kellett tennie. Felmerült, hogy idegeneknek, azaz nem a családhoz tartozó személyeknek idegeníti el a birtokait, ami persze Kanizsai László tetszését kevéssé nyerte el.[101] Atyafiával végül csak másfél évvel később, 1517 decemberében tudott megállapodni. Akkor bocsátotta neki zálogba Kanizsai János a maradék jószágokat (Léka várát, az ottani mezőváros felét, a csepregi *castellum*ot, Csepreg mezőváros felét, a Fertő-tavi részeket) 8 ezer magyar forintért.[102]

1516 februárjában a magyar főúr és felesége, Gúti Ország Katalin Bécsben házat vásárolt a bécsi skótok temploma közelében, a Renngasse 10. szám alatt és annak szomszédságában. Az eladó nem volt más, mint Veit von Fürst (†1515) özvegye, Apollonia von Hardegg.[103] Fürst és családja egyébként nem lehetett ismeretlen a Kanizsaiak számára: az egykori Kanizsai-uradalmakat, Kismartont és Szarvkőt is ők bírták zálogjogon. Mivel grófságát nem kapta kézhez Kanizsai, nagyon is érthető, hogy orthi pflegersége is felértékelődött, ezért kérte a császárt, ne vegye vissza tőle az uradalmat. Azt javasolta, a vele szemben fennálló 7500 rajnai forintos tartozást, amit eredetileg a tartományi adóból térítettek volna meg, Orthra terheljék rá, miáltal az továbbra is a birtokában maradhatott volna.[104] Leszámítva azonban Neuburg am Innt, illetve Orthot, az

---

[99] A gróffá emelés következtében a forrásokban mindaddig csak váruradalomként (*Schloss und Herrschaft*) említett jószágok ezután grófságként szerepelnek a forrásokban.

[100] Vö. Jajca 261. 172. sz. (a DL 25 587. nyomán).

[101] 1516. máj. 19.: DL 89 067.

[102] Sopron megye II. 616–618. 381. sz. (a DL 22991. nyomán), ill. DL 89 112., 89 114. Ez az összeg körülbelül 10,5–11 ezer rajnai forintnak felelhetett meg.

[103] WStLA Grundbücher B 29 (Grundbuch Schotten), Bd. 23, fol. 179v (érvényüket vesztvén, a bejegyzéseket áthúzták). Vö. *Paul Harrer[-Lucienfeld]*: Wien. Seine Häuser, Menschen und Kultur. II/4. Manuskript. Wien ^{2}1953. 721. (A kéziratnak a WStLA kutatótermében elérhető szabadpolcos verzióját használtam.) A telekkönyvbeli két bejegyzésnek a bécsi skót apátság *kellermeister*e, Kristóf barát által készített, saját gyűrűspecsétjével ellátott másolata: DL 38 737. A bejegyzések alapján nem világos számomra, hogy pontosan hány (egy vagy két) házról van szó. A két ház tűnik valószínűbbnek, a szóhasználat is inkább amellett szól („ains hawss gelegen zu Wienn auff der Renngassen *zunachst dem annderm irem hawss* [kiemelés tőlem – P. B.]"). A Kanizsai János halála után fennálló adósságok törlesztését garantáló, Kanizsai László által kiállított kötelezvényben (DL 23 386.) is (már) csak egy egyetlen bécsi házról olvashatunk. Tovább l. még Kanizsainak a keltezetlen, alább is idézett beadványát („„ein heusl hab ich zu Wienn kauft" – ÖStA HHStA RK Maximiliana 35, Konv. 1516 März, fol. 26r). Persze, azt nem zárhatjuk ki, hogy a skótok melletti ház(ak) nem az első ilyen jószág(ok) volt(ak) Bécsben, de más kapaszkodónk, írott bizonyítékunk nincs, ami alapján korábbi bécsi jelenlétet feltételezhetnénk. Veit von Fürst feleségének családnevére l. ALB II/1. 74.

[104] ÖStA HHStA RK Maximiliana Kt. 35, Konv. 1516 März, fol. 20v–21r, 22r. Ráadásul az orthi uradalom kapcsán ekkoriban az ottani várnagy, Mathes vagy Matthäus Hirsch és Kanizsai között

ausztriai birtokvagyon nem lehetett túlságosan komoly: csak a himbergi udvarháza és bécsi *házacskája* (*heusl*) jöhet szóba Kanizsai saját elmondása szerint is.[105] A magyar főúr tehát mindent egy lapra, egy távoli grófság megszerzésére tett fel.

Több forrás is alátámasztja Kanizsai költözési szándékát. 1518 májusából két, Kanizsai János részére kibocsátott vámmentességi engedélyt ismerünk. Az egyik engedély a birtokairól[106] Neuburgba átszállítandó 70 hordó magyar borra, 50 mérő (*mut*, azaz *Mütt*) gabonára, továbbá páncélokra, fegyverekre, a másik pedig 400 magyar ökörre, 4 vagy 5 hordónyi, valószínűleg az előbbieknél jobb minőségű asztali borra (*speiswein*) szólt.[107] Egy hónappal később, 1518 júniusában pedig olyan hírek jártak, hogy a „magyar gróf" még valamikor július–augusztus fordulóján eljön Neuburgba, elszámolást végeztet, majd elbocsátja Pergert, a már említett neuburgi *pfleger*t.[108] De biztosan nem így történt, mivel 1518. október 23-án még mindig Perger volt hivatalban, november elején pedig Sigmund von Haag IV. Vilmos bajor herceggel levelezett bizonyos neuburgi viszálykodások ügyében.[109] Az utóbbival egy időben, 1518. november 8–9-én állította ki a birodalmi kancellária Kanizsai számára a valóban véglegesnek bizonyuló záloglevelet.[110] Wolfgang Jörgernek ugyanezen a napon a beiktatásra,[111] Sigmund von Haagnak az uradalommal kapcsolatos, minden további jogigényt semmisé tevő nyilatkozat, ún. *Totbrief* kiállítására küldtek parancsot, a neuburgi alattvalókat pedig engedelmességre intették.[112] Közel két hónappal később Kanizsai — ezer rajnai forint lefizetése ellenében — építkezésre is enge-

---

meglehetősen komoly elszámolási vita robbant ki: megtérítetlen kölcsönök az egyik, több éve elszámolás nélkül beszedett földesúri bevételek a másik oldalon: ÖStA HHStA RK Maximiliana 35, Konv. 1516 März, fol. 23v–24r, 26v, ill. a panaszok (elsősorban Hirsché) részletesebben mintegy 11 fóliónyi terjedelemben: DL 35 011.

[105] „… dann ich nichts im lannd hab, allain ein unerpauten hofe zu Hintperg, ein heusl hab ich zu Wienn kauft mit meinem gemahl und leib und gut gen Wienn derein gezogen…" – ÖStA HHStA RK Maximiliana 35, Konv. 1516 März, fol. 26r. (keltezetlen beadvány).

[106] „… von seinenn grundten…" – Azután, hogy tudomásom szerint a magyarországi birtokait zálogba vetette, legfeljebb csekély ausztriai jószágai lehettek azok, ahonnét ezen árukat elszállíthatta.

[107] ÖStA HHStA RK RRB Bd. BB, fol. 238r–239r.

[108] „Nw wirdet aber der graf von Hungern, als man uns tapferlich anzaigt, vor Sannd Steffanen tagk im suntt oder dieselb zeit gen Neunburg aufziehen und yzo beraitten, schikt sich Perger zum abzug." – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München (a továbbiakban: BHStA), Hochstiftsliteralien Passau, Blechkastenarchiv, Kasten 69, Nr. 1 (első irat). A bajor hercegi tanácsosok a passaui adminisztrátornak. 1518. jún. 18., Passau. Az idézetben említett Szent István napján nem a magyarok számára evidens aug. 20., hanem valószínűleg inkább Szent István protomártír napja (aug. 3.) értendő.

[109] BHStA Kurbayern, Äußeres Archiv (a továbbiakban: KB ÄA) 1111, fol. 178–179 (1518. okt. 23.), 189. (1518. nov. 13.). Ebből és az előző jegyzetből világosan kitűnik tehát, hogy Perger nem Kanizsai, hanem Haag embere volt. Egy jelenleg Passauban található, eredetileg a vornbachi kolostorban őrzött, 1516-os évszámot, valamint Hans és Georg Perger nevét viselő epitáfium egészen biztosan nem készülhetett Kanizsai idején, ahogy a szakirodalom javasolja (*Ramona Epp*: Die Inschriften des Landkreises Passau I. Die ehemaligen Bezirksämter Passau und Wegscheid. Wiesbaden 2011. [Die Deutschen Infrschriften 80., Münchener Reihe 14.] 70.).

[110] ÖStA HHStA RK RRB Bd. BB, fol. 593av–595av, ÖStA HHStA UR AUR 1518 XI 8.

[111] ÖStA HHStA RK RRB Bd. BB, fol. 592br.

[112] ÖStA HHStA RK RRB Bd. BB, fol. 595av.

délyt kapott, amelyet a király a zálogösszeg egyenes arányú emelésével írt jóvá.[113] Ugyanakkor bizonyos jelek arra utalnak, hogy a korábban csillagászatian magas — 40 ezer rajnai forintos, ha beleszámítjuk az építkezési költségeket, akkor 44 ezer rajnai forintos — összeg még Kanizsainak is megfizethetetlennek bizonyult. Csak ezzel magyarázhatjuk, hogy az 1518 novemberében keletkezett záloglevelek már „csak" 26 ezer rajnai forintot emlegetnek.[114] Az új megállapodás szerint a Kanizsai-örökösöktől nem 26, hanem 16 ezer rajnai forintért lehetett volna visszaváltani az uradalmat. Az első tervezethez képest tehát a két összeg, azaz a záloglevélbe bekerülő, „elméleti" — nyilván korábbi adósságokat is magában foglaló — és a ténylegesen kifizetett pénz közötti különbség is csökkent. Ugyanakkor (új elemként) a Haagnak járó zálogösszeget szintén Kanizsainak kellett állnia. A magyar főúr azonban annak egy részét — ha nem az egészét — 1519 májusáig még mindig nem fizette ki.[115] Ekkor azonban az Osztrák Főhercegség Ennsen inneni tartományrésze (*Österreich unter der Enns*) mintegy 4950 rajnai forint 1 krajcárral, a Haag felé még törlesztendő összeggel kisegítette a magyar birtokost. A kézhez kapott pénzt a Neuburg am Innért a visszaváltáskor fizetendő 16 ezer forintos összegből kellett levonni.[116]

Ahogy az lenni szokott, maguk az oklevelek semmit sem értek, míg azoknak nem szereztek érvényt. Az iménti, közel 4950 rajnai forintról szóló, Kanizsai János által kiállított nyugta 1519 májusában Haag kifizetetlensége miatt

---

[113] ÖStA HHStA RK RRB Bd. BB, fol. 638r–v, ÖStA HHStA UR AUR 1518 XI 8.

[114] Egy korabeli feljegyzés („Graff Janisch von Kanischa quitt[ungen] und brieff van weillent kay. mt. ausganngen") felsorolja a különféle, Kanizsai János ügyleteivel kapcsolatos iratokat, de ott csak a már a főszövegben ismertetett esetek fordulnak elő, amelyeknek vagy eredetiben**,** vagy másolatban korunkra maradtak: „Von erst ain quitt[ung] umb X tausent g[ulden] r[heinisch], der dat[um] den VIII tag Augusty, anno etc. XIIII jar, zu [Gmunden] ausgangen. Mer ain quitt[ung] umb XI tausent g[ulden] r[heinisch], der dat[um] zu Wienn, den ersten tag Augusti anni etc. im XV jar. Noch ain quitt[ung] umb XXI tausennt g[ulden] r[heinisch], der dat[um] den ersten tag julli, anno etc. XV jar zu Wienn ausgangen." – ÖStA HHStA UR AUR 1519 IX 26.

[115] „… aus sonndern gnaden bewilligt unns zubezallung des völligen phanntschillings, den der wolgeborn herr grave Sigmund zum Hag auf bestimbter herschafft hat unnd wir demselben noch erlegen solln, ain suma gelts benanntlich vier taüsent funf hundert und neuntzigg guldein reinisch und ain creutzer zuegeben…" – ÖStA HHStA UR AUR 1519 V 12. Ez alapján viszont véleményem szerint nem lehet eldönteni, hogy a megnevezett összeg vajon a teljes, ám jócskán lecsökkentett zálogösszegnek felelt meg, vagy valamennyit a magyar főúr által kifizetett 7 ezer rajnai forintból.

[116] Kanizsai János nyugtája 4590 rajnai forint és egy krajcár kézhez vételéről: ÖStA HHStA UR AUR 1519 V 12. (Egy krajcár négy bécsi dénárnak felelt meg. 1525-ben 16 magyar dénár 12 krajcárral volt egyenértékű, azaz akkor egy krajcár 1,33 magyar dénár volt. *Dányi D. – Zimányi V.*: Soproni árak i. m. 47. [Huszár Lajos tanulmánya]) Az 1518. évi, második megállapodás részleteire nem az akkor kibocsátott, hanem Kanizsai János halála utáni, Kanizsai László és Dorottya részére kiállított oklevelekből derül fény. A törlesztést ismeretlen oknál fogva nem Kanizsai János, hanem László idejére teszi egy forrás: „… derselben zeit unnsers camerguets unnderwunden haben, ain summa gellts, nemblichen viertausennd funfhundert newnzig gulden r. ain creitzer in abslag seins phanndschillings enntrickt unnd bezallt worden. Welhe summa gellts bemellten graff Lasslauen unnd wittiben an dem vorbestimbten sechzehen tausennd gulden r. ires phanndschillings abgezogen ist, also das wir inen an demselben irem phandschilling der sechzehen tausend gulden r. noch aindlif tausend vierhundert newn gulden r. neununndfünffzig kreitzer schuldig beliben…" – MNL OL E 239, 14. köt., 268. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 217v–218v). Helyesen mint Kanizsai János idejében történt eseményekről beszél: MNL OL E 239, 14. köt., 274–276. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 219v–220r).

még mindig nem Neuburgban, hanem Bécsben kelt. Nemcsak a már mondott összeg kifizetését tanúsította ebben Kanizsai, hanem egyben kötelezte is magát arra, hogy Neuburg átvételét követően fél éven belül visszaadja Orth uradalmát.[117] A magyar főúr 1519 áprilisában újabb vámmentességi engedélyt nyert el.[118] A neuburgi átvétel *terminus ante quem*jének Kanizsai egy 1519. augusztus 18-án Neuburgban kelt, eredeti oklevele számít.[119] Hogy a jövőt tartósan itt, grófságának székhelyén képzelte-e el, miként azt az utókor logikusnak gondolná a rengeteg erőfeszítés, kifizetett pénz és nem utolsósorban az újra és újra kiállított, a szállítást megkönnyítő vámmentességi engedélyek alapján, csak feltételezzük, de nem tudjuk bizonyítani. Ha ez is állt szándékában, kérdéses, hogy ebből az elkövetkező két és fél évben, Kanizsai haláláig mi valósult meg ténylegesen. Annyi biztos, hogy Kanizsai Jánost Ferdinánd főherceg is megerősítette a grófságban 1521 szeptemberében.[120] Balszerencsénkre, hiába maradtak fenn 1519-től nagy számban magánkiadványai, azok legnagyobb része — a mondott, 1519. augusztusi kivételtől eltekintve — kelethely és néha dátum nélküliek, így nem tájékoztatnak tartózkodási helyéről.[121] Egyszóval alig valamit tudunk arról, hogy Kanizsai valóban áttette-e székhelyét a sok hercehurca után végre birtokba vett uradalomba, vagy maradt feleségével a bécsi polgárházukban.

Annyi mindenesetre biztos, hogy 1520 pünkösdje előtt néhány nappal egy cseh főúrral, Albrecht ze Šternberkkel Neuburg am Innben fogadták egymást testvérré. A szerződés más szempontból is izgalmas számunkra. Van ugyanis egy kitétel a szerződésben, ami valószínűleg a megállapodás apropóját szolgáltathatta. Kanizsai három várára (Sárvár [„Sigat”], Kapuvár, Csepreg) — de ha azok nem lennének e célra elegendőek, akkor mindegyik jószágára — zálogösszegként 8 ezer magyar forintot kapott a cseh főúrtól, amit halála esetén az örökösöknek nem kellett rögtön visszafizetni.[122] A zálog tárgyát képező magyarországi javakat azonban Kanizsai néhány éve már zálogba adta. Úgy tűnik, ez a körülmény egyik felet sem érdekelte, vagy a magyar főúr nem tartotta fontosnak, hogy erről is szót ejtsen. Egyszóval kevésbé örökösödési gondok moti-

---

[117] ÖStA HHStA UR AUR 1519 V 12.

[118] DL 25 605.

[119] BHStA KB ÄA 985/2, fol. 194 (1519. aug. 18., eredeti).

[120] ÖStA AVA FHKA Urkunden M-2162 (kiemelve [*Sonderlegung*]: Z-300). Eredeti őrzési helye: ÖStA AVA FHKA NÖHA N/7/A, fol. 53.

[121] Hiányzó kelethely: BHStA KB ÄA 985/2, fol. 227 (1520. febr. 13., eredeti), fol. 232 (1520. márc. 11., eredeti), fol. 241 (1520. febr. 12., korabeli másolat), fol. 256–257 (1520. febr. 17., „eylenndt”, korabeli másolat), fol. 258–259 (1520. febr. 17., eredeti), fol. 270 (1520. márc. 2., eredeti), fol. 272 (1520. márc. 4. [„sambstag am viertn tag marci” – abban az évben azonban márc. 4. nem szombatra esett], korabeli másolat), BHStA KB ÄA 751, fol. 40 (1520. máj. 31., eredeti), BHStA KB ÄA 985/3, fol. 24 (1521. dec. 2. vagy 9., eredeti). – Hiányzó dátum, hiányzó kelethely: BHStA KB ÄA 985/2, fol. 185, fol. 200 (mind a kettő korabeli másolat és tartamilag megegyeznek). További és a DL–DF-adatbázisban regisztrálatlan oklevelek: DL 37 189., fol. 10v–11r (1515. febr. 14., Léka, korabeli másolat), DL 35 011., fol. 6r–v (1518. jún. 16.[?], s. l., korabeli másolat). — E nagy forrásbőséget elsősorban annak köszönhetjük, hogy az új grófsággal több, itt most nem részletezendő helyi viszályt is megörökölt a magyar főúr. A forrásanyagot l. BHStA KB ÄA 985/2, fol. 177–178., 184–277., KB ÄA 985/3, fol. 5–30., BHStA Hochstiftsliteralien Passau 751, fol. 39–42., 44–51., ill. 752, fol. 9–17., továbbá uo. Blechkastenarchiv, Kasten 69, Nr. 1.

[122] DL 23 386. Ez az összeg körülbelül 10,5–11 ezer rajnai forintnak felelhetett meg.

válhatták Kanizsait a szerződés megkötésekor, mint az, hogy anyagilag komolyan megszorult élete alkonyán. Mivel első említésekor, 1468-ban már nagykorúnak kellett lennie,[123] az örökösödési szerződés idején biztosan legalább hetven év körül járt. A grófságért tehát — akár ténylegesen, akár képletesen beszélünk róla — komolyan megfizetett.

Valószínűleg a Magyar Királyságtól való nagy távolság pecsételhette meg a grófság és a Kanizsai család kapcsolatának sorsát is. Kanizsai János valamikor 1521 végén, 1522 elején halt meg.[124] Ha születettek is gyermekei, azok nem élték őt túl, felesége, Guti Ország Katalin pedig már valamikor korábban elhunyt. Nem sokkal halála után, 1522. február 5-én kelt az első intézkedés hagyatéka ügyében: Ferdinánd főherceg a tartományúri apparátus révén utasította a neuburgi *pflegert*, hogy számára, vagy ha lennének örökösök, akkor számukra hűen őrizze meg a jószágokat.[125] Időközben az alsó-ausztriai *landmarschall* is jegyzékbe foglalta a bécsi Kanizsai-házban fellelt tárgyakat,[126] amit megküldtek az egyik legközelebbi örökösnek, Kanizsai Lászlónak. Ő a saját és nagynénje, Kanizsai Dorottya nevében Ambros Wiesent ausztriai landmarschall-helyettes (*landtundermarschalh*) előtt írásban vállalt kötelezettséget: Kanizsai Jánosnak az Osztrák Főhercegségben lévő adósságait (*liquida debita*) ki fogja fizetni azoknak, akik e kötelezvény dátumától (1522. május 14.) számított egy éven belül perbe hívják őket, nem zárkózik el igényei elől. Ausztrián kívül indított perekre azonban nem vonatkozott e kötelezettség. Kanizsai László egyúttal jelezte: sem a bécsi házat, sem a Neuburgra vonatkozó zálogjogot nem kívánja elidegeníteni, amíg az esetleg ellenük meghozott ítéletet végre nem hajtják, illetve elegendő biztosítékot nem képeztek, amiből fizetni tudnak.[127] E kötelezettségvállalás főként Albrecht ze Šternberknek szólhatott, de

---

[123] 1468. szept. 1.: *Reiszig E.*: A Kanizsaiak i. m. 74., *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. „Osli nem, 5. tábla, Kanizsai" családfa (mind a két szerző a DL 16 700., ill. annak nyomtatott kiadása, a Sopron megye II. 452–453. 281. sz. nyomán). Valójában azonban János a győri káptalannak egy 8 nappal korábban, 1468. aug. 24-én kelt oklevelében is előfordul már testvérével, Lászlóval és más atyafiaival (DL 16 895.).

[124] Vö. *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. „Osli nem, 5. tábla, Kanizsai" családfa (a DL 26 268. nyomán – leltár a Kanizsai bécsi házában hátrahagyott tárgyakról). Nemcsak a pontos idejét, hanem a helyét sem tudjuk, hogy hol halt meg vagy hol temették el. Az eltemetés helyét illetően nem kizárt, hogy esetleg valahol a neuburgi grófság területén. A Kanizsai László és Kanizsai János egyik volt embere, Wilhelm Hausner lékai várnagy közötti perről rengeteg forrást megőrző másolati füzetben található egy számadás másolata, amely szerint Hausner Kanizsai János holttestét Neuburgba vitte („Item vermegkht, was Wilhalbm Hausner emphangn hat nach abgang mein herrn graf Hansen zu Newburg, da er in als tot gen Neuburg hat pracht." – DL 37 189., fol. 6v).

[125] MNL E 239, 14. köt., 240–242. p. és 243–244. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 73r és fol. 77v).

[126] Vö. DL 26 268.

[127] DL 23 634. Ulrich Gebhartot, mindkét jog doktorát 1522 júniusában vették szolgálatukba kifejezetten az alsó-ausztriai panaszos ügyek intézésére (DL 23 641.), aki egészen 1526-ig kimutató a Kanizsaiak zsoldjában. Az 1523 és 1526 közötti kiadások jegyzékét („Registrum super expensas in causis coram regentibus archiducis Austrie, quas manigifcus dominus dominus Ladislaus de Kanysa condam apud directorem causarum ibidem deposuit"), ami egyúttal Kanizsai János szolgálóinak körére is elsőrangú forrásul szolgálhat l. DL 26 328. Gebhartoz l. még DL 25 702., DL 25 703.

más, korábban Kanizsai János szolgálatában álló emberek megnyugtatására is szolgálhatott.[128]

A kötelezettségvállalás fényében aligha meglepő, hogy Kanizsai László a maga és nagynénje nevében továbbra is igényt tartott Neuburg am Innre. A 16 ezer rajnai forint helyett némileg alacsonyabb összegre (11409 rajnai forint és 59 krajcár) szóló záloglevelet állítottak ki számukra 1522. szeptember 26-án,[129] amihez kicsivel több, mint 590 rajnai forint 1 krajcárért építkezési engedélyt is nyertek.[130] Ugyanezen a napon Kanizsai László Albrecht ze Šternberknek Neuburgra terhelt adósságának megfizetését is vállalta a maga és nagynénje nevében.[131] Mindez talán a főherceg kérésére történhetett, mert félő volt, hogy a néhai Kanizsai János által felhalmozott adósságból valamiféleképpen a tartományúrnak is kára származik.[132] 1523 januárjának elejéről a neuburgi grófság lakóit Kanizsai László számára engedelmességre intő, valamint bor-, gabona és más holmik vám nélküli szállítását engedélyező parancslevél is fennmaradt.[133] Már 1522 novemberében felmerült, hogy Helfried von Meggau ausztriai birtokos válthatná ki 12 ezer forintért Neuburgot.[134] Közel egy év múlva, 1523 októberében a főherceg arról értesítette Kanizsai Lászlót, hogy az elkövetkező Szent György-napig szándékában áll kifizetni az uradalmat.[135] Ugyancsak ekkor kelt egy szándéknyilatkozat a zálogba vételről, a burgundiai Antoine de Croÿ gróf részéről.[136] Jóllehet ez utóbbi forrásban Helfried von Meggaut már néhainak mondják, egy ugyanilyen nevű személy 1524. június 29-én bocsátott ki nyugtát Kanizsai László és Dorottya részére, a neki Szent György-naptól kifizetett, Neuburg am Inn-i mezők után befolyt pénzről.[137] 1524. május 3-án, majd Meggau említett nyugtájával egy napon, június 29-én Kanizsai saját korábbi, Neuburgra vonatkozó reverzálisát mondta semmisnek,[138] ez pedig birodalomszerte a birtokból való kivonulás szükséges velejárója. Szándékáról

---

[128] A korábbi familiárisok kereseteire l. DL 35 011. (Matthäus Hirsch), DL 37 183. (Michael Kleberger), DL 37 189. (Wilhelm Hausner), stb.

[129] MNL OL E 239, 14. köt., 265–273. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 217v–218r). Vinzenz Rockner nyugtája a még Kanizsai által megfizetett pénzről: MNL OL E 239, 14. köt., fol. 274–276. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 219v–220r). Kanizsai László igazolása a zálogbavételről: ÖStA HHStA UR AUR 1522 IX 26.

[130] MNL OL E 239, 14. köt., 273–274. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 219r).

[131] ÖStA HHStA UR AUR 1522 IX 26.

[132] „Dann alls weilund graf Johan von Kanissa mit Albrechten von Sternberg ain vertrag gemacht umb ain suma gellts, so derselb graf gedachten von Sternberg geben. Solle ich graf Lasla fur sich und sein miterben gegen der f. d. verschreiben, das er hern Albrechten von Sternberg desselben vertrags unnd gellts halbs zu friden stellen, wolle der f. d. on allen schaden und nachtail dergleichen sollen […], auch alle schulden so graf Kanissa sunst gemacht hat, der f. d. auch in nachtail vergangen.” – ÖStA HHStA UR AUR 1522 IX 26 (külön lapon).

[133] MNL OL E 239, 14. köt., 281–282. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 253v–254r).

[134] ÖStA AVA FHKA AHA NÖHA S 100/A/1, fol. 10, 12.

[135] MNL OL E 239, 14. köt., 296. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 20, fol. 349v).

[136] MNL OL E 239, 14. köt., 300–301. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 21, fol. 18v).

[137] DL 25 704.

[138] MNL OL E 239, 14. köt., 339–341. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 23, fol. 69v–70r és fol. 94r).

tanúskodik az ugyanezen a napon kelt engedély, amely a neuburgi javak szabad elszállítását biztosította.[139]

Az uradalom és az egykor ott birtokos Kanizsai család ezután egyik pillanatról a másikra eltűnt a forrásanyagból, így arra sem tudunk választ adni, hogy a főherceg, majd magyar király Ferdinánd megtérítette-e, ha igen, milyen formában a zálogösszeget. Akár még azt sem zárhatjuk ki, hogy a Kanizsaiakkal nem rokon, ám a Mohács utáni Magyar Királyságban számtalan lehetőséghez jutó Salm családdal áll mindez kapcsolatban. Az 1520-as évek végén ugyanis — a Kanizsait követő Matthias von Teufel rövid birtoklása (1520) után — mind Orth an der Donauban, mind Neuburg am Innben e család jelent meg a Kanizsaiak nyomában.[140]

***

Kanizsai János sajátos „kitörési kísérlete" nem talált folytatóra a családban. A Kanizsaiak szerencsétlenségére az 1520-as évekre sorra elfogytak a család férfi tagjai, Kanizsai Ferenc 1532. évi elhunytával[141] pedig fiágon kihalt a família. A Kanizsai Orsolyát feleségül kérő Nádasdy Tamás számára aligha e végül zsákutcának bizonyuló neuburgi történet, sokkal inkább a magyarországi rang és a tekintélyes hazai uradalmak lehettek a frigy megkötése szempontjából motiválóak. Mindazonáltal a Kanizsai János által végrehajtott országváltás valóban figyelmet érdemel: egy határ mentén birtokos, a magyar királyi szolgálatban magát kitüntető, a határ túloldalát mindaddig elsősorban házasságok és üzleti kapcsolatok révén ismerő család egyik tagjából egyik pillanatról a másikra vált az Osztrák Főhercegség területén is többé-kevésbé otthonosan mozgó személy.

A középkorban korántsem volt ritka, hogy valaki egyszerre több egyházi vagy éppen világi úrnak szolgált. E jelenséget a német szakirodalom kétszeres vagy többszörös lojalitásnak, azaz *Doppel-* vagy *Mehrfachloyalität*nek nevezi,[142] aminek aspektusait elsősorban udvari–diplomáciai viszonyrendszerben vizsgálták eddig. Azonban joggal lehet e modellt a határ menti kapcsolatok vizsgálatánál is alkalmazni. Könnyen belátható, hogy a hosszan tartó és prosperáló birtoklás érdekében a „kétlaki" személyeknek, így például Kanizsai Jánosnak is valamennyi tartományban hűnek kellett lennie az adott terület szokásjogához, illetve urához, ami különösen izgalmassá teszi az ilyen eseteket.

---

[139] MNL OL E 239, 14. köt., 341–342. p. (= ÖStA AVA FHKA AHK GB 23, fol. 94r–94v).

[140] Orth an der Donau: TNÖ VII. 520. Neuburg am Inn: *Hofbauer, J.*: Die Grafschaft i. m. 62–63.

[141] *Engel P.*: Középkori magyar genealógia i. m. „Osli nem, 5. tábla, Kanizsai" családfa.

[142] A fogalom bevezetése: *Peter Moraw*: Gedanken zur politischen Kontinuität im deutschen Spätmittelalter. In: Festschrift für Hermann Heimpel zum 70. Geburtstag am 19. September 1971. I–III. Hrsg. von den Mitarbeitern des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Göttingen 1971–1972. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 36.) II. 58–59. L. még: *Martin Kintzinger*: Servir deux princes. Les familiares étrangers au xve siècle. Revue du Nord 345–346. (2002) 2. sz. 453–476., *Paul-Joachim Heinig*: Römisch-deutscher Herrscherhof und Reichstag im europäischen Gesandtschaftssystem an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit. In: Gesandtschafts- und Botenwesen im spätmittelalterlichen Europa. Hrsg. Rainer Christoph Schwinges – Klaus Wriedt. Stuttgart 2003. (Vorträge und Forschungen 60.) 232–235.

III. Frigyes német-római császár és Mátyás király szembenállásának idején egyértelműen a magyar uralkodó volt lépéselőnyben, és így inkább a magyar oldalra pártoló és kétlaki(vá váló) zsoldosnemesek csináltak karriert. Az „oszd meg és uralkodj" alapelvet követve Mátyás király előszeretettel támogatott mindenféle, a császár ellenében szövődő nemesi összefogást. Az 1491. évi pozsonyi béke után más minőségűvé vált a két ország kapcsolata. A Jagelló-kort kevésbé a nagy átállások, inkább az óvatos lavírozások korszakának tekinthetjük. Talán elhamarkodott lenne azt állítani, hogy a magyarországi alattvalók, így Kanizsai is, a Mohács utáni időkben kulcsfontosságúvá váló udvari integráció előfutárai lettek volna, hiszen a középkor századaiban még saját döntésük vezethette azokat, akik a Lajtán túlra merészkedtek. A szokatlan lépésre Kanizsai — hű és következetes szolgálatán kívül — elsősorban roppant családi vagyonára támaszkodva lehetett képes: anélkül az Inn melletti uradalomra, illetve az ahhoz kiharcolt birodalmi grófi címre sem tehetett volna szert. Bármennyire is gazdagon adatolt azonban neuburgi birtokszerzése, az iratokban nem találunk választ arra, hogy a Magyar Királyságban a legvagyonosabb és legtekintélyesebb urak közé tartozó Kanizsai János miért számolta fel szinte teljesen otthoni megélhetését és akart új életet kezdeni előbb a Lajtán, majd az Innen túl.

HITHER THE LEITHA, THITHER THE INN

The Career of János Kanizsai in the Kingdom of Hungary and in the Holy Roman Empire at the Turn of the Fifteenth and Sixteenth Centuries

by Bence Péterfi
(Summary)

The study examines the career of János Kanizsai, member of one among the most illustrious aristocratic kindreds of the Hungarian Kingdom, from the 1490s to his death around the turn of 1521 and 1522. In contrast to his brothers, kinsmen, and to the Hungarian nobility in general, János constantly engaged himself to Habsburg service from 1490 on. In my paper, I have sought a reason for his decision to do so, while trying to shed light on the process whereby he managed to „reconstruct" himself in the Empire and parallelly operate a network of connections in Hungary as well.

Complex, crossborder service implied not only allegiance towards the Habsburg ruler but also fidelity to the king of Hungary. The acquisition of Neuburg am Inn and the attached comital title in the Empire (1515) was made possible for Kanizsai – alongside his faithful service, of course –, by converting to money his immense inherited landed wealth in Hungary. Consequently, however, his crossborder existence had also become untenable thanks to the mortgaging of his Hungarian estates. In the lack of an adult male heir of his body, not only his county but also his network of connections proved impossible to be handed over to the next generation, while his collateral relatives apparently were unwilling to tread the path he had prepared.

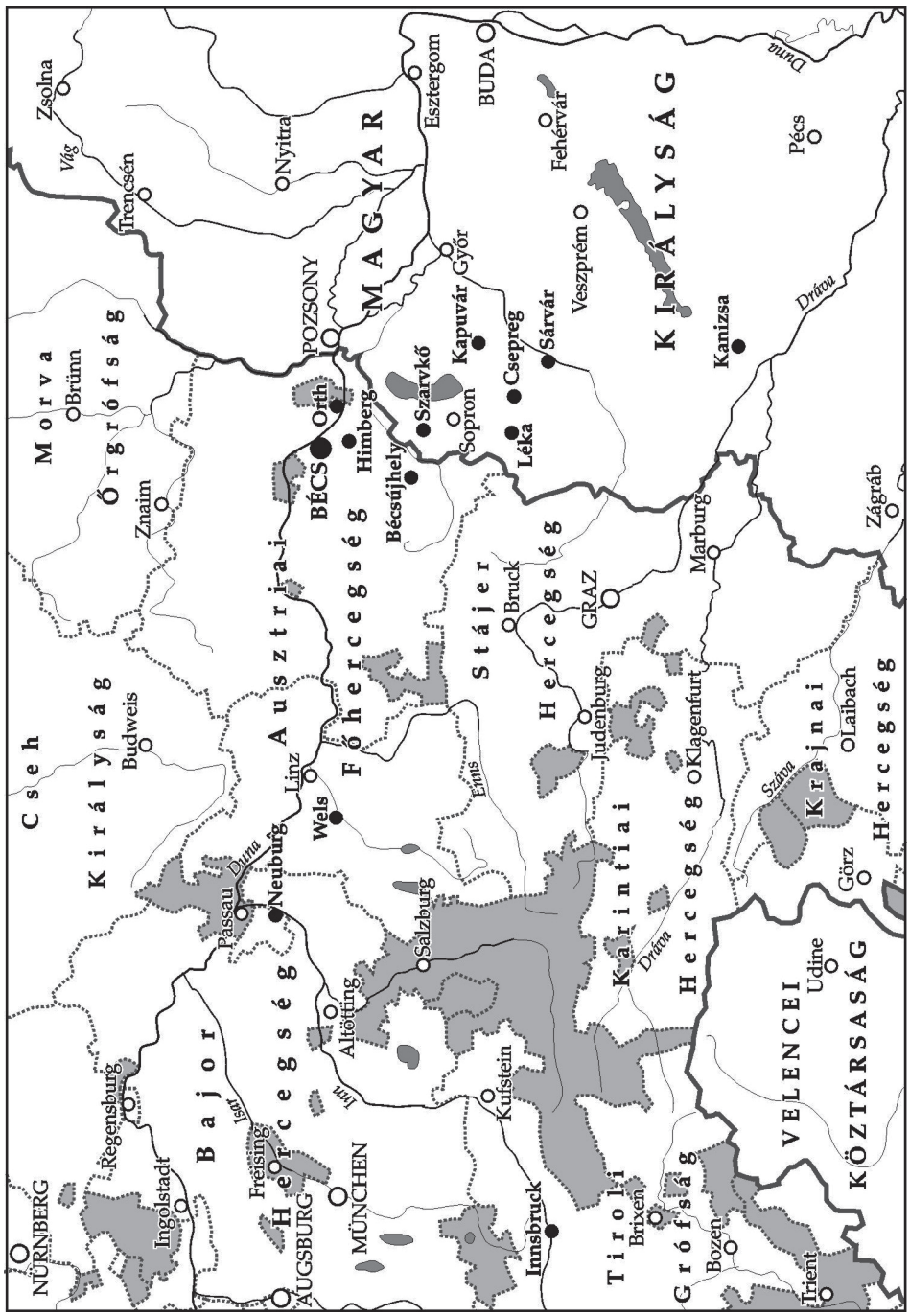

Kanizsai János pályafutásának sarokpontjai (kövérítve) – (Nagy Béla munkája)

Kertész Balázs

A 14. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI KRÓNIKA-SZERKESZTMÉNYEK UTÓÉLETE A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN*

Magyarországon a 14. században, az Anjou uralkodók idejében a korábbi historiográfiai hagyomány szerves folytatásaként két olyan krónikaszerkesztmény is született, amely a magyarok történetét beszéli el. A korábbi redakció I. Károly (1301–1342) uralkodása alatt, valószínűleg a ferencesek budai kolostorában készült, ezért Budai Minorita Krónikaként tartjuk számon. A szakirodalom nem egységes abban a kérdésben, hogy a mű egy vagy több szerzőnek tulajdonítható-e. Szövegét, amely eredeti formájában feltehetőleg az 1333. évig terjedt, négy kézirat és egy ősnyomtatvány tartotta fenn: az Acephalus kódex, a Sambucus-kódex, az 1473-ban kinyomtatott Budai Krónika, a Dubnici Krónika kódexe és a Vatikáni (Római) kódex. Ezt a szövegegyüttest az ősnyomtatvány után a Budai Krónika családjának nevezzük. A másik redakció összeállítására I. Károly fia, I. (Nagy) Lajos (1342–1382) uralkodása alatt került sor: szerzője-szerkesztője 1358. május 15-én kezdte el írni a krónikát. Fő forrása a Károly-kori szerkesztmény volt, ennek előszavát új, jóval terjedelmesebb prológussal cserélte fel, majd a magyarok bibliai eredetét illetően a korábbi krónikával polemizálva azt szándékozott bizonyítani, hogy azok Noé fiai közül nem az apja által megátkozott Kámtól, hanem Jáfettől, az európai népek ősatyjától származnak. Ezen kívül egy vagy több, ma már nem ismert forrásból a 11–12. századra vonatkozó, többnyire hitelesnek tekinthető ismeretanyaggal interpolálta az alapszöveget – s ezzel felbecsülhetetlen értékű híranyagot mentett meg az utókor számára. Az I. Lajos-kori krónika szövegét öt kézirat őrzi: a Képes Krónika kódexe, a Csepregi-kódex 18. századi másolata, a Teleki- (más néven Nagyenyedi) kódex, a Thuróczy-kódex és a Béldi-kódex. Ez a szövegegyüttes alkotja a Képes Krónika családját. A szöveghagyomány sajátosságai miatt kérdéses, hogy ez a redakció eredetileg meddig terjedt (lásd a kéziratok ismertetését). Míg a Képes Krónika családjának szövegváltozatai között alig találhatók komoly eltérések, addig a Budai Krónika családjáról ugyanez nem mondható el, tagjai számos helyen a Képes Krónika családjával mutatnak rokonságot, ami annak a bizonyítéka, hogy a két szöveghagyomány nem független egymástól. Mindezt jól szemlélteti a szövegcsaládok 1937-ben megjelent kritikai kiadása, amelyet Domanovszky Sándor készített el.[1]

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00099/14/2) támogatásával készült. E helyen is köszönetet mondok Veszprémy Lászlónak a tanulmány megírásához nyújtott segítségért.

[1] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. Ed. Alexander Domanovszky. In: Scriptores rerum Hungricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II. Ed. Emericus

A két krónikaszerkesztményt tehát viszonylag nagyszámú kézirat és egy ősnyomtatvány tartotta fenn, s emellett elveszett kódexekkel is számolnunk kell. Gondolhatunk például azokra a kéziratokra, amelyekről a fennmaradt szövegeket másolták.[2] Ezzel kapcsolatban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a középkori magyarországi könyvállomány döntő többsége a történelem során elpusztult.[3] Minden bizonnyal erre a sorsra jutottak a korábbi, aktualitásukat vesztett krónikaredakciók is, amelyek fokozatosan kiszorultak a használatból. Az évszázadokon keresztül formálódó, bővülő történetírói hagyományból mindössze két munka maradt fenn önálló szövegként: P. mester 1200 körül vagy valamivel később írt gesztája és Kézai Simon 1282–1285 között készült krónikája.[4]

Szentpétery. Budapestini 1937–1938. (Reprint: Bp. 1999.) (a továbbiakban: SRH) I. 217–505. *Kristó Gyula*: Anjou-kori krónikáink. Századok 101. (1967) 457–504.; *Horváth János*: Die ungarische Chronisten der Angiovinenzeit. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 21. (1971) 321–377.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc*: Krónikáink keletkezéstörténetéhez. Történelmi Szemle 15. (1972) 198–203.; *Kristó Gyula*: A Képes Krónika szerzője és szövege. In: Képes Krónika. Ford. Bellus Ibolya. A kísérőtanulmányokat Dercsényi Dezső, Kristó Gyula és Csapodiné Gárdonyi Klára, a jegyzeteket Kristó Gyula írta. Bp. 1986. (a továbbiakban: Képes Krónika [1986]) 459–516.; *Uő*: Krónikakompozíció. In: Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Bp. 1994. (a továbbiakban: KMTL) 381–382.; *Kristó Gyula – Wehli Tünde*: Képes Krónika. In: KMTL 341.; *Szovák Kornél – Veszprémy László*: Krónikák, legendák, intelmek. Utószó. In: SRH II. 750–761. (Szovák K.); *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. 78–88.; *Szovák Kornél*: Utószó és irodalom. In: Képes Krónika. Ford. Bollók János. A fordítást gondozta és a jegyzeteket készítette Szovák Kornél – Veszprémy László. Az utószót írta, a függeléket és az irodalomjegyzéket összeállította Szovák Kornél. Bp. 2004. 233–256.; *Thoroczkay Gábor*: Krónikakompozíció. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. I–XIII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Szerk. Tamás Zsuzsanna. Bp. 2003–2012. (a továbbiakban: MAMŰL) VI. 322–324.; *Szőcs Tibor*: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. Fons 14. (2007) 59–95.; *Somogyi Szilvia*: A XIV. századi krónikakompozíció Anjou-kori folytatásának nyelvezete. (A budai minorita krónika latin nyelve.) Fons 18. (2011) 209–268. Az I. Lajos-kori redakció szerzőjének kérdéséhez legújabban l. *Bácsatyai Dániel*: Jogi műveltség, történetírás és kancellária a 14. századi Magyarországon. Történelmi Szemle 57. (2015) 607–618.

[2] *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika. Századok 33. (1899) 251.; *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 466.; *Mályusz Elemér*: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. 73., 76.; *Uő*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai. Magyar Könyvszemle 83. (1967) 6–10.; *Kristó Gy. – Makk F.*: Krónikáink keletkezéstörténetéhez i. m. 201.; *Szelestei N. László*: Magyarországi krónika- és breviárium töredékek az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 324. jelzetű kódexének gerincéből. Magyar Könyvszemle 105. (1989) 115–123.; *Veszprémy László*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában. In: Veszprémy László – Wehli Tünde – Hapák József: A Képes Krónika könyve. Bp. 2009. 27.; *Uő*: A Képes Krónika és Anonymus kéziratának utóéletéhez. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára. Szerk. Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András. Bp. 2012. 594–595.

[3] Becslések szerint mindössze néhány százaléka maradt fenn napjainkig. L. *Mezey László*: Fragmenta Codicum. Egy új forrásterület feltárása. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei 30. (1978) 65–90.; *Madas Edit – Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998. 11.

[4] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 61.; *Kristó Gy. – Makk F.*: Krónikáink keletkezéstörténetéhez i. m. 199.; *Mályusz Elemér*: Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Bp. 1973. 5–6.; *Szovák K.*: Utószó i. m. 243., 252.; *Veszprémy L.*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában i. m. 19.

A kéziratok és az ősnyomtatvány

A két krónikaredakció utóéletének elsődleges tanúi maguk a kéziratok és az ősnyomtatvány, ezért szükséges a rájuk vonatkozó ismeretek összefoglalása, különös tekintettel a szöveghagyomány és az utóélet szempontjából fontos információkra.

A Budai Krónika családja:

1. *Acephalus kódex*.[5] A vegyes tartalmú kötet az elején is, a végén is csonka, ezért kapta az Acephalus nevet. Esztergomi vonatkozásai alapján feltételezhető, hogy az 1350–1360-as évek esztergomi érsekeinek budai vagy esztergomi környezetében készült. Néhány utólag beírt szöveg kivételével az egész kódex egy kéz írása, az ismeretlen másoló valószínűleg a saját használatára állította össze a kötetet. A következő művek olvashatók a kódexben az ő írásával: a krónika (fol. 1v–34v); egy Nagy Sándor-történet (fol. 48r–78r); egy megjegyzés a német választófejedelmekről és a császárkoronázásról (fol. 78v); Odoricus de Pordenone itáliai ferences kelet-ázsiai útleírása (fol. 80r–106v); természettudományi és matematikai jegyzetek (fol. 112r–119r); Pseudo Dániel *somniarium*a (fol. 119v–122v); egy asztrológiai jegyzet (fol. 122v–124r) és egy szinonimagyűjtemény (fol. 124r–127v). A német–római császár koronázásával és a választófejedelmekkel kapcsolatos szöveg mellé a 15. század második felében beírt megjegyzés a kézirat korabeli használatára utal. A kódex a 18. században már a bécsi Hofbibliothek tulajdonát képezte, ahol Kollár Ádám, a könyvtár őre az előzéklapon olvasható *possessor*bejegyzés alapján feljegyezte, hogy a kötet korábban az esztergomi káptalan könyvtáráé volt, azonban az előzéklapot a kézirat újrakötésekor eltávolították. A kódex a Magyarország és Ausztria között 1932-ben, Velencében megkötött egyezmény keretében került mai őrzőhelyére.[6]

Időben az Acephalus kódex áll a legközelebb az I. Károly-kori krónikához, azzal majdnem egykorú. A krónika a kézirat csonka volta miatt a 65. fejezet „*regnum illud Hungarice Erdelv*" szavaival kezdődik.[7] A szöveg a Budai Krónika családjának tagjai közül a Sambucus-kódex textusával áll szoros rokonságban.[8] Felmerült, hogy mindkét változat a Budai Minorita Krónika közvetlen másolata,[9] azonban az Acephalus kódex krónikaváltozata több helyen bővebb, mint a Sambucus-kódexé. Két fejezete a Képes Krónika családjának interpolációival

---

[5] Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSzK), Kézirattár, Cod. Lat. 405.; *Bartoniek, Emma*: Codices manu scripti Latini. I. Codices Latini medii aevi. Bp. 1940. 366–367. (405. sz.)

[6] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 366–367. (405. sz.); *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 463–465.; *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára*: Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I. Bp. 1988. 917. sz.; *Körmendy Kinga*: Az Acephalus kódex esztergomi vonatkozásai (OSzK Cod. Lat. 405). Magyar Könyvszemle 115. (1999) 65–68.; *Uő*: Acephalus-kódex. In: Csillag a holló árnyékában: Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2008. március 14 – június 15. Szerk. Földesi Ferenc. Bp. 2008. 74–75.

[7] Chronici Hungarici compositio i. m. 315.

[8] *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 252.; *Uő*: A Budai Krónika. Századok 36. (1902) 625.

[9] *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 466–467.; *Uő.*: A Képes Krónika szerzője i. m. 460–461.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 78.

mutat rokonságot,[10] Telegdi Csanád esztergomi érsek (1330–1349) esztergomi tevékenységének leírása csak ebben a kódexben olvasható,[11] az 1342. évi eseményekről, Károly haláláról és Lajos megkoronázásáról szóló előadása pedig jóval terjedelmesebb, mint a Sambucus-kódex leírása, ugyanakkor a Képes Krónika családjába tartozó Thuróczy-kódex valamivel bővebb szövegével állítható párhuzamba.[12] Vitatott, hogy az Acephalus kódex krónikaszövegének szerkesztője azonos személy volt-e a másolóval,[13] az azonban tény, hogy a kódex másolója a krónika szövege után üresen hagyott 13 levelet (fol. 35r–47v), amiből arra következtethetünk, hogy az 1342 utáni évek eseményeit is rögzíteni akarta.[14]

2. *Sambucus-kódex*.[15] A 15. század végére datálható kéziratot egy kéz másolta humanista könyvírással. A kutatók egybehangzó véleménye szerint ez a változat áll a legközelebb a Budai Minorita Krónika eredeti szövegéhez.[16] Az ismeretlen *scriptor* tulajdonképpen két különböző eredetű szöveget írt le: az első levél két oldalára Kézai Simon munkájának IV. László királyhoz szóló ajánlását, előszavát és az elbeszélés első néhány sorát,[17] utána pedig a Károly-kori krónikát (fol. 2r–50r). A másolás módjával egyértelműen jelezte, hogy a két szöveg nem tartozik össze: egyrészt rubrikával látta el a Kézai-krónikából származó részletet (*Prohemium quoddam de gestis et factis Hungarorum regum*), másrészt az első levél verzóján a szöveg után üresen hagyott nyolcsornyi helyet — jóllehet a többi oldalt teljesen beírta —, a Károly-kori krónikát pedig a következő oldalon (fol. 2r) kezdte el lemásolni.[18] Ez a változat szintén az 1342. évig jut el, de úgy, hogy 1333 után már csak egy rövid megjegyzést tartalmaz I. Károly haláláról, temetéséről és I. Lajos megkoronázásáról. A kézirat a humanista polihisztor Zsámboky Jánosról (Ioannes Sambucus [1531–1584]) kapta a nevét, aki 1563-ban, itáliai útja során vásárolta azt meg a pistoiai apáttól. Később a Zsámboky-gyűjteménnyel együtt a bécsi császári könyvtárba, majd az említett 1932-es velencei egyezmény keretében a jelenlegi őrzőhelyére került a kötet.[19]

3. *Budai Krónika*.[20] A *Chronica Hungarorum* című nyomtatvány az első Magyarországon nyomtatott könyv, amelyet német származású nyomdásza,

[10] Chronici Hungarici compositio i. m. 353–355., 434–435. L. Chronici Hungarici compositio i. m. 228.; *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 464., 465., 51. jegyz.; *Kristó Gy. – Makk F.*: Krónikáink keletkezéstörténetéhez i. m. 200.

[11] Chronici Hungarici compositio i. m. 492–493. L. *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 463–464.; *Körmendy K.*: Az Acephalus kódex i. m. 66.; *Uő*: Acephalus-kódex i. m. 74.

[12] Chronici Hungarici compositio i. m. 502–505. L. *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 462–466.

[13] *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 463–465.; *Körmendy K.*: Az Acephalus kódex i. m. 67.

[14] *Körmendy K.*: Az Acephalus kódex i. m. 67.

[15] OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 406. *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 367. (406. sz.)

[16] *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 252.; *ifj. Horváth János*: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 262.; *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 466–467.; *Uő.*: A Képes Krónika szerzője i. m. 460.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 78.; *Szovák K.*: Utószó i. m. 237.

[17] Simonis de Keza Gesta Hungarorum. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH I. 141–142.

[18] Simonis de Keza i. m. 133.; Chronici Hungarici compositio i. m. 228–229.

[19] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 367. (406. sz.); *Maurer Zsuzsa*: Sambucus-kódex. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban, 1985. november 12.–1986. február 28. [Szerk. Vizkelety András.] Bp. 1986. 95–96.

[20] Régi magyarországi nyomtatványok, 1473–1600. Res litteraria Hungariae vetus operum impressorum, 1473–1600. Szerk. Borsa Gedeon – Hervay Ferenc – Holl Béla – Käfer István – Kelecsényi

Andreas Hess 1473. június 5-én fejezett be, Budán. A mű címlap nélkül jelent meg, a *Chronica Hungarorum* cím a Kárai László budai prépostnak szóló ajánlásban olvasható. A szakirodalomban Budai Krónika néven számon tartott kiadvány egy 1470-ben kiadott spanyol történet után a második nyomtatásban megjelent nemzeti történet, amelyet 1475-ben a cseh, 1477-ben a francia, 1480-ban pedig az angol történet kinyomtatása követett. A budai nyomdaalapítás a Rajna–Majna–Nürnberg–Augsburg–Velence vonaltól északra és keletre rendkívül korainak számít, hátterében minden bizonnyal a kimagasló műveltséggel rendelkező, széles látókörű főpap, Zrednai Vitéz János esztergomi érsek (1465–1472), titkos kancellár állt. Hesst valószínűleg az érsek utasítására hívta Rómából Budára Kárai László budai prépost, alkancellár, aki 1470–1471-ben Mátyás király (1458–1490) diplomatájaként járt az Örök Városban. A magyar krónika kinyomtatására bizonyára Vitéz János megbízásából került sor.[21]

A mű az 1468. évvel, Mátyás királynak a moldvai hadjáratról történő hazatérésével ér véget. Hess a Károly-kori krónikának egy olyan, 1342-ig terjedő változatát használta, amely számos eltérést tartalmaz mind az Acephalus, mind a Sambucus-kódexhez képest, az I. Károly utolsó éveiről, haláláról és temetéséről szóló rész pedig csak ebben a krónikában olvasható.[22] Ezt Tótsolymosi Apród János (†1393/1394), ismertebb nevén Küküllei János I. Lajos királyról írt, 1382-ig terjedő munkája követi, a szerző nevének említése nélkül.[23] A Lajos halála után olvasható rövid szöveg — a mű kb. 5%-a — 1458-ig az uralkodókra vonatkozó

Ákos. Bp. 1971. 2. sz. A szöveg- és hasonmás kiadások felsorolását l. *Szovák K.* – *Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 755–756. (Szovák K.); *Szovák K.*: Utószó i. m. 262–263.

[21] *Borsa Gedeon*: A budai Hess-nyomda új megvilágításban. Magyar Könyvszemle 89. (1973) 138–149.; *Uő*: A hazai ősnyomtatványok változatai. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 1–19.; *Uő*: Hess betűöntvényeinek mérete és az abból levonható következtetések. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 235–247.; *Uő*: Hess nyomtatványainak papírja és kötése. Magyar Könyvszemle 105. (1989) 1–19.; *Uő*: Milyen műhelye lehetett Hessnek Budán? Magyar Könyvszemle 105. (1989) 237–246.; *Uő*: A hazai könyvnyomtatás megalapítása. Magyar Könyvszemle 105. (1989) 338–354.; *Uő*: Vitéz János és a könyvnyomtatás. Magyar Könyvszemle 107. (1991) 113–116. (Borsa Gedeon hivatkozott tanulmányai újraközölve: *Uő*: Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat, 15–17. század. Bp. 1996. 11–18., 19–34., 67–75., 76–89., 90–96., 97–108., 112-115.); *Veszprémy László*: Az Ősgesztától Bonfiniig. A Magyarok Krónikájának évszázadai. Iskolakultúra 7. (1997:11) 29–38.; *Mikó Árpád*: Chronica Hungarorum. In: Jankovich Miklós (1772–1846) gyűjteményei. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2002. november 28.–2003. február 16. Szerk. Mikó Árpád. Bp. 2002. 262–263.; *V. Ecsedy Judit – Veszprémy László*: Budai Krónika. In: MAMŰL I. 467–468.; *Tringli István*: A Budai Krónika, a legrégibb magyarországi nyomtatvány. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky Péter – Spekner Enikő – Szende Katalin – Végh András. Bp. 2008. 507–508.; *Farkas Gábor Farkas*: A Budai Krónika. Iskolakultúra 22. (2012:11) 103–112.; *Borsa Gedeon*: Andreas Hess. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei, 6) Bp. 2013.

[22] A kiadás alapjául szolgáló kézirat nem maradt fenn. – Elgondolkodtató, hogy bár az I. Lajos-kori redakció terjedelmesebb, mégsem ez a szerkesztmény került kinyomtatásra.

[23] Küküllei János krónikáját három mű őrizte meg: a Budai Krónika, a Dubnici Krónika (l. a következő kéziratot), valamint Thuróczy János 1488-ban nyomtatásban megjelent krónikája (l. később). Az utóbbi a legteljesebb, mivel egyedül ez közli a szerző nevét is tartalmazó előszót, valamint két olyan fejezetet, amelyek a másik két munkából hiányoznak. *Kristó Gyula*: Utószó. In: *Küküllei János*: Lajos király krónikája. – *Névtelen szerző*: Geszta Lajos királyról. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta Kristó Gyula. Bp. 2000. 89–103.; *Thoroczkay Gábor*: Küküllei János. In: MAMŰL VI. 338–339. A Thuróczy-krónikában olvasható változat kiadása: *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ed. Elisabeth Galántai – Julius Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova VII.) Bp. 1985. 160–188.

legfontosabb adatokat tartalmazza, s csak 1458-tól, Mátyás trónra lépésétől válik valamivel részletezőbbé a tárgyalás. Ez a krónika egyetlen eredeti része, amelyet vagy maga Hess, vagy budai környezetének egyik tagja — esetleg egy kancelláriai alkalmazott — állított össze.[24]

A *Chronica* körülbelül 200–240 példányban jelent meg, ebből mindössze tíz maradt fenn — ezek közül kettőt őriznek Magyarországon[25] —, s tudunk a második világháborúban elpusztult példányról is. A kötetek provenienciája és jelenlegi őrzőhelyei arra utalnak, hogy a mű a közép-európai régióban terjedt el. Korabeli és újkori használatának bizonyítéka, hogy több példányban is találunk 15. századi és/vagy későbbi századokból származó jegyzeteket, a lipcsei kötetet pedig valószínűleg még a 15. században egy ismeretlen személy nagyszámú megjegyzéssel, valamint név- és tárgymutatóval látta el, amelyhez csatolta a magyar uralkodók névsorát Mátyás királlyal bezárólag.[26] Az ősnyomtatvány közép-európai elterjedtségének és használatának további bizonyítékát jelenti az a négy korabeli, kéziratos másolat, melyek közül egyet-egyet Münchenben,[27] Pécsett,[28] Bécsben[29] és Nürnbergben[30] őriznek.[31] A müncheni kézirat Hartmann Schedel (1440–1514) német orvos és humanista birtokában volt,[32] a pécsi másolatot Johannes Menestarffer, a szabad művészetek doktora, kánonjogi licenciátus, a St. Lambrecht-i bencés apátság krónikása készítette 1481-ben, Bécsben.[33]

A *Chronica* magyarországi recepciójával kapcsolatban kevés információval rendelkezünk. A fennmaradt példányok közül a budapesti Egyetemi Könyvtáré az egyetlen, amelyet a nyomtatástól kezdve Magyarországon őriznek, a szentpétervári kötetet pedig a nyomtatást követően legalább másfél évszázadon át magyar nyelvterületen használták. Az előbbiben 15–18. századi, az utóbbiban 16–17. századi bejegyzéseket találunk.[34] Az Egyetemi Könyvtár példánya

---

[24] *Domanovszky S.*: A Budai Krónika i. m. 615–630.; *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 74.; *Veszprémy L.*: Az Ősgesztától Bonfiniig i. m. 32.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 85–86., 104.

[25] OSzK, Régi Nyomtatványok Tára, Inc. 326. Elektronikus kiadása: http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/18/34/dd/1/html/index2.htm (A letöltés ideje: 2015. 04. 30.) A másik magyarországi példány: ELTE Egyetemi Könyvtár, Inc. 10.

[26] *Borsa Gedeon*: A hazai ősnyomtatványok példányai. Magyar Könyvszemle 104. (1988) 95–125.; *Uő*: Új példánya került elő az első hazai nyomtatványnak. Magyar Könyvszemle 106. (1990) 129–131. (Mindkét tanulmány újraközölve: *Uő*: Könyvtörténeti írások i. m. 35–66., 109–111.); *Uő*: Andreas Hess i. m. 91–136.; *Farkas Gábor Farkas*: A Budai Krónika Princetonban. Iskolakultúra 23. (2013:2) 91–95.

[27] München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 442. fol. 165r–258v.

[28] Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont, Klimo Könyvtár, jelzet nélkül.

[29] Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 3445. fol. 95r–171v. L. *Gábor Gyula*: Adatok a középkori magyar könyvírás történetéhez. Magyar Könyvszemle 18. (1910) 18–19.

[30] Nürnberg, Scheurl Bibliothek, jelzet nélkül, 411–452.

[31] A kéziratokat felsorolja *Farkas Gábor Farkas*: A *Budai Krónika* eddig ismeretlen 18. századi kézirata. Magyar Könyvszemle 130. (2014) 278.

[32] *Gábor Gy.*: Adatok i. m. 9–18. A kódexet magam is megvizsgáltam.

[33] *Schmelczer-Pohánka Éva*: A Klimo Könyvtár „kincsei" I. Johannes Menestarffer, Chronica Hungarorum, Bécs, 1481 (Kézirat). Magyar Könyvszemle 130. (2014) 237–252.

[34] *Borsa G.*: A hazai ősnyomtatványok példányai i. m. 98–110., 119–121., 123.; *Uő*: Andreas Hess i. m. 96–111., 123–125., 134.

eredetileg az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 545. jelzetű kolligátumában maradt fenn, amely jelenleg Iulius Caesar gall háborúról írt munkáját és Francesco Petrarca Caesar-életrajzát tartalmazza. Mindkét mű Esslingenben jelent meg, 1473-ban, Konrad Fynernél. A magyar krónikát, amely a kolligátum harmadik tagja volt, 1875-ben kiemelték a kötetből, és csereképpen átadták az Egyetemi Könyvtárnak. Az OSzK ősnyomtatványának gótikus bőrkötése Magyarországon készült, 1473 pünkösdje után, ugyanabban a könyvkötőműhelyben, amelyben a Képes Krónika családjába tartozó Teleki- (Nagyenyedi) kódex kötése (lásd később).[35]

A krónika megvásárlói között a bibliofil főpapok és a királyi udvar művelt, vezető tisztségviselői mellett az alacsonyabb beosztású hivatalnokokkal is számolnunk kell.[36] Söptei Péter kancelláriai jegyző 1488. november 5-én három budai szőlő mellett öt nyomtatott könyvet — köztük egy *Chronica Hungarorum* című munkát — hagyott az ágostonrendi remeték budai kolostorára.[37] A mű azonosítása Hess kiadványával azért nem magától értetődő, mert ugyanebben az évben jelent meg Thuróczy János azonos című munkája, mégpedig két kiadásban, márciusban Brünnben, júniusban pedig Augsburgban (lásd később). Ennek ellenére a szakirodalom joggal foglalt állást úgy, hogy Söptei Hess kiadványát hagyta a kolostorra, hiszen nem valószínű, hogy az újonnan megjelent, jóval terjedelmesebb és illusztrált, s így drágább Thuróczy-krónikát adományozta volna a kolostornak.[38]

A mű magyarországi története szempontjából lényeges, hogy a kéziratos Dubnici Krónika összeállítója a Budai Krónikát használta főforrásként (lásd a következő kéziratot). Hess kiadványának több, 18. századi másolata is ismert.[39]

4. *Dubnici Krónika*.[40] A papírkódex csak a krónikaszöveget tartalmazza, amelyet egy kéz írt le. A magyar történelmet az 1479. évig tárgyaló munka is-

---

[35] *Borsa G.*: A hazai ősnyomtatványok példányai i. m. 102–109.; *Rozsondai Marianne*: Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések. In: Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon, 1000–1541. Szerk. Mikó Árpád – Takács Imre. Bp. 1994. 452.; *W. Salgó Ágnes*: Caius Iulius Caesar: A gall háború és Petrarca Caesar életrajza. In: Jankovich i. m. 263–264.; *Rozsondai Marianne*: Eredeti kötésben megőrzött nyelvemlékeink. In: „Látjátok feleim…" Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása, 2009. október 29 – 2010. február 28. Szerk. Madas Edit. Bp. 2009. 175–176.; *Borsa G.*: Andreas Hess i. m. 100–110.

[36] *Soltész Zoltánné*: Utószó. In: *Basilius Magnus*: A költők olvasásáról. – *Xenophon*: Socrates védőbeszéde. Facsimile. Ford. Ritoók Zsigmond. Soltész Zoltánné tanulmányával. Bp. 1978. 121–122.; *Borsa G.*: Andreas Hess i. m. 196.

[37] *Schönherr Gyula – Csánki Dezső – Nagy Imre*: Adatok a hazai középkori könyvtárak történetéhez. Magyar Könyvszemle 13. (1888) 89–90.; *Némethy Lajos*: Budapesten volt egyházi testületek pecsétei. Turul 6. (1888) 78–79., tévesen a pálosoknak tulajdonítja a kolostort.

[38] *Holub József*: A Budai Krónika említése 1488-ból. Magyar Könyvszemle 35. (1928) 74–75.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 304.; *Soltész Z.*: Utószó i. m. 122.; *F. Romhányi Beatrix*: „Meretur vestre devocionis affectus …" Egy vallásos középkori budai polgár – Söptei Péter kancelláriai jegyző. In: „Es tu scholaris". Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi Beatrix et al. Bp. 2004. 40.

[39] *Farkas G.*: A *Budai Krónika* eddig ismeretlen 18. századi kézirata i. m. 277–280.

[40] OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 165. *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 138. (165. sz.). Önálló kiadása: Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano Cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum. Ed. M. Florianus. (Historiae Hungaricae fontes domestici I. Scriptores III.) Quinqeecclesiis 1884. 1–204. Domanovszky Sándor megállapítása szerint a kiadás

meretlen szerkesztője több elbeszélő forrást is felhasznált. Egy, a Képes Krónikához közel álló változatból átvette a bővebb szövegezésű krónikaszerkesztmény első fejezeteit, majd áttért a rövidebb, nyomtatott Budai Krónika leírására, amelyet több helyen kiegészített a bővebb krónikaredakcióból.[41] A Budai Krónikából emelte át Küküllei János I. Lajos királyról írt munkáját, forrásához hasonlóan a szerző nevének említése nélkül. Ebbe beillesztett egy, az 1345–1355. éveket tárgyaló krónikatöredéket, amely csak ebből a kéziratból ismert.[42] A Dubnici Krónika a befejezését tekintve is egyedülálló: szerkesztője, miután befejezte a Budai Krónika leírását annak utolsó, Mátyás királyt dicsőítő fejezetével együtt, 1474–1479. évi eseményeket jegyzett le, amelyek kapcsán éles kritikát fogalmazott meg Mátyással, a trónon lévő uralkodóval szemben. Az önálló szellemi alkotásnak tekinthető befejező részben Drágfi Bertalan dicsőítése az 1479-ben megvívott kenyérmezei csata kapcsán arra utal, hogy a bárói rangú Drágfi családnak befolyása lehetett a krónika szerkesztőjére; a Drágfiakra vonatkozó, a 16. század közepéről származó bejegyzésekből pedig arra következtethetünk, hogy a kódex akkor a család tulajdonában vagy környezetében volt. A krónika legkorábban 1479-ben készülhetett el, a Várad környéki események megörökítése alapján feltételezhető, hogy az összeállítására a püspöki székhelyen került sor. Maga a kódex, amelyről nem tudjuk, hogy autográf-e, legkorábban szintén 1479-ben keletkezhetett. Gazdagon akarták illuminálni, de a rubrikák és a miniatúrák számára kihagyott helyek végül üresen maradtak, csupán az első oldalon látható két későbbi rajz. A kötet ismeretlen időpontban az Illésházy család dubnici könyvtárába került. Ezen őrzőhelyéről kapta a nevét, és innen került a magyar nemzeti könyvtárba.[43]

---

számos hibával terhelt. L. *Domanovszky Sándor*: A Dubniczi Krónika kézirata és kiadása. Akadémiai Értesítő 10. (1899) 397–402.

[41] Azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a Dubnici Krónika szerkesztője az I. Lajos-kori szerkesztmény melyik kéziratát használta, érdemes megemlíteni a következőket. Domanovszky Sándornak a Dubnici Krónikát bemutató, 1899-ben megjelent alapvető tanulmányában félreértésre adhat okot, hogy a szerző következetesen a 'Bécsi Képes Krónika' kifejezést alkalmazza forrásmegjelölésként, ugyanakkor a tanulmány egy helyén úgy foglal állást, hogy a szerkesztő nem közvetlenül a Képes Krónikát használta, hanem egy ahhoz közel álló, ma már nem ismert változatot. L. *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 251. Később magát a Képes Krónikát nevezte meg mint forrást. L. Chronici Hungarici compositio i. m. 230. A szakirodalom az utóbbi álláspontot vette át. Kivételt jelent *Dékáni Kálmán*: A Bécsi Képes Krónika. Erdélyi Múzeum 10. (1915) 48–49.

[42] Kiadása: Chronicon Dubnicense i. m. 143–167. A kutatás korábban egyetlen, ferences szerzőnek tulajdonította a művet. L. *Kristó Gyula*: Névtelen Minorita. In: KMTL 492. Kristó későbbi véleménye szerint a töredék két szerző keze nyomát viseli magán, közülük az egyik ferences szerzetes. L. *Kristó Gy.*: Utószó i. m. 104–117.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 89–93.

[43] Ma Dubnica nad Váhom / Máriatölgyes Szlovákia trencséni kerületében. *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 226–256., 342–355., 411–451.; *Uő*: A Dubniczi Krónika kódexe. Magyar Könyvszemle 7. (1899) 64–72.; *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 138. (165. sz.); *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 74–75.; *Maurer Zsuzsa*: Dubnici Krónika. In: Kódexek a középkori Magyarországon i. m. 146–147.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 104–106.; *Uő*: A Dubnici Krónika Mátyás-történetének két kifejezéséről. In: Studia professoris–professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára. Szerk. Almási Tibor – Draskóczy István – Jancsó Éva. Bp. 2005. 165–167.; *Kertész Balázs*: Dubnici Krónika. In: Csillag a holló árnyékában i. m. 78–79.; *Tringli István*: A Dubnici Krónika. In: Hunyadi Mátyás i. m. 508–509.

5. *Vatikáni (Római) kódex*.[44] A 15. században, talán egy dalmáciai személy által másolt, az elején és a végén is csonka kódex eredetileg több művet foglalt magába, jelenleg azonban az utolsó levél verzójától eltekintve csak a magyar krónikát tartalmazza. A szöveg az elején csonka, a kritikai kiadás 28. fejezetének „*lagenam implens et herbam periarum ponens in utrem*" szavaival kezdődik,[45] s hiányoznak belőle a 192–196. fejezetek is, de a végén ép, az 1333. évig terjed. Nagyfokú egyezést mutat a Budai Krónikával, ugyanakkor a szövegváltozatai közelebb állnak a Képes Krónikához, mint az Acephalus és a Sambucus-kódexek variánsai, ezért köztes helyet foglal el a két krónikacsalád között. A kódexet Ioannes Lucius (1604–1679) dalmát történetíró helyezte el a Vatikáni Könyvtárban.[46]

A Budai Krónika családjába sorolt kódexek és ősnyomtatvány bemutatásának a végére érve azokat a pergamentöredékeket említem meg, amelyek az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 324. jelzetű kódexének[47] restaurálása során kerültek elő 1986-ban. A kézirat 15. századi kötése elülső kötéstáblájának belsejére írt nevek szerint a kötetet a 15. század második felében, de legkésőbb a 16. század elején Magyarországon használták. A töredékek egyik része egy 13. századi, talán Magyarországon használt breviárium egyetlen leveléből származik, másik része egy, legkésőbb a 14–15. század fordulóján másolt krónikakézirat két leveléből való, amelyeknek szövege a Budai Krónika családjával egyezik.[48]

Következzenek a Képes Krónika családjába tartozó kódexek!

1. *Képes Krónika*.[49] Ahogy arról már esett szó, a Képes Krónikáról elnevezett szövegcsalád alapszövegét szerzője-szerkesztője 1358. május 15-én kezdte el írni.[50] A család legkorábbi szövegtanúja a gazdagon díszített kódex, amelyet I. Lajos király megrendelésére készítettek el.[51] Ennek idejét az újabb kutatási

---

[44] Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 6970.

[45] Chronici Hungarici compositio i. m. 288.

[46] *Lukcsics Pál*: A vatikáni magyar krónika kódexéről és szövegéről. Magyar Könyvszemle 36. (1929) 141–146.; Chronici Hungarici compositio i. m. 230–231.; *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 75. Lukcsics Pálnak a krónikaszövegről készített másolata: OSzK, Kézirattár, Fol. Lat. 4016.

[47] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 282–283. (324. sz.)

[48] *Szelestei N. László*: Magyarországi krónika- és breviárium töredékek i. m. 115–125.

[49] OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 404. *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 365–366. (404. sz.). A szöveg- és hasonmás kiadások felsorolását l. *Mályusz Elemér*: A Képes Krónika kiadásai. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth János – Székely György. Bp. 1974. 167–186.; *Szovák K.* – *Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 755–756. (Szovák K.); *Szovák K.*: Utószó i. m. 261–263.

[50] Chronici Hungarici compositio i. m. 239. Létezik olyan vélemény is, amely szerint magát a Képes Krónikát kezdték el összeállítani az említett időpontban. L. *Dercsényi Dezső*: A Képes Krónika és kora. In: Képes Krónika (1986) i. m. 403.

[51] *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 486.; *Wehli Tünde*: Könyvfestészet a magyarországi Anjou-udvarban. In: Művészet I. Lajos király korában, 1342–1382. Szerk. Marosi Ernő – Tóth Melinda – Varga Lívia. Bp. 1982. 134.; *Uő*: Képes Krónika. In: Kódexek a középkori Magyarországon i. m. 104.; *Uő*: Itáliai összefüggések: a Képes Krónika. In: Magyarországi művészet 1300–1470 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987. I. 488.; *Hoffmann Edit*: Régi magyar bibliofilek. Hasonmás kiadás és újabb adatok. Szerk. Wehli Tünde. Bp. 1992. 223. (Wehli T.); *Marosi Ernő*: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. (Művészettörténeti Füzetek 23.) Bp. 1995. 48.

eredmények az 1358. évhez közelítik.[52] Szövege I. Károly 1330. évi Bazarád havasalföldi vajda elleni hadjáratának leírása során, mondat közben, a *quatenus* kötőszó után megszakad.[53] A kódex sorsát csak a 17. század első harmadától tudjuk nyomon követni: ekkor már a bécsi Udvari Könyvtárban volt, legkorábbi említése a Sebastian Tengnagel könyvtárigazgató (1608–1636) által készített katalógusok egyikében található.[54] A kézirat olvasottságának nyomai a 15–16. századra datálható, több kéztől származó latin nyelvű és török betűs lapszéli bejegyzések, amelyeknek egy része a szövegben szereplő tulajdonnevek kiemelését szolgálja.[55] Felmerült, hogy néhány 15. századi megjegyzést a Budai Krónika kapcsán már említett tudós főpap, Vitéz János írt a kódexbe, azonban ezek kis száma és rövidsége korlátozza a minden kétséget kizáró bizonyítás lehetőségét.[56] A feltehetőleg 16. századi török betűs bejegyzések — a címlapon (f. 1r): „Turóds János krónikája", 24. oldal (f. 12v): „Nota diligenter. Jegyezd meg ezeket.", 25. oldal (f. 13r): „Csákvár" — törökül jól tudó személytől származhatnak, aki a jelek szerint tanulmányozta a magyarok történetét.[57] A kódex papírtáblás bőrkötése a 16. század második felében készült. A bekötés során a kéziratot körülvágták, ennek következtében néhány marginális bejegyzés és számos lapszéldísz megcsonkult.[58] A kötet a már említett 1932. évi velencei egyezményt követően került a Széchényi Könyvtárba.[59]

A kódex történetével kapcsolatban a Teleki-kódex (lásd később) krónikaszövege után olvasható másolói bejegyzést és az arra épülő, a Képes Krónika keletkezésére és sorsára vonatkozó elméletet is érdemes felidéznünk. A bejegyzés a következőkről tájékoztat: „Ezt a krónikát Tamás N.-i klerikus kezdte el, és én, Fecz (?) Pál szülötte, Endrefalvai Antal fejeztem be. A Szentpétervásárról származó Benedek szováti plébános számára írtuk. Az Úr ezernégyszázhatvankettedik esztendejében lett lemásolva a despota kódexéről, amelyet a legfelségesebb fejedelem, Franciaország királya ugyanazon despota úrnak igen fényes ajándékként küldött."[60] Toldy Ferenc, a Képes Krónika szövegének első kiadója

---

[52] *Hoffmann E.*: Régi magyar bibliofilek i. m. 224. (Wehli T.); *Marosi E.*: Kép és hasonmás i. m. 32.; *Kulcsár Péter – Wehli Tünde*: Képes Krónika. In: MAMÚL V. 300–301.

[53] Chronici Hungarici compositio i. m. 500. Vö. *Dercsényi D.*: A Képes Krónika i. m. 402.

[54] *Zsinka Ferenc*: A Bécsi Képes Krónika török bejegyzései. Magyar Könyvszemle 30. (1923) 249–250.; *Jakubovich Emil*: Nagy Lajos király oxfordi kódexe, a Bécsi Képes Krónika kora és illuminátora. Magyar Könyvszemle 37. (1930) 389–390.; *Csapodiné Gárdonyi Klára*: A Képes Krónika miniatúrái. In: Képes Krónika (1986) i. m. 525–526. Vö. *Jakubovich Emil*: Az ambrasi gyűjteményből való-e Béla király névtelen jegyzőjének kódexe? Magyar Könyvszemle 34. (1927) 84–99.

[55] A bejegyzések felsorolását l. *Csapodiné*: A Képes Krónika miniatúrái i. m. 520–523. Egy további bejegyzés (Kyrieleis) található a 73. oldalon (fol. 37r). L. *Holler László*: Néhány új megfigyelés a Képes Krónika kódexében. Magyar Könyvszemle 121. (2005) 286.

[56] *Csapodiné Gárdonyi Klára*: Újabb adatok a Képes Krónika történetéhez. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1973. Bp. 1976. 187–189.; *Uő*: Die Bibliothek des Johannes Vitéz. Bp. 1984. 92.; *Veszprémy L.*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában i. m. 14.

[57] *Zsinka F.*: A Bécsi Képes Krónika i. m. 248–250.

[58] *Csapodiné*: A Képes Krónika miniatúrái i. m. 523.

[59] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 366. (404. sz.)

[60] „Ista cronica est incepta per Thomam clericum de N. et finita est per me, Anthonium de Endreffalwa, natus Pauli Fecz. (?) Scripsimusque domino Benedicto plebano de Zowath, natione de Sentpetherwasara. Sub anno Domini millesimo quadringentesimo sexagesimo secundo de cronica

a francia uralkodót VII. Károllyal (1422–1461), a megajándékozottat a Magyarországon hatalmas birtokokkal rendelkező Brankovics György (†1456) szerb despotával, az ajándékul küldött krónikát pedig magával a Képes Krónikával azonosította. Véleménye szerint a kódex még a 14. században került Franciaországba: I. Lajos küldte V. Károly francia királynak (1364–1380) jegyajándékul abból az alkalomból, hogy Mária nevű leányát 1374 decemberében eljegyezték a francia trón örökösével, Lajos orléans-i herceggel.[61] Jakubovich Emil korrigálta Toldy tévedését, hiszen I. Lajos leányai közül nem Máriát, hanem az 1370-ben született Katalint jegyezték el, és megállapította, hogy a „Teleki-kódexben olvasható krónika betűről-betűre megegyezik a Bécsi Képes Krónika szövegével".[62] Az elmélet széles körben elfogadottá vált.[63] A Teleki-kódexben fennmaradt krónika valóban a Képes Krónika családjába tartozik, azonban a krónikaváltozatok összevetésén alapuló legújabb vizsgálatok szerint nem közvetlenül a Képes Krónikáról másolták.[64] Következésképpen a francia király által a szerb despotának küldött krónika nem lehet azonos a Képes Krónikával. Az utóbbi kódexében egyébként semmi sem utal arra, hogy a francia uralkodók, majd pedig a szerb despota birtokában lett volna, sőt, az sem bizonyítható, hogy a középkor folyamán külföldre került.[65]

2. *Csepregi-kódex*.[66] A pergamenkódex első ismert tulajdonosáról, Csepregi Ferencről (†1758), a kolozsvári református kollégium professzoráról kapta a nevét. Halála után az erdélyi református egyházban vezető szerepet játszó Bánffy Farkas (†1794) birtokába került a kötet, aki 1793-ban kelt végrendeletében az enyedi református kollégiumra hagyta azt. A kézirat az 1848–1849. évi szabadságharc során valószínűleg a könyvtárral együtt elpusztult. 18. századi másolata a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban található,[67] ezt használta fel Domanovszky Sándor a kritikai kiadáshoz.[68] A szöveg eleje szerint a magyarok tetteiről szóló krónikát 1431. júliusában kezdték meg,[69] tehát a kódex

---

dezpoti descripta, quam illustrissimus princeps, rex Francie eidem domino dezpoto preclarum munus pertullerat etc." Chronici Hungarici compositio i. m. 232.

[61] Marci chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis ad annum 1330 producta. E codice omnium, qui exstant, antiquissimo Bibliothecae Palatinae Vindob. picto, adhibitis in usum ceteris tam mss. quam impressis chronicis genuino nunc primum restituto textu recensuit, varias lectiones annotavit, praefatus est Franciscus Toldy. Versionem Hungaricam adiecit Carolus Szabó. Pestini 1867. 7.

[62] *Jakubovich E.*: Nagy Lajos király i. m. 387–389, az idézet: 387.

[63] Például *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 365–366. (404. sz.); *Veszprémy L.*: Az Ősgesztától Bonfiniig i. m. 35; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 751. (Szovák K.); *Szovák K.*: Utószó i. m. 236., 238.; *Veszprémy L.*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában i. m. 14.

[64] *Veszprémy L.*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 593–594. A filológiai vizsgálat szükségességét már Csapodiné Gárdonyi Klára és az ő nyomán Dercsényi Dezső is hangsúlyozta. L. *Csapodiné*: Újabb adatok i. m. 186.; *Dercsényi D.*: A Képes Krónika i. m. 404–405.

[65] *Csapodiné*: Újabb adatok i. m. 184–186.; *Uő*: A Képes Krónika miniatúrái i. m. 524–525.; *Dercsényi D.*: A Képes Krónika i. m. 404–405.; *Veszprémy L.*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 594.

[66] A szakirodalomban 'Csepregi' és 'Csepreghy' névalakkal is találkozhatunk.

[67] Jelzete: Ms 50. A szakirodalom többnyire a másolatot is Csepregi-kódexnek nevezi.

[68] *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 238.; Chronici Hungarici compositio i. m. 232.; *Jakó Zsigmond*: Az enyedi régi könyvtár kéziratos ritkaságairól. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 8. (1964) 214–219.

[69] Chronici Hungarici compositio i. m. 239.

legkorábban 1431-ben keletkezhetett. A szövege a Béldi-kódex krónikaváltozatával áll szoros rokonságban,[70] és ugyanott szakad meg, ahol a Képes Krónika.[71] Említésre érdemes, hogy Mályusz Elemér megállapítása szerint Thuróczy János krónikája megírásához egy, a Csepregi-kódexéhez nagyon közel álló variánst használt.[72]

3. *Teleki- (Nagyenyedi) kódex*.[73] A papírkézirat négy szöveget tartalmaz: az első a krónika (fol. 1r–66r), amelynek textusa ugyanott szakad meg, ahol a Képes Krónikáé és a Csepregi-kódexé,[74] a második egy magyar nyelvű csízió (fol. 67r–v), a harmadik János presbiter levele Indiáról (fol. 68r–77v), a negyedik egy Nagy Sándor-történet (fol. 77r–112v). A tartalmi egységeket öt kéz írta le.[75] A Képes Krónika kapcsán már idéztük a Teleki-kódex krónikaszövege után olvasható másolói bejegyzést, amely szerint a krónikát Tamás N.-i klerikus és Endrefalvai Antal másolták 1462-ben Benedek szováti plébános számára. A szakirodalom a közelebbről meg nem határozott Szovát települést a Bihar megyei Szováttal azonosította,[76] hangsúlyozván, hogy közel fekszik Debrecenhez, Brankovics György szerb despota egyik uradalmi központjához, aminek azért van jelentősége, mert — ahogy arról már esett szó — a kéziratban olvasható bejegyzés szerint a krónika mintapéldánya a — név nélkül említett — despotáé volt.[77] Azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a késő középkori Magyarországon az említetten kívül még legalább három Szovát nevű település létezett: egy Sopron megyében,[78] egy Komárom megyében[79] és egy az erdélyi Kolozs megyében.[80] Leginkább az utóbbiról tételezhető fel, hogy azonos a másolói bejegyzésben említett Szováttal, ugyanis a 16. század első felében erdélyi tulajdonosok birtokában volt a kézirat. 1531-ben Nicolaus Lucz, Nagydisznód (németül Heltau) *sacellanus*a és orgonistája Péterfalvai Jánosra, az ottani iskola rektorára hagyta a kötetet, amely még 1537-ben is az utóbbi tulajdonában volt. Az előzéklapjain a 16. század első feléből származó bejegyzések olvashatók.[81]

A kódexet eredeti, vaknyomásos, reneszánsz elemeket is tartalmazó gótikus bőrkötés védi. E kötésnek mind a hat bélyegzője megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Inc. 545. jelzetű ősnyomtatványának kötésén. A Budai

---

[70] *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 248.; Chronici Hungarici compositio i. m. 232.; *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai i. m. 6–10.

[71] Chronici Hungarici compositio i. m. 500.

[72] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai i. m. 6–10.

[73] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 32. Korábbi jelzete: Lat. Cod. 4º 12.

[74] Chronici Hungarici compositio i. m. 500.

[75] *Csapodi Csaba*: A »Magyar Codexek« elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114). Bp. 1973. 8.

[76] *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–III., V. Bp. 1890–1913. (Reprint: Bp. 1986.) I. 625. Ma Hajdúszovát, Hajdú-Bihar megye.

[77] *Jakubovich E.*: Nagy Lajos király i. m. 387. Véleményét átvette *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 73.

[78] *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 632. Ma Bágyogszovát, Győr–Moson–Sopron megye.

[79] *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. III. 514–515.

[80] *Csánki D.*: Magyarország történelmi földrajza i. m. V. 324–325. Ma Magyarszovát, Suatu, Románia.

[81] *Jakó Zs.*: Az enyedi régi könyvtár i. m. 213.; *Csapodi Cs.*: A »Magyar Codexek« i. m. 8–9.

Krónika tárgyalásánál már említett kolligátum jelenleg Iulius Caesar *De bello Gallico* című munkáját és Francesco Petrarca Caesar-életrajzát tartalmazza, de eredetileg a Budai Krónikának azt a példányát is magában foglalta, amelyet a budapesti Egyetemi Könyvtár őriz. A kódex és az ősnyomtatvány kötése valószínűleg ugyanabban a magyarországi műhelyben készült, a kéziraté 1462 után, talán 1470 körül, a nyomtatványé pedig 1473 pünkösdje után. Feltételezhető, hogy a két kötetet egyazon személy köttette be.[82] A kódex további sorsa csak a 18. századtól követhető nyomon. A század folyamán a már említett enyedi református kollégium könyvtárába került, a szakirodalom azonban nem egységes abban a kérdésben, hogy a Teleki család melyik tagja volt a korábbi tulajdonosa.[83] Gróf Teleki József (†1732) második feleségére, Bethlen Katára (1700–1759) hagyta a könyveit, amelyeket az asszony saját könyvgyűjteményével együtt az enyedi kollégium könyvtárára hagyott. Feltételezhető, hogy a Teleki-kódex is a könyvek között volt.[84] Más vélemény szerint Teleki János (†1770), Torda megye főispánja lett volna a kézirat korábbi tulajdonosa.[85] A kötet a Csepregi-kódexszel ellentétben elkerülte az 1848–1849. évi pusztítást, és valamikor a szabadságharcot követő években a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában került.[86] A kéziratot korábbi őrzőhelye után Nagyenyedi kódexnek is nevezik.[87]

Ahogy arról már szó esett, a krónikaszöveget követő másolói bejegyzésből az is kiderül, hogy a másolás alapjául szolgáló kódex a — név nélkül említett — despotáé volt, aki a — szintén név nélkül említett — francia királytól kapta azt ajándékként. Feljebb ismertettem azt a több kutató által elfogadott elméletet, amely a szóban forgó kódexet a Képes Krónikával, a francia királyt VII. Károllyal (1422–1461), a megajándékozottat pedig Brankovics György (†1456) szerb despotával azonosítja. Azonban Veszprémy László vizsgálatai szerint a Teleki-kódexben fennmaradt krónika nem lehet a Képes Krónika másolata.[88] Következésképpen számolnunk kell egy elveszett krónikakézirattal, amelyet valamelyik francia uralkodó ajándékozott valamelyik szerb despotának, és amelynek a szövege ugyanott szakadt meg, ahol a Képes Krónika és a Csepregi-kódex textusa.

4. *Thuróczy-kódex*.[89] A papírkézirat első tartalmi egysége a krónika (fol. 1r–69v), amelyet a középkori magyarországi törvényalkotás korai emlékei követnek, nevezetesen az I. (Szent) István királyhoz (1000–1038), I. (Szent) Lász-

---

[82] *Rozsondai Marianne*: A Nagyenyedi-kódex. In: Pannonia regia i. m. 459.; *Uő*: Eredeti kötésben megőrzött nyelvemlékeink i. m. 175–176.

[83] A kötet elején a következő bejegyzés olvasható (fol. 1r): „ex Theca C. I. Teleki 1739". Idézi *Csapodi Cs*.: A »Magyar Codexek« i. m. 9.

[84] *Jakó Zs*.: Az enyedi régi könyvtár i. m. 211., 213. Vö. *Monok István*: Teleki-könyvtár(ak). In: MAMŰL XI. 416.

[85] *Csapodi Cs*.: A »Magyar Codexek« i. m. 9.

[86] *Vass József*: A Béldi-codex. Új Magyar Muzeum 3. (1853) 425.; *Jakó Zs*.: Az enyedi régi könyvtár i. m. 212.; *Csapodi Cs*.: A »Magyar Codexek« i. m. 9.

[87] *Csapodi Cs*.: A »Magyar Codexek« i. m. 9.

[88] *Veszprémy L*.: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 593–594.

[89] OSzK, Kézirattár, Cod. Lat. 407. *Bartoniek, E*.: Codices i. m. 367–368. (407. sz.). Fotokópiája: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF), 252488.

ló királyhoz (1077–1095), valamint (Könyves) Kálmán királyhoz (1095–1116) és korához kötött világi és egyházi törvények (fol. 75r–102v). Az egész kódexet egy kéz másolta. A szakirodalom általában a 15. század végére datálja a kéziratot,[90] azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk a krónikaváltozat első mondatát, amely szerint 1467. október 1-jén kezdték el leírni a szöveget.[91] Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a kódexet legkorábban 1467-ben állíthatták össze.[92] Két különböző kötéstáblája van: az elülső 15. századi, feltehetőleg eredeti, a hátsó 16. századi.[93] A kötetben számos lapszéli bejegyzés található, amelyek több, 16–17. századi kéztől származnak.

Nem csak a marginális bejegyzések utalnak a kódex használatára, hanem egy 16. századi törvénygyűjtemény is, amelynek törzsanyagát 1550– 1554 között másolták.[94] A kézirat 5–7. lapjain egy rövid krónika található, amely 1514-ig tárgyalja a magyarok történetét. A szöveg másolója a Thuróczy-kódex krónikaváltozata alapján kiegészítette, pontosította a rövid krónikát, többnyire a lapszélre, néhány esetben pedig a sorok közé írt jegyzetek formájában. Emellett az is bizonyítható, hogy a törvénygyűjtemény összeállítói a Thuróczy-kódex dekrétumokat tartalmazó részét is használták.[95]

A Thuróczy-kódex provenienciájáról még annyit tudunk, hogy az újkorban a bécsi jezsuita kollégium, majd a bécsi Udvari Könyvtár tulajdonában volt. A már többször említett 1932. évi velencei egyezményt követően került jelenlegi őrzőhelyére. Elnevezését két 17. századi bejegyzésnek köszönheti, amelyek a krónikát tévesen Thuróczy János 1488-ban megjelent munkájával azonosítják.[96]

A Képes Krónikától, a Csepregi és a Teleki-kódextől eltérően a Thuróczy-kódex krónikaszövege nem szakad meg a *quatenus* szónál,[97] hanem eljut az 1342. évig, beszámol I. Károly haláláról és temetéséről, valamint I. Lajos megkoronázásáról. A 212. fejezet első része (*Porro sepenominatus … gloriose coronarunt*) nagymértékben megegyezik a Budai Krónika családjába tartozó Acephalus kódex szövegével, a fejezet vége azonban csak itt olvasható (*Ubi ipsum … moraturum*).[98]

---

[90] Chronici Hungarici compositio i. m. 232.; *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 367. (407. sz.); *Jánosi Monika*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 232.; *Maurer Zsuzsa*: A Thuróczy-kódex első királyaink törvényeivel. In: Kódexek a középkori Magyarországon i. m. 95.; *Kristó Gy.*: A Képes Krónika szerzője i. m. 462.; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 751., 754. (Szovák K.); *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 86.; *Szovák K.*: Utószó i. m. 260.

[91] Chronici Hungarici compositio i. m. 239.

[92] Vö. *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 73.; *Hóman Bálint*: A forráskutatás és forráskritika története Magyarországon. In: *Uő*: Történetírás és forráskritika. I–II. Szerk. Bárány Attila. Máriabesnyő–Gödöllő 2003. I. 369.; *Mikó Gábor*: Mátyás király „krónikás könyve" egy 16. századi törvénygyűjtemény margóján. Megjegyzések a Thuróczy-kódex történetéhez. In: Tiszteletkör i. m. 581.

[93] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 367. (407. sz.); *Maurer Zs.*: A Thuróczy-kódex i. m. 95.

[94] *Mikó Gábor*: Szent István törvényeinek XVI. századi kézirata Lőcse város levéltárában. Fons 18. (2011) 111–145.

[95] *Mikó G.*: Mátyás király i. m. 573–586.

[96] *Bartoniek, E.*: Codices i. m. 368. (407. sz.); *Maurer Zs.*: A Thuróczy-kódex i. m. 95.

[97] A Béldi-kódex szövege még korábban megszakad, l. a következő kéziratot.

[98] Chronici Hungarici compositio i. m. 500–505. Vö. *Kristó Gy.*: Anjou-kori krónikáink i. m. 465–466.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 87.

5. *Béldi-kódex*.[99] A vegyes tartalmú, négy pergamenlevelet is magában foglaló papírkódexet 1473 után állították össze. Újkori félbőr kötés védi. Fő részei, amelyeket több kéz írt le, a következők: a krónika (1–118. oldal); *Tractatulus de diversis impressionibus aeris, quod dicitur meteorum. 1473.* (119–133. oldal); verses históriák (Galliphus [135. oldal], Salamon és Markalf [136–140. oldal]); Enea Silvio Piccolomini néhány levele, valamint Euryalus és Lucretia története (143–172. oldal). A fő részek között részben egykorú, részben későbbi feljegyzések olvashatók. A 177. oldalon latin nyelvű dicsőítő költemények állnak Hunyadi Jánosról és fiairól, Lászlóról és Mátyásról. Ma már hiányzik a kötet végéről a korábbi szakirodalomban említett, a magyar szentek ünnepeit is feltüntető kalendárium, amely az 1458–1496. évekre volt érvényes. A 16–17. századi, részben magyar nyelvű bejegyzések tanúsága szerint a kódexben található olvasmányok később is népszerűek maradtak. A kéziratot egy Béldi István nevű magánszemély ajándékozta Toldy Ferenc irodalomtörténésznek 1852-ben. Toldy juttatta el a kötetet Bartakovich Sándor egri érsekhez, aki az érseki könyvtárban helyezte azt el.[100]

A két kéz által másolt krónikából több lap hiányzik, ennek következtében a szöveg több helyen, így az elején és a végén is csonka. Nem tudjuk, hogy ez a változat eredetileg meddig terjedt. Jelenlegi állapotában a Zách Felicián-történet közben szakad meg a textus, tehát valamivel korábban, mint a Képes Krónika, valamint a Csepregi- és a Teleki-kódex krónikaszövege. Ahogy korábban említettem, a Béldi-kódex változata a Csepregi-kódexével áll szoros rokonságban.[101]

A kéziratok ismertetésének a végén a két krónikaszintézis változatos szöveghagyományával kapcsolatban érdemes hangsúlyozni a következőket. A korábbi redakció 1473-ban nyomtatásban is megjelent, ennek következtében szélesebb olvasóközönség számára is hozzáférhetővé vált. A későbbi szerkesztmény első szövegtanúja az I. Lajos megrendelésére elkészített, pazar kiállítású Képes Krónika, ugyanezt a szöveget viszont 1462-ben már egy plébános számára másolták le. Az Acephalus, a Teleki- és a Béldi-kódex tanúsága szerint a magyar krónikák a másolók-összeállítók műveltségét, érdeklődését tükröző vegyes tartalmú kötetekben is helyet kaptak, olyan népszerű olvasmányok társaságában, mint a Nagy Sándor-regény (Acephalus kódex, Teleki-kódex), János pap históriája (Teleki-kódex), vagy Salamon és Markalf, valamint Euryalus és Lucretia története (Béldi-kódex).[102] Mindhárom kötet első tartalmi egysége a krónika, igaz, az Acephalus kódex az elején csonka. Ugyanakkor a

---

[99] Eger, Főegyházmegyei Könyvtár, U[2]. III. I.

[100] *Vass J.*: A Béldi-codex i. m. 413–442.; *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 237–238.; *Varjú Elemér*: Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez. Magyar Könyvszemle 10. (1902) 37–39.; Chronici Hungarici compositio i. m. 232.; *Szelestei N. László*: Béldi-kódex. In: Kódexek a középkori Magyarországon i. m. 145–146.

[101] *Domanovszky S.*: A Dubniczi Krónika i. m. 237–238., 248.; *Varjú E.*: Adatok i. m. 37.; Chronici Hungarici compositio i. m. 232., 496.; *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai i. m. 6–10.; *Mikó G.*: Mátyás király i. m. 577–578. 21. jegyzet.

[102] *Ritoókné Szalay Ágnes*: Eleink szórakoztató olvasmányairól. Irodalomtörténeti Közlemények 84. (1980) 650–655.

Thuróczy-kódexben a magyarországi kodifikáció legkorábbi emlékeivel hagyományozódott együtt az I. Lajos-kori redakció.

A krónikaszerkesztmények mint a késő középkori magyarországi történetírás forrásai

A két 14. századi redakció alapján további, rövidebb és a napi használat céljainak jobban megfelelő krónikák, krónikakivonatok születtek a 14. és a 15. század folyamán, ami arra utal, hogy a rövidebb terjedelmű történeti munkák iránt nagy volt az igény. Ugyanakkor az 1480-as években Thuróczy Jánosnak köszönhetően egy újabb magyar krónikaszintézis összeállítására is sor került.

A fennmaradt rövidebb krónikák egy részében az I. Károly-kori redakció használata mutatható ki:

1. *Pozsonyi Krónika*.[103] A Pozsonyi Krónika néven számon tartott szöveg a Károly-kori szerkesztmény kivonata, amely 1330-ig jut el az események elmondásában. Közeli rokonságot mutat az Acephalus-, a Sambucus- és a Vatikáni-kódex változatával, ugyanakkor bizonyos helyeken a Budai és a Dubnici Krónikával egyezik. Az 1240–1318 közötti időre vonatkozó önálló betoldásai többnyire az ország déli területeit érintik, és az Újlaki családdal állnak kapcsolatban. A kivonat valószínűleg a Szerémségben keletkezett, Csák nembeli (Újlaki) Ugrin, I. Károly egyik legfőbb támogatója környezetében, legkésőbb a 14. század közepén. A krónikát egy 15–16. századi vegyes tartalmú kézirat tartotta fenn, amelyet a pozsonyi káptalani könyvtár őriz.[104]

2. *Heinrich von Mügeln német nyelvű krónikája*.[105] A szász mesterdalnok, író és fordító (†1369 u.) valószínűleg 1356–1362 között I. Lajos magyar király udvarában is megfordult. Egy, a Budai Krónika családjába tartozó szöveg és a Hartvik-féle Szent István-legenda alapján írta meg a magyar történelmet 1333-ig feldolgozó német (középfelnémet) nyelvű krónikáját, melyet IV. Rudolf osztrák hercegnek (1358–1365) ajánlott. Az 1152–1167. évekre vonatkozó információk csak ebben a műben maradtak fenn. Kilenc kézirata ismert; az egyik wolfenbütteli kézirat a benne olvasható feljegyzés szerint 1429-ben Magyarországról került oda. Heinrich von Mügelnnek tulajdonítja a kutatás azt az I. Lajos királynak ajánlott latin nyelvű rímes krónikát is, amely 1072-ig jut el a magyar történelem tárgyalásában.[106] A befejezetlen vagy csonka mű a német nyelvű krónika után keletkezett, 1361 körül. Egy 15. századi kéziratban olvasható.[107]

---

[103] Kiadása: Chronicon Posoniense. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 7–51.

[104] *Domanovszky Sándor*: A Pozsonyi krónika és a kisebb latin nyelvű prózai szerkesztések. Századok 39. (1905) 397–419., 518–547.; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 762. (Szovák K.); *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 85.

[105] Kiadása: Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum. Ed. Eugenius Travnik. In: SRH II. 87–223.

[106] Kiadása: Chronicon rhythmicum Henrici de Mügeln. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 225–272.

[107] *Domanovszky Sándor*: Mügeln Henrik német nyelvű krónikája és a Rímes krónika. Századok 41. (1907) 20–35., 119–142.; *Szovák Kornél*: Mügeln Henrik. In: KMTL 470.; *Szovák K.* –

3. *Váradi Krónika*. A Zágrábi és a Váradi Krónika[108] a zágrábi, illetve a váradi székeskáptalan statútumainak elejére illesztve maradt fenn. A zágrábi statútumokat 1334-ben állították össze, majd 1354-ben bővítették. Valószínűleg ezt a ma is meglévő, 1354-ben készült kódexet használta fel Imre váradi olvasókanonok 1374-ben a váradi statútumok megszerkesztéséhez. Ezzel magyarázható, hogy a két krónika és a két káptalan statútumainak a szövege jelentős részben megegyezik. A Váradi Krónika írója egy, a Budai Krónika családjába tartozó variáns alapján több helyen bővítette, illetve megváltoztatta a Zágrábi Krónika szövegét.[109]

4. *Knauz-krónika családja*. A krónikacsalád 1938-ban megjelent kritikai kiadását az akkor ismert öt 15–16. századi kézirat alapján készítette el Bartoniek Emma.[110] Az egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő szövegek közös, jelenleg ismeretlen forrásra vezethetők vissza, amely a Budai Krónika kivonatolása révén jött létre, valószínűleg nem sokkal 1473 után.[111] A kritikai kiadás megjelenése óta a kutatás több 16. századi kéziratos törvénygyűjteményben is talált a Knauz-krónika családjával rokonságban álló szövegeket.[112]

Az eddig bemutatott krónikák mellett ismerünk olyanokat is, amelyek az I. Lajos-kori szerkesztmény használatáról tanúskodnak:

1. *Müncheni Krónika*.[113] A szöveg az I. Lajos-kori redakció kivonata, amely elhagyja forrása prológusát és a magyarok származását tárgyaló részt.[114] Az ismeretlen kivonatoló előtt minden bizonnyal a Képes Krónika családjának három kódexe által is fenntartott, 1330-ig terjedő szöveg feküdt, mivel a Müncheni Krónika is a havasalföldi hadjárat néhány szavas összefoglalásával végződik. Önálló forrásértékkel bíró betoldásai nincsenek. Nem ismert, hogy a kivonato-

---

Veszprémy L.: Krónikák i. m. 763–765. (Veszprémy L.); *Veszprémy László – Vizkelety András*: Heinrich von Mügeln. In: MAMÜL IV. 86.

[108] Kiadásuk: Chronicon Zagrabiense cum textu chronici Varadiensis collatum. Ed. Emericus Szentpétery. In: SRH I. 195–215.

[109] *Szentpétery Imre*: A Zágrábi és a Váradi Krónika egymáshoz való viszonya. Századok 68. (1934) 410–425.; Chronicon Zagrabiense i. m. 197–202; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 749–750. (Szovák K.).

[110] Chronicon Knauzianum et chronica minora eidem coniuncta. Ed. Emma Bartoniek. In: SRH II. 321–345.

[111] *Domanovszky S.*: A Pozsonyi krónika i. m. 528–539.; Chronicon Knauzianum i. m. 323–326. A korábbi szakirodalomtól több szempontból is eltérő véleményt fogalmazott meg *Rókay Péter*: Krónikatanulmányok. Debrecen 1999. 129–179.

[112] *Jánosi M.*: A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek i. m. 233. 39. jegyzet.; *Kertész Balázs*: Magyar vonatkozású kéziratos törvénygyűjtemény a Bajor Állami Könyvtárban. A Kollár-féle első kódex másolata. Magyar Könyvszemle 127. (2011) 33–34.; *Mikó G.*: Szent István i. m. 126–127. 60. jegyzet.; *Uő*: Mátyás király i. m. 574. Egy további, a Knauz-krónika családjába tartozó szövegre hívta fel a figyelmet Lesław Spychała lengyel professzor az MTA BTK Történettudományi Intézetében 2014. szeptember 16-án tartott előadásában. A Wrocław-i Egyetemi Könyvtár őrzi azt a nyomtatványt, amely az 1470-es évekből származó Anton Koberger-kiadványok mellett a krónikaszöveget is tartalmazza kéziratos formában (XV. F. 1116. fol. 135v–138r). A kötet nem tartalmaz jogi anyagot, a krónika bemásolása valószínűleg egyéni érdeklődést tükröz.

[113] Kiadása: Chronicon Monacense. Ed. Alexander Domanovszky. In: SRH II. 53–86.

[114] Létezik olyan vélemény is, mely szerint a Müncheni Krónika írója nem az I. Lajos-kori redakciót használta, hanem egy, a Lajos-kori szintézis és Heinrich von Mügeln német nyelvű krónikája között elhelyezkedő szöveget. L. *Rókay P.*: Krónikatanulmányok i. m. 116–128.

lásra pontosan mikor és hol került sor. A *terminus post quem*et az 1358. év jelenti, mivel ekkor kezdték el írni a forrásul használt krónikaszintézist. A kivonat egy 15. századi kódexben maradt fenn, melyet Münchenben a Bayerische Staatsbibliothek őriz.[115]

2. *Szepesszombati Krónika*.[116] A német nyelvű krónikát fenntartó kódexet Demkó Kálmán fedezte fel Szepesszombatban,[117] s ő ismertette elsőként.[118] A kézirat a Szepesi jogkönyvet (Zipser Willkühr), Zsigmond király (1387–1437) 1433. évi, a szepesi szászok kiváltságait megerősítő oklevelének német fordítását, valamint a krónikát tartalmazza, a jogkönyv egy részének kivételével egy kéz írásával. A krónika a huszonöt levélből álló kötet huszonnegyedik levelén ért véget, de mivel az utolsó két levél csonka, a szöveg vége hiányzik. Az elbeszélés 997-től 1457-ig jut el, az utolsóként említett esemény Hunyadi László kivégzése.[119] Szerzője 1330-ig az I. Lajos-kori szerkesztményt kivonatolta és fordította oly módon, hogy új, többnyire a Szepességre vonatkozó információkat illesztett a szövegbe. Az 1330–1401 közötti időszakról nagyon röviden szól, az 1401. évtől kezdve viszont részletesebbé válik az előadása. A szövegből egy szepesi származású — talán lőcsei — világi német szerzőre következtethetünk.[120]

3. *Johannes de Utino világkrónikájának magyar krónikafüggeléke*. A Johannes de Utino (Udinei János, †1363) ferences szerzetes nevével fémjelzett, világkrónikaként számon tartott mű alapszövege a teremtéstől az apostolok szétszéledéséig tárgyalja az üdvtörténetet, majd egy, a pápákat és a császárokat bemutató rövid listát közöl, amelynek a szerzősége vitatott. Ez utóbbit a 15. században kibővítették Martinus Polonus (Troppaui Márton, †1278) krónikája és más források alapján. A számos magyar vonatkozást tartalmazó kibővített szöveg valószínűleg közép-európai olvasóközönség számára készült. A művet a 15. század második felében németre, sőt franciára is lefordították. Három latin és három német nyelvű kéziratban egy függelék is járul a krónikához, amely a magyar királyokat mutatja be egészen 1459-ig, azaz Mátyás király koráig.[121] A

---

[115] *Domanovszky S.*: A Pozsonyi krónika i. m. 526–528.; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 763. (Szovák K.)

[116] Kiadása: *Demkó Kálmán*: A Szepes-szombati krónika. Különlenyomat a Szepesmegyei Történelmi Társulat Évkönyveinek hetedik évfolyamából. Lőcse 1891. 1–38.; Chronicon, quod conservatur in monte s. Georgii (Szepesszombat, Georgenberg, Spiška-Sobota). Ed. Béla Pukánszky. In: SRH II. 273–287.; *Ilpo Tapani Piirainen – Soňa Pollákova*: Die Chroniken der frühen Neuzeit aus der Zips. Levoča 2013. 35–52. Fotokópiája: MNL OL, DF 266946.

[117] Ma Poprád városrésze.

[118] *Demkó K.*: A Szepes-szombati krónika i. m. 1–38.

[119] Hunyadi halálához l. *Pálosfalvi Tamás*: Tettes vagy áldozat? Hunyadi László halála. Századok 149. (2015) 383–441.

[120] *Demkó K.*: A Szepes-szombati krónika i. m. 1–38.; Chronicon, quod conservatur i. m. 275–277.; *Szovák K. – Veszprémy L.*: Krónikák i. m. 765. (Veszprémy L.); *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 101.; *Kulcsár Péter*: Szepesszombati krónika. In: MAMŰL XI. 152–153.; *Szabó András Péter*: Caspar Hain lőcsei krónikája – egy kompiláció forrásai. In: Clio inter arma. Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról. Szerk. Tóth Gergely. (Magyar történelmi emlékek. Értekezések.) Bp. 2014. 190–191.

[121] Kiadása: Analecta monumentorum Hungariae historica. Ed. Franciscus Toldy. Pest 1860. 75–86.; Joannis de Utino brevis narratio de regibus Hungariae. Ed. M. Florianus. (Historiae Hungaricae fontes domestici I. Scriptores III.) Quinqeecclesiis 1884. 266–275. Az eddigiekhez l. *Mályusz E.*: A

valószínűleg 1459–1460-ban összeállított magyar függelék szerzője egy, a Képes Krónika családjába tartozó szövegből is merített.[122] Megemlítendő, hogy a „világkrónika" vatikáni kéziratát, amely a magyar függeléket is tartalmazza, Drági Tamás, Hunyadi Mátyás korának egyik ismert szereplője birtokolta,[123] akiről a kutatás régóta feltételezi, hogy valamilyen formában köze volt a pápa–császár rész bővítéséhez, illetve a függelék megszületéséhez.[124]

Thuróczy Jánosról és *Chronica Hungarorum* című munkájáról kell még szót ejtenünk, előrebocsátva, hogy a szerző mindkét 14. századi szerkesztményt ismerte. Nincs tudomásunk arról, hogy a Turóc megyei köznemesi családból származó történetíró egyetemre járt volna. Oklevelekben először 1459-ben említik birtokain gazdálkodó nemesként, később azonban jogászként kereste a kenyerét. 1465-ben alkalmi ügyvédként szerepelt az országbíró előtt a sági premontrei prépostság képviseletében. Nem sokkal később a királyi kúriába került: 1467–1470 között Pálóczi László országbíró hivatalában jegyzőként működött. Pálóczi halála után elhagyta a kúriát, és öt éven keresztül (1470–1475) az említett sági prépostság jegyzőjeként dolgozott. Elismertségére vall, hogy 1476-ban Báthori István országbíró ítélőmestere, Hásságyi István újra a királyi kúriába vitte Thuróczyt, aki tíz éven keresztül dolgozott ott jegyzőként. 1486-ban ért pályája csúcsára, amikor Mátyás király a nádor és az országbíró mellett működő harmadik nagybíróság, a királyi személyes jelenlét élére a feljebb említett Drági Tamást nevezte ki személynöknek, aki Thuróczyt tette meg egyik ítélőmesteréül. A krónikaszerző életét 1488 nyaráig tudjuk nyomon követni: ekkor még ítélőmester volt.[125]

Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 76–77.; *Vizkelety András*: Johannes de Utino világkrónikájának szöveghagyományozása. Magyar Könyvszemle 101. (1985) 195–209.; *Uő*: Zur Überlieferung der Weltchronik des Johannes de Utino. In: De captu lectoris. Wirkungen des Buches im 15. und 16. Jahrhundert dargestellt an ausgewählten Handschriften und Drucken. Hg. von Wolfgang Milde – Werner Schuder. Berlin–New York 1988. 289–309.; *Veszprémy László*: Troppaui Márton (Martin von Troppau) a középkori magyar historiográfiában. Századok 130. (1996) 978–985.; *Uő*: Martin von Troppau in der ungarischen Historiographie des Mittelalters. In: Die Anfänge des Schrifttums in Oberschlesien bis zum Frühhumanismus. Hg. von Gerhard Kosellek. Frankfurt am Main–Berlin–Bern 1997. 225–236.; *Norbert H. Ott*: Johannes de Utino. In: Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon 11. Nachträge und Korrekturen. Hg. von Burghart Wachinger et al. Berlin–New York 2004. 801–803.; *Veszprémy László*: Drági Tamás világkrónikája. In: MAMŰL II. 250.; *Uő*: Egy késő középkori világkrónika a Mátyás-kori historiográfiában. Johannes de Utino latin nyelvű krónikájának hazai recepciója. Századok 144. (2010) 465–484.; *Radek, Tünde*: Zu den deutschsprachigen Handschriften der Weltchronik von Johannes de Utino aus dem 15. Jahrhundert. Zeitschrift für deutsches Altertum und Literatur 142. (2013) 45–55., *Uő*: Johannes de Utino „Világkrónikájának" kéziratai (14–15. század) és a német nyelvű kéziratok provenienciája. Magyar Könyvszemle 129. (2013) 1–22.; *Uő*: Középkori történetírás és képi ábrázolás. Johannes de Utino „Világkrónikájának" német nyelvű kéziratai (15. század). Ars Hungarica 39. (2013) 174–187.

[122] *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 103.; *Veszprémy L.*: Egy késő középkori világkrónika i. m. 470–471.; *Uő*: A korai magyar évkönyvekről. Kapcsolatok és kölcsönzések az évkönyvek, krónikák és krónikakivonatok között. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004). Szerk. Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs 2010. 14.

[123] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 77.; *Vizkelety András*: Johannes de Utino i. m. 197., 206–207. Drágihoz l. még *Vizkelety András*: Drági Tamás. In: MAMŰL II. 249–250.

[124] L. a 121. jegyzetben megadott szakirodalmat.

[125] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 81–100.; *Kristó Gyula*: Utószó. In: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. – *Rogerius mester*: Siralmas ének. Thuróczy művét fordí-

A krónikát hivatali főnöke, Drági Tamás buzdítására írta meg, és neki ajánlotta.[126] A magyarok származásától a saját koráig jutott el, legújabb eseményként Bécsújhely Mátyás király által történt elfoglalását említve meg, amire 1487 augusztusában került sor. Témánk szempontjából érdemes mindjárt az előszó első mondatait idézni, amelyek a magyarság múltja iránti érdeklődésről tanúskodnak: „Minthogy az utóbbi években nyugodt körülmények között mi is kiegyensúlyozottan éltünk, valahányszor különféle dolgok kerültek elénk, beszélgetés közben olykor kellemes viták alakultak ki, a vita hevében pedig gyakorta enyhe civakodás is támadt. Hiszen a magyar nép korai történetéről különböző nézeteket vallunk, meg arról is, mely világrész szülte a magyarokat és árasztotta erre a vidékre, amelynek régen Pannónia volt, most pedig éppen a magyarokról Magyarország a neve. Végül azután elhatároztuk, hogy a megismerés kedvéért föllapozzuk azokat a régi történeti műveket, amelyeket erről a tárgyról szerkesztettek."[127] A két 14. századi krónikaszerkesztmény utóéletét illetően fontos megjegyzést olvashatunk az előszót követő *Soliloquium*ban: „Azt tapasztaljuk, hogy a régi történetírók a hunok, azaz magyarok eredetét különbözőképp írták le, s ezzel kapcsolatban mind a mai, mind a múlt idők emberei más-más nézetet vallva nem csekély mértékben ellentmondanak egymásnak. Találtak ugyanis két krónikakötetet, amely származásukat és tetteiket magyarázza, és amelyet — bátran elmondhatjuk — a néhai megboldogult Károly és Lajos magyar királyok idejében szereztek; ezek a többi történetírótól, de még egymástól is eltérnek, főként e népek eredetének megvilágításában. Az egyik mű tudniillik a Teremtés könyvének tizedik fejezetére, a másik a tizenegyedikre alapozta a maga eredetfelfogását."[128] A szövegben említett két krónika a két 14. századi redakcióval azonosítható,[129] tehát Thuróczynak mindkét szerkesztmény a rendelkezésére állt. Mályusz Elemér megállapítása szerint az I. Károly haláláig terjedő rész megírásához egy olyan krónikavariánst vett alapul, amely a Képes Krónika családjába tartozó Csepregi-kódex szövegéhez áll a legközelebb,[130] ugyanakkor egy, a Budai Krónika családjába tartozó szöveget is használt.[131]

Thuróczy János munkája 15 évvel a Budai Krónika kiadása után, 1488. március 20-án jelent meg először nyomtatásban, az akkor magyar fennhatóság alatt álló Brünnben.[132] A téma iránti érdeklődés bizonysága, hogy néhány hónappal később, június 3-án Augsburgban is megjelent a krónika, mégpedig a ki-

totta és a jegyzeteket írta Bellus Ibolya és Kristó Gyula. Rogerius művét fordította Horváth János, a jegyzeteket írta Zsoldos Attila. Bp. 2001. (a továbbiakban: Utószó [2001]) 455–456.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 109–110.; *Szabados György*: Thuróczy János. In: MAMŰL XII. 25–26.

[126] Kiadása: *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum i. m.

[127] *Thuróczy J.*: A magyarok krónikája i. m. 9. A latin eredeti: *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum i. m. 15.

[128] *Thuróczy J.*: A magyarok krónikája i. m. 11. A latin eredeti: *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum i. m. 17.

[129] *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum. II/1–2. Commentarii. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova VIII–IX.) Bp. 1988. (a továbbiakban: Commentarii) 41.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 78.

[130] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai i. m. 6–10.

[131] *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika és forrásai i. m. 105–109.; Commentarii 1–2. passim, l. a Chronicon Budense kifejezést a két kötet indexében (539., 449.).

[132] A kiadás alapjául szolgáló kézirat nem maradt fenn.

adó, Theobald Feger budai könyvkereskedő Mátyás királyhoz szóló ajánlásával. Erhard Ratdolt augsburgi nyomdász a könyv eladhatósága érdekében kétféle változatot állított elő: az egyik teljesen megegyezik a brünni kiadás szövegével, a másikból viszont hiányoznak a Mátyás ausztriai hadi sikereire vonatkozó részletek. Az utóbbi változat a német nyelvterület számára készült. A brünni kiadást 42, az augsburgit 66 fametszet díszíti.[133] A mű Magyarországon nagy népszerűségnek örvendett, ugyanakkor Európa-szerte is elterjedt. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy mindkét kiadás tartalmazza a krónika után Rogerius *Siralmas ének* (*Carmen miserabile*) című, az 1241–1242. évi magyarországi tatárjárásról szóló munkáját.[134] Az 1243–1244 körül írt műnek egyetlen, a kiadás előtt készült kézirata sem ismert, fennmaradását kizárólag annak köszönheti, hogy Thuróczy a krónikájához csatolta a szöveget.[135]

Thuróczy János volt az utolsó magyarországi krónikaszerző a középkorban, aki „naprakész" magyar történeti szintézis összeállítására vállalkozott. Nem sokkal a *Chronica Hungarorum* megjelenése után két itáliai történetíró is megbízást kapott a királyi udvartól a magyarok történetének megírására. Petrus Ransanus (1428–1492) domonkos szerzetes, lucerai püspök és Antonio Bonfini (†1502) azonban már nem a 14. századi krónikaszerkesztményeket vették alapul humanista szellemben és latinsággal elkészített munkájukhoz, hanem Thuróczy munkáját.[136]

Krónikák használata a jogéletben

Ahogy az az eddig elmondottakból is kiderül, a bemutatott krónikák számos esetben jogi szövegekkel hagyományozódtak együtt: a Thuróczy-kódex a Képes Krónika családjába tartozó krónikaváltozat mellett kora Árpád-kori törvényeket tartalmaz; a Zágrábi és a Váradi Krónika a zágrábi, illetve a váradi székeskáptalan statútumainak elejére illesztve maradt fenn; a Knauz-krónika családjával rokonságban álló, újonnan felfedezett szövegeket egy kivételével 16. századi kéziratos törvénygyűjteményekbe másolták be; a Szepesszombati Kró-

---

[133] Felmerült, hogy a brünni kiadás illusztrációi számára a Képes Krónika vagy annak egy illusztrált változata szolgált alapul. L. *Marosi E.*: Kép és hasonmás i. m. 64., 197. 322. jegyzet.

[134] Kiadása: Rogerii Carmen miserabile. Ed. Ladislaus Juhász. In: SRH II. 543–588.

[135] *Varjú Elemér*: A Turóczi-krónika kiadásai és a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött példányai. Magyar Könyvszemle 10. (1902) 362–402.; *Mályusz E.*: A Thuróczy-krónika XV. századi kiadásai i. m. 1–11.; *Veszprémy L.*: Az Ősgesztától Bonfiniig i. m. 35–36.; *Kristó Gy.*: Utószó (2001) i. m. 453–462.; *Uő*: Magyar historiográfia i. m. 109–114.; *Tringli István*: A magyar történetírás átalakulása Hunyadi Mátyás korában. In: Hunyadi Mátyás i. m. 503–506.; *Uő*: Thuróczi János krónikája. In: Hunyadi Mátyás i. m. 508.; *Boreczky, Anna*: Eine vergessene Porträtreihe ungarischer Könige aus dem 15. Jahrhundert und die Handschriften der Ungarnchronik des Johannes von Thurocz. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae 51. (2010) 71–84.; *Rózsa György – Veszprémy László*: Thuróczy-krónika. In: MAMŰL XII. 26–29. Rogeriushoz l. még *Almási Tibor*: Rogerius. In: KMTL 576–577.; *Thuróczy J.*: A magyarok krónikája i. m. 465.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 60–64.; *Vizkelety András*: Rogerius. In: MAMŰL X. 116–117.

[136] *Kulcsár Péter*: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 114–123.; *Kulcsár Péter*: Bonfini, Antonio. In: MAMŰL I. 407–409.; *Tringli I.*: A magyar történetírás i. m. 503–506.; *Uő*: Antonio Bonfini történeti munkája díszkódexének töredékei. In: Hunyadi Mátyás i. m. 510–511.; *Tringli István – Wehli Tünde*: Petrus Ransanus humanista szellemű történeti munkája Magyarországról. In: Hunyadi Mátyás i. m. 509–510.; *Kulcsár Péter*: Ransano, Pietro. In: MAMŰL IX. 376–377.

nika kódexe pedig a Szepesi jogkönyvet és Zsigmond királynak a szepesi szászok kiváltságait megerősítő oklevelét is magában foglalja.[137] Emellett a kutatás arra is rámutatott, hogy a jogéletben, a jogi írásbeliségben hasznosították is a krónikákat. Érdemes számba vennünk a jelenleg ismert késő középkori eseteket még akkor is, ha többnyire nem állapítható meg, hogy melyik krónikaszerkesztés felhasználására került sor.[138]

Zsigmond király 1405-ben adta ki városi törvényét, amely a városok védőfallal történő körülvételének előírását a következőképpen indokolja: „És erre az elhatározásra főképpen annak az egy dolognak a megfontolása indította akaratunkat, hogy ez az ország az elmúlt időkben, amint ezt a magyarok krónikáiban olvashatjuk, különböző csapások következtében, melyeket néha a besenyők, máskor a tatárok, olykor más pogányok, legutóbb pedig a törökök mértek rá, gyakran siralmas pusztításokat, a népnek igen sanyarú elhurcolását s egyáltalán számtalan, borzalom nélkül elő nem sorolható és felbecsülhetetlen károkat volt kénytelen elszenvedni egyes-egyedül azért, mert kőfalakkal ellátott városok vagy egyéb várépítmények hiánya és fogyatékossága miatt nem voltak oly erődített helyei, ahol az emberek vagyonukkal elzárkózhattak és meghúzódhattak volna".[139] Majdnem szó szerint ugyanez a szöveg olvasható Zsigmondnak több, 1405-ben kelt, városi kiváltságokat adományozó oklevelében.[140] Ugyanakkor Zsigmond uralkodásának első éveiből (1387, 1388, 1389, 1390) több olyan privilegiális oklevelet is ismerünk, amelyek arengájában az I. Lajos-kori krónikaredakció prológusából származó, VIII. Bonifác pápa *Liber Sextus* néven ismert dekretálé-gyűjteményére visszavezethető passzus bukkan fel.[141]

Az 1433-as hadiregisztrum a krónika Salamon király (1063–1074) korát tárgyaló részéből vett példával igazolja azt a rendelkezést, amely szerint a megyei nemesség a megyésispán vezetése alatt köteles hadba vonulni.[142]

A krónikaredakciókat oklevélkritikához és oklevél-hamisításhoz is felhasználták. 1379-ben Szepesi Jakab országbíró egy 1270-ben, IV. László király (1272–1290) nevében kibocsátott, levakart pergamenre írt privilégium hitelességét vizsgálva a krónika alapján megállapította, hogy 1270-ben nem IV. László,

---

[137] Történeti és jogi szövegek kapcsolatának, együttes hagyományozódásának kérdéséhez l. *Mikó Gábor*: A középkori magyar királyok ismeretlen lajstroma Monoszlóy András könyvtárából. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135. Szeged 2013. 125–137.; *Uő*: Kéziratos törvénygyűjteményeink mint történeti források. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás et al. Bp. 2013. 55–61.

[138] A krónikaírás és a jogélet kapcsolata a korábbi századokban is kimutatható. L. *Gerics József*: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. (A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához) In: *Uő*: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. 174–180.

[139] Magyar történeti szöveggyűjtemény, 1000–1526. Szerk. Bertényi Iván. Bp. 2000. 312. A latin eredeti: Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Ed. Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp. 1976. 191–192. Vö. *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 183.

[140] *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. 93.

[141] *Bácsatyai D.*: Jogi műveltség i. m. 609., 615–617.

[142] *Martinus Georgius Kovachich*: Supplementum ad Vestigia comitiorum apud Hungaros ab exordio regni eorum in Pannonia usque ad hodiernum diem celebratorum. I. Budae 1798. 392–393.; *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 183.

hanem apja, V. István (1270–1272) uralkodott. Az országbíró hamisnak nyilvánította az oklevelet.[143]

1400-ban feltehetőleg Egyed somogyvári szerzetes, a tatai monostor kormányzója — majd apátja — hamisított oklevelet IV. Béla király (1235–1270) nevére. Az 1263-ra datált diploma szerint Tata falut Géza fejedelem (†997) és Szent István király adományozta Deodatus ispánnak, s az utóbbi adta azt az általa alapított tatai monostornak.[144] A bencés szerzetes a hamisításhoz valószínűleg a két 14. századi krónikaredakció valamelyikének a Tata nemzetségről szóló fejezetét használta fel.[145]

Bár nem tartozik szorosan a két krónikaszerkesztmény utóéletéhez, mégis érdemes megemlíteni, hogy Zsigmond király korából és utóda, Albert (1437–1439) idejéből is ismerünk olyan okleveleket, amelyeknek a *narratió*iban Küküllei János I. Lajos-életrajzából vett részleteket találunk.[146]

A felsorolt esetek, a Budai Krónika kapcsán említett Söptei Péter, valamint Thuróczy János példája arra engednek következtetni, hogy a 14–15. században a királyi kancellária (kancelláriák) és az udvari bíróságok vezetői, iskolázott alkalmazottai körében ismertek lehettek a krónikaredakciók, és olykor fel is használták azokat.[147]

Az eddig elmondottak mellett az is nagyon fontos körülmény, hogy a krónikaszintéziseknek komoly szerepe volt a nemesség történeti tudatának formálásában. Kimutatható, hogy Thuróczy krónikája hatással volt az 1505. évi rákosi országgyűlésen kiadott úgynevezett rákosi végzésre, amely a Habsburgok trónigényét elutasítva a nemzeti királyság eszméje mellett tett hitet.[148] A végzést valószínűleg Werbőczy István (†1541) fogalmazta meg,[149] akinek a hivatali pályafutása jól ismert: 1483–1484-ben a kancellária alkalmazásában állt mint pecsétőr (*conservator sigilli*), 1492-től az országbírói hivatalban dolgozott, feltehetőleg jegyzőként, majd 1502-től országbírói ítélőmesterként, 1516-tól személynökként működött, 1525-ben nádorrá választották, 1526-tól pedig I. (Szapolyai) János király (1526–1540) kancellárja volt.[150] Werbőczy az ország szokásjogát összefoglaló műve, az 1514-ben befejezett *Tripartitum* összeállítása során is merített a Thuróczy-krónikából. Az I. rész 3. címében a nemesség és a szolgaság eredetét, valamint a hatalomnak a fejedelemre történő átruházását illetően átvette a hun történetből az ősi *communitas*ról szóló, eredetileg a 13. század-

[143] Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Szerk. Szentpétery Imre – Borsa Iván. Bp. 1923–1987. (a továbbiakban: RA) 2691. sz.; *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 183.

[144] *Sörös Pongrác*: Az elenyészett benczés apátságok. (A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. XII/B.) Bp. 1912. 202-203.; RA 1341. sz.; *Mályusz Elemér*: Az V. István-kori gesta. Bp. 1971. 32–33. 20. jegyzet.; *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 183.

[145] Chronici Hungarici compositio i. m. 295.; *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. 100.

[146] *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. 91–93.

[147] A kérdéshez összefoglalóan l. *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m.

[148] Vita *Mályusz Elemér*: Thuróczy János krónikája c. művéről. Történelmi Szemle 4. (1961) 515–524. (benne: *Mályusz Elemér*: Megjegyzések. 519–524., itt: 524.); *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittya idelógia. Századok 140. (2006) 361–374.

[149] *Kubinyi A.*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés i. m. 365–366.

[150] *Fraknói Vilmos*: Werbőczi István életrajza. Bp. 1899.; *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. passim.; *Barta Gábor*: Egy magyar politikus a középkori

ban megszövegezett elbeszélést, amely az I. Lajos-kori krónikaredakcióból került Thuróczy munkájába.[151]

A krónikaszerkesztmények ismertsége külföldön

Előre kell bocsátanunk, hogy a két 14. századi krónikaredakció külföldi ismertségének kérdésével kapcsolatban csupán szórványos ismeretekkel rendelkezünk, ezért további rendszeres kutatásokra lenne szükség ahhoz, hogy a jelenleginél árnyaltabb képet alkothassunk ezen a téren. Az alábbi példák jól érzékeltetik, hogy ez a kutatási terület még számos új eredménnyel kecsegtethet. Ugyanakkor arra is érdemes utalni, hogy korábbi magyar történeti munkák is eljutottak más országokba. Tudjuk például, hogy Kézai Simon 1282–1285 között írt krónikájának egy példánya Itáliába került, ahol a ferences Paolino da Venezia (†1344), aki 1321-től XXII. János pápa gyóntatója és diplomatája, 1324-től pedig Pozzuoli püspöke volt, felhasználta azt világkrónikája megírása során.[152] Említésre méltó, hogy a mű kilenc fennmaradt kézirata közül az egyik a lengyel humanista történetíró, Jan Długoss (1415–1480) birtokában volt.[153]

A 14. századi szerkesztmények külföldi ismertsége kapcsán először Thomas Ebendorfer (1388–1464) osztrák teológust, történetírót és diplomatát, a bécsi egyetem tanárát kell megemlítenünk, aki számos történeti művet írt.[154] *Chronica Austriae* című munkájának kritikai kiadását Alphons Lhotsky készítette el. Megállapítása szerint a szerző egy, a Képes Krónika családjába tartozó kéziratot is felhasznált.[155] Ebendorfer többek között II. András király (1205– 1235) első fele-

---

Magyarország széthullásának éveiben. (Werbőczy István kancellár, 1526–1541.) In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. Szerk. Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc. Bp. 1986. 275–322.; *Kubinyi András*: Werbőczy Mohács (1526) előtti politikai pályafutása. In: Tanulmányok Werbőczy Istvánról. Studien über István Werbőczy. Szerk. Hamza Gábor. Bp. 2001. 65–98.; *Neumann Tibor*: Werbőczy István származása és pályakezdése. In: A magyar jog fejlődésének fél évezrede. Werbőczy és a Hármaskönyv 500 esztendő múltán. Szerk. Máthé Gábor. Bp. 2014. 31–57.

[151] Werbőczy István: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp. 1990. 64–67.; *Johannes de Thurocz*: Chronica Hungarorum i. m. 33–34.; Chronici Hungarici compositio i. m. 255–257. L. *Mályusz Elemér*: Az Eckhart-vita. Századok 65. (1931) 416–417.; *Uő*: Királyi kancellária i. m. 93–94.; *Gerics J.*: Krónikáink i. m. 183–184.; *Kubinyi A.*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés i. m. 370–371.; *Paczolay Péter*: A király igazsága. A hatalom gyakorlása és korlátai Werbőczy művében. In: A magyar jog i. m. 378–380. A Tripartitumhoz l. még *Mikó Gábor*: Ismeretlen országgyűlési emlék a Jagelló-korból. Adatok az 1507 és 1514 közötti országgyűlések történetéhez, valamint Werbőczy Hármaskönyvének elkészültéhez. Történelmi Szemle 56. (2014) 1–26.

[152] *Eckhardt Sándor*: A pannóniai hún történet keletkezése. Századok 62. (1928) 467–477.

[153] *Isabelle Heullant-Donat*: Une affaire d'hommes et de livres. Louis de Hongrie et la dispersion de la bibliothèque de Robert d'Anjou. In: La noblesse dans les territoires angevins à la fin du Moyen Âge. Actes du colloque international organisé par l'Université d'Angers, Angers-Samur, 3–6 juin 1998 réunis Noël Coulet – Jean-Michael Matz. (Collection de l'École française de Rome 275.) Rome 2000. 689–708.; *Veszprémy L.*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában i. m. 32.

[154] *Alphons Lhotsky*: Thomas Ebendorfer. Ein österreichischer Geschichtschreiber, Theologe und Diplomat des 15. Jahrhunderts. (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 15.) Stuttgart 1957.

[155] *Thomas Ebendorfer*: Chronica Austriae. Hg. von Alphons Lhotsky. (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series XIII.) Berlin–Zürich 1967. XXXI–XXXII.

sége, Gertrúd meggyilkolásának elbeszélésénél merített a magyar krónikából, az Admonti Évkönyvből vett adatokkal egészítve ki annak híradását.[156] A közelmúltban a kutatás arra is felhívta a figyelmet, hogy az osztrák történetíró munkái további vizsgálatokra érdemesek, ugyanis felmerült, hogy Ebendorfer egy, a Budai Krónika családjába tartozó variánst is forgatott.[157]

A 15. században „Magyarország iránt a környező országokban komoly érdeklődés mutatkozott jórészt a perszonálunióknak, a magyar–Habsburg, valamint a magyar–török viszony fordulatainak, a magyar királyok török, morva, lengyel és osztrák területek ellen indított hadjáratainak köszönhetően."[158] Ezzel kapcsolatban utalok Enea Silvio Piccolomini — a későbbi II. Pius pápa (1458–1464) — 1453-ban kelt, Barius Miklósnak, a magyar titkos kancellária alkancellárjának címzett levelére. Ebben említést tesz arról, hogy írt egy levelet Vitéz Jánosnak, amelyben egy magyar történeti művet kért: „petebam commodari mihi historiam Hungaricam".[159] Piccolomini tehát attól a Vitéz Jánostól kért egy magyar történeti munkát, aki az első magyarországi nyomda megalapításának és a Budai Krónika kinyomtatásának a hátterében állt, és aki 1453-ban, az idézett levél keltének időpontjában váradi püspökként (1445–1465) a titkos kancelláriát vezette.[160]

A Képes Krónika családjába tartozó Teleki-kódexre is érdemes visszautalni, amelynek krónikaszövegét — az utána olvasható másolói bejegyzés szerint — 1462-ben egy olyan kéziratról másolták, amelyet a francia király adományozott a szerb despotának. Ezek szerint a francia királyok birtokában is volt egy olyan kódex, amely a Képes Krónika családjába tartozó krónikaváltozatot tartalmazott.[161] Joggal fogalmazta meg a kutatás azt a feltevést, amely szerint a magyarok krónikájának számos kézirata elkerülhetett külföldre, például királyi ajándékként.[162]

Hangsúlyozandó, hogy az I. Károly-kori krónikaszerkesztmény szövege 1473-ban megjelent nyomtatásban. Ahogy említettem, a fennmaradt példányok

---

[156] *Ebendorfer*: Chronica i. m. 109.; *Körmendi Tamás*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a külhoni elbeszélő forrásokban. Történelmi Szemle 51. (2009) 184–185. Vö. *Uő*: A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben. In: Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére. Szerk. Körmendi Tamás – Thoroczkay Gábor. Bp. 2009. 195–205.

[157] *Veszprémy L.*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 594–595.

[158] *Veszprémy L.*: Egy késő középkori világkrónika i. m. 467.

[159] *Nicolaus Barius – Georgius Polycarpus de Kostolan – Simon Hungarus – Georgius Augustinus Zagabriensis*: Reliquiae. Ed. Ladislaus Juhász. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Saeculum XV.) Lipsiae 1932. 5. Barius Miklóshoz l. *Véber János*: Barius Miklós, egy humanista műveltségű főpap a 15. század közepén. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris". Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából. Szerk. Bárány Attila – Pósán László. Debrecen 2014. 414–421. Piccolomini és Vitéz levelezéséhez l. Szilágyi Emőke Rita: Vitéz János és Enea Silvio Piccolomini levelezése az 1450-es években. In: Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára. Ed. Enikő Békés – Emericus Tegyey. (Classica, mediaevalia, neolatina 6.) Debrecini et Budapestini 2012. 195–205.

[160] *Kertész Balázs*: V. László-kori levél- és beszédgyűjtemény a Bajor Állami Könyvtár Clm 8482 jelzetű kódexében. Ars Hungarica 39. (2013) 103. 32. jegyzet.

[161] L. a Képes Krónikáról és a Teleki-kódexről elmondottakat.

[162] *Veszprémy L.*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 594.

és a kéziratos másolatok provenienciája, valamint jelenlegi őrzőhelyei arra utalnak, hogy a mű a közép-európai régióban terjedt el.[163]

A kutatás régóta ismeri a valószínűleg bajorországi születésű karintiai plébános, Jakob Unrest (†1500) német nyelvű „Magyar krónikáˮ-ját, amelyet a szerző 1490 körül fejezett be.[164] A mű forrását vagy forrásait mind ez idáig nem sikerült megnyugtatóan azonosítani. A Budai Krónika és Thuróczy munkája mellett az is felmerült, hogy a szerző egy ma már ismeretlen magyar krónikát (vagy krónikákat) használt.[165]

Könyvtárkatalógusok is tartalmazhatnak a magyar krónikákra történő utalást. XIII. Benedek pápa (1394–1423) könyvtárának az 1405–1408 közötti évekből fennmaradt katalógusa említ egy *Cronica Ungarorum*ot, azt azonban nem tudjuk, hogy melyik krónikaváltozatról van szó. A magyar mellett egy spanyol és egy szicíliai országtörténetre is utal a katalógus, ami minden bizonnyal a pápai diplomácia érdeklődésének a jele.[166] Guillaume Fillastre bíboros, a reims-i érsek vikáriusa, aki fontos szerepet játszott a konstanzi zsinaton (1414–1418), gazdag könyvtárral rendelkezett, melyet — két kötet kivételével — még életében a reims-i káptalannak adományozott.[167] A káptalani könyvtár 1456–1479 között vezetett leltára 53, a bíboroshoz köthető könyvet tartalmaz, köztük egy 44 levél terjedelmű *Historia Ungarorum*ot is. Elképzelhető, hogy a kézirat megszerzése valamilyen formában a zsinathoz köthető, amelyen Magyarországról több ezer egyházi és világi személy jelent meg.[168]

Krónikáink és a történeti érdeklődés

A 14. századi krónikaszerkesztmények utóélete összefügg a történeti múlt iránti érdeklődés — véleményem szerint rendkívül összetett — kérdésével, amellyel kapcsolatban a szakirodalomban elszórtan számos hosszabb-rövidebb megjegyzést vagy gondolatmenetet olvashatunk. Itt csupán a következőket szeretném kiemelni. Mályusz Elemér a királyi kancellária és a krónikaírás kapcsolatáról írt, többször hivatkozott munkájában részben a történeti érdeklődés hi-

---

[163] L. a Budai Krónikáról elmondottakat.

[164] Kiadása: *Franz v. Krones*: Jakob Unrests Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 1. (1880) 337–372.; *Adolf Armbruster*: Jakob Unrests Ungarische Chronik. Revue Roumaine d'Histoire 13. (1974) 473–508. Unresthez l. uo. 473–481.

[165] *Krones, F.*: Jakob Unrests Bruchstück i. m. 352–353.; *Armbruster, A.*: Jakob Unrests Ungarische Chronik i. m. 476–477.; *Tringli I.*: A magyar történetírás i. m. 505. A kérdéshez legújabban l. *Mikó Gábor*: Élt-e valaha Szent István fia, Ottó herceg? Egy ismeretlen 15. századi krónika tanúskodása. Történelmi Szemle 55. (2013) 1–9.

[166] *Veszprémy L.*: Az Ősgesztától Bonfiniig i. m. 35.; *Uő*: A Képes Krónika a nemzet könyvtárában i. m. 33.; *Uő*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 594. 31. jegyzet.

[167] *Colette Jeudy*: La bibliothèque de Guillaume Fillastre. In: Humanisme et culture géographique à l'époque du concile de Constance autour de Guillaume Fillastre. Actes du Colloque de l'Université de Reims 18–19 novembre 1999. Ed. Didier Marcotte. Brepols, Turnhout 2002. 245– 290.

[168] *Jeudy, C.*: La bibliothèque i. m. 289.; *Csukovits Enikő*: A konstanzi zsinat, mint könyvvásár és tudományos fórum. In: „Causa unionis …ˮ i. m. 52–59., különösen 59. E helyen is köszönetet mondok Csukovits Enikőnek, aki felhívta a figyelmemet a Fillastre bíboros könyvtárárában található Historia Ungarorumra.

ányával magyarázta, hogy Küküllei János munkájának elkészülte után egy évszázad telt el, mire Thuróczy Jánosnak köszönhetően új krónikaszintézis született.[169] Ugyanakkor az okfejtésében a következőket is olvashatjuk: „A magyar múlt iránt kétségtelenül volt állandó érdeklődés, elsősorban a királyi udvarban, sőt, mint a gestaszerkesztmények másolatai mutatják, fokozatosan szerte az egész országban. Olvasó közönségben nem volt tehát hiány."[170] Kristó Gyula a középkori magyarországi történetírásról írt munkájában többször is hangsúlyozta a múlt iránti érdeklődés meglétét a 14–15. században,[171] Veszprémy László pedig néhány évvel ezelőtt arra figyelmeztetett, hogy a korábban véltnél sokkal gazdagabb historiográfiai tradícióval és a fennmaradtaknál lényegesen több krónikakézirattal kell számolnunk.[172] Az említett szerzőkkel egyetértve úgy gondolom, hogy mindaz, amit Anjou-kori krónikáink utóéletéről elmondhatunk, a késő középkorban egyre szélesebb körben jelentkező történeti érdeklődés szerves része és bizonysága.

THE AFTERLIFE OF FOURTEENTH-CENTURY HUNGARIAN CHRONICLE REDACTIONS IN THE LATE MIDDLE AGES

by Kertész Balázs
(Summary)

In the course of the fourteenth century two chronicle redactions were prepared in Hungary, which narrated the history of the Hungarians. The earlier redaction was made during the reign of Charles I (1301–1342), presumably in the Franciscan monastery at Buda, whence it is traditionally known as the the Minorite Chronicle of Buda. Opinions diverge in the scholarly literature as to whether it is the work of one single author or a compilation of several hands. Its text, which seems to have ended originally with the year 1333, has been maintained by four codices and an incunabulum. This group of texts is called the family of the Buda Chronicle, after the *Chronica Hungarorum*, which appeared in 1473 at Buda as the first book printed in Hungary. The other redaction was composed during the reign of Charles's son and successor, Louis I (the Great, 1342–1382): its author-editor started to write the chronicle on 15 May 1358. His main source was the redaction from the period of Charles, which he interpolated with information about the eleventh and twelfth centuries, taken from one or more sources now lost. The text of this later redaction has been preserved by five manuscripts. This group is known as the family of the Illuminated Chronicle, after its earliest manuscript, the splendidly illustrated work ordered by king Louis I himself. Alongside the extant manuscripts, lost codices are also to be reckoned with.

In the course of the fourteenth and fifteenth centuries other chronicles and compilations, more suited to everyday use, were made on the basis of the two early redactions. This certainly indicates a considerable need for brief historical works in that period. In the 1480s János Thuróczy, who knew both redactions, came forward with a new chronicle synthesis, which was twice printed in 1488, first at Brünn, and then at Augsburg. Chronicles were used in law and legal literacy, although in most cases it is impossible to establish which among the redactions was relied on.

The Hungarian chronicle redactions were also known abroad. Witness to such knowledge are the Austrian Chronicle (*Chronica Austriae*) of Thomas Ebendorfer (1388–1464), Austrian theologian, historian and diplomat, or the German-language Hungarian chronicle written by the Carinthian parish priest, Jakob Unrest (†1500).

---

[169] *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. 103–105.
[170] *Mályusz E.*: Királyi kancellária i. m. 106.
[171] *Kristó Gy.*: Magyar historiográfia i. m. passim.
[172] *Veszprémy L.*: A Képes Krónika és Anonymus i. m. 595.

TÖRTÉNETI IRODALOM

DIE ARCHÄOLOGIE DER FRÜHEN UNGARN
Chronologie, Technologie und Methodik.
Hrsg. Bendeguz Tobias. RGZM – Tagungen Band 17.
Verlag der Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2012. 312 o. számos képpel
A KORAI MAGYARSÁG RÉGÉSZETE
Időrend, technológia és módszerek

A kötet egy 2009-ben kezdődő hároméves projekt első darabjaként jelent meg, de maga a projekt a sokszerzős munkákra jellemző akadályoztatások miatt máig sem zárult le. A mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum már évtizedek óta feladatának tartja a Kárpát-medence népeinek, a hunok, avarok és magyarok régészetét európai összefüggében vizsgálni. Jelenlegi főigazgatója, az előszó szerzője Falko Daim, aki az 1970-es évek közepén Herbert Mitscha-Märheim tanítványaként a bécsi egyetemről a Magyar Nemzeti Múzeumba és az ELTE Régészeti Intézetébe jött az avarokat tanulmányozni, azóta is számos kiállításon és monográfián keresztül támogatta ezt a programot, amely: Reiterkrieger, Burgenbauer. Die frühen Ungarn und das Deutsche Reich im 10. Jahrhundert konferenciájaként 2009 decemberében az MTA Régészeti Intézetében zajlott le. A kötet szakmai szerkesztését a magyar származású, jelenleg Innsbruckban dolgozó Tóbiás Bendeguz végezte. Mivel nem minden előadás szövegét kapta meg a szerkesztő, így két, előadásokon kívüli tanulmány is a kötetbe került (Nevizánszky G. és Prohászka P.). Az előadások célja nem új régészeti ásatások és leletek bemutatása volt, hanem inkább a leletek megszólaltatásának módszertani lehetőségeit mutatták be gyakran technológiai vizsgálatok segítségével. Az ennek megfelelően nagyon szerteágazó tematikát négy témacsoportba sikerült beosztani.

Az első témacsoport 'A honfoglalás előtt' alcím alá került. A kötet nyitó tanulmányát Türk Attila jegyzi (3–28.). Magyar változata a szegedi Középkortörténeti tanulmányok 6. kötetében olvasható (2010. 261–306.). Tárgya a szaltovó-majackojei kultúra, amelynek területén élt állítólag egy ideig a magyarság is. A legújabb kutatási eredmények szerint azonban nem hogy a magyaroknak, de még a kazároknak is alig van közük a szaltovói műveltséghez. Eddig ugyanis úgy tudtuk, hogy az írott források által kijelölt területen és időben Kazária és az uralma alatt álló népek éltek, akiknek régészeti emlékeit a szaltovói műveltségben láttuk – főleg Sz. A. Pletnyova munkásságát követve. Ebből a kiinduló pontból kerestük a honfoglaló magyarok kapcsolatait a szaltovói műveltséggel, és nem értettük, hogy egy évszázad alatt sem sikerült olyan régészeti nyomokat találnunk, amelyek a feltételezett kapcsolatok intenzitásáról vallottak. A gyenge kapcsolódást mutató leletek és jelenségek pedig nem kizárólagosan Verhnye Szaltovó és Majackoje gorogyiscse emlékeire voltak jellemzőek, hanem a sztyeppe tágabb térségein is megtalálhatók voltak (hitvilágra utaló amulettek, bizonyos fazekas termékek, szerszámok, települések általános képe, stb.). Az újabb kutatások nyomán kezd egy 10–15 lelőhelyből álló új lelethorizont kirajzolódni, főleg a Dnyeper mentén, amelyek szoros kapcsolatot mutatnak mind a Kárpát-medencei magyar anyaggal, mind a Volga-könyök és Ural közti korábbról is számon tartott lelőhelyek emlékeivel. Ez az ún. Szubbotyici-leletkör, amely az Ingul folyó közelében levő fontos kis temető lelőhelyéről van elnevezve. A Dnyeper torkolatánál fekszik Kherszon, az írott források K.r.h nevű kikötője, ahová a magyarok vitték eladásra a foglyul ejtett szláv rabszolgákat és más áruikat. Bóna István és Polgár Szabolcs azonosítását a kherszoni ásatások apró leletei is támogatják, amelyek közt megtaláljuk mindazokat a bizánci csatokat és ékszereket, melyek a honfoglaló magyarok sírjaiban is fellelhetők. Az új leletek 9. századi keltezése átírásra kényszeríti az őstörténetünk utolsó szakaszáról olvasottakat.

Charlotte Hedenstierna-Johnson a svédországi Björkö/Birka régi és újabb ásatásain talált leleteket elemezve értékeli a korai magyar-viking kapcsolatokat (29–46.). A sírleletek közül több már régóta ismert. Így a birkai 965. sír csüngővé alakított szíjvégei is. Ezek mintázatát a szerzőnő a bécsi Attila-kard díszítésével egyezteti. A minta azonban a késő avar szíjvégek és néhány morva ékszer Karoling növényi ornamentikájával rokon, így nem tartható magyarnak (Kl. Benda.

Byzantino-Slavica 1961. 55., Mesterházy K. Communicationes Arch.Hung. 2000.219). A következő leletpár a birkai 550. sír szíjvége, melyet a benepusztai öv szíjvégével rokonít. A rokonság csakugyan fennáll, de az összekötő elem nem a magyar, hanem mindkét esetben a Karoling eredet (E.Wamers. Torsten Capelle Festschrift 2005. 303–313). A harmadik magyar vonatkozású birkai sírlelet egy bronzveretes öv és tarsoly az 1074. sírból. A bronz veretek egy része valóban rokon a hazai övveretekkel, másik részük azonban olyan romlott mintázatú, amilyen a Kárpát-medencében eddig nem fordult elő. A keleti eredet valószínűbb, mint a magyarországi. Hasonlóképpen a birkai 1125b sír íjtegez függesztője sem feltétlenül magyarországi eredetű. Birka városának védelmi létesítményei közt egy csarnok jellegű épületet is feltártak, amely a helyőrség lakhelye volt. A benne talált leletek közt tegezfüggesztő vaspántok és nyílhegyek voltak. Ezek ugyan nem azonosak a magyar tegez megfelelő szerelékeivel, de azt bizonyítják,hogy íjászok is voltak a legénységben. A szerzőnő ezeket is a magyarokhoz kapcsolja. A Birkán kívüli magyar jellegű leletek közt említi a Vårby-i kincsleletet, amelyben egy szíjvégen a nagyőszi szíjvég mintájához nagyon közeli indás-palmettás díszítés látható. Erre a rokonságra már 1935-ben felhívta a figyelmet Fettich N., de magyar eredetét nem említette, minthogy csak a minta szerkesztése hasonló, a kivitel bizonyosan nem magyar. Fettich neve említetlen marad a dolgozatban. A szerzőnő ezekre az adatokra építve jelentősebb magyar–viking kapcsolatokat rekonstruál. Azonban helyesebb lenne csupán sztyeppei kapcsolatokról beszélni a birkai garnizon életében.

A következő egység előadói a honfoglalás kori emlékek időrendi viszonyaival foglalkoztak. Langó Péter (49–66.) és Prohászka Péter (67–87.) egyaránt a bizánci pénzek szerepét vizsgálták a 10. századi anyagban. Langó elsősorban a történeti értékelés szempontjait tartotta fontosnak, Prohászka pedig a numizmatikusok által követett metódust, a pénzforgalmat elemezte a pénzek kibocsátóinak sorrendjében. Langó a bizánci pénzek négy időrendi rétegét különböztette meg, ami a történeti forrásokból kirajzolódó kapcsolatokkal jól egybevethető. Viszont nem tudni, végül is mivel azonosítja a szláv rabszolgák eladási helyeként említett K.r.h várost, mert a 39. jegyzetben Kherszont , máshol (60.l) Kercset nevezi meg . Prohászka P. dolgozata magyarul is olvasható a Kovács László tiszteletére kiadott kötetben (A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. szerk. Révész L. – Wolf M. Szeged 2013. 471–491.). Nemcsak az aranypénzek, a szoliduszok forgalmát vizsgálta, hanem a kis értékű rézpénzekét is, hiszen a mindennapi forgalomban ezeket használták. Ő is a pénzforgalom hullámzását figyeli meg , amelynek több csúcspontja látható az érmék számának növekedése szerint. Ugyan akkor a finomabb bontás arra a jelenségre is felhívja a figyelmet, hogy a történeti források által békésnek mutatkozó, így a zavartalan kereskedelem időszaka a 10. század elején a pénzforgalom szempontjából negatívnak mondható.

A kötet magyar szakemberek számára legtöbb újdonsággal szolgáló tanulmányát Gabriel Fusek írta (89–112.). A nyitrai Šindolka határrészben feltárt két köznépi temető elemzését mutatta be, de olyan új módszerrel, amit a magyar régészetben alig alkalmaznak, vagy nem is találkozunk vele. A két temető csak 30 méterre van egymástól. A kisebbik temetőt teljesen sikerült feltárni, ebben nem volt a sírleletek közt pénz. A másik temető jelentős része a feltárást megelőzően elpusztult. Ebben több sírban is találtak 11. századi pénzeket. A nagyobbik temetőmaradvány hagyományos, a régészeti leletek tipológiáján alapuló elemzését már korábban elvégezte a szerző (Slovenska Arch. 1998. 71–118). Most a korrespondencia-analízissel és szeriációval kísérletezik. Maguk az alkalmazott elméletek nincsenek leírva, az olvasónak előbb tájékozódnia kell mindkét módszer felhasználásának feltételeiről és folyamatáról. De ha átverekszi rajta magát, új távlatok nyílnak meg a temetkezések időrendjének elemzésében és a temető betelepítésének szakaszairól. Segítségével a korábban két nagy időrendi csoportba osztható nagyobb temetőrész hat időrendi szakaszra volt bontható. Az egy-egy időszakban történt elhalálozások jól körülhatárolható temetőrészekben jelentkeztek, melyeket a Szt. Istvántól Szt. Lászlóig terjedő pénzek konkrét időszakhoz kapcsoltak.

Az időrenddel foglalkozó tanulmányok közé sorolták Nevizánszky Gábor Jiři Koštával közösen írt összefoglalását az 1926-ban és 1937-ben feltárt bodrogszerdahelyi (Streda nad Bodrokom, Sk) sírokról (113–143.). A magyar kutatók régi álma teljesült, amikor Nevizánszky Gábor jóvoltából elkészült a prágai Nemzeti Múzeumba került leletek feldolgozása (Slovenska Arch. 2009. 301–354). Az eredetileg szlovák nyelven megjelent részletes publikáció tömör változata most németül olvasható. Ugyan a leletek zöme Prágában van, egy részük azonban mégis Kassán maradt. A bécsi döntés után újra Magyarországhoz került Bodrogközben László Gyula ásatott 1941-ben, de ezt az anyagot Nevizánszky nem tárgyalja. Így ma a leletek három ország három múzeumában találhatók meg. Számos, hiábavaló próbálkozás után Nevizánszky Gábornak sike-

rült egy fiatal prágai régészt találnia, aki rászánta magát az együttműködésre. Üröm az örömben, hogy a páratlanul szép leletek forrásértéke jóval kisebb a reméltnél, mert a temetőt egykor példásan kirabolták, amihez az ásatások színvonala, dokumentálatlansága is hozzájárult. Ennek ellenére bizonyára igaza van abban Nevizánszkynak, hogy a bodrogszerdahelyi 1937/2-es sír a leggazdagabb honfoglalás kori magyar temetkezések közé tartozik. A feldolgozásból arra is fény derül, hogy cseh kutató számára nagy elszántság kellett volna a rendkívül hiányosan megmaradt leletanyag értelmezéséhez, amely az 1985-ös karosi ásatások eredményei nélkül aligha lett volna lehetséges (készenléti íjtegezre utaló veretek).

Takács Miklós a települések majdnem kizárólagos leletfajtájával, a kerámiával, azaz a cserépedényekkel, illetve inkább csak töredékeikkel, a cserepekkel foglalkozik (145–166.). Az utóbbi évtizedben több összefoglalást is készített ebben a témában, egy részük német nyelven is megjelent (Acta Arch.Hung 2009. 223–252., A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – másodszor. Sötét idők rejtélyei. – Tempora Obscura 3 (Békéscsaba 2012. 405–500). Jelen tanulmány a kerámia keltezésének lehetőségeit vizsgálja. Önkritikusan bevallja, hogy saját erőfeszítéseit is beleértve, e téren az utóbbi évek összefoglalásai sem tudtak lényegesen közelebb kerülni a megoldáshoz. Rámutat, hogy a síregyüttesekhez hasonlóan a településeknél is kisebb leletegyüttesek (objektumok) keltezhetősége lenne a legjobb kiindulási alap, csak ilyenek nagyon ritkán vannak, vagy éppen hozzáférhetetlenek a közöletlenség miatt. Ilyenek lehetnek pénzzel, esetleg jól ismert fémtárgyakkal (övveretek, S végű hajkarikák, fülbevalók, stb) együtt előkerült cserépedények. Sajnos, itt is előfordul az az eset, hogy a fémtárgyat tartalmazó objektumban semmitmondó kerámiatöredékek vannak, pl. edényfenék(Békés, Abaújvár, Esztergom – Szentgyörgymező). Máskor a rendkívül gazdag cserépanyagra nem fordított figyelmet az ásató (Esztergom – Sziget). A keltezés további lehetőségei közt említi az intuiciót, amely nem csak a régészet 19. század végi periódusában volt szokásos (l. László Gyula feltevései). A manapság leggyakoribb módszer a tipológia, és ennek felhasználásával a szeriáció. Előbbi a régészet legáltalánosabb keltezési módja, utóbbi a kerámia kutatásában még alig jelentkezik (Merva Szabina). Ezek mellett a vertikális és horizontális stratigráfia ad jó eredményeket a viszonylagos korhatározásban. A stratigráfia az időben és térben egymásra és egymás mellé ásott objektumok egymáshoz való viszonyából következtet az időrendre. Abszolút korhatározás azonban főleg a már említett zárt leletegyüttesek, és újabban a természettudományos vizsgálatok alapján állapítható meg (dendrokronológia, archeomágneses mérések).

A harmadik egységet három tanulmány alkotja, mindegyik a kardok vizsgálatával foglalkozik. Nad'a Profantová terjedelmesebb dolgozata (169–190.) a csehországi kétélű kardok legújabb, néha egymásnak is ellentmondó vizsgálati eredményeit ismerteti. Ez a téma ugyan eléggé lazán kapcsolódik a korai magyarság emlékeihez, de mint később kiderül Bíró Ádám cikkéből, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a honfoglaló magyarok fegyverzetéhez is hozzátartozott a kétélű kard. N. Profantová példái rámutatnak a természettudományos vizsgálatok szükségességére (röntgen), amelyekkel a kardok szerkezete, feliratok, berakások, kovácsolás minősége, műhelyjegyek jobban felismerhetők . A kardok típusainak időrendjét figyelembe véve megkísérli a csehországi kétélű kardokat hat időrendi szintbe, egyben hat történeti eseménysorhoz kapcsolni a cseh államszervezés megindulásán keresztül a Přemyslidák államának kiépüléséig, majd az új állam konszolidációjától az új adminisztratív szervezetek működéséig. Nem felejtkezik el a négy csehországi szablya leletről sem, amelyek elméletileg a magyarokkal kapcsolhatók össze. Ennek ellenére pl. a libicei szablyát bolgár-bizánci változatnak tekinti.

Bíró Ádám tanulmánya (191–218.) a magyarországi kétélű kardok új szemléletű vizsgálatát ígéri. Úgy véli, hogy történeti prekoncepció a szablya-kard fegyverváltás feltételezése. Előbb a kutatástörténet főbb állomásait tekinti át László Gyulától Bakay Kornélon át Kovács Lászlóig, akik mind abból a feltevésből indultak ki, hogy a magyarok a szablyát, mint kevésbé hatékony fegyvert, a 10. század második felében felcserélték a karddal. Ezzel szemben azt igyekszik bizonyítani, hogy már a honfoglaló magyarok is használták ezt a fegyvert. A fegyverváltásnak azt a módját, mintha az egyik csatában még szablyával harcoltak volna, a következőben pedig karddal, már Négyesi Lajos elvetette. Ezen felül az is tudott volt, hogy honfoglalás korinak mondott sírokban is találtak egyélű egyenes kardokat, sőt kétélű kardokat pl. Szob-Kiserdőn, Kecelen. Ezek száma összességében mégis csekély. A nehézlovasság hadrendbe állítása bizonyára arra az időre esik, amikorra a fegyverváltás idejét gyanítják. Valószínű, hogy nem az egész addigi könnyűlovasság állt át az új fegyverre, hanem az továbbra is fennmaradt, a kardos vitézeket, a mileseket pedig más közegből toborozták és képezték ki. A fegyverváltás pedig nem egyik napról a másikra

történt 955 táján, hanem már jóval korábban kezdődő folyamat és több évtized szervező munkájának eredménye volt.

A harmadik kardokkal foglalkozó tanulmány szerzője Valeri Yotov (219–226.) A kunágotai, pénzzel keltezett honfoglaló sírban lelt bizánci kard nyomán határoz meg néhány kardot, amelyeket eddig más korra kelteztek (Pliszka, Darb Zubayah, Kherszon környéke).

A kötet negyedik egysége a tárgyak készítési technikájával, a technológiával foglalkozik. Itt a sort Bollók Ádám tanulmánya nyitja (229–240.) A dolgozat témáját új könyvében részletesen kifejtve, magyarul is olvashatjuk (Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Bp. 2015. 6. fejezet). Jelen előadásának indítéka az a feltételezés volt, hogy bizonyos technikák alkalmazása időrendi besorolásra is alkalmas lehet, akár az avaroknál, akik műveltségük korai szakaszában préseléssel állították elő az övvereteket, később, egy átmeneti kor után kizárólag öntést alkalmaztak. Ezért a magyar anyagban is első sorban a préselés, az öntés és a kovácsolás technikáit vizsgálja.

A magyar régészeti szakirodalomban Dienes István vetette fel azt az ötletet, hogy a honfoglaló sírok gazdagsága a kalandozások során szerzett zsákmány és a befolyt adók nemesfémének beolvasztásán alapult (Dienes I. A honfoglalás kora. MRT – Minerva. Bp. 1970. 8.) Ennek a bizonyítatlan, de valószínű feltevésnek próbáltak meg néhány magyar múzeum kutatói utánajárni. A mainzi Römisch-Germanisches Zentralmuseum archeometriai laboratóriumában mikro-röntgenfluoreszcens (mikro-RFA) vizsgálatot végeztek 51 magyarországi, főleg karosi, és 29 zempléni öv- és szíjdíszítésen. A vizsgálathoz később csatlakozott a szegedi múzeum is 27 tárggyal, melyek között, ugyanúgy, mint az előző szériában, itt is voltak pénzek. A vizsgálatokat Susanne Greif tette közzé két részletben. A szegedi széria vizsgálati eredményei magyarul olvashatók (Móra Ferenc Múz.Évk. Studia Arch. 12. 2011. 481–91), a karosi és zempléni széria jelen kötetben került közlésre (241–260.) Mivel a magyar széria túlságosan kicsi volt más európai szériákhoz képest, ezért az eredmények nehezen általánosíthatók. Ezért az eredeti kérdésre általános igen válasz nem adható, de több tárgy esetében nagyon valószínű, hogy a készítésükre felhasznált nyersanyagot pénzek beolvasztásából nyerték.

Hasonló eredményre jutott Natasa V. Jeniszova a Szmolenszk melletti Gnyozdovó ezüst ékszereinek vizsgálatánál (261–176.). Ott az ezüstötvözet magas bizmut tartalma utalt arra, hogy a viking és szláv ékszerek anyaga az arab dirhem volt. A bulgáriai vizsgálatokról Mariela Inkova számolt be (277–293.). A Dunához közeli Krivinában falu-ásatáson, tehát településen találtak öv díszítésére szolgáló bronzvereteket. A lelet különössége az, hogy tökéletes hasonmása Magyarországon, Szentes határában került elő. Kár hogy a szerzők nem egyeztettek a vizsgálatra kijelölt tárgyakról, így a szintén bronznak látszó szentesi veretek anyagösszetétele nem vethető össze a bulgáriai övveretekkel. N. Profantová második, kisebb tanulmánya (295–307.) egy észak-csehországi lelőhelyről, Dobruškáról származó kengyelről szól, amely formailag és berakásos díszítését tekintve is közel áll a honfoglalás kori magyar kengyelekhez. Az aprólékos összehasonlítások és elemzés során azonban a lengyel leletekkel való rokonság vált meggyőzővé, amit megerősítettek a mikro-röntgenfluoreszcens, az elektronmikroszkópos és kémiai vizsgálatok is. A történeti adatokkal összhangban megállapítja, hogy a helyi elit a szomszédos elitekhez hasonlóan volt felszerelve és felfegyverezve, ennek tanúbizonyságai a rokon küllemű kengyelek.

A fele részben magyar, fele részben külföldi szerző 15 tanulmányát tartalmazó kötet a honfoglalás kor emlékeinek több szempontú kutatását igyekezett bemutatni. A hazai szakemberek fiatal generációja megtalálta a nemzetközi kutatási programban a helyét. Bár a tematika lehetett volna egységesebb, az időrend és a technológia kutatása mégis jól összekapcsolta az előadásokat. Nem elhanyagolható szempont a nemzetközi közreműködés fokozott igénye, ami számos témánál, pl. a természettudományos vizsgálatok alkalmazásánál szembetűnően nyilvánult meg. Remélhetőleg a program lezárultával újabb magyar témák válnak közös feldolgozás tárgyává. Köszönet a kötet megálmodóinak és a szerzőknek a megvalósításért.

Mesterházy Károly

Barabás Gábor

A PÁPASÁG ÉS MAGYARORSZÁG A 13. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét

(Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 6.)

Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület, Pécs 2015. 353 o.

Az alább ismertetésre kerülő munka először németül jelent meg a Bécsi Magyar Történeti Intézet kiadványaként, a magyar változat lényegében ennek fordítása. Szerzője, Barabás Gábor, akinek vonatkozó kutatásait már több nívós előpublikáció jelezte a hazai medievistáknak, a pécsi tudományegyetemen szerzett történészdiplomát. Ezt követően 2013-ban Németországban, az erlangeni egyetemen nyert doktori fokozatot az itt tárgyalt mű német variánsával.

A Bevezetésből (9–22.) megtudhatjuk, hogy a disszertáció lényegében egy nemzetközi vállalkozás része, amely a pápaság és Európa periferiális(nak gondolt) területei (Dél-Itália, Ibériai-félsziget, Magyarország) kapcsolatait, kölcsönhatását térképezte fel. A szerző megjelöli, hogy melyek azok a témák, amelyeket az egységes keresztény Európában egyre növekvő szerepű pápaság 12–13. századi története folyamán vizsgál: a pápai jogi normák megjelenése a periférikus területen, jelesül hazánkban, a diplomatikai hatás, a különböző szintű pápai követségek, valamint a delegált (kiküldött) pápai bíróságok magyarországi szerepe. A pályája elején álló szerzőnek érdemes volna később átfogó, teljességre törekvő európai összehasonlító vizsgálatokat végeznie a fenti jelenségek tárgyában, külön figyelmet fordítva a perifériákra (vagy a nyugat-európai történettudomány által annak gondolt) területekre. Erre a korszak forrásanyaga (ld. pl. III. Ince pápa fennmaradt regisztrumkönyvét, amely mintaszerű kiadásban a pontifikátus vége felé jár, illetve Potthast már másfél évszázada rendelkezésre álló regesztáit) lényegében lehetőséget ad. Ez a komparatív szemléletmód — érthetően — a most recenzeált kötetben csak egy-egy részterület vonatkozásában valósult meg.

Barabás Gábor historiográfiai ismertetést is ad a vonatkozó korszak szentszéki–magyar kapcsolatainak vizsgálatáról, kiemelve Fraknói Vilmos nevét, és hangsúlyozva a részletkutatások meglétét (diplomatikai hatás: Érszegi Géza, Solymosi László; pápai legációk: Almási Tibor). Az értekezés forrásbázisáról is ejt szót: pápai oklevelek, a pápai követek és bírák diplomatikai termése, magyarországi oklevelek és végül a hazai és külföldi elbeszélő kútfők. Ezt követően röviden összefoglalja a pápai–magyar kapcsolatok históriáját a 12. század közepétől 1241-ig, részletesen taglalva az 1160-as évek szentszéki–magyar egyezményeinek kérdését, lehetőségét. A mindig bőséges szakirodalmat felvonultató monográfia lábjegyzeteiből viszont e helyen Szuromi Szabolcs Anzelm vonatkozó, az 1169. évi „konkordátum" kapcsán figyelembe veendő munkájának ismeretét (Magyar Könyvszemle 1999.) hiányoltam.

A monográfia második része (23–124.) a pápai–magyar kapcsolatok kölcsönhatását vizsgálja. Elsőként a pápai követségeket tipologizálja, ill. mutatja be. Három fő típust különböztethetünk meg: a *legati a latere*, a *legati missi*, valamint a *legati nati* kategóriáit. A vizsgált korszak legjelentősebb *a latere* követei Gergely (Gregorius de Crescentio) (1200, 1207), valamint Pecorari Jakab (1230-as évek eleje) bíborosok voltak, míg a szintén közismert Egyed alszerpap (1228–1232) még *legatus missus*-nak sem minősíthető, legfeljebb *nuntius*-nak. Barabás Gábor részletesen elemzi IV. Béla király balkáni, 1238. évi pápai legátusi igényeit is. Egy megjegyzés adódik: a monográfia szerzője szerint Gergely bíboros 1207-ben „egyszerűen mint pápai tisztségviselő szerepel *(functus officio domini pape)*, legátusi hivatalának említése is elmarad" (29.). Az idézett latin kifejezés (ld. G. Fejér: Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae 1829–1844. III/1. 81.) azonban fordítható úgy is, miszerint a kardinális „a pápa úr hivatalát/megbízatását gyakorolta/végezte", azaz éppen az oldalkövetek egyházfőt helyettesítő funkcióját töltötte be, és így esetlegesen bizonyítékként kezelhető a legátusi mivoltra.

A következő nagyobb alfejezet a kánonjog hatását ábrázolja (itt hiányolom Erdő Péter munkáinak ismeretét, ld. pl. Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés. Bp. 1998., németül: 2002.), valamint a pápai delegált bíróságokat tárgyalja részletekbe menően. Ez utóbbiak bemutatásánál Barabás Gábor megtalálta Harald Müllernek a Szentszék kiküldött igazságszolgáltatásával kapcsolatos műveit, amelyek kiváló kiindulópontot jelentettek a pápai tekintély (Barabásnál sokszor: autoritás) Európa-szerte való képviseletének felvázolásához. A monográfia kitűnően mutatja a delegált bíróságok működéséhez szükséges római hivatalok, audientiák létrejöttét is. Érde-

kes tények is kiderülnek: a bírák száma, kiválasztása sokszor a peres felek kezében volt, és megfigyelhető — Magyarországon is —, miszerint a 13. századra már nemcsak püspökök, hanem az egyházi középréteg tagjai is gyakran kaptak pápai igazságszolgáltatási megbízást. Hazánkban III. Incétől jelenik meg a delegált bíróság, a leggyakoribb ügyek a tizedszedés vitái voltak, és különösen jól ismerjük Pannonhalma apátságának a pápaságot is megjárt dézsmavitáit. Hangsúlyozandó, hogy itt a szerző körültekintően összehasonlítja a magyar „periféria" helyzetét Nyugat-Európával, hangsúlyozva: az ott gyakori uzsora-, zálog-, végrendeleti és házassági perek nálunk hiányoztak. Kiemeli, hogy az esztergomi érseki tartomány főpapjai és egyházi középrétegbeli klerikusai több delegált bírói megbízást kaptak, mint a kalocsai provinciába tartozó egyháziak. Egy tévesztést (55–56.) kiigazítanék: a szebeni prépostsággal kapcsolatban 1190-es évek elején keletkezett pápai legátusi oklevélben szó sincs szentelői hatalomról *(potestas ordinis)* — amely egy prépostnál furcsa is lenne —, hanem a prelátus dél-erdélyi joghatósági területét pontosították (A. Potthast: Regesta pontificum Romanorum 1198–1304. Berlin 1874–1895. 284. sz.; Die Register Innozenz' III. Hrsg. v. O. Hageneder et al. I–. Graz–Köln 1964–. I/272. sz.).

A következő nagyobb témakör Barabás Gábor munkájában a diplomatikai vizsgálat. A pápai írásbeliség egyoldalú hatást gyakorolt mind a magyarországi királyi kancelláriai, mind az érseki-püspöki, mind pedig a káptalani-konventi oklevéladásra. A tatárjárásig 500 körüli pápai oklevelet ismerünk magyar vonatkozásokkal, és jóval kevesebb legátusi iratot. Jelentős pontifikális hatás a bevezető formulával történő teljes szövegű oklevélátírás. A részletes analízis során érdekes megállapításokra figyelhetünk fel: például a liége-i származású Róbert veszprémi püspök, majd esztergomi érsek, valamint István zágrábi püspök, korábbi pápai alszerpap diplomatikai gyakorlatánál kiugróan számottevő az apostoli szentszék befolyása. A szerző külön kiemeli az 1015. évi hamis vagy legalábbis igen erősen interpolált pécsváradi oklevél formuláinak, a pápai tekintély ottani erőteljes hangsúlyozásának a 13. század elejével való kapcsolatát.

A monográfia harmadik része a kapcsolatok tematikus vizsgálatát végzi el (125–288.). Először a pápai–magyar diplomáciai kontaktusok korrekt összefoglalását kaphatjuk meg, a vonatkozó teljes forrásanyag ismeretében. Barabás Gábor hangsúlyozza III. Ince béketeremtő szándékát Imre király és András herceg küzdelmében, tárgyalja a keresztes hadjáratokat, a beregi egyezményt (ennek legjobb, a szerző által nem használt kiadása egyébként: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. Ed. R. Marsina. I. Bratislavae 1971. 295–298.), a német lovagrend hazai sorsát és annak pápai vonatkozásait stb. E szakaszban viszont feltűnően hiányzik a nemzetközi párhuzamok felvillantása. Mire gondolok lényegében? A fenti események más munkákból is jól megismerhetőek (pl. a német lovagrendnél ld. Harald Zimmermann vagy Hunyadi Zsolt munkáit), viszont a vizsgált korszakban bizonyosan volt például más országban is trónviszály (l. pl. a német-római birodalom korabeli viszonyait). Érdekes lett volna megtudni, hogy a pápaság hogyan avatkozott ott be, voltak-e hasonlóságok a magyarországi helyzethez képest. Ehhez a fent említett, pápai okleveleket számba vevő forráskiadványok támpontot nyújtottak volna, és egy jól kiválasztott vonatkozó monográfia felhasználásával rögtön fel lehetett volna vázolni egy másik, a magyarral összevethető vagy akár attól teljesen különböző szituációt.

A következő szakaszban a szerző a laikusoknak nyújtott pápai oltalmak kérdéskörét tárgyalja. Itt a következő passzus ötlött a szemembe: „1198. június 16-án III. Ince Alízt, Ronald hercegnek, Imre király egyik rokonának a leányát vette az Apostoli Szék védelme alá (Potthast i. m. 289. sz.), valamint megerősítette a magyar király neki tett adományait is (Fejér i. m. II. 321)" (163.). Nem vagyok az Árpád-ház genealógiájának különösebb szakértője, de kíváncsi lettem, ki lehet ez a számomra addig ismeretlen Ronald herceg és Alíz hercegnő. A Potthast-féle regesztát és Fejér oklevélközlését megnézve azonban már kiigazítandó adatra leltem. Nem Ronaldról, hanem Rajnaldról *(Rainaldi principis)* van szó, és a III. Ince regisztrumába be nem került oklevél első kiadását a neves itáliai történetírónak, Ludovico Antonio Muratorinak köszönhetjük a modenai Esték királyi levéltárából (Antichità estensi I. Modena 1717. 379.), később onnan adta ki Fejér. Muratori alapján és Wertner Mór alapvető genealógiai munkájának a kézbevétele után (Az Árpádok családi története. Nagybecskerek 1892. 367–370.) végleg tisztázhatóvá vált a kérdés. Alíz valójában Alice de Châtillon, Renaud de Châtillon-nak, azaz Rajnald hercegnek, Imre anyai nagyapjának (tehát ő nem csupán a király „egyik rokona" volt!) és második feleségének, Stephanie-nak, a Jordánon túli területek úrnőjének leánya volt, aki valamikor, gondolom, apja halála (1187) után, Magyarországra került. Ő tehát Imre király és a későbbi II. András édesanyjának féltestvére volt. Elbeszélő kútfőkből tudjuk, hogy 1204-ben VI. Azzo estei (modenai) őrgróf felesége lett, és 1235 táján halt meg. III. Ince levele Imrétől kapott magyarországi javairól számol be, például tu-

domásom szerint először itt említik Tornát. További érdekesség, hogy a kölni királykrónika szerint (Monumenta Germaniae Historia. Scriptores. XVII. Ed. G. H. Pertz. Hannoverae 1861. 808.) lényegében III. Béla király Imrét az antiochiai fejedelem leányával (azaz a fentiek értelmében Alízzal) akarta volna összeházasítani (Wertner hitelt is ad ennek a hírnek), de számomra mindez a közeli rokonság okozta kánonjogi akadályok miatt szóbeszédnek és egyidejűleg lehetetlenségnek tűnik. Miért tárgyaltam ezt ilyen hosszan? Nem lankadatlan kutatói szorgalmamról akartam tanúbizonyságot tenni, vagy Barabás Gábor pillanatnyi figyelmetlenségét kipellengérezni, hiszen a monográfia szempontjából ennek az egy személynek-esetnek túl nagy jelentősége nincsen. Viszont a recenzeált könyv további adatainak átnézése után így már biztosan kijelenthető, és Barabás összegzése ennélfogva kiegészíthető: a laikusoknak nyújtott pápai oltalom Magyarországon *kizárólag* királyi családtagokra vonatkozott, egyéb személy a vizsgált korszakban ilyenben nem részesült. A következőkben pedig röviden a tatárjárás és a pápaság viszonyrendszerének áttekintését olvashatjuk.

A következő nagyobb egység Magyarország és a Balkán kapcsolatát veszi vizsgálat alá, az egyházunió (Halics), az eretnekségek és a pogányság elleni küzdelem, valamint a térítőpüspökségek kérdéseit. A fejezetből a boszniai, máig vitatott eredetű herezis vagy egyházszakadás miléte, magyar vonatkozásai kevéssé derülnek ki, de azért általában kiváló, összefogott tárgyalását kapjuk a résztémáknak, Barabás Gábor általában a legfrissebb szakirodalmat használja (mint Gál Juditnak a boszniai viszonyokkal is foglalkozó írásait), de a kun püspökségnél elvárható lett volna Ioan Ferenţ (1931, magyarul 1981), Makkai László (1936) monográfiáinak, valamint Victor Spinei írásának (The other Europa in the Middle Ages. Ed. by Florin Curta. Leiden–Boston 2008. 413–456.) ismerete, miként a szerémi egyházmegyénél Ternovácz Bálint sok kérdést (mint a sokat vitatott területi kiterjedést) tisztázó írásának (Századok 2013.) felhasználása.

A szerző ezt követően az egyházkormányzati eseteket taglalja behatóan. Az egyházmegyék kapcsán nagyon helyesen, nemzetközi kontextusba helyezve a kérdést szögezi le: a 13. század elején Magyarországon sokkal inkább a királyi akarat, mint a káptalani választás szerepe érvényesült. Az összes közismert ügy (az 1204/1205. évi esztergomi érsekválasztás, Bertold kalocsai érseksége stb.), valamint az eddig kevesebb figyelmet nyert esetek is alapos elemzésben részesülnek, ilyen átfogóan először a magyarországi szakirodalomban. Ennek kutatástörténeti jelentősége eltagadhatatlan.

Én csak az említett 1204/1205. évi esztergomi érsekválasztást ismertem behatóbban, mivel majd' másfél évtizeddel ezelőtt felkérésre elkészítettem János kalocsai, majd esztergomi érsek életrajzát. Barabás Gábor rövid leírását (197.) figyelmesen elolvasva néhány problémát érzékeltem, sőt olykor lényeges információk közlése maradt el. A szerző szerint ugyanis János kalocsai érsek a király jelöltje volt, akit viszont az esztergomi káptalan nem kívánt főpásztornak, sőt egyes kanonokok Kalán pécsi püspököt kívánták az érseki székbe juttatni. Ezt követően a veszprémi püspök és társai is nehezményezték a választásból való kihagyásukat. A király követei a pápánál kiálltak János mellett, Kalánból nem lett érsek, III. Ince Rómába hívta az érintetteket (kanonokok, püspökök), végül megerősítette János választását, és 1205 októberében elrendelte áthelyezését.

Magam a vonatkozó forrásokból (hiánytalanul megtalálhatóak a Die Register Innozenz' III. köteteiben, sőt legtöbbjük már magyar fordításban is Katona István kalocsai érsekségtörténetének I. kötetében, 2001) és szakirodalomból (James Ross Sweeney híres 1977. évi tanulmánya, amely egyébként magyarul is olvasható: Aetas 1993.) egy részleteiben egészen különböző történetet olvastam ki: az esztergomi szék megüresedése után 1204 nyarán az esztergomi káptalan *posztulálta* (kérelmezte) a pápától János kalocsai érseket (hiszen már más egyházmegye élén állt), ezt Imre király és András herceg is támogatta. A *tartománybeli püspökök* (így a veszprémi is) megóvták Rómában a posztulációt a folyamatból való kimaradásuk és személyes okok miatt. A pápa ekkor Rómába rendelte a káptalant és a püspököket. Ekkor került a mozgalmas históriába Kalán pécsi püspök megválasztása, akit ekkor András támogatott. A szuffragáneus püspökök és a káptalan egy része ellenállt, és így Kalán pápai megerősítést sem kapott. III. Ince ekkor új választásra vagy posztulációra hívott fel, a káptalan viszont döntésképtelenné vált. Ebben a helyzetben *a pápa döntött* (nem a választást erősítette meg), és az ekkor már a tartománybeli püspökök által is támogatott János kalocsai főpap lett *áthelyezéssel* Esztergom új érseke. Az eset annyi jogi kérdést (pl. az érseki tartomány püspökeinek beleszólása a provincia metropolitájának megválasztásába) vetett fel, hogy egyes döntései a 13. század jelentős kánonjogi gyűjteményébe, a *Liber Extra*-ba is bekerültek (X 1, 5, 4), ahogy azt Sweeney immár közel négy évtizede nagyon színvonalasan bemutatta. E sorok írója megint csak nem szégyenpadra kívánja ültetni a monográfia

szerzőjét, hanem egy egyházjogi jellegű fejezet esetén arra hívná fel a figyelmet: ilyenkor a pontosabb fogalomhasználat alapkövetelmény, és az általam adott összefoglalás mutatja: nem feltétlenül vezet terjedelmesebb megfogalmazáshoz.

A problémás püspökválasztások bemutatása után a kisebb prelátusokkal kapcsolatos vitás ügyek kerülnek elő, és Barabás Gábor újfent hangsúlyozza: a király akarata általában még a pápai küldöttek beavatkozása ellenére is érvényesült. A továbbiakban képet kapunk az ortodoxia helyzetéről Magyarországon, a káptalanok anyagi helyzetének problémáiról. Nagyon szépen rímel a diplomatikai hatásokat tárgyaló fejezet gondolataira a szerző azon megállapítása, miszerint Róbert veszprémi püspök, majd esztergomi érsek mindig adott a pápaság véleményére döntéseikor. Ő egy kivételesen pápahű, a Szentszék által bizonyosan „saját emberként" kezelt főpap lehetett a kor magyar felsőklérusában. A továbbiakban pedig az exempt egyházakat érintő pápai oltalmakat, Kalocsa és Esztergom érsekeinek, Esztergom és Veszprém főpásztorainak évtizedes ellentéteit mutatja be a monográfia. Magam itt is nagyon hiányoltam a nemzetközi hasonló jelenségek felvillantását, hiszen például az egy országban több érsek-problematika jelen volt Angliában, a skandináv államokban, de másutt is, és akár a magyar nyelvű szakirodalom (pl. a közelmúltban elhunyt Koszta László több írása) remek kiindulópont lett volna az európai párhuzamok felvillantására. Egy konkrét elírásra (241.) e helyütt is felhívnám a figyelmet: az 1199. december 14-én pápai védelembe részesített Henrik nem kolozsvári prépost volt (ilyen tisztség soha nem létezett), hanem *kolozsi főesperes* és valószínűleg gyulafehérvári kanonok (Die Register Innozenz' III. i. m. II/238. és 239. [248 és 249]. sz.).

A monográfiában a továbbiakban a korszak egyházfegyelmi ügyeiről olvashatunk, itt hírhedt esetek kerülnek elő, mint például III. Sándor pápa regisztrumának magyar egyháziak részéről történt megcsonkítása (1199), vagy a Kalán pécsi püspök elleni vádak az 1200-as évek elején. De Barabás Gábor a kevésbé ismert ügyekről is áttekintést ad, mint a csanádi püspök és a bizerei apát ellentéte, vagy az 1230-as évek végén működő fehérvári prépositus (akit Mihálynak és nem Miklósnak hívtak!) kapcsolatos problémák. Ezt a részt a munka igen jól sikerült alfejezetei közé sorolhatjuk, hasonlóan a következőhöz, ahol az egyháziak pereiről olvashatunk. Itt döntően — mint már tudjuk — tizedügyek kerültek elő, és kimagasló Pannonhalma dézsmapereinek aránya. Itt két apró megjegyzésem volna, az egyik bibliográfiai: Garamszentbenedek apátságának Keglevich Kristóf tollából van modern monográfiája (2012), a másik pedig forráshasználati: nem könnyű eligazodni az Árpád-kor kiadott forrásanyagában, de a pannonhalmi vonatkozású, a Wenzel-féle Árpád-kori Új Okmánytárban megjelentett okleveleket inkább a diplomákat újra, és általában pontosabban közreadó Pannonhalmi Rendtörténet köteteiből kellett volna citálni. Az összegzés előtti utolsó alfejezet pedig a hazai laikusok egyházak elleni erőszakos cselekedeinek a pápai kiküldött bíráskodásban való megjelenését foglalja össze, hangsúlyozva a delegált ítélkezés nem túl hatékony mivoltát. Ez a rész is igen jól összefogott tárgyalása a kérdésnek.

Barabás Gábor könyvét egy bőséges Összegzés (289–297.) zárja, majd kiváló táblázatok mutatják be a pápai legátusokat, a velük kapcsolatos okleveleket, és a delegált bírák által vizsgált ügyeket. A pályája elején lévő szerzőnek e németül és magyarul is közreadott munkája a fentiek alapján nem mentes a kisebb-nagyobb hibáktól, és mint említettem, csak részben, részleteiben helyezi nemzetközi kontextusba a 12. század végétől a tatárjárásig terjedő pápai–magyar kapcsolatrendszert, jelentősége azonban így is eltagadhatatlan. Ez a magyar történetírásban az első modern monográfia, amely az apostoli szék és Magyarország kapcsolatának szinte minden fontos elemét egyszerre vizsgálja egy adott korszakban, így az úttörés nehéz munkájának kijáró elismerés is mindenképpen megilleti.

Thoroczkay Gábor

A KIJEVI RUSZ ELSŐ KRÓNIKÁJA

Fordította Ferincz István. A fordításhoz a jegyzeteket írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta, Kovács Szilvia, Polgár Szabolcs, Zimonyi István. A tanulmányokat írta Balogh László, Ferincz István, Font Márta és Kovács Szilvia. Szerkesztette Balogh László, Kovács Szilvia. (Magyar őstörténeti könyvtár, 30)
Balassi Kiadó, Budapest, 2015. 398 o.

A hazai olvasóközönség már hozzászokott ahhoz, hogy magyar nyelven általában a külföldi forrásoknak csak a magyarokkal foglalkozó részeit olvashatja, a teljes szöveget csak nagyon rit-

kán. Az Óorosz Évkönyv magyar vonatkozásaihoz Hodinka Antal válogatásában, valamint a Kristó Gyula által elindított szegedi szöveggyűjteményekben férhetünk hozzá. Igaz, már Hodinka is sajnálatosnak nevezte, hogy az évkönyv latin, francia, német nyelvű, teljes fordításaihoz hasonló magyar kiadás nem készült. Jelen kötettel tehát a hazai medievisztika és szlavisztika nagy adósságát törleszti, hiszen elkészültével immár a legmodernebb szakirodalom alapján jegyzetelt, teljes fordításban olvasható a Kijevi Rusz első krónikája, amit kezdőszavairól hagyományosan csak „Régmúlt idők krónikája"-ként (*Poveszty vremennih let*) emlegetünk, és *PVL*-ként hivatkozunk rá.

A Vízözöntől az 1117-es évig tudósító krónika a Kijevi Rusz 10–12. századi eseményeire összpontosít, s erre az időszakra nézve páratlan tekintélyű történeti és irodalmi forrás. Szöveghagyománya hasonlít valamelyest a 14. századi magyar krónikakompozícióhoz, hiszen ugyanúgy egy különböző kéziratthagyományokból rekonstruált szövegű elbeszélő forrásról van szó. Hasonlóképpen, a „Régmúlt idők krónikája" legkorábbi kéziratai a 14–15. századból maradtak fenn, az 1370-es éveket követő időszakból. A krónikával foglalkozó szakirodalom is legalább olyan hatalmas és ellentmondásos, mint magyar társáé, különösen a lehetséges szerkesztések szerzőinek azonosításakor. A magyar krónikáknál persze a PVL irodalma sokkal gazdagabb, a szlavisztika mégiscsak egy világszerte művelt diszciplína. A krónika fordításához kapcsolódó alapos tanulmányokból a szerzők egyértelművé teszik, hogy az eredetileg rövid kolostori feljegyzéseken alapuló első szerkesztést 1112/1113 körül rögzíthették, amit 1116-ban és 1118-ban is átdolgozhattak. A mű első szerkesztése elfogult volt a megírást támogató Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem iránt, akit a trónon 1114-től vetélytársa, Vlagyimir Monomah követett, s akinek igényeit a következő szerkesztés vette figyelembe. A szöveg első kiadása az 1846-ban megindított, PSzRL-ként (Polnoe szobranyije russzkih letopiszej) emlegetett sorozat tagjaként jelent meg, igaz, az első nyomtatatott krónikaszöveg, a Nyikon évkönyv már 1767-ben napvilágot látott.

A PVL korai megismertetésében és kutatásában — amint azt Font Márta tanulmánya (*A PVL mint történeti forrás*, 249–278) is hangsúlyozza — a göttingeni professzor, August Ludwig Schlözer tett sokat, aki — a PVL kutatásában és kiadásában mindmáig meghatározó szerepet játszó Sahmatovhoz és Lihacsovhoz hasonlóan — az „L", azaz az 1377. évi Laurentius krónika kéziratát választotta az 1802–1809 között, öt kötetben megjelent Nyesztor-krónika fordításának alapkéziratául. Schlözer a magyar történelem iránt is érdeklődött; ennek az érdeklődésnek számos, egymástól is távol eső területe volt, s ezek egyike éppen a magyar–orosz krónikák közötti kapcsolat volt.

A magyar Névtelen (P. mester) és az orosz krónikák közötti kapcsolat fontos vitatéma volt a 18. századi, elsősorban német szakirodalomban. Az Anonymus-geszta felfedezése és Schwandtner általi kiadása (1746, 1765, 1766) európai szenzációvá vált. Ilyen élénk és naprakész nemzetközi érdeklődés azóta sem kísérte egyetlen magyarországi középkori forrás kiadását sem. Elsőként Bél Mátyás vetette fel a Schwandtner-kiadáshoz írott nagyhatású bevezetőjében, hogy a magyar krónikás kölcsönözhetett az orosz szerzőtől. Johann Salomon Semler 1765-ben egy Oroszország történetéhez írott bevezetőjében megemlékezett a Névtelenről és annak orosz vonatkozásairól, de, nyilván tudatosan, említés nélkül hagyta az átvétel lehetőségét. Kritikája alapja a Névtelen — általa felismert — nyugati mintáival való egybevetés lett. Semler már 1761-ben felismerte, hogy Anonymus használta Regino szövegét, majd párhuzamos táblázatban közölte a szövegeket, s vonta le a következtetést: a magyar krónikás csúnyán félreérti forrását. Végül arra a következtetésre jutott, hogy Anonymus forrásértéke az orosz történelem vonatkozásában is ennek megfelelő lehet. Az orosz krónika és a névtelen magyar krónikás műve közti lehetséges kölcsönhatás cáfolatát August Ludwig Schlözer, majd nyomában Karamsin (1816) végezte el. Schlözer is hosszan idéz Anonymustól, gyakorlatilag ismét kinyomtatja annak első tizenkét fejezetét, de eleve kétségbe vonja, hogy több száz év távlatából bármiféle hiteles információval is rendelkezhetett volna a 9. századi Rusz-beli viszonyokról (Schlözer, Nestorchronik, 3: 107–148). Mindenesetre Vágó Pál Anonymust követve 1882-ben megfestette a „Magyarok Kijev előtt" c. képét, amit az új Magyar alkotmány díszkiadása mértéktartóan „feltehetően 995"-re datál.

Végül meg kell emlékezni a szláv forrásokról, amelyek az Óorosz őskrónika révén több ponton is érintkeznek a magyarországi nemzeti krónikával. Font Márta tanulmányában meggyőzően tisztázta ezek rekonstruálható szövegállapotát, feltételezhető keletkezési idejüket. A legfontosabb esetekben arra az álláspontra jutott, hogy a közvetlen kapcsolat a Rusz-beli és a magyar krónikások között vagy nem igazolható, vagy csak igen áttételesen. Anonymus esetében kizárja a keleti források ismeretét, míg a nemzeti krónika szövege esetében megengedi annak valószínűsé-

gét, hogy bizonyos információk éppen a magyar krónikákból — de nem Anonymusból, mint Koroljuk gondolja — jutottak el az orosz forrásokba. A „Régmúlt idők krónikája" egyszerre krónika, évkönyv, legendárium, s tartalmazza Vlagyimir Monomahnak a fiai számára készített – és a szláv térségben egyetlen, egyébként fordításban már korábban is olvasható „királytükrét" (Poucsenyie/Tanítás). A PVL-ben a Ruszra vonatkozó évszámok a 852. évtől veszik kezdetüket, de végül a varég fejedelmek behívásának 862-es évszáma vált az orosz államalapítás 1862-ben megünnepelt időpontjává.

A kísérő tanulmányok írói jól érezték, hogy a forrás teljessége feletti öröme mellett a hazai olvasók érdeklődése továbbra is elsősorban a magyar említésekre (Font Márta: *A Kijevi Rusz és a magyar királyság*, 303–316.), valamint a kunokra vonatkozó fejezetekre fog irányulni. A jegyzetek meggyőzően vonultatják fel a szakirodalmat annak bizonyítására, hogy a magyarok minden bizonnyal érinthették 9. századi vándorlásuk során a területet. Ugyanakkor a Kijev területén említett „Álmos"(Olma)-udvarházának (882) — többeknek, köztük Fodor Istvánnak (Bp, 2008) kevésbé elutasító álláspontja ellenére — valószínűleg semmi köze a magyar fejedelemhez, miként a magyar hegy (Ugor hegy, 898) szókapcsolat értelmezésénél sem árt az óvatosság, hiszen a melléknév után grammatikai okból eredetileg nem a 'hegy' szó állhatott. Balogh László többek között az orosz szövegben előforduló fehér és fekete magyarok/ugorok értelmezésére kínál megoldást (*A magyarság a kelet-európai nomád népek sorában,* 279–302.). Meggyőzően utal arra, hogy nem lehet ezeket az említéseket egy egységes leírás részeiként olvasni. Hasonlóképpen körültekintően mutatja be Kovács Szilvia (*A kunok a PVL-ben*, 317–332.) a kunok szerepét a krónikában, s figyelmeztet arra, hogy a magyarok és kunok életmódjának PVL-beli összehasonlítását nem tekinthetjük korabeli hiteles forrásnak, különösen nem a magyarok 11. századi nomadizmusának vitatott kérdéskörében. Ugyanakkor a Vlagyimir fia Borisz kíséretében leírt Magyar György (Georgij Ugrin, 1015. évnél) és testvérei története hitelesnek tekinthető, miként a krónika közvetett utalásaiból Font Márta igazolhatónak érzi, hogy I. András még hercegként részt vehetett a Rusz oldalán az 1043-as bizánci konfliktusban. (Erről részletesebben lásd Font Márta tanulmányát a Világtörténet 2015:4. számban, 607–624.)

Hagyományosan a legtöbb figyelem Kálmán király 1099-ben a vlagyimiri fejedelem hívására vezetett és Przemysl közelében a kunok váratlan megjelenésnek köszönhetően súlyos magyar vereséggel végződő hadjáratára irányul. A magyar és orosz krónikás hagyomány hasonlósága valóban meglepő, Koppány püspök halálát nevének említésével mindkét forrás pontosan regisztrálja. Érdekes, hogy a kun kontingens létszámát az orosz krónika szövege 300 főben adja meg. Az adatot a jegyzetíró jó érzékkel el is fogadja (202.), ugyanakkor a pár sorral lejjebb, Borosy András nyomán említett 16 ezer fős magyar sereglétszám ebben a korban túlságosan magasnak tűnik. Az orosz krónikások folklorisztikus érdeklődését mutatja, hogy a seregek összecsapását kiválasztott személyek párbaja, birkózása helyettesíti, a magyar Botond történethez hasonlóan (992, 1022 évek).

A kötetet térképmellékletek, hasznos, naprakész irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki. A több évtizedes előkészületek eredményeként a krónika méltó, gondosan jegyzetelt magyar fordítását veheti az olvasó a kezébe.

Veszprémy László

Bagi Dániel

AZ ANJOUK KRAKKÓBAN

Nagy Lajos lengyelországi uralmának belpolitikai kérdései
Kronosz Kiadó, Pécs, 2014. 147 o.

Hiánypótló munkát adott közre Bagi Dániel, a Pécsi Tudományegyetem Középkori és Koraújkori Történeti Tanszékének docense, amikor a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen 1999-ben megvédett doktori disszertációját — rövidített és javított formában — a Kronosz Kiadó gondozásában nemrégiben megjelentette. A kötet Nagy Lajos lengyelországi uralmának históriáját, az 1370 és 1382 között fennálló magyar–lengyel perszonálunió vitás kérdéseit dolgozza fel: a magyar medievisztika számára azért is különösen értékes a kiadvány, mivel a hazai szakirodalom-

ban mindeddig csupán részlegesen érintett problematikát a témához vonható forrásokat újraértékelve, a lengyel kutatás eredményeit is kiválóan ismerve mutatja be.

A könyv első fejezete (*Nagy Lajos krakkói uralma a történeti irodalomban*, 9–16.) azt összegzi, milyen vélekedések láttak a megelőző történeti irodalomban a lengyel história ezen periódusának vonatkozásában napvilágot. Míg a középkorászat nagy figyelmet szentelt a Piast-monarchia újraegyesítésének és megerősödésének — vagyis Łokietek Ulászló (1320–1333) és Nagy Kázmér (1333–1370) uralmának —, valamint a Jagelló-kor hajnalának (az 1384 és 1399 között regnáló Anjou Hedvig az őt a trónon követő Jagelló Ulászló felesége lett), addig a perszonálunió időszaka egyfajta köztes perióduskénti alig-alig keltette fel a szakma érdeklődését.

Azok, akik mégiscsak érintették Nagy Lajos lengyelországi uralkodásának kérdését, két, egymással szöges ellentétben álló nézetet honosítottak meg a történettudományban. Akadtak egyfelől, akik úgy értékelték, Károly Róbert Lengyelországban is hatalomra került fia második országában nem kormányzott. A lengyel ügyek iránt kevéssé érdeklődő uralkodónak a Świętosław Orzełski nyomán a 16–17. század fordulóján megszületett képe oly mértékben határozta meg a történeti gondolkodást, hogy a 19. századot (Jakob Caro, Jozef Szujski) követően az elmúlt időszakban is jelentek meg olyan munkák, amelyek anarchiaként láttatták Lajos gyengekezű uralmát (Engel Pál, Norman Davies vagy Jörg K. Hoensch). Másként vélekedtek azok — így elsőként a Lajos lengyelországi királyságának 1918-ban monográfiát szentelő Jan Dąbrowski —, akik szerint Lajos, elsősorban dinasztikus céloktól vezérelve, modernizálni kívánta a Piastok államát: uralma kísérlet lett volna a Nyugat-Európából az Anjou-korban Magyarországra is behozott kormányzati módszerek lengyelországi meghonosítására. Egyetlen kérdésben azonban az egymással dacoló nézetek ellenére is egyöntetűen foglalt állást a szakma: mindkét álláspont képviselői Nagy Lajostól eredeztették a lengyel nemesség jogait – tette ezt különös hangsúllyal Jan Dąbrowski és Divéky Adorján.

Hogy a medievisztika korábban megfogalmazott megállapításai mennyiben állják meg helyüket, azt Bagi Dániel a forrásokat újfent mérlegre téve vizsgálja meg. Nagy Lajos lengyelországi uralmának megítélésével kapcsolatban a szerző két alapvető forrás tanúságtételét használja fel: a kortárs Czarnkowi János krónikáját és Nagy Lajos 1374-ben kibocsátott kassai privilégiumlevelét veszi tüzetesebben is górcső alá (*A korszak forrásai*, 17–50.).

Már csupán a témával kapcsolatos gyér okleveles anyag miatt is felértékelődik a Lajos király lengyelországi uralmát lefestő narratív kútfőnek, Czarnkowi János elbeszélésének a jelentősége. Tudnunk kell azonban, hogy a Nagy Kázmér korszakának is emléket állító krónika korántsem közöl pártatlan beszámolót az 1370 utáni évtized eseményeiről. A gnieznói főesperesi, majd pedig királyi alkancellári méltóságba jutott Czarnkowi János a Kázmér halála utáni trónutódlási vitában, Lajos nagy-lengyel ellenzékével értve egyet, az elhunyt Piast-uralkodó sírjából a királyi felségjelvényeket — minden bizonnyal valamely trónkövetelő számára — ellopta: fennmaradt ítéletlevelének (1372) tanúsága szerint pályája ekkor derékba tört, tette miatt hivatalától megfosztották. Ebből is következik, hogy míg a Kázmér haláláról és Lajos megkoronázásáról, valamint az új király első intézkedéseiről beszámoló passzusok a krónikás személyes élményein — és talán az alkancellárként a kezén minden bizonnyal megfordult okleveleken — alapulnak, addig a későbbi időszakok vonatkozásában az udvarból elkerülve az ekkor munkájába már lokális híranyagot is beépítő Czarnkowi János a krakkói eseményekből azt jegyezte csupán fel, amiről Nagy-Lengyelországban hallomásból értesült. A Lajos királyságának első éveiről részletekben gazdag képet rajzoló történetíró szubjektív hangvételű elbeszélésére támaszkodott később Jan Długosz is, amikor Nagy Kázmér utódjának uralkodását megjelenítette.

Az 1374. szeptember 17-én kibocsátott kassai privilégiumlevelet — amelyre Bagi Dániel a Nagy Lajos lengyelországi uralmával kapcsolatos legfontosabb forrásként tekint, és munkájában *in extenso* közöl (29–32.) — a történeti irodalom a középkori lengyel história kiemelkedő jelentőségű dokumentumaként: nemesi szabadságlevélként és rendi alkotmányként értékelte. Mit tartalmaz mármost Nagy Lajos egyetlen — a krakkói Czartoryski Könyvtárban őrzött — példányban fennmaradt diplomája? A szerző által részletesen ismertetett rendelkezések közül ehelyütt azt a kettőt emelném csupán ki, amely Bagi Dániel további elemzése szempontjából a legnagyobb jelentőséggel bír: szabályozza egyrészt a kassai privilégium a trónutódlás kérdését — lehetővé téve, hogy férfi örökös híján Lajos leányai kerüljenek trónra —, másrészt pedig az adózást. Utóbbi kapcsán kimondja, hogy a városok, valamint a nemesek mindenfajta birtokai a korábbi szolgáltatások terhe alól mentességet nyernek, ám kötelesek minden jobbágytelek után évi két garast a király

számára megfizetni. Szól ezek mellett a dokumentum a bárók és nemesek hadba vonulásáról, az országos méltóságok betöltéséről, a királyi várak javításáról vagy a *descensusról* is.

Kereste a privilégiumlevél forrásait a kutatás Nagy Kázmér törvényeiben és statútumaiban, és felfedezni vélte előzményeit a magyarországi fejlődésben is. Az utóbbi álláspontot részletesen kifejtő Divéky Adorján a nevezetes irat közvetlen előképét Nagy Lajos 1355. évi budai kiváltságlevelében látta (a magyar király ezt akkor állította ki a lengyelek számára, amikor Kázmér súlyos betegsége folytán a lengyelországi trón utódlásának kérdése aktuálissá vált), és mindkét dokumentumot az Aranybullára — annak az 1351. évi megújítására — vezette vissza. Divékyvel polemizálva Bagi Dániel úgy ítéli meg, hogy a látszólagos szövegszerű egyezések ellenére jelentősebb tartalmi párhuzamokat nem fedezhetünk fel a kassai privilégium és a magyar törvények között: utóbbiakat tehát — ahogyan egyébként a lengyelországi törvénykezési emlékeket sem — nem tekinthetjük a hagyományosan a lengyel nemesség szabadságleveleként értelmezett dokumentum előzményeinek. A budai privilégium azonban — amelyben Lajos azt rögzítette, milyen intézkedéseket tesz majd lengyel uralkodóként — valóban fontos előképe az 1374. évi kiváltságlevélnek, amely rendelkezéseiben lényegét tekintve az 1355. évi oklevél egyes pontjait hagyja helyben, vagy éppen ezeket módosítja. Állást foglal könyvében Bagi Dániel a kassai oklevél „műfaját" illetően is. Észrevételeit a következőképpen összegzi: „*(…) óvatosan megkockáztatható, miszerint kevés a valószínűsége annak, hogy a kassai privilégium általános, a király és a rendek, de különösen a nemesség tárgyalásain kikristályosodott jogbiztosító dokumentum lenne, sokkal valószínűbb ugyanis, hogy Lajos akaratát és céljait tükrözi*." (49.) A dokumentum a szakirodalom általános vélekedésével szemben nem kizárólag a nemességhez szól — az adó kérdése például a városokat is érinti —: sokkal inkább tekinthetjük az iratot Nagy Lajos egyetlen lengyel törvényének, mint nemesi alkotmánynak.

Az eddig bemutatott két forrás alapján — az elsőbbséget Czarnkowi János indulattól sem mentes leírásával szemben a kassai privilégiumlevélnek adva — Bagi Dániel a továbbiakban három nagyobb kérdéskör mentén vizsgálja Lajosnak a lengyel alattvalóihoz fűződő viszonyát: *a)* foglalkozik a trónöröklés kérdésével, *b)* tárgyalja az adóügyet, s *c)* szentel végül egy fejezetet az Anjou-uralkodó társadalompolitikájának is.

Nézzük meg elsőként is, hogyan látja Bagi Dániel a trónutódlás problematikáját (51–63.)! Amikor 1370-ben Nagy Kázmér belehalt egy vadászbaleset alkalmával elszenvedett sérüléseibe, nem maradt törvényes férfi utódja: azt, hogy halálával unokaöccse, Nagy Lajos örökölte Lengyelország trónját, a történeti kutatás általában politikai alku eredményének tekintette. Jelen kötet szerzője szerint kétségesnek kell azonban ítélnünk, hogy született-e a kérdésben határozott jellegű megállapodás akár a visegrádi királytalálkozó alkalmával — amikor aligha lehetett még arra számítani, hogy a lengyel király örökös nélkül távozik az élők sorából —, akár pedig néhány évvel később: 1338-ban vagy 1339-ben, mint ahogyan azt 15. századi forrásaink, Długosz és Thuróczy krónikái állítják. Bizonyos azonban, hogy Lajos utódlása immáron konkrétan is felmerült, amikor Kázmér a litvánok elleni 1351. évi hadjáratban súlyosan megsérült. A budai privilégium látszik jelezni, hogy az 1342 óta uralkodó magyar királyra a lengyel trón várományosaként tekintettek: a majdani lengyelországi uralkodásával kapcsolatos oklevelet Lajos 1355-ben egy, a Lengyel Királyságból érkezett négyfős küldöttség kérésére bocsátotta ki.

Nem csupán a politikai egyezségek határozták azonban meg, hogy az utolsó Piast király halálával a magyarországi Anjouk léptek lengyel földön trónra: mindebben legalább olyan szerepet játszott a vérségi öröklési jog, mint a megkötött alkuk. Úgy tekintették ugyanis, hogy közvetlen férfi leszármazó híján a királyságot a vér szerinti legközelebbi nőrokonnak — mint jog szerinti örökösnek — a férfi utódai örökölhetik: ily módon Kázmér jog szerinti örökösének Łokietek Erzsébet, a trón tényleges várományosának pedig Lajos számított.

Károly Róbert fiát kellemetlen meglepetésként érte Krakkóban, hogy nagybátyja — az előzetes várakozásokkal szemben — végrendeletében adoptálta unokáját, Stettini Kázmért, s az ország harmadát neki juttatva a hatalmat megosztotta közte és Lajos között. A testamentum végrehajtását a kis-lengyel nemesség támogatását élvező Anjou-örökös végül megakadályozta: Stettini Kázmérnak néhány kisebb birtok jutott csupán.

A trónutódlás kérdését azonban — férfi örököse Lajosnak sem lévén — rendezni kellett az ő halálának esetére is: míg a budai privilégium mindössze Łokietek Erzsébet fiúgyermekeit vette lehetséges örökösökként számba, addig az 1374-ben Kassán kibocsátott oklevél értelmében fiú örökös híján Nagy Lajos valamelyik leányára is szállhatott a lengyel trón. A lengyel nemesség —

legalábbis annak a Lajos mögött felsorakozó része — azért is látta a megoldást elfogadhatónak, mivel a lányok (bármelyikük) révén tulajdonképpen a Piast-kontinuitás is fennmaradt.

A recenzeált könyv soron következő fejezete (64–83.) az adókérdéssel foglalkozik: a kassai privilégiumnak az adóval kapcsolatos rendelkezése kapta a kutatásban a legtöbb figyelmet. Az 1374. évi oklevél megfelelő passzusát az utókor adócsökkentésként értelmezte, összefüggést vélve felfedezni a királyi hatalom gyengülését és a nemesi szabadságok megerősödését eredményező intézkedés és a trónutódlás szabályozása között: Nagy Lajos a lengyel nemesség számára kedvező lépést leányai örökösödési jogának elismeréséért cserébe tette volna meg. Bagi Dániel részletesen is górcső alá veszi, mennyiben igazolják forrásaink a rendelkezés ilyetén értelmezését. Míg a kortárs Czarnkowi János egy, a kassai privilégium vonatkozó passzusának megfelelő kétgarasos adó, a *poradlne* bevezetéséről tud — ez az egyházi birtokokon huszonnégy garasra rúgott volna —, addig a kutatás a humanista történetíró Jan Długosz krónikája alapján azt vélelmezi, hogy a korábban is létező adófajta megelőzőleg tizenkét garast tett ki: ennek a feltételezett állami adónak az összegét csökkentette volna tehát Lajos 1374-ben.

Valóban létezett-e azonban állami egyenes adó a Piastok lengyel államában? Hogy a kérdést megválaszolhassa, a szerző elsőként is azt tekinti át, mit árulnak el forrásaink a *poradlne* ('ekeadó') nevezetű szolgáltatásról. Bár Czarnkowi János a Nagy Lajos idejében megjelenő adót ezen a néven említi, a már a részfejedelemségek korában is adatolható, pontosabban azonban meg nem határozható szolgáltatás, úgy tűnik, a krónikás tollán kapcsolódott csupán össze a Nagy Kázmér utódja alatt fizetendő kétgarasos adóval. A ránk maradt források nem igazolják annak a tizenkét garast kitevő állami szolgáltatásnak a meglétét, amely mellett egyedül Długosz krónikája tanúskodik. A kassai oklevél megfelelő rendelkezésében nem adócsökkentést, hanem minden bizonnyal az állami egyenes adó lengyelországi bevezetését kell látnunk. A lengyel nemesség követeinek kérésére Lajos már 1355-ben ígéretet tett arra, hogy az *ulta consuetam et solitam libertatem* szedett adókat eltörli, ám a kincstárnak járó szolgáltatásokról nem mondott volna le. Az, hogy a Magyarországon Károly Róbert által bevezetett kapuadóhoz hasonlatos adónem a Lengyel Királyságban nem létezik, feltehetőleg akkor válhatott számára csupán világossá, amikor nagybátyja halála után Krakkóban a trónt elfoglalta. A kassai privilégiummal Lajos, korábbi ígéretének eleget téve, eltörölte tehát egyfelől a világi birtokokhoz kapcsolódó korábbi szolgáltatásokat — és ezen a ponton valóban láthatunk talán összefüggést a királyi kedvezmény és nőági örökösödés elismertetése között —, másfelől azonban, immáron komoly modernizációs kísérletként is értékelhető lépésként, bevezette azt a kincstárnak járó adót, amelyet a világi birtokokon szedtek, és összege valamennyi jobbágytelek után évi két garast tett ki. Ez utóbbi intézkedését, ahogyan azt számunkra Czarnkowi János tudósítása ugyancsak jelzi, korántsem kísérhette egyöntetű lelkesedés. A magyarországi kapuadónak megfelelő szolgáltatást elsőként feltehetőleg a keleti területeken, Halics–Volhiniában kezdhette el az uralkodó behajtani. Később, 1381-től az egyházi birtokon is találkozhatunk a kincstár számára fizetett adóval, amely ott telkenként négy garast jelentett.

Munkája utolsó fejezetét (84–117.) Bagi Dániel Nagy Lajos lengyelországi társadalom-politikájának szenteli: elöljáróban általánosságban jellemzi a király és a lengyel politikai elit kapcsolatát, majd három olyan részkérdést tárgyal, amelyek — a már érintett adókivetés mellett — ezt a viszonyt döntően meghatározták. Górcső alá veszi *1.* a szakirodalomban Nagy Lajosnak tulajdonított birtok-restitúciókat és *2.* a királynak az őt támogató előkelők számára tett állítólagos birtokadományait. Végezetül arra tér ki, hogy *3.* mennyiben hozott az Anjou uralkodó regnálása az országos főméltóságok betöltésében változásokat.

Nagy Lajos és a lengyel nemesség viszonya kapcsán a szerző a következőket emeli ki: Czarnkowi János alapján úgy tudjuk, hogy már Károly Róbert idejében is volt Anjou-párt Lengyelországban. Hogy ez így lehetett-e, azt forrásaink alapján igazolni nem lehet, annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy Nagy Kázmér halálát követően Lajos egy olyan országba érkezett meg, amelynek politikai elitjén belül különböző érdekcsoportok álltak egymással szemben. Ugyancsak a már több ízben említett krónikás, Kázmér egykori alkancellárja tájékoztat bennünket arról, hogy a Piast-dinasztia utolsó királyát a Wawel székesegyházában éppen azon a napon temették el, amikor az új uralkodó az országba megérkezett, és őt a nemesek Ószandecnél fogadták: ez a példa is megvilágítja, hogy két külön csoport vehetett részt a gyászszertartáson és Lajos köszöntésén. Kétségtelennek látszik, hogy Łokietek Erzsébet fiát elsősorban a kis-lengyel nemesség támogatta — a politikai elit már a Piastok idejében belőlük verbuválódott —, míg a nagy-lengyel nemesek,

mivel ők az Anjouk helyett inkább a Luxemburgok irányába orientálódtak volna, ellenlábasai voltak az új uralkodó politikájának.

A szakirodalomban általánosan elfogadott tételnek számít, hogy Nagy Lajos — lányai trónöröklése számára magának híveket biztosítandó — nagy számban adott volna vissza olyan birtokokat, amelyeket alattvalóitól korábban Kázmér vett el. Az utolsó Piast idejében lezajlott birtokvisszavételek okával kapcsolatban — a források kínálta válaszok híján — mindössze hipotéziseket fogalmazhat meg a kutatás. Felmerült lehetőségként, hogy politikai ellenfeleit büntette ily módon Kázmér, de elképzelhető akár az is, hogy a cseh királyok által egykor juttatott földeket kívánta visszavenni. Indokolta a medievisztika a lépést az uralkodó nagyobb szabású gazdasági terveivel is: ezekben a királyi birtokállomány átrendezésének és a méltóságok birtokokkal való javadalmazásának jutott volna szerep. Áttérve mármost a számunkra érdekes periódusra, a Lajos feltételezett birtok-restitúciói mellett a szakirodalomban tanúságul hívott forrásokat mérlegre téve Bagi Dániel meglepő eredményre jut: az 1370–82 közötti időszak nagymértékű birtokvisszaadásainak tényét a ránk maradt — egyébként meglehetősen gyér — okleveles anyag nem látszik alátámasztani. A szerző egyetlen olyan esetet talált mindössze, amikor a korábbi birtokost — annak kérésére — Lajos olyan birtokba helyezte vissza, amelyet elődje jogtalanul vett volna el.

A medievisztika egy másik, Lajos uralmával kapcsolatban megfogalmazott tételét — a király trónutódlási politikájának támogatása érdekében javadalmakkal jutalmazta volna a mögötte felsorakozó kis-lengyel elitet — veszi kritika alá szerzőnk, amikor az Anjou-király alatti birtokadományozások kérdéskörét vizsgálja meg. A módszer, amelyet alkalmaz, a következő: sorra veszi azon nemesi famíliákat, amelyek a 14. századi Lengyel Királyságban jelentős szerephez jutottak, és megvizsgálja, mit tudhatunk meg birtokállományuk gyarapodásáról. A Bogoriák, a Tarnowskiak vagy a Goraj nemzetség históriáját áttekintve számára az a következtetés adódik, hogy — míg Łokietek Ulászló idején vagy Kázmér uralkodásának első felében valóban jellemzőek voltak a politikai elit számára tett nagyobb birtokadományok — a donációk száma az utolsó Piast regnálásának második felére erősen lecsökkent: a korszakból fennmaradt kisszámú oklevél azt látszik mutatni, hogy ez utóbbi tendencia folytatódott Nagy Lajos korában is.

Lajos társadalompolitikája kapcsán megvizsgál végezetül Bagi Dániel egy harmadik, a szakirodalomban több alkalommal is napvilágot látott tételt: ennek értelmében a király — ismételten dinasztikus céljaival összefüggésben — uralkodása kezdetén lecserélte volna elődje hivatalnokait. A Kázmér-kori elit eltávolítására egyértelműen utal Czarnkowi János krónikája. Az elfogult beszámoló lejegyzőjéről tudjuk azonban, hogy nem csupán pártossága miatt vesztette el alkancellári méltóságát: a koronaékszerek elrablása miatt kényszerült hivatalából távozásra. Kérdéses, mennyiben vehetjük komolyan a haragtól fűtött krónikás híradását egy általános személycserével kapcsolatban. Egyéb kútfőink két esetet őriztek meg mindössze, amely tisztogatásokra utalhatna: Jarosław Bogoria gnieznói érsekről, az Anjou-kormányzat ádáz ellenfeléről fennmaradt azonban, hogy hirtelen megvakulása miatt kényszerült visszavonulásra, Gułtówi Przecław nagy-lengyel sztárosztát pedig azért váltotta le Lajos, mert a tartományban pénzromlást idézett elő. A fontosabb tisztségek betöltőinek során végigtekintve Bagi Dániel a következő megállapításra jut: a hatalmi eliten belül következtek ugyan be kisebb változások Lajos idejében, ám ezek ugyanazon személyi körön belül történtek, amely Kázmér uralma alatt is bírta már a fontosabb pozíciókat. A szerző ismételten sikerrel cáfolja a szakirodalom egyik széles körben elfogadott tételét: azt a tézist, amely szerint Lajos és anyja céljaik előmozdítása érdekében saját maguk teremtettek volna meg egy új, őket támogató hatalmi elitet.

Nagy Lajost mindeddig negatív figuraként látta-láttatta a lengyel historiográfia: az itt bemutatott kötet az első kísérlet arra, hogy a források újraértelmezése révén az uralkodó sötét tónusokkal megfestett képe némiképp módosuljon. Bagi Dániel Czarnkowi Jánosnak a kutatásban eddig a téma elsődleges forrásaként számon tartott, ám pártos hangvételű krónikája helyett Lajos 1374-ben kibocsátott kassai privilégiumlevelét — és a periódus gyér okleveles anyagát — alapul véve kereste a választ arra a kérdésre, hogyan is értékelhető a krakkói Anjou-kormányzat tizenkét esztendeje: minuciózus elemzése révén a medievisztikában nem először felmerülő problémákra sikerült új válaszokat találnia. A munka jól rávilágít arra, hogy sem az az álláspont nem tartható, amely szerint Lajos a Lengyel Királyságban ne uralkodott volna, sem pedig az, amely szerint a király egész lengyel politikáját dinasztikus céljai határozták volna meg. A szerző rámutat, alighanem Łokietek Erzsébet fiában kell az első lengyel állami egyenes adó bevezetőjét látnunk.

A kötethez — amelynek eredményeit reményeink szerint a lengyel medievisztika is megismeri és sikerrel hasznosítja majd — egy, a lengyel és a litván államot a Piast- és a Jagelló-dinasz-

tia uralkodása alatt ábrázoló térkép is készült: ez utóbbi Nagy Béla munkája (121.). A kutatás fontosabb megállapításait részletes német nyelvű rezümé összegzi (141–147.).

Csákó Judit

GODFREY OF VITERBO AND HIS READERS

Imperial Tradition and Universal History in Late Medieval Europe
Edited by Thomas Foerster
Franham, Surrey-Burlington, VT, Ashgate, 2015. 195 o.

VITERBÓI GOTTFRIED ÉS OLVASÓI

Birodalmi hagyomány és egyetemes történelem a késő középkori Európában

A kötetet szerkesztő Thomas Foerster (Norwegian Institute in Rome, University of Oslo) bevezetőjében kiemeli, hogy az 1120-as években, minden bizonnyal Viterbóban született szerző a középkori történetírás jeles képviselői közé tartozott. Ennek ellenére különböző szerkesztésekben és címek alatt hagyományozódott nagy, a világtörténetet tárgyaló művei, az 1180-as években a folyamatosan bővített és átdolgozott, prózában és versben íródott, alapvetően egyetemes történeti kézikönyvnek tekinthető „Speculum regum", a „Memoria seaculorum" más néven „Liber memorialis", a „Liber universalis" majd az utoljára elkészült, több szerkesztésben ránk maradt „Pantheon" igen csekély megbecsülést vívtak ki a modern történészek körében. (Az egyes változatok kritikai kiadásának hiányában a kéziratok azonosítása, tényleges címének meghatározása sem mindig egyértelmű). Valóban, csekély egyedi, történeti értékű információval rendelkeznek, annál több bennük a szórakoztató és épületes történet és legenda; történeteket, mintsem történelmet veszünk a kezünkbe (Geschichten statt Geschichte) így szinte napjainkig kellett várni újrafelfedezésükig, ami kéz a kézben haladt a népszerű középkori világtörténeti és genealógiai irodalom újraértékelésével. (vö. Maria E. Dorninger: Gottfried von Viterbo. Ein Autorin der Umgebung der frühen Staufer. Stuttgart, 1997; L. J. Weber: Godfrey of Viterbo's Pantheon: Origin, Evolution and Later Transmission, Los Angeles, Diss., 1993, Uő: The Historical Importance of Godfrey of Viterbo, Viator, 25, 1994, 153–191.) Viterbói Gottfried munkáinak modern megítélését különösen hátrányosan érintette a Freisingi Ottó műveivel való összehasonlítás. A kortársak véleménye azonban még eltért az utókorétól, s a két nagy történetíró művei nagyjából hasonló népszerűségre tettek szert, és közel azonos számban hagyományozódtak ránk: a „Pantheon" a töredékeket nem számolva félszáz másolatban őrződött meg, 1559-ben pedig nyomtatott kiadása is megjelent. Jelen kötet is alapvetően arra keresi a választ, hogy Európa szerte minek volt köszönhető a szerző és művei, leginkább a „Pantheon" népszerűsége. A kötet tanulmányai is ennek jegyében készültek, a szerző személyén, felhasznált forrásain, a művekben kitapintható ideológiai, eszmetörténeti vonatkozásokon át próbálnak a siker titkához közelebb jutni.

A Viterbói Gottfried modern kori újraértékelését egyik elsőként kezdeményező Maria E. Dorninger (Universität Salzburg) „Gottfried modern olvasói" című tanulmányában részletesen száma veszi mindazokat a kifogásokat, olykor vádakat, amivel a 19. század vége óta Gottfried műveit illették. Eközben az olvasó elé tárja az újabb kutatási eredményeket, amelyek részben a szerző személyére — a kancelláriában tevékenykedő „Arnold II C" jegyzővel való, valószínűsített azonosságára, műveltségére (többek között római jogi tájékozottságára), illetve a császári kancelláriában elfoglalt helyére — vonatkoznak, részben művének irodalmi értékeire, a művek keletkezésére és célközönségére fókuszáltak. Dorninger tanulmánya a kézirati hagyomány újraértékelésében is számos újdonságot hozott.

Jean Dunbabin (honorary fellow at St Jane's College, Oxford) „Viterbói Goffried politikai eszméinek jellemző jegyei" című tanulmányában a szerzőnek elsősorban a Pantheonban megfogalmazott politikai nézeteit vizsgálta. Vizsgálata középpontjában annak a birodalom-koncepciónak a jelentősége áll, amelyre Viterbói Gottfried az egész világtörténelmet felfűzte. Gottfried egyrészt hangsúlyozta, hogy ugyan a császári koronát a pápa adja, az mégis Istentől ered. Másrészt a császároknak eredetileg Jupitertől eredeztetett, de akkorra megkopott karizmája helyett az itáliai és német királyok leszármazását közvetlenül a trójai hősökig, Priamos két fiáig vezette vissza.

Kai Hering (Universität Dresden) „Viterbói Gottfried: történetírás és birodalmi legitimitás a korai Hohenstaufen udvarban" című tanulmányában a császári legitimáció szempontjait vizs-

gálta a szerző műveiben, elsősorban a „Speculum regum”-ban. Gottfriedet egész életútja a császári udvarhoz kapcsolta, III. Konrádtól kezdve egészen Barbarossa Frigyes fiáig, VI. Henrikig császári káplánként és jegyzőként, többször következtében szolgált. Az *imperialis prosapia,* a császárok nemzetségének visszavezetése — Nagy Károlyon, Priamoson és Nagy Sándoron át — a bibliai uralkodókig, egészen Nimródig, még a magyar krónikaírásra is hatással lehetett, noha a jelen kötetben sehol sem történik említés arról, hogy Kézai Simon személyében bizonyítottan magyar olvasója is volt Goffriednek (vö. Simonis de Kéza, Gesta Hungarorum. Ed. Veszprémy László. Budapest–New York, 1999, 9, 42, 58, miként már Hóman Bálint is komolyan számolt ezzel a lehetőséggel, A Szent László-kori Gesta Ungarorum, Bp. 1925, 34–35, 54–57.). Kézai Simon krónikájának kiadása számtalan alkalommal hivatkozik Gottfried műveire, s talányos „Nemrót” alakja kapcsolódhat Gottfried művéhez. Ezt Petrus Comestornak, a 12. század közepén íródott és rendkívül népszerűvé vált bibliai kézikönyv szerzőjének megállapítása, miszerint az első uralkodó, Nimród nem a megátkozott Cham, hanem Sem fiának tekinthető, csak még hihetőbbé tehette. A magyar vonatkozások mellőzése annál is meglepőbb, mert Oliver Killgus nem is olyan régen egy egész fejezetet szentelt Gottfried magyar vonatkozásainak (Oliver Killgus: Studien zum “Liber universalis” Gottfrieds von Viterbo. Augsburg, Univ. Diss., 1999., 2001, 66–72., éppen a magyar őshazára vonatkozó részek új kritikai kiadásával.) Ebben külön is kiemeli a Nagy Károly anyjának megtett Berta magyar származását, hangsúlyozza a hun-magyar azonosságot, miként elsőként különbözteti meg határozottan a pannóniai és a távoli, keleti Hungariát (antiqua et nova Ungaria).

Thomas Foerster „Császárok kora: a Hohenstaufen örökség a 13. századi Kasztíliában és Angliában” című tanulmánya arra hívta fel a figyelmet, hogy Gottfried műveinek előkelő olvasóközönsége akadt, miután II. Frigyes halála után a kasztíliaiak, X. Bölcs Alfonz és az angolok, Cornwalli Richárd személyében is szerephez jutottak a császári koronáért folyó küzdelemben. Nyilván ez az érdeklődés magyarázza, hogy a 13. századi kéziratos példányok közül azt a hármat, amely nem itáliai vagy német eredetű, éppen ezekben a királyságokban másolták. A „Pantheon”-t nemcsak birtokolták, hanem olvasták és hasznosították is, amint azt a spanyol nyelvű „Libro de Alixandre” és a „General Estoria” is bizonyítja Gottfried művéből való terjedelmes kölcsönzésekkel. Angol területen kisebb hatást keltett, bár a bordeaux-i kéziratot Plantegenet területen bőségesen glosszázták.

Václav Žůrek (Károly Egyetem, Prága; École des hautes études en sciences sociales, Paris) „Viterbói Gottfried és olvasói IV. Károly udvarában” című tanulmányában meggyőzően igazolta, hogy a szerző művei, különösen a „Pantheon” alapműnek számítottak a prágai udvarban. Hasznosították az udvarban született történeti munkákban, így a ferences Giovanni de Marignolli „Chronicon Bohemorum” című, 1358-ig eljutó világkrónikájában, amelyet hosszas távol-keleti utazása után írt meg, miként az uralkodói kezdeményezésre született karlsteini genealógiai freskóciklusban, belefoglalva azokba a Gottfriednál is feltűnő Nimród, Jupiter és Dardanus alakját.

Stefan Burkhardt (Universität Heidelberg) „Tankönyv a császárok számára? Gottfried és a birodalmi hagyomány a két Itáliában” című tanulmányában azt vizsgálta, hogy minek köszönhető Gottfried népszerűsége a 13. századi Itáliában, ahová az ekkor másolt húsz kézirat közül 11 köthető (közülük kettő a „Memoria saeculorum”-ot, három a „Speculum regum”-ot, hat pedig a „Pantheon”-t tartalmazza). A művek sikere Burkhardt szerint részben azzal magyarázható, hogy a városi polgárok szívesen olvastak mind a szövetségesük, mind ellenségük történetéről. Különösen Velence — amely 1204 után a bizánci területek feletti hatalom megszerzésével maga is birodalmi törekvésekkel rendelkezett — tájékozódott szívesen azok eredetéről, főként a birodalmi koronázási jelvények szimbolikájáról. Gottfried műveinek a birodalmi ideológia szempontjából való hasznosíthatóságát vizsgálja Len Scales (University of Durham) „Sokatmondó múlt: Viterbói Gottfried és a késő középkori birodalmi gondolat” című tanulmányában. Arra hívta fel a figyelmet, hogy a kései birodalmi traktátusírók, Dietrich von Niem, Alexander von Roes — annak ellenére, hogy a császári méltóságot (a genealógiai szemlélettel szöges ellentétben) választás útján betöltendő tisztségnek tekintették — a „translatio imperii ad Germanos” gondolatkörön alapuló, a birodalmat németként meghatározó etnocentrikus fejtegetéseik során példatárként bőségesen támaszkodtak az „autenticus cronista”-ként számon tartott Gottfried munkáira.

A záró fejezetekben olvasható két esettanulmány a szerző műveinek lengyel, illetve aragón recepciójával ismerteti meg az olvasót. Grischa Vercamer (Deutsches Historisches Institut, Varsó) „Viterbói Gottfried és hatása a 14–15. századi Lengyelországban” című írásában négy, 14–15. századi lengyel területhez kapcsolható kéziratra hívta fel a figyelmet. Ezek közül a glosszákkal ellá-

tott 1416-os gnieznói-i kódex lehet érdekes számunkra, ahol egy a magyar kalandozókra tett megjegyzés támasztja alá, hogy egy délnémet kommentátor keze nyomát őrzi a vizsgált kézirat. Lidia Negoi (Bergeni Egyetem) „Gottfried és számtalan olvasója, a 14. századi Aragónia esete" című tanulmányában Gottfried művei hatását elemzi a IV. Péter katalán és aragón király utasítására, 1363-ban megkezdett „Compendi historial"-ban. A mű alapvetően Vincent de Beauvais „Speculum historiale"-ját követi annak időbeli határig, a 13. század közepéig, majd a szöveget kiegészítették az 1360-as évekig, talán észlelve, hogy Vincent már maga is emelt át történeteket Gottfriedtől. A munka közben azonban a domonkos rendi fordítók, elsőként Jaume Domenech figyelemmel voltak a szintén domonkos Gottfried „Pantheon"-jára is, és a tőle vett idézeteket — szemben Vincent eljárásával — gondosan megjelölték. Így Vincent kibővített fordítása közvetett módon széles körben tette ismertté Gottfried „Pantheon"-jának átvett részleteit, messze meghaladva az egyetlen Aragóniában másolt kézirata lehetséges hatását.

Magyarországon nemcsak olvasták, hanem a kéziratai is megvoltak, még ha a Bibliotheca Hungarica csupán egy, 14. század végi kézirat esetében valószínűsíti hazai használatát („Libri Pantheon", Fragmentum gestorum Henrici VI. Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára, Budapest, 1993, 2: Nr. 2519, Prága, Állami Könyvtár III.C.14.). Gottfried műveinek magyarországi ismerete azonban már elég ok arra, hogy a hazai kutatás látókörébe is bekerüljön a Thomas Foerster által szerkesztett hasznos kötet.

Veszprémy László

MONUMENTA ECCLESIAE VESPRIMIENSIS 1437–1464

(A veszprémi egyházmegye múltjából 25.)
Szerkesztette: Dreska Gábor – Karlinszky Balázs.
Veszprémi Főegyházmegye, Veszprém, 2014. 346 o.

Régi adóssága a magyar középkorkutatásnak, hogy a késő középkori források terén a forráskiadások aránya felettébb csekély. Éppen ezért minden olyan kiadvány, amelyik ezt a hiányt csökkenti, figyelemre érdemes. A szóban forgó kötet a Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár kiadványsorozatának 25. darabja. Sokadik kiadvány egy patinás sorozatban, ám egyúttal egy alsorozat kezdeteként is tekinthetünk rá. A veszprémi egyházi levéltárakban eleddig sem volt ritka a középkori forráskiadás, gondoljunk csak Veszprém város okmánytárára és annak Pótkötetére, a 20. század első felének itteni kiadványairól már nem is szólva. Ám a mostani szerkesztők e korábbi munkák gyakorlatához képest újítással álltak elő. Egyrészt letettek arról, hogy válogatott forrásokat adjanak közre, kiadványuk teljességre törekszik. Másrészt átvették az Esztergomban mára lassan évszázados hagyományra visszamenő gyakorlatot, miszerint időrendben és teljes szöveggel adják ki okleveleiket. Ebből született meg a „Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464" címet viselő kötet alapötlete. Az egyházban meglévő hagyományok ápolásán túl azonban újítástól sem riadtak vissza. Ismervén (és az Előszóban ismertetvén is) a hazai kiadott források arányát, nem fáradtak korábbi (az Árpád-kortól a Zsigmond-korig terjedő időszakot értve most) oklevelek sokadszori — lássuk be — teljesen fölösleges, újbóli kiadásával, hanem a szövegkiadásokat nélkülözni kényszerülő kései középkor felé fordultak. Döntésüket a 2008-as esztendő „Reneszánsz év" pályázati lehetőségei csak megkönnyítették. Így született meg az intézmény őrzésében lévő Hunyadi-kori (esetünkben az 1437–1490 közötti esztendőket értve ez alatt) oklevelek kiadásának első kötete. Elmondhatjuk, jó döntést hoztak.

Amikor az ember recenzió írására adja a fejét (Nem lehet elhallgatni, hogy ebben az ismertetésben akad egy pikáns elem. A recenzens ugyanis maga is szerzője — három szöveg közlésének erejéig — a 181 forrást tartalmazó kötetnek.), két lehetőséggel mindenképpen számolhat. Ha a könnyebb végét fogja meg a dolognak, villámgyorsan leírhatja a kötetet —a sorozat múltja, a szerző/szerkesztő korábbi munkássága, a kötetben található dokumentumok és lábjegyzetek száma, apparátus minősítése, néhány (netalán több) baki leírása, mutatók méltatása vagy gyengeségeik kiemelése —, azután le is porolhatja a kezét: a feladat teljesítve. Az ismertetett kolléga elvárt hálája avagy kívánt bosszankodása garantált.

Ám ha ezzel a lehetőséggel nem kíván élni, nehéz elkerülnie, hogy feltegyen két kérdést előbb magának, aztán a nyilvánosságnak. 1. Jó-e a kötet megjelenése és miért? 2. Mire is jó a nevezett kiadvány?

1. Jó-é a kötet és miért? Egyrészt a veszprémi egyházi archívum utolsó évtizedében rendre tetten érhető volt a tervszerűség. A fentebb említett két Veszprém városi okmánytár is ennek jegyében — és évtizedes lemaradásokat pótlandó — keletkezett. Ugyancsak ezt igazolta az ugyancsak ismertetett döntés a kiadandó évkör megválasztásakor. Határozott terv eredménye volt a több kötetes kiadás és a közreműködésre felkért személyek széles köre. Utóbbi remek példa arra, hogy a több közreműködő (ami több szerkesztési munkát jelent persze) biztosabb befejezést tesz lehetővé, ami pályázatoktól „ölelt" kis hazánkban korántsem hátrány.

Minekutána késő középkori, így jobbára nyomtatásban meg nem jelent oklevelekről van szó, a tervszerűség mellett kiemelendő az újszerűség. Újszerűség, ami nem csupán a források kiadatlanságából fakad. A 15. század közepéről ugyanis olyan épen maradt egyházi levéltár, mint a veszprémi káptalané és érsekségé, kiadásban még nem látott napvilágot. A teljes szövegű közlésen túl tehát az oklevelek intakt egysége is jelentős érdeklődésre tarthat számot: remekül illusztrálja egy késő középkori egyházi intézmény birtokgyarapodását, gazdálkodását, tájékoztat személyi állományáról, s annak változásairól.

A tudományos hozadékon túl, formai megfontolások miatt is jónak minősíthetjük a kötetet. Dreska Gábor személyében ugyanis az egyik legtapasztaltabb hazai középkori szövegkiadó-filológussal van dolgunk. A Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis a rendszerváltás után újra-/elinduló egyházi vonatkozású középkoros forráskiadványok legjobbjai közé tartozik, és gyanítom, fog tartozni később is. Solymosi László néhány esztendővel ezelőtt megfogalmazott óhajtása („*A magyar középkorkutatás régóta felnőtt korba jutott. Illendő volna hozzá méltó, nemzetközileg is hasznosítható forráskiadványokkal megtisztelni.*" Századok [142.] 2008. 508.), bátran mondhatjuk, értő fülekre és dolgos kezekre talált.

És hát jó a kötet a nemzetköziség szempontjából, méghozzá két ok miatt. Egyfelől maga a katolikus egyház eleve nemzetközi, így régiónként szerveződött intézményeinek kutatásában az összehasonlító vizsgálatoknak mindenkor helye volt és helye van. A veszprémi egyházmegye levéltáraiban fennmaradt oklevelek kiadása alkalmasint ilyen kutatásokhoz nyújthat alapot. Másfelől — ezt más sokan, sok helyen leírták, de talán még mindig nem elégszer — a teljes szövegű, eredeti (értsd: latin) nyelvű közlés külföldi hozzáférhetősége a magyar nyelvű regesztákénál lényegesen jobb. Ha akadna valahol idegen ajkú kutató, aki ezen téma iránt érdeklődne, nincs akadálya annak, hogy ezt megtegye.

Ha a miértre még tovább keressük a választ, egy egészen egyedi megoldásra is felhívhatom a figyelmet. A kötet 181 közölt forrásának alapszövegét ugyanis 23 levéltáros-történész készítette el, amely tény önmagában egyedülálló a honi gyakorlatban. A készítők köre az egész „filosz" társadalmat lefedi földrajzi (Nyíregyházától Pápáig) és tudományos (a PhD hallgatótól az MTA doktoráig) értelemben egyaránt. Ehelyütt itt őszinte örömömnek kell hangot adnom, hisz a közös munka óhatatlanul szakmai eszmecseréknek, személyes kapcsolatoknak is teret enged, s ez egy kicsiny szakma esetében mindenképpen üdvözlendő lehetőség. Ám a formáról most már lépjünk tovább a tartalom felé.

2. Mire jó ez a könyv? A kötetben 181darab 1437–1464 közötti tétel (valójában ennél jóval több oklevél szövege) kapott helyet. A közlési módszer a korábbi évtizedek gyakorlatához képest változást hozott (igaz nem elsőként, hiszen a Pannonhalmi Oklevéltár is hasonló szellemben készült, s nem meglepő, a szerkesztő személye [Dreska Gábor] azonos a két sorozatban), hisz itt az okleveleket intakt egységként közölték. Mindennek indokai ismertek és el is fogadhatóak, különösen a tekintetben, ha a forrásra nem csupán tartalmi/szövegszerű kútfőként tekintünk, hanem azt is tekintetbe vesszük, hogy azt egy „hivatal", egy „intézmény" alkotta meg sajátos rendje szerint, s a szerkezet éppen erről a sajátos rendről (a rendszer szót akkurátusan kerülném) tanúskodik. A „rekordalapú" szövegközlés mellett is számos érv szólt, ugyanakkor az eleinte kicsit furcsának ható, ámbár logikusabb, teljes közlés éppen ennyire indokolható. Hogy ez a módszertani változás erőre kapott, már megérte a kötet kiadása.

De nem csupán erről van szó. Önmagában a közölt forrásanyag is érdemes a figyelemre. Egyházi birtokokról és birtokigazgatásról lévén szó, mellbevágó, az ország vagy az egyház történetét drasztikusan új megvilágításba helyező forrásra nem szabad számítanunk. A veszprémi püspöki (ma: érseki) és káptalani levéltár igazi értéke a szerkezetéből fakad. Minthogy hazánk egyik legépebben fennmaradt ilyetén levéltáráról van szó, egészen páratlan lehetőséget teremt a

késő középkori egyházi birtokigazgatás szerkezetének megismeréséhez. Ha ehhez hozzávesszük a már publikált püspöki urbáriumot és a káptalan 1495–1534 közötti, ugyancsak kiadott számadáskönyvét, a kutatás egészen kivételes lehetőségekhez jut.

Akadnak persze egyedi, amolyan „sorból kilógó" dokumentumok is. Találunk például szövegszerű utalást 1459 tavaszáról az előző évi nyári országgyűlés rendelkezéseire a kamarahaszna beszedésével és az az alóli mentességgel kapcsolatban (120. oklevél, s itt kell megjegyezni, hogy az egyébként alapos forráskiadványban itt kimaradt a korábbi teljes szövegű kiadás feltüntetése: Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Francisci Döry collectionem manustriptam additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke. [Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 19.] Budapest, 1989. 93.). Egyébiránt a kamara haszna szedésével vagy éppen tizedbérlettel összefüggésben több oklevél is szerepel a kötetben, így gazdaságtörténeti szempontból sem érdektelen a kiadvány.

Régi vád a magyarországi középkorkutatással szemben, hogy túlontúl birtok- és „hivatal"-központú, s az emberről keveset mond. Nem feledve e korholások képtelenségének forrástani hiányosságait, jelen kötetnél érdemes utalni arra, hogy Unyomi Miklós veszprémi és sümegi várnagy, alispán pályáján keresztül feltárul egy klasszikus egyházi, régióbéli familiáris pályaképe, ráadásul a korban átlagosan vizsgálható szintnél jobban. E Miklós működésére csupán ebben a kötetben — nem számolva a teljes középkori forrásanyagot bemutató internetes adatbázist és az ottani „adatokat" — fél tucatnál is több szöveget találunk. Egyáltalában: a püspöki aula késő középkori képe és alakulása ezen kötet alapján is vizsgálható. Látszik, mikor és milyen mértékben hozott változást egy új püspök érkezése, illetőleg milyen mértékben voltak személyre szabottak a feladatok.

Végezetül, minthogy több tucatnyi püspöki/káptalani birtokról van szó, nem mehetünk el amellett, hogy az egyes érintett települések történetét kutatók is haszonnal forgathatják a kötetet: birtokfelosztásra/leírásra, malomhelyek tisztázására éppúgy akadunk benne, mint társadalomtörténeti vizsgálatokra alkalmas névsorokra.

A recenzensnek összegzésül egy fel nem tett, de minden Olvasó által várt kérdésre kell egyenes választ adnia: jó könyvet tart-e a kezében, avagy nem? Nos, a 'Monumenta Ecclesiae Vesprimiensis' esetében válaszadáskor hezitálásra nincs okunk. Jó és hasznos könyvvel gyarapodott a magyarországi középkorkutatás, s csak remélhető, hogy a megkezdett forráskiadó sorozat belátható időn belül, hasonló színvonalú kötetekkel, eljut az 1526-os esztendőig, de talán az sem ördögtől való óhaj, ha azt mondom, talán tovább is.

Horváth Richárd

C. Tóth Norbert

AZ ESZTERGOMI SZÉKESKÁPTALAN A 15. SZÁZADBAN

I. Rész. A kanonoki testület és az egyetemjárás

(Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inqirendam 7.)

Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Magyar Medievisztikai Kutatócsoportja, Budapest, 2015. 198 o.

Jelen kötet egy háromrészes sorozat első darabja, amely a középkori Magyar Királyság legjelentősebb kanonoki testülete, az esztergomi székeskáptalan 15. századi históriájába nyújt bepillantást. A széria ehelyütt ismertetésre kerülő első része a kanonoki közösség 15. század közepi személyi összetételéről nyújt plasztikus, az egyházi középrétegről a korábbi szakirodalomban felvázolttól számos ponton jelentősen eltérő képet. Az időközben megjelent második rész *(C. Tóth Norbert: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. Rész. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája". Budapest, 2015.)* az ismert, azonban mélyebben sohasem vizsgált (a 15. század elejétől egészen 1840-ig elhúzódó) sasadi tizedper 15. századi eseményeinek komplex elemzését, valamint a testület által összeállított perre vonatkozó „krónika" kritikai kiadását tartalmazza. Az utolsó, 2016-ban publikálni tervezett rész pedig a korszakkal és a témakörrel foglalkozó kutatók által gyakran „forgatott", 1397-re datált esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyv *(canonica*

visitatio) széleskörű vizsgálatát, létrejöttének körülményeit, valamint modern szövegkiadását fogja tartalmazni.

A középkori magyar egyházi középréteggel foglalkozó kutatók igazodási pontja mindmáig Mályusz Elemér még az 1930-as években megfogalmazott, azonban csak 1971-ben napvilágot látott kötetének vonatkozó fejezete. A nagynevű tudós a középkori magyar egyházi társadalomról készített monográfiájának, (Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest, 1971.) legkiemelkedőbb fejezete éppen az egyházi középréteg tagjairól, a kanonokokról írt rész. Mi sem szemlélteti jobban e kötet magyar medievisztikában játszott szerepét, minthogy közel négy évtizeddel az első megjelenést követően — a fő szöveget illetően változatlan formában — ismét kiadásra került.(Homonnai Sarolta rendezte sajtó alá. Budapest, 2007.) Mályusz kötetével, s különösen a vonatkozó fejezettel kapcsolatban a legnagyobb probléma az, hogy döntően — különösen a 15. századot illetően — rendelkezésre álló alapkutatások nélkül fogalmazta meg mindmáig ható téziseit. Az utóbbi két évtizedben több, a magyar káptalanok személyi összetételével kapcsolatos elemzés látott napvilágot, [például: Köblös József: Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) Budapest, 1994.; Fedeles Tamás: A pécsi székeskáptalan személyi összetétele a késő középkorban (1354–1526). (Tanulmányok Pécs történetéből 17.) Pécs, 2005.] amelyek rámutattak a Mályusz által megfogalmazottak egy-egy ingatag pontjára. Mindazonáltal a káptalanok tagságára vonatkozó ismereteink újragondolásához elengedhetetlen az egyes testületek archontológiai listáinak összeállítását célzó *alapkutatások* elvégzése, majd az ezekre épülő prozopográfiai adattárak elkészítése. C. Tóth Norbert évek óta szisztematikus kutatásokat végez e területen (is), melynek eredményeként látott napvilágot — egyebek mellett — a káptalanok prépostjainak Zsigmond-kori listáját tartalmazó kötete '' (A székes- és társaskáptalanok prépostjainak archontológiája 1387–1437. (Subsidia ad historiam medii Aevi Hungariae inquirendam 4.) Budapest, 2013.) valamint a káptalani archontológiák összeállításához készített, a pozsonyi kanonoki közösség példáján keresztül bemutatott metodológiai iránymutatása. A pozsonyi társaskáptalan kanonokai 1425-ben. (Az egyházi archontológia készítésének módszertana és gyakorlata). *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica,* 135. (2013) 101–123)

Jelen munka, valamint a sorozat további két kötetének kiindulópontját a szerző azon felismerése alkotta, miszerint a Kollányi Ferenc által a múlt század elején közreadott esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyv keletkezési ideje bizonyosan nem a forráskiadó által megjelölt 1397-es esztendő, ugyanis döntően 15. századra datálható szövegeket (és személyeket) tartalmaz.(Visitatio capituli e. m. Strigoniensi anno 1397. *Történelmi Tár* 54 (1901) 71–106, 239–272. Vö. C. Tóth Norbert: Az esztergom-szentistváni prépostság második vizitációja. *Egyháztörténeti Szemle* 15. (2014) 3–23.) Ugyancsak az előzményekhez tartozik, hogy Kollányinak az esztergomi kanonokok adatait tartalmazó könyvének éppen a középkorra vonatkozó része az eredeti forrásokkal összevetve számos pontatlanságot tartalmaz, emiatt pedig kevéssé megbízható. (Esztergomi kanonokok 1100–1900. Esztergom, 1900.) C. Tóth monográfiájának alapvető forrásbázisát a sasadi dézsmaperhez kapcsolódó ügyvédvalló levelek alkotják, melyek 1451 és 1460 között összesen 54 kanonok nevét tartalmazzák. Ezek közül az egyik kiadvány összesen 37 esztergomi javadalmas nevét tartalmazza, amely a magyar forrásadottságok ismeretében unikálisnak tekinthető. Mindez pedig azt jelenti, hogy a 39 tagú (amelyhez a király stalluma járult – *rex canonicus*) káptalan kanonokainak közel 95%-a ismert az oklevél kiállítása idején (1459.április 3.), amely két további diploma adataival kiegészítve eléri a 100%-ot.

A kötet négy nagyobb tartalmi egységből áll, amelyből az első három a téma különböző aspektusú elemzését adja, míg a negyedik a vizsgált javadalmasok adattárát tartalmazza. Ezt a felhasznált források és feldolgozások jegyzéke (161–168.), majd pedig egy rövid angol nyelvű összefoglaló (169–174.) követi, végül pedig egy részletes, jól használható mutató (175–198.) zárja.

Az első fejezetben (11–41.) a székeskáptalan személyi állományáról olvashatunk részletes elemzést, amelynek kiindulópontja a fentebb említett 1459-es oklevél. Az 1451 és 1460 között összeállított kanonoki névsorok a betölthető káptalani stallumok 78%-nak felelnek meg, amely azt jelenti, hogy a vizsgált évtizedben összesen 54 kanonok neve ismert. A kutatás szempontjából igen kedvező a helyzet velük kapcsolatban, ugyanis mindössze hat esetben nem tüntették fel a kútfők a származásukra utaló előnevüket, így 48 személy esetében a társadalmi gyökere ismert. A vizsgált időszakban a bárói famíliák tagjai közül egyetlen személy sem mutatható ki a káptalanban, a nemesi eredetűek aránya pedig 26%-ra tehető. Az ismert származásúak többségét a jobbágyok alkották (29,6%), majd a mezővárosi (18,5%) és a városi (9,3%) polgárok következtek. Mind-

össze egyetlen személy sorolható a külföldiek közé, két kanonok származása bizonytalan (nemes vagy jobbágy), az említett hat fő esetében pedig közelebbről nem ismert. A korábbi kutatásoktól merőben eltérő kép rajzolódott ki, ugyanis a jobbágy származásúak aránya Esztergom esetében jóval magasabb, mint a dunántúli káptalanok esetében. Szintén új megközelítést alkalmazott a szerző, amikor a kanonokok eredetét az egyházi közigazgatási területre kivetítve elemezte, ugyanis ebből egyértelművé vált, hogy a kanonok többsége (44%-a) az esztergomi egyházmegyéből származott. Az eredet és a káptalani stallumok relációját vizsgálva arra a megállapításra jutott C. Tóth Norbert, hogy a nemesek a káptalani hierarchia legmagasabb szintjein jutottak stallumhoz, közülük kerültek ki a *dignitariusok*, e mellett a főesperességeket részesítették előnyben. A városi és mezővárosi polgárok számára a nagyprépositi méltóságon kívül valamennyi javadalomszint elérhető volt, a szerző frappáns megállapítása szerint az utóbbi réteg, azaz a *civisek* „igazi vadászterületei a főesperességek voltak" (25.). A jobbágyok számára — néhány kivételtől eltekintve — viszont az egyszerű kanonoki stallumok jelentették a káptalani pályafutás csúcsát.

A káptalanon belüli mobilitást nagymértékben determinálta a származás, valamint szerepet játszott az egyes javadalomszintek közti váltásokban az egyetemi végzettség is. A nemesek számára bármelyik javadalom elérhető volt, a polgároknak a főesperességekkel kellett beérniük, míg a jobbágyok számára úgy látszik nem kínálkozott lehetőség magasabb bevételt biztosító stallumok elnyerésére. Mindez szoros összefüggésben áll azzal, hogy a legalsó társadalmi réteg káptalanba került tagjai között nem találunk egyetemi grádust szerzőket, amelynek hiánya gátat szabott a testületen belüli karrierépítésnek. A korábban vizsgált kanonoki közösségekhez képest nagy eltérést tapasztalunk a más testületekből érkezők, s a pályafutásukat más intézményben folytatók arányaiban, ugyanis Esztergomban mindez elenyésző (5,5 és 3,7%) volt. Ennél is meglepőbb, miszerint a vizsgált időintervallumban egyetlen esztergomi javadalmas sem lett tagja a magyar püspöki karnak. Mindezeket figyelembe véve az esztergomi székeskáptalan a 15. század derekán egy kívülről meglehetősen zárt korporációt alkotott.

A káptalanon belüli javadalomhalmozás *(cumulatio beneficiorum)* 13%-os aránya relatív alacsonynak tekinthető, viszont a csoporton belül a jobbágyok (hat fő) alkotják a többséget. Fontos megállapítást tett a szerző a kumuláció és a peregrináció összefüggéseit vizsgálva: a javadalomhalmozás és az egyetemjárás között ugyanis egyáltalán nem figyelhető meg semmiféle közvetlen vagy közvetett reláció.

A káptalan egyfajta állandóságot, stabilitást jelentett, ugyanis az 1451 és 1460 között kimutatható kanonokok 28%-a negyedszázadot meghaladóan is esztergomi javadalmas volt, amint láthattuk, a káptalanon kívüli karrier építése szinte lehetetlen volt. A szerző minderre egy kézenfekvő, ugyanakkor további vizsgálatokat igénylő magyarázatot kínált, jelesül Szécsi Dénes érsek játszhatott kulcsszerepet mindebben, aki az 1440–1450-es évek belpolitikai játszmáinak egyik központi alakjaként minden szempontból kontroll alatt tartotta a kanonoki közösséget.

A plutarkhoszi ihletettségű *„Párhuzamos életrajzok" – Esztergomi kanonokok a 15. században* címet viselő tartalmi egység (43–86.) valójában rövid lélegzetű közlemények sorozata, amelyben a káptalan egyes tagjainak pályafutásának vázlatát olvashatjuk. Olyan személyek életébe nyerhetünk bepillantást, akikről a korábbi kutatások alapján számos téves adat forog mindmáig közkézen. Néhány esetben a kutatók több személy kontaminálásából kreáltak egyet, mint például Debreceni és Kesztölci Mihály vagy Trevisói és Hanvai Darvas Simon esetében. Közéjük tartozott Dorogházi László is, akiről a szerző vizsgálatainak köszönhetően igazolást nyert, hogy azonos keresztnevet viselő két különböző személyről, jelesül apáról és fiáról van szó. (A minap látott napvilágot a szerző tanulmánya az apáról. C. Tóth Norbert: Dorogházi László ítélőmester pályaképe. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica* 138. (2015) 95–108.) Az apa 1454-től közjegyzőként, és esztergomi szentszéki jegyzőként tevékenykedett, majd 1484-ben személynöki ítélőmester lett, végül a 16. század elején országbírói protonotáriusként fejezte be pályafutását. Fia, ifjabb Dorogházi László pedig a bécsi egyetemen szerzett kánonjogi fokozatot követően esztergomi kanonokként tűnt fel a forrásokban (1475), s e stallumot viselte 1489 nyarán bekövetkezett haláláig.

A harmadik fejezetben, egyúttal a kötet utolsó elemző részében (87–122.) az esztergomi javadalmasok egyetemi tanulmányait górcső alá véve kísérelte meg a szerző az esztergomi egyházi középréteg általános jellemzőit bemutatni. Vizsgálatainak időkereteit jelentősen kibővítve, az 1390 és 1490 közötti évszázad folyamatait elemezte. A korszakban összesen 65 esztergomi javadalmas látogatott valamely külföldi — többségük a közeli bécsi — egyetemet, közülük 47 fő szerzett akadémiai fokozatot (72,3%). A javadalmasok egyetemi tanulmányait több időmetszetben

vizsgálva, rámutatott a Mátyás uralkodásának második felében bekövetkezett, e téren is érvényesülő tendenciára, amely szerint egyfajta kulturális recessziónak lehetünk kései tanúi. A Zrednai (Vitéz) János és Janus Pannonius szervezte összeesküvést követően (1471) nem csak Esztergomban, hanem Pécsett, Váradon és Gyulafehérváron egyaránt visszaesés tapasztalható a kanonokok egyetemlátogatásában. A megközelítőleg az uralkodó halálig tartó negatív hatás a kultúra egyéb területein is kitapintható, amely jelenségre művészet- és irodalomtörténészek már korábban felhívták a figyelmet. Az esztergomi székeskáptalan esetében az érseki székkel kapcsolatos évtizedes bizonytalan helyzet (Zrednai kegyvesztettsége, Beckensloer János átpártolása Habsburg Frigyeshez, a királyné két fiatalkorú *nepos*ának méltóságviselése) következtében 1472 és 1497 között tulajdonképpen „nem volt »igazi« gazdája" sem az érsekségnek, sem pedig a székeskáptalannak (108.). Mindezt a felsőfokú tanulmányok háttérbe szorulása mellett az 1470-es, 1480-as években üresedésben lévő javadalmak is alátámasztják. A fejezet talányos *Mítosz és valóság* főcímével a szerző azt kívánta érzékeltetni, hogy a Mályusz Elemér által megfogalmazott „modell" téves következtetéseken alapul, ugyanis a külföldi egyetemeken tanult magyar ifjaknak nem kellett különösebb erőfeszítést tenniük egy-egy kanonoki stallum megszerzése érdekében. Az utóbbi évek kutatásai rámutattak arra, hogy az egyes kanonoki testületek *adatolható* tagjainak számától jelentősen elmaradt az egyetemjárók aránya. Ugyancsak a mályuszi elképzeléseket cáfolja a külföldiek esztergomi alulreprezentáltsága, amely szintén országos tendenciákat tükröz. [Erre összefoglalóan lásd: Fedeles Tamás: „Quod tales omnes et singuli (…) ad aquam projiciantur". Külföldiek a késő középkori Magyar Egyházban. In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. Fedeles Tamás – Horváth István – Kiss Gergely. (METEM Könyvek 63.) Budapest, 2007. 23–68.] Ilyetén az egyetemen tanult magyar értelmiségnek soha nem kellett visszafoglalnia a magyar kanonoki stallumokat a külföldiektől.

A munka utolsó tartalmi egységét az adattár alkotja, amelyben az 1451 és 1460 között esztergomi javadalmat élvező személyekre vonatkozó legfontosabb információk olvashatók (123–149.), amelyet 11 családfa követ (150–160.). A források és feldolgozások könyvészeti adatai (161–168.), egy angol nyelvű összefoglalás (169–173.), végül pedig egy precíz mutató (175–198.) zárja a könyvet. A gazdagon adatolt elemzések értelmezésében közel félszáz táblázat segíti az olvasókat.

C. Tóth Norbert munkája több szempontból is iránymutató. Egyrészt arra a régi, közhelyszámba menő igazságra hívja fel ismét a figyelmet, hogy megfelelő mélységű alapkutatások elvégzése nélkül nem érdemes általános következtetéseket megfogalmazni. Másrészről pedig a jeles elődök munkáját nem szabad kánonnak tekinteni, a problémásnak vélt szakirodalmi adatokat az eredeti kútfőkkel kell ütköztetni, hiszen a történész mesterség alapvető axiómája a *kritikai szemlélet*, amelynek szükségképpen fölötte kell állnia a szakmai tekintélyelvűségen. Mindezek nyomán csak helyeselni lehet a szerző azon megállapítását — amelyet tíz évvel ezelőtt a recenzens is megfogalmazott —, hogy mielőbb szükség lenne a középkori magyar káptalanok archontológiai listáinak összeállítására, majd pedig az azokra épülő prozopográfia adattárak elkészítésére, hiszen csak ezek birtokában rajzolható meg a középkori magyar egyházi középréteg valósághoz közelítő sziluettje.

Fedeles Tamás

KERESZTESEKBŐL LÁZADÓK

Tanulmányok 1514 Magyarországáról
(Magyar történelmi emlékek, értekezések.)
Szerk.: C. Tóth Norbert–Neumann Tibor.
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2015. 375 o.

Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországáról címmel a Dózsa-féle parasztháború 500 éves évfordulója alkalmából a nyíregyházi Jósa András Múzeumban 2014. november 6–7-én tartott konferencián elhangzott történész-előadások írott változatát szerkesztette tanulmánykötetbe C. Tóth Norbert és Neumann Tibor. Az *Előszó*t jegyző Rácz György méltató szavait idézve „*historiográfiai értékű kötetet tart kezében az olvasó*", a nyolc szerző tíz tanulmányát elolvasva pedig nehezen lehet vitába szállni e kijelentéssel.

1514 a legjobban feldolgozott korszakok és témák közé tartozik. Jelen kötet szerzői azonban nem az eddigi kutatások összegzésére törekedtek, hanem inkább arra keresték a választ, hogy saját kutatási eredményeik, illetve az 1514. évi eseményekről meglévő eddigi ismereteink hogyan illeszkednek, illeszkednek-e egymáshoz. A megközelítés — ismét Rácz Györgyöt idézve — „*döbbenetes válaszokat adott a feltett kérdésekre*", holott a szerzők által alkalmazott módszer nagyon is egyszerű: az új eredmények az eddig is ismert források, az eseményekhez kapcsolható újonnan felfedezett kútfők prekoncepciótól, ideológiától mentes el-, illetve újraolvasásán, rendszerezésén és értelmezésén alapulnak. A következmény: a kötetben egymás után, „*sorban dőlnek le a mítoszok*". A szerzők a parasztmozgalomról alkotott kép — tágabb viszonylatban pedig múltunk kutatásának, megismerésének és megismerhetőségének — gyökeres újragondolására késztetnek, és újabb kérdések feltevésére ösztönöznek. A tanulmányokat jegyző szerzők ismeretében ez nem is meglepő, hiszen a szakma olyan jól ismert nevei szerepelnek közöttük, mint C. Tóth Norbert, Horváth Richárd, Nógrády Árpád, Neumann Tibor és Varga Szabolcs. Nyugodtan állíthatjuk azonban azt is, hogy a kötetben publikáló legfiatalabb középkortörténész generáció tagjainak — Lakatos Bálintnak, Mikó Gábornak és Péterfi Bencének — az írásai is hasonlóan magas színvonalat képviselnek.

A kötetet Nógrády Árpád „*Az elakadt fejlődés*" címet viselő értekezése nyitja, amelyben gazdaságtörténeti oldalról közelítve reflektál az 1514. évi események eddig ismert, sőt kanonizált előzményeire, a kilenced-tézisre, a telekpusztásodásra, illetve a külkereskedelmi „marhaválságra". Az általa ismertetett források — kilencedfizetés a veszprémi püspök birtokain, a vasvári oppidum bérlői 1472-ben, a Kanizsai uradalom 1492. és 1518. évi urbáriumai, valamint az abdai vám bevételei 1500–1514 között — elemzésével és (újra)értelmezésével Nógrády meggyőzően cáfolja, hogy a lázadást a fentebbi gazdasági tényezők okozták volna, sokkal inkább a zselléresedés folyamatának a korabeli paraszti társadalomra kifejtett, szociális feszültséget okozó hatását emeli ki, s felhívja a figyelmet az egyes fogalmak és jelenségek átgondolásának szükségességére is. Ezt követően C. Tóth Norbert két tanulmánya olvasható. Az elsőben (*Az 1514. márciusi országgyűlés. Politikatörténeti események Magyarországon a parasztháború kitöréséig*) a keresztes hadjáratot megelőző és az azzal kapcsolatos legfőbb döntéseket meghozó 1514. márciusi — eddig ismeretlen — országgyűlésről, valamint annak eredményeiről tájékozódhat az érdeklődő. Hosszas vitákat követően itt döntöttek ugyanis a keresztes bulla kihirdetéséről (április 9.), itt határoztak a várható török támadással szembeni aktív védekező háború kivitelezéséről, a parancsnokok személyéről, a haditervről, s végül itt szavazták meg az ehhez szükséges adót, amelynek a beszedését is megkezdték. A tanulmány jelentőségéhez nem fér kétség, hiszen a szerző a keresztesek toborzásának hátteréről eddig nem ismert politikatörténeti részleteket tár fel, ami pedig a későbbi fejleményeket is új megvilágításba helyezi. Mindezekről C. Tóth Norbert második tanulmányában (*Az apátfalvi-nagylaki csata. A keresztes fősereg útja Pesttől Nagylakig*) olvashatunk, amelyben a keresztes had 1514 májusában megtett útját követi nyomon. Részben szó szerint, hiszen a szerző pontosítja a Dózsa-féle sereg valós nagyságát és a déli országrész felé tartó vonulásának útvonalát. Ugyanakkor átvitt értelemben is, hiszen arra keresi a választ, hogyan és miként lettek lázadók a keresztesekből, miközben olyan „részletkérdésekre" is választ kapunk, mint a sereg első vezetőjének — aki még nem Dózsa György volt — személye és sorsa, a toborzást beszüntető bulla kiadásának oka és hatása, valamint Bátori István temesi ispán bandériumának létszáma, illetve az események menetében kulcsfontosságú, Apátfalvánál kezdődő és Nagylaknál befejeződő csata menete. Talán mondanunk sem kell, hogy a szerző által rekonstruált ok-okozati eseménysor merőben eltér a korábbi szakirodalomban foglaltaktól, ezáltal pedig a köztudatban élő változattól is.

A sorban negyedik, *Bulgária-Erdély-Temesvár. Szapolyai János és a parasztháború* című, Neumann Tibor tollából származó tanulmány egyrészt követi az 1514. évi események kronologikus rendjét, ugyanakkor jól példázza, hogy a tanulmányok sok szempontból egymásra épülnek. A C. Tóth Norbert által már ismertetett, márciustól májusig tartó budai és Maros menti eseményeket most a másik kulcsszereplő, a közben Erdélyben és a déli végeken tevékenykedő Szapolyai János erdélyi vajda szemszögéből ismerhetjük meg, július végéig követve a történet szálait. Neumann elsőként Szapolyai bulgáriai hadjáratának lefolyását tisztázza, majd a keresztes toborzást ebbe a kontextusba helyezve értelmezi a keresztes seregek lehetséges felhasználását a déli végeken. A vajda 1513. évi országos főkapitányságából arra következtet, hogy a tervek szerint a keresztes hadjárat főparancsnoka is Szapolyai lett volna. A mozgalom felkeléssé történő átalakulását vizsgálva, lépésről lépésre rekonstruálja az erdélyi és partiumi eseményeket, amelynek köszönhetően egészen másként állnak előttünk Szapolyai és Dózsa seregének és seregtesteinek itte-

ni hadmozdulatai — főként a Várad környéki és a szamosfalvi csaták, illetve Lőrinc pap szerepe —, ily módon nemcsak az események kronológiája, hanem mozgatórugói is teljesen más megvilágításba kerülnek.

Lakatos Bálint a hazai és külföldi hírkapcsolatok rendszerének jellemzőiről írt tanulmánya (*Hírek Magyarországról. Külföldi értesülések 1514-ben a parasztháború eseményeiről*) egy eddig kiaknázatlan terület felől közelíti meg a kérdést. A hungarikakutatás során újonnan feltárt külföldi, többségében német nyelvű források — diplomáciai levelezések során keletkezett iratok, illetve röplapok — diplomáciatörténeti vizsgálata nemcsak a Magyar Királyság korabeli külkapcsolataira, vagy a híráramlás irányára és minőségére vetnek fényt, de segítségükkel pontosíthatók már ismert(nek) hitt adatok is. Példaként a Pest környéki zavargások időpontjának meghatározását lehet felhozni — a korábban feltételezett dátum, a május 25. előtti napok helyett a szerző a történteket május 17-re teszi —, ami egyrészt jobban beilleszthető az események menetébe, másrészt pedig ennek ismeretében a későbbi történések is érthetőbbé válnak. A Dózsa-féle mozgalom jellegét, egyben kiterjedtségét helyezi új megvilágításba Varga Szabolcs *Szlavónia 1514-ben* című tanulmánya, amelyben a Drávától délre eső tartományra vonatkozó források újraértelmezésével meggyőzően cáfolja a korábbi szakirodalom szlavóniai eseményekre vonatkozó, evidenciaként kezelt megállapításait, igazolva, hogy az ugyanakkor zajló szlavóniai konfliktusok függetlenek voltak a keresztes mozgalomtól, ezáltal pedig a parasztháborút kiváltó, közismert okok — különösen az obszerváns ferences mozgalom szerepének — átértékelésére hívja fel a figyelmet. Horváth Richárd *Legendás várak nyomában. Várak a Dózsa-parasztháborúban* című tanulmányában a szerző annak az elsősorban az elbeszélő források által fenntartott — a szakirodalomba is kritika nélkül átemelt, így a köztudatban is tévesen élő — képnek járt utána, amely a parasztsereget „győzedelmesen várakat vívó" hadként ábrázolja. A 12 leginkább dokumentált várról írt „mini-esettanulmány" elolvasásával meggyőződhetünk arról, hogy Dózsa seregeinek valójában egyetlen igazi várat sem kellett megostromolnia, mert védőik vagy átálltak, vagy feladták az erősségeket, arról nem is beszélve, hogy a paraszti hadak szervezettségi szintje és felszereltsége nem is tette volna lehetővé komolyabb várak megvívását.

A kötet utolsó három értekezése már az események utóéletével foglalkozik. Mikó Gábor a nevezetes 1514. évi dekrétumot vette alapos vizsgálat alá két külön tanulmányban. Elsőként a törvény szövegének egy Selmecbányán fennmaradt, eddig ismeretlen változatának segítségével, általánosságban elemzi az 1514. október 18-ra összehívott országgyűlés határozatainak megszövegezését, illetve a kutatásba most beemelt szöveggel együtt összesen hét szövegvariáns összevetésével annak időrendjét. Megállapítja, hogy a Corpus Juris Hungaricibe 1514. november 19-i szentesítéssel Ulászló VII. dekrétumaként bekerült szöveg megpecsételése és kiadása valójában több hónapot váratott magára (*Az 1514. évi Lukács-napi országgyűlés törvénykönyvének megszületése. A dekrétum eredeti változata*). A második tanulmány a dekrétum leginkább ismert(nek vélt) 14. és 25. artikulusait, a jobbágyköltözésre vonatkozó cikkelyeit elemzi és szembesíti a régi szakirodalom nagy része által közvetített — egyben a köztudatban is élő — képpel, miszerint a nemesség bosszúszomja e határozatok elfogadtatásával teljesen és végérvényesen eltörölte a parasztság költözési jogát (*A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében. Hamis értelmezések nyomában*). A két cikkely valóban tartalmazza a szabad költözés korlátozását, de amíg a 14. csak a lázadásban résztvevőkre, a 25. már általánosan, a parasztság egészére mondta ki azt. Az ellentmondás feloldását a szerző az 1514. évi országgyűlésen részt vevő érdekcsoportok elhúzódó politikai küzdelmében látja, az pedig, hogy mindkét határozatot becikkelyezték, véleménye szerint e küzdelem kiegyenlítettségét mutatja. Az új ismeretekben gazdag kötetet Péterfi Bence *Az 1515. évi belső-ausztriai parasztháború és magyarországi kapcsolatai* című tanulmánya zárja, amelyben a szerző egyrészt összefoglalja, miként zajlott 1515 tavaszán-nyarán a felkelés Belső-Ausztriában (Krajnában, Karintiában, Stájerországban), másrészt a belső-ausztriai mozgalmak lehetséges magyarországi kapcsolódási pontjai után nyomoz. A szerző választ ad arra a kérdésre is, szolgáltathattak-e az 1514. évi magyarországi események gyúanyagot az osztrák tartományoknak, vagy ellenkezőleg, 1515 tavaszán-nyarán a Birodalomból átcsaptak-e az elégedetlenség hullámai a Dózsa-féle mozgalomban nem érintett Nyugat-Dunántúlra, Szlavóniába.

A tíz tanulmány elkészítése jelentős lépést jelent a Dózsa-féle paraszthábo rúról kialakult kép teljes megújítása felé. Megoldandó kérdés persze — mint arra a kötet is rámutat — még jócskán akad. Például a keresztes mozgalom által érintett, ám a kötetben nem szereplő régiók — Északkelet-Magyarország (Abaúj, Máramaros), a Szerémség — feldolgozása és felülvizsgálata. De

említhetnénk Dózsa György személyének, szerepének, valamint döntéseinek újraértékelését is a most rekonstruált eseménytörténet alapján, hiszen például az apátfalvi csata kapcsán jó lenne megismerni, hogy Dózsa miért ide vezette az addigra már lázadóvá váló keresztes sereget, pontosabban annak elővédjét, ha tudta, hogy ott majd Bátori fegyveres csapataival találkozik majd. Miként valószínűleg azt — az ebben a kötetben még csak sejtetni engedett — okot is későbbi tanulmányok fogják részletesen vizsgálni, hogy a toborzást betiltó bulla kihirdetése után kialakult feszültséget, majd a keresztesek lázadóvá válását, legalább annyira okozták az 1513-ban kétszer, illetve 1514 tavaszán is kirótt, az elmaradt hadjárat miatt végül feleslegesen behajtottnak tűnő adók, mint a résztvevőknek megígért búcsú elmaradása.

Miként a fentiekből is kitűnhet, igen sokrétű, az 1514. évi eseményeket az elérhető források alapján az örökölt sémáktól markánsan eltérve tárgyaló tanulmánykötetet tart a kezében az olvasó. A kivitelezést — a borítót, a kötést, a jegyzetapparátust, a tanulmányokat kísérő térképeket és mellékleteket — tekintve is igényes kötet szerzői bátran léptek új utakra. Bátorságuk egyik legfontosabb hozadéka, hogy kötetükben az eddigiektől lényegesen eltérő nézőpontok jelentek meg, mind a Dózsa-féle mozgalom eseménytörténete, mind az előzmények és a következmények kapcsán, sőt, bátran kijelenthetjük, az egész Jagelló-kort illetően is. Csak reményünket fejezhetjük ki, hogy ezek a komoly eredmények mielőbb utat találnak a szélesebb nagyközönség felé is.

Szaszkó Elek

KRÓNIKA

† BERLÁSZ JENŐ (1911–2015)

„Én már egy letűnt történészgeneráció tagja vagyok. A mai jeles historikusok közül személyesen csak néhányat ismerek, és engem is viszonylag kevesen ismernek."

Az öt évvel halála előtt kiadott, tanulmányaiból válogatott *Erdélyi jobbágyság – magyar gazdaság* című kötetének előszavában olvashatjuk ezeket a mondatokat. A mai historikusok személyes ismeretségének hiányát magyarázhatta a vallomástévő magas életkora, a szakmai rendezvényektől való érthető távolmaradása, a „letűnt generáció" szavakat azonban méltán lehetett volna — s lehetne ma is — a „nagy generáció" kifejezéssel helyettesíteni, amelynek benne utolsó tagja távozott körünkből. És ezért is félrevezető az „engem is viszonylag kevesen ismernek" félmondat szerénysége. Bizonyára keveseknek adatott meg az a szerencse, hogy utolsó éveiben személyesen is találkozhassanak vele, neve, munkássága azonban ismert maradt. A könyvtárakban ott sorakoznak könyvei, eredményei beépültek a koraújkorral foglalkozó magyar gazdaságtörténeti, különösen az Erdély történetével foglalkozó munkákba, a rá való hivatkozások ma is kikerülhetetlennek számítanak.

Történelmi időket ért meg, történelmi események emlékei között élhetett. Az első világháború előtt született, amikor még állt az Osztrák Magyar Monarchia, uralkodója pedig I. [!] Ferenc József volt. Kisgyermek korában találkozhatott az 1848/49-i forradalom és szabadságharc aggastyán szemtanúival, veteránjaival, akik — a nekrológíró szintén 1911-ben született, de már félévszázada közülünk eltávozott történész nagybátyja szerint — szívesen osztották meg emlékeiket az érdeklődőkkel, különösen a gyerekekkel. Iskoláit is ebben a hamar véget érő, letűnt korszakban kezdte. Még gyermekként kellett átélnie a Trianon okozta sokkot, iskolás könyveinek és füzeteinek hátsó borítóját a történeti és a megcsonkított Magyarország térképe foglalta el, egy remélt jövőbeni állapottal, az elszakított területeket magába foglaló feltámadó Nagy Magyarországgal. Bizonyára ennek is lehetett szerepe abban, hogy kutatásai középpontjába utóbb az az Erdély került, amelynek anyagát akkor Budapesten és Bécsben könnyebben lehetett kutatni, mint a helyszínen.

Tudományos kibontakozását egy őt emberöltővel megelőző, ugyancsak nagynak számító történész generáció alapozta meg. Az egyetemen hallgathatta Szekfű Gyulát, Hajnal Istvánt, Szentpétery Imrét, Mályusz Elemért, Domanovszky Sándort. Bevallása szerint a legnagyobb hatást az utóbbi tette rá, aki a művelődéstörténet keretébe nemcsak a szellemi-kulturális, hanem az anyagi-gazdasági fejlődést is belefoglalta. Az ő tanácsára kezdte kutatni az Országos Levéltár családi iratainak gazdasági vonatkozásait. 1936-ban nyomtatásban is megjelent doktori értekezésében addig nem ismert szempontok figyelembe vételével közelítette meg a Thurzó család felvidéki birtokainak 17. századi struk-

túráját és működését. Külön megtiszteltetésnek számíthatott, hogy *A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére* a mestere által megindított *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történtéhez* nevet viselő rangos sorozatban jelenhetett meg. Egy évig tartó bécsi ösztöndíjas kutatásainak eredményeképpen publikált először az általa oly kedvelt Erdély történeti munkákat.

Lassan egyenesbe fordulni látszott életpályája is. 1938-tól egy-egy évig az Országos Széchényi Könyvtárban, majd az Országos Levéltárban lett gyakornok. 1942-ben pedig az ekkor alapított Teleki Pál Tudományos Intézetben kapott állást. 1943-ban a Századok szerkesztője lett. De hamar lehetősége nyílt az egyetemi oktatásra is. Habilitációját követően 1945-től a Műegyetem Közgazdasági Karán tartott órákat. Előbb csak az általa nagyra becsült nyugdíjba vonuló professzor, Kováts Ferenc helyettesítésével bízták meg, majd 1947-ben kinevezést kapott a magyar gazdaságtörténeti tanszékre. „Pályám csúcspontjára értem" – írta a tanulmánykötet előszavában. De az eddig felfelé ívelő út egyszerre csak megtört, a további években egyirányúság helyett hullámzóvá vált. Professzorsága ugyanis mindössze egyetlen évig tartott. Az új rezsim nemcsak a két háború között kinevezett professzorok elveit tartotta veszélyesnek, hanem a frissen kinevezett Berlász Jenőét is. A Műegyetem Közgazdasági Karából önálló egyetemmé előléptetett, nem sokkal utóbb Marx Károly nevét felvevő felsőoktatási intézmény 22 tanszékvezetője közül rajta kívül még 19 professzor kollegának kellett elhagynia a katedráját. Nem lehetett vigasz számára, hogy a valamennyi humán tudományt érintő elbocsátások során hozzá hasonlóan egykori — Pázmány Péter Tudományegyetembeli — tanárai közül is többet helyeztek alacsonyabb állásba, vagy nyugdíjaztak idő előtt (Mályusz Elemér, Domanovszky Sándor, Hajnal István, Lukinich Imre, Váczy Péter).

Berlász Jenőnek meg kellett válnia a Századok szerkesztőségétől is. Az 1948-i évfolyam anyagát egyébként az általa megőrzött hasáblevonat alapján 1991-ben jelentették meg, a szerkesztők kifejezése szerint „méltó megemlékezésként az elhunyt szerzőkről", ugyanakkor „egyfajta szellemi jóvátételként" a nehéz évtizedeket túlélők számára. Elbocsátása után — ahogyan maga fogalmazott — „kegyelemből" az Akadémia könyvtárában kaphatott állást, ahol tevékenyen vett részt az addig meglehetősen mostohán kezelt könyvanyag rendezésében. 1957-ig a könyvtár kézirattárának vezetője volt. Ekkor azonban ismét közbeszólt a politika. Az 1956-os forradalom idején tagja volt az Akadémiai Könyvtár Forradalmi Bizottságának, ami miatt állásából elbocsátották. Fél évig alkalmi megbízásokból kellett megélnie, levéltári kutatásokat végzett, tanulmányokat jelentetett meg. 1957 őszén végül az Országos Széchényi Könyvtárban kapott állást, ahol nyugdíjazásáig dolgozott. Ha könyvtárosi munkahelyein arra nem is nyílt lehetősége, hogy történész tanítványokat neveljen, környezetével, az olvasókkal igyekezett életteli kapcsolatban maradni. Az idősebb korosztály tagjai még emlékezhetnek arra, hogy a régi, a Nemzeti Múzeum épületében található Széchényi Könyvtár hosszú katalógus-folyosójának végén található dolgozószobájában úgy helyezte el íróasztalát és székét, hogy a katalógus-

ban keresgélő olvasókra ráláthasson, ugyanakkor az olvasók is láthassák őt és segítséget tudjanak kérni tőle.

Tudományos tekintélyét a Thurzó birtokokról szóló kötettel alapozta meg. Az egyszerűnek látszó témában is új eredményekre tudott jutni, többek között cáfolta az 1514. évi jobbágyellenes törvények gyakorlatba való átkerülését. A Századok 1938-i évfolyamában megjelent recenziójában Ila Bálint erről így írt: „A legnagyobb súlyú Berlásznak az a megállapítása, hogy a földesúri adózásban és a jobbágyszolgáltatásokban szinte semmi nyoma sincs az 1514-i jobbágytörvények rendelkezéseinek. A törvény a szokásjogot nem változtathatta meg; a XVII. század elejei adózás teljesen a középkori eredetű szokáson alapul, amire okleveles adatokat hoz fel." A kötet sikere nyitotta meg a kaput a szerzőnek a bécsi Collegium Hungaricumba elnyert ösztöndíja előtt, ugyanakkor megtisztelő megbízáshoz is juttatta. Két fejezetet írhatott a Magyar Művelődéstörténet 3. kötetébe, amely — a Domanovszky féle felfogásnak megfelelően — agrár-, illetve ipar- és kereskedelemtörténeti részeket is tartalmazott. Utóbbiakról Hajnal István írt a Századok 1941-i évfolyamában elismerően: „A mezőgazdaság állapotáról a magyarnak maradt vidéken Berlász Jenő ad biztos, világos vázlatot – amilyenre történetírásunk pár évtizeddel ezelőtt még csak nem is gondolhatott." A Thurzó-könyv szemlélete azonban távlatilag bizony szerepet kapott professzori állásának elvesztésében. Az 1514. évi törvények gyakorlatba való átvitelének cáfolata nem állt összhangban az ekkor bontakozó magyarországi marxista történetírás fixa ideájával, miszerint a jobbágyság helyzetének 16. századi romlása egyenes következménye volt az 1514. évi törvényeknek, ezeken keresztül pedig a nemesség bosszújának.

A kutatott földrajzi terület és évszázad megváltoztatásának okát a 100. születésnapjára megjelent kötet előszavában inkább csak sejtetni engedi, de nem indokolja egyértelműen. Bécsi ösztöndíja alatt nem annyira a magyar kutatók által előnyben részesített politikatörténeti vonatkozású iratokat vizsgálta, hanem inkább az általa választott agrártársadalom-történeti forrásokat kereste. Így bukkant rá „több ilyen iratcsomóra: a bécsi udvar által tervezett, de meg nem valósult erdélyi úrbérrendezés aktáira". „Igencsak örültem ennek, mert hazai történetírásunkban ez a téma ismeretlen volt." A felfedezés pedig sok évtizedre meghatározta tudományos érdeklődését. Az ekkor gyűjtött anyag alapjául szolgált a *Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere* című tanulmányának, amely 1939-ben a bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyvében jelent meg, s amely egyike Berlász Jenő mindmáig gyakran idézett munkáinak. A szerző nem elégedett meg a kivándorlásnak a parasztnépesség sanyarú sorsára való visszavezetésével, hanem az uralkodó jó szándékú, de eredménytelen javítási próbálkozására, illetve az ebből következő intézkedésekre is kitért. Az űrbérrendezés meghiúsulásának okait foglalta össze *Az erdélyi úrbérrendezés problémái 1770–1780* c. tanulmányában (megjelent Századok 1941-i évfolyamában, két részben). Máig nélkülözhetetlen Erdély történeti tanulmányait végül *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században* c. monográfiával zárta le. Erdély parasztságára vonatkozó ismereteinek nélkülözhetetlensége mutatkozott meg abban, hogy amikor a bontakozó marxista

történettudomány a magyar mezőgazdaság történetét évszázadokra lebontott könyvsorozatban akarta bemutatni, Berlász Jenő szerepet kapott a 18. századi kötetben. Igaz, nem a 18. ‚századi paraszti társadalom pozitív vonatkozásainak ismertetésére, hanem a kötet egyik kulcsfontosságúnak számító (osztályharcos szemléletet igénylő) tanulmányának, a román parasztok 1784. évi — vezetőikről Horea-Cloşca felkelésnek nevezett — mozgalmának bemutatását várták el tőle. *Az 1784. évi erdélyi parasztfelkelés és II. József jobbágypolitikája* című, a *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790* c. kötetben 1952-ben megjelent fejezetet mégsem torzította el a marxista elvárás, máig nem avult el, bizonyíték rá, hogy értékelő, befejező része a 100. születésnapra készített kötetbe is bekerülhetett. (A sorozat végül torzóban maradt. A Spira György által szerkesztett 18. századi kötet mellett mindössze a 14. századi kötet készült el.)

Pedig Erdély történeti kutatásait nehéz időszakokban, nehéz körülmények között kellett folytatnia. Munkái lábjegyzeteiben nem látni nyomát annak, hogy ez az ízig-vérig Erdély kutató eljuthatott volna erdélyi levéltárakba, vagy akárcsak megvitathatta volna eredményeit a román történészekkel. Pedig a románság helyzetéről szóló tanulmánya egyik lábjegyzetében kívánatosnak tartotta volna, hogy az általa közölt adatokat összeegyeztethesse hiteles román történészek adataival. Így maradt számára az Országos Levéltár anyagának, valamint az Államtanácsnak a bécsi Staatsarchivban kijegyzetelt iratainak további feldolgozása, aminek utóbb különös jelentőséget adott, hogy a II. világháborúban az Államtanács iratainak jelentős része elpusztult.

A jobbágysors alakulása Berlászt nemcsak Erdély vonatkozásában érdekelte. *A magyar jobbágykérdés és a bécsi udvar az 1790-es években* címmel önálló kötetben megjelent munkájában (1942) évszázadokra visszamenően világított rá a földesúri sajátkezelésű gazdaságok (allódiumok) kiépítésének hátterére, a török hódoltság időszakának gátló hatására, s végül a tendencia 18. századi kiteljesedésére. A tanulmány túllépett a klasszikusan értelmezett 18. századi korszakon, s középpontjába a II. József halálát követő évtizedben jelentkező, a jobbágyi függőséget mérsékelni akaró reformtörekvések, valamint a II. Lipót és az I. Ferenc alatt képviselt udvari politika ismertetése került. A kötetről ezúttal Szabó István írt elismerő méltatást: „Berlász az udvar politikájának magatartását az államtanács tagjainak egyes magyarországi jobbágyügyekben nyilvánított véleményeiből világosan szűri le. E megállapításai a XVIII. századi magyar jobbágytörténet fejezeteiből nem hiányozhatnak.”

Berlász Jenő valamennyi munkájának bemutatása, de akár csak megemlítése is messze meghaladná egy rövid nekrológ kereteit. Hiszen akkor a további agrártörténeti tárgyú munkáin kívül ki kellene térni a magyar gazdaság- és társadalomtörténet kialakulásáról szóló alapvető tanulmányára (1943), a pest-budai céhes ipar válságáról és a céhszabályozásról valamint a Ganz gyár első félévszázadáról szóló ipartörténeti munkáira is (1957 és 1967).

A pálya megtörése, a kényszerű állásváltások, állásvesztések, a nyolc órás munkaidő, ami természetesen a kutatásra fordítható időt is lerövidítette, nem tudta elvenni a kedvét a nyolc órán túli munkától. Nem tudta kétségessé tenni

azokat a pozitív vonásokat, amelyek munkáit jellemezték. Ezek között is első helyre a források abszolút tiszteletét kell sorolnunk. Kutatásaiban nem az általános, valamely korban elfogadott prekoncepció felől haladt a részletkérdések felé, ami nem egyszer tudja hamis eredményekre vezetni a történészeket, hanem az ellenkező irányt követve, a tényekből vonta le következtetéseit. A részletek vizsgálatából indult ki a pályáját — és megbecsülését — meghatározó alapvető munkákban is (Thurzó birtokok, erdélyi úrbérrendezés, majd a parasztfelkelés és a hozzá kapcsolódó jobbágypolitika stb. vizsgálata). Munkáinak jellemzője a számos, a forrásokból származó idézet beiktatása, ami hitelesebbé, ugyanakkor életszerűbbé is tudja emelni a vizsgált témakört. Ez persze nem jelentette azt, hogy megrekedt volna a részleteknél. A továbblépést nemcsak a tények rendezése, a közvetlen összefüggések feltárása jelentette számára, hanem a tágabb környezetbe való behelyezés, az elméleti következtetés, ha kellett korábbi, nagynevű történészek nézeteinek kiigazítása, cáfolata révén is. A románság helyének kijelölésében az erdélyi agrártársadalomban például elutasította a laikus közfelfogásban elterjedt, leegyszerűsítő magyar úr – román paraszt szembeállítást és az etnikai elkülönítés helyett a társadalmi oldalra helyezte a hangsúlyt. Hiszen az erdélyi viszonyok alaposabb ismerete bárkit meggyőzhet arról, hogy a magyarok (és székelyek) között is számos jogfosztott elem élt, s „a nemesség kiváltságait is nagyszámú román vagy román eredetű család élvezte". Ennek igazolására persze — ahogyan írta — „az egész kaleidoszkópszerűen tarka és mozgalmas erdélyi szociális fejlődést nyomon kell kísérni". *A románság az erdélyi agrártársadalomban* c. tanulmányában ezt meg is tette. Hasonlóképpen próbálta értékelni a bécsi hatalmat Erdélyben képviselő főtisztviselők esetenként ellentétes jellemű személyét. Míg az egyik oldalon azt igazolta, hogy hogyan igyekezett megakadályozni Bruckenthal kancellár a Mária Terézia által kezdeményezett úrbérrendezés végrehajtását, addig a másik oldalon bemutatta, hogy mit tett O'Donnel gubernátor-főhadparancsnok az udvar szándékainak megvalósítása érdekében. Utóbbit így — császári tiszt volta ellenére — rokonszenves egyéniségként mutatja be.

Megítélésében fontos tényező, hogy nem hagyta magát befolyásolni a divatos történetírói irányzatoktól, vagy a tényeket árnyékba borító ideológiáktól. 1945 előtt ez mindenképpen lehetett érdem, hiszen függetleníteni tudta magát a gazdasági-társadalmi hátteret sokban figyelmen kívül hagyó szellemtörténeti irányzattól. Az 1945-öt követő években viszont, amikor a marxizmus legkedvezőtlenebb oldaláról mutatkozott be, ezt a tulajdonságát nem méltányolták. Tragikus következménye a kizárólagosságra törekvő marxista szemléletnek, hogy olyan, kifejezetten a tények, a gazdaság és társadalomtörténet talaján álló történészek, mint Berlász Jenő (vagy Szabó István) munkáját nem méltányolták, őket, tanítványaikat meghurcolták. Berlász kortársai helyett csak a következő generáció tagjai kaphattak elismerést, tanítványaikból lehettek újra professzorok, akadémikusok.

Életművét persze nem a mellőzés minősíti, hanem az utókor megbecsülése. Berlász Jenőt 1992-ben rehabilitálta a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem tanácsa, s egyidejűleg címzetes egyetemi tanárává fogadta. Könyvtá-

rosi érdemeiért 1993-ban Szinnyei József-díjjal, életművéért 1999-ben Magyar Örökség-díjjal tüntették ki, 2000-ben elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia Eötvös József koszorúját, habilitációja 65. évfordulóján a jogelőd Budapesti Műszaki Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kara „Kari Emlékéremmel", 100. születésnapján a Magyar Történelmi Társulat emlékplakettel tisztelte meg.

Életkorban olyan generáció tagja volt, amelyben a régi erkölcsök, a régi munkafegyelem munkált. Berlász Jenő keserű lefokozása, mellőzése idején is meg tudta találni helyét a magyar tudományban, akárcsak állásukat vesztett kortársai, Benda Kálmán vagy Wellmann Imre. Nemzedéke — amelynek immáron utolsó képviselőjeként távozott közülünk — méltán érdemli meg, hogy büszkeséggel tekintsünk rá.

ifj. Barta János

BÚCSÚ KOPPÁNY TIBORTÓL

Mindig pótolhatatlan veszteség, ha valaki — a neki kiszabott életút végén — eltávozik e földi világból. Mégis, néha úgy érezzük, egyszerre több embert veszítettünk el, s így a veszteség még keservesebb.

2016. január 30-án életének 88. esztendejében elhunyt Koppány Tibor. A szomorú hír nyomán számos különböző szakfolyóiratban olvasható, vagy lesz olvasható megemlékezés az elhunytról, hiszen több tudományág is meghatározó személyiségei között tarthatta őt számon. Mintha egyszerre több embert veszítettünk volna el.

A Kaposvárott, 1928-ban született Koppány Tibor elsősorban építész volt. Érdeklődése már a budapesti Műegyetemen végzett tanulmányai alatt a történeti építészet felé fordult, így aligha véletlen, hogy rövid oktatói tevékenység után, 1956-tól a Győri Tervező Iroda Műemléki Csoportjánál talált munkát. Építész tervezői munkájának kiteljesedése azonban az Országos Műemléki Felügyelőség keretein belül történt meg, ahol 1959-től nyugdíjba vonulásáig dolgozott. Itt hamarosan egyik meghatározó tagja lett a műemlékes építészek nagy generációjának, tevékenyen hozzájárulva a magyarországi műemlékvédelem fénykorához. Az általa tervezett helyreállítások mindmáig példamutatóak, eredményei gyönyörűséggel töltik el azokat, akik szívesen keresik fel az ország műemlékeit. Terveire a visszafogottság, az egyszerű megoldások keresése, a közérthető bemutatásra való törekvés, de mindenekfelett a maximális hitelesség megőrzése a jellemző. Sokféle épület megújulása fűződik a nevéhez, szinte az ország minden pontján. Tervezte műemléki lakóházak helyreállítását (elsősorban Győrben és Sopronban), az ő keze nyomán születtek újjá többek között a zalaszántói római katolikus, a szamosbecsi református, a gyöngyöspatai és a mátraverebélyi római katolikus templom, Öskü kerektemploma és a pápoci kápolna, a dörgicsei templomromok vagy a nagyvázsonyi pálos templom- és kolostorromok. S természetesen várak: Boldogkő, Csesznek, Kereki, Sümeg. Koppány Tibor a romoknál is — ahol pedig legfájóbb a részletek hiánya — a feltétlen hitelességre, s egyúttal a rom, mint történeti forrás lehető legteljesebb megőrzésére

törekedett. Eszébe sem jutott sosemvolt, megálmodott „korabeli" részletek visszaépítésével hamis képet sugallani a látogatónak. A személyes érdeklődésen túl talán éppen a hitelességre való törekvés késztette arra, hogy szűken vett szakmáján túllépve belemélyedjen a magyarországi középkori és kora újkori építészet történeti hátterének kutatásába is. Egyike volt az elsőknek, akik a régészeti kutatás módszereit álló falakon is alkalmazni kezdve az épületrégészet meghonosítóivá váltak. A devecseri és a mihályi kastélyokon végzett falkutatásai — amellett, hogy számos, mindaddig ismeretlen információt eredményeztek az épületekről — végérvényesen a kastélyokra irányították figyelmét. Széles körű levéltári kutatásokba kezdve óhatatlanul beleütközött a magyar történettudomány és középkoros régészet egyik máig leghomályosabb problémájába, a szinte megfoghatatlan középkori és a valamivel jobban körülírható kora újkori, „castellum" szóval jelölt épülettípusba, azok egymáshoz, a középkori és kora újkori várakhoz, valamint az újkori kastélyokhoz való viszonyába. Természetesen a problémát nem lehet csupán építészeti kérdésként kezelni, hiszen egy épülettípus léte a korabeli mindennapi élet bizonyos szegmensének megnyilvánulása, így társadalomtudományi szempontból sem elhanyagolható. Koppány Tibor a témában 1974-ben publikálta első tanulmányát a Művészettörténeti Értesítőben, majd számos más fórumon adott számot egyre bővülő ismereteiről, azóta is gyűrűket vető követ dobva a régészet, a történettudomány és a művészettörténet vizeibe. A feldolgozott óriási mennyiségű forrásanyag révén alapvető publikációkat jelenthetett meg az újkori Magyarország építési gyakorlatáról, a hazai végvárak 16–17. századi építési szervezetéről, vagy éppen a Battyhyány család 17. századi építészetéről. Ebbéli munkásságának csúcsa az 1999-ben megjelent 'Magyarország középkori kastélyai' címet viselő adattára, amely kötet megjelenése óta alapvető kézikönyvnek minősül nem csupán az épített emlékekkel foglalkozók, hanem a történészek számára is. Ő volt a kevés számú személyek egyike, aki érezte, ismerte a levéltári források fontosságát e területen is, s tőle telhetően használta is azokat. Koppány Tibor az 1980-as években felhagyott a tervezéssel, új feladata Veszprém megye műemléki topográfiájának előkészítése volt, melyhez számos előtanulmánya is hátteret nyújtott. Nem rajta múlt, hogy a munka végül elakadt. Nem mehetünk el szó nélkül amellett sem, hogy számos, egy-egy műemléket ismeretterjesztő módon, de végtelenül alaposan bemutató publikációjával jelentősen hozzájárult a helytörténeti irodalomhoz és a honismerethez. 1992-től a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem címzetes docense volt. Sajnos, nincs terünk arra, hogy tevékenysége minden elemére kitérhessünk. Szinte élete utolsó pillanatáig dolgozott.

Koppány Tibor munkásságával általános elismertséget vívott ki, 1978-ban Ybl-díjat kapott, 2010-ben Széchenyi-díjban részesült, de legalább ennyire fontos az is, hogy közvetlen, nyitott, mindenkivel szemben segítőkész, szeretetre méltó emberként közkedveltségnek is örvendett.

Bárcsak velünk maradhatott volna még!

Simon Zoltán

CONTENTS

STUDIES – *István Hoffmann – Valéria Tóth:* Questions of Linguistic and Ethnic Reconstruction in the Carpathian Basin in the Eleventh Century – *Gábor Mikó:* „The Laws of the Holy Kings" (The History of the Survival of Laws from the Early Árpád Period) – ARTICLES – *Márton Gyöngyössy:* Aristocrats with Coinage Rights in Fifteenth-Century Hungary – *Gábor Nemes:* Papal Envoys in Hungary before 1526 – *László Pósán:* The Jagiellon Kings of Hungary and the Teutonic Order under Grand Master Albert of Brandenburg (1511–1525) – *Veronika Novák:* Consecrated Itineraries – Controlled Itineraries. Processional Space and Power in Fifteenth-Sixteenth Century Paris – ATELIER – *Balázs Sudár:* The Árpáds, Attila and Dynastic Traditions – *Bence Péterfi:* Hither the Leitha, Thither the Inn. The Career of János Kanizsai in the Kingdom of Hungary and in the Holy Roman Empire at the Turn of the Fifteenth and Sixteenth Centuries – *Balázs Kertész:* The Afterlife of Fourteenth-Century Hungarian Chronicle Redactions in the Late Middle Ages – HISTORICAL LITERATURE – CHRONICLE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098